

Universitat Jaume I

Facultat de Ciències Humanes i Socials

Departament de Geografia, Història i Art

**CASTELLÓ EN EL PRIMER LIBERALISME
(1833-1868)**

CANVI SOCIAL I PARTITS POLÍTICS

M.ª Amparo Valls Tomás

Tesi doctoral dirigida per: Dra. Rosa Monlleó Peris

Castelló, gener de 2016

La història local se hace con un pasado desaparecido del que no fuimos protagonistas ni testigos, un pasado del que sólo quedan huellas siempre escasas y que lo reemplazamos con palabras. [...] La primera evidencia con que nos enfrentamos es la acción humana, vale decir, los primeros datos, el primer detalle de los que no podemos prescindir sin más son los actos que unos individuos concretos emprenden y de los que quedan pruebas, huellas, vestigios. Este punto de partida nos obliga, pues, a referir la investigación històrica a la acción de personas con nombre y apellidos y de cuyo testimonio tenemos constancia documental. Desde esta perspectiva, la historia local es un ámbito óptimo para proponer explicaciones cabales de la acción humana.

JUSTO SERNA Y ANACLET PONS

En su lugar. Una reflexión sobre la historia local y el microanálisis

Es el principio para mí eterno, sagrado, de la soberanía nacional; es el principio que ha consignado el partido progresista en todas sus Constituciones. Vosotros le habeis jurado, vosotros le habeis reconocido, en virtud de ese principio os sentais en estos escaños, en virtud de este principio legislais. Por más que le hayais borrado del preámbulo de la Constitución, ó por mejor decir, que le hayais suprimido de donde estaba consignado, no podeis borrarle de la historia, como no podeis suprimir la humanidad. La soberanía existe y vivirá eternamente, porque es indestructible. Sobre el polvo de viejas instituciones se fundan otras nuevas; desaparecen los Imperios, pero las Naciones nunca mueren. Y, cuando Gobiernos imprudentes las provocan, cuando soberanías bastardas invocando un falso derecho divino las oprimen, la historia nos enseña que estallan cóleras terribles que producen catástrofes sangrientas y ejercen de hecho la soberanía que se les niega de derecho.

EUSEBIO ASQUERINO. Diputat per Sogorb

Discurs pronunciat a les Corts el dia 26 de juny de 1851

ÍNDEX

ÍNDIX

ABREVIATURES I SIGLES UTILITZADES.....	13
INTRODUCCIÓ.....	15
• Temàtica de recerca	21
• Hipòtesis més importants.....	24
• Marc espacial: la Història local, un enriquidor camp d'estudi	26
• Historiografia d'àmbit local al País Valencià.....	36
• Pressupostos metodològics.....	43
• Fonts més importants.....	44
• Estat de la qüestió: bibliografia destacada.....	48
 CAPÍTOL I. CASTELLÓ, UNA CIUTAT LIBERAL CAP A LA MODERNITZACIÓ	 55
1. EL PAPER DE LES CIUTATS EN EL PERÍODE CONTEMPORANI.....	61
2. ORGANITZACIÓ POLÍTICA-ADMINISTRATIVA. CASTELLÓ CAPITAL DE PROVÍNCIA.....	64
3. LA DEMOGRAFIA, INDICADOR DE LA MODERNITZACIÓ D'UN PAÍS....	72
3.1 Principals trets de població a Europa, Espanya, i País Valencià. Un estudi comparatiu.....	74
3.2 La població a Castelló. Pes demogràfic dins el País Valencià.....	88
3.2.1 Característiques geogràfiques del territori.....	89
3.2.2 Creixement poblacional de la ciutat de Castelló.....	90
3.2.3 Moviment natural de la població i distribució per edat i sexe.....	94
3.2.4 La sanitat: una resposta assistencial en l'organització liberal de la ciutat.....	101
4. ESTRUCTURA URBANA DE LA CIUTAT DE CASTELLÓ. UN PROCÉS D'URBANITZACIÓ QUE ORGANITZA EL TERRITORI.....	110

5. LES TRANSFORMACIONS URBANES A LA CIUTAT.....	120
5.1 El creixement demogràfic condiciona la construcció de noves cases i carrers.....	121
5.2 Per imatge i estètica urbana, Castelló deu ser una ciutat digna de la seua capitalitat.....	122
5.3 Les transformacions de la ciutat de Castelló per les polítiques municipals d'higiene i salut.....	126
5.4 Obres públiques. La ciutat de Castelló millor comunicada.....	128

CAPÍTOL II. EL GOVERN DE LA CIUTAT..... 135

1. ELS AJUNTAMENTS MODERATS I PROGRESSISTES: UTILITARISME ADMINISTRATIU FRONT A DESCENTRALITZACIÓ RELATIVA.....	140
2. ANÀLISI SOCIOPOLÍTIC DELS AJUNTAMENTS DE CASTELLÓ EN EL PERÍODE ISABEL·LÍ.....	143
2.1 Ajuntaments de l'Antic Règim.....	144
2.2 Ajuntaments electius.....	152
2.2.1 Corporació de 1835.....	152
2.2.2 Arribada del progresisme. Corporacions de 1836 fins 1843.....	155
2.2.3 Consistoris de la Dècada Moderada, març 1844-30 setembre 1854.....	167
2.2.4 Corporacions del Bienni Progressista.....	175
2.2.5 Govern de la Unió Liberal. Corporacions post-revolucionàries.....	182
3. EL PRESSUPOST MUNICIPAL, UNA NOVA ORGANITZACIÓ PEL RÈGIM LIBERAL IMPLANTAT.....	191
4. EL PRESSUPOST DEL MUNICIPI DE CASTELLÓ: INGRESSOS I DESPESES.....	196

CAPÍTOL III. LA PRIMERA GUERRA CARLINA. CABRERA

I LA LLUITA POPULAR CONTRA EL LIBERALISME..... 203

1. SOBRE ELS ORIGENS DEL CARLISME	206
2. LA COMPOSICIÓ SOCIAL DEL CARLISME.....	211
3. L'ESTRATÈGIA DE LLUITA.....	213

4. LA PRIMERA GUERRA CARLINA, 1833-1840.....	215
5. EL CARLISME VALENCIÀ.....	218
5.1 Castelló assetjada per les tropes carlines. Mite o realitat?.....	226
5.2 Final de la guerra, 1838-1840.....	233

CAPÍTOL IV. ELECCIONS A CORTS. CONTINUÏTAT HEGEMÒNICA DE LA PLUTOCRÀCIA .....

237

1. LES CORTS SEGONS L'ESTATUT REIAL.....	240
1.1 L'Estatut Reial.....	240
1.2 Eleccions de juny de 1834.....	244
1.2.1 Eleccions a Castelló.....	245
Junta Electoral de Partit	
Junta Electoral de Província.	
1.3 Eleccions de febrer de 1836.....	253
1.3.1 Eleccions a Castelló.....	254
1.4 Eleccions de juliol de 1836.....	260
1.4.1 Reial Decret del 24 de maig de 1836.....	261
1.4.2 Eleccions a Castelló.....	262
2. CORTS CONSTITUENTS	264
2.1 Eleccions d'octubre de 1836.....	264
2.1.1 Procés electoral.....	265
2.1.2 Eleccions a Castelló.....	266
Promulgació de la Constitució de 1812.	
Divisió de la província de Castelló en districtes electorals.	
Junttes Electorals de Parròquia i de Partit.	
Junta Electoral de la Província.	
3. CORTS SEGONS LA CONSTITUCIÓ DE 1837.....	276
3.1 Constitució de 1837.....	276
3.2 Llei electoral del 20 de juliol de 1837.....	278
3.3 Eleccions realitzades sota la Constitució de 1837.....	279
3.4 Eleccions de setembre de 1837. Govern progressista i triomf moderat.....	281
3.4.1 Eleccions a Castelló.....	282
3.5 Eleccions de juliol de 1839.....	287

3.5.1 Eleccions a Castelló.....	288
3.6. Eleccions de 1840.....	292
3.6.1 Eleccions a Castelló. Votacions i resultats.....	292
3.7 Eleccions de 1841. Predomini progressista.....	301
3.7.1 Eleccions de 1841 a Castelló.....	302
3.8 Eleccions de febrer de 1843. Divisió partidista.....	311
3.8.1 Eleccions a la província de Castelló. Denuncies i il·legalitats.....	312
3.9 Eleccions de setembre de 1843.....	317
3.9.1 Eleccions a Castello.....	319
3.10 Eleccions de setembre de 1844. Tornada al moderantisme.....	326
3.10.1 Eleccions a Castelló. El desplaçament de Sancho i Ayguals.....	326
4. CORTS DE L'ÈPOCA MODERADA. LA CONSTITUCIÓ DE 1845.....	332
4.1. Llei electoral del 18 de Març de 1846.....	333
4.2. Eleccions celebrades sota la Constitució de 1846 amb la llei electoral de 1846.....	334
4.2.1 Eleccions de desembre de 1846.....	335
Eleccions a Castelló	
4.2.2 Eleccions de 1850.....	345
Eleccions a Castelló	
4.2.3 Eleccions de maig de 1851.....	353
4.2.4 Eleccions de 1853.....	358
Eleccions a Castelló	
5. EL BIENNI PROGRESISTA. CORTS CONSTITUENTS DE 1854-1856.....	362
5.1 Les eleccions a Corts Constituents.....	365
5.2 Eleccions a Castelló.....	366
6. CORTS SOTA LA CONSTITUCIÓ DE 1845. TORNADA A LA LLEI ELECTORAL DE 1846.....	373
6.1 Eleccions de març de 1857.....	374
6.1.1 Eleccions a Castelló.....	374
6.2 Eleccions de 1858.....	379
6.2.1 Eleccions a Castelló	380
6.3 Eleccions de 1863	386
6.3.1 Eleccions a Castelló.....	387

6.4 Eleccions de 1864	389
6.4.1 Eleccions a Castelló.....	390
7. ELECCIONS AMB LA LLEI ELECTORAL DE 18 DE JULIOL DE 1865.....	395
7.1 La llei electoral de 1865.....	395
7.2 Eleccions de 1865	396
7.2.1 Eleccions a Castelló	397
7.3 Eleccions de 1867	401
7.3.1 Eleccions a Castelló	402
 CAPÍTOL V. ECONOMIA I SOCIETAT.....	 407
1. CREIXEMENT ECONÒMIC.....	410
1.1 Creixement agrari i desamortització.....	411
1.2 El desenvolupament del sector agrari a Espanya i al País Valencià.....	425
1.3 Castelló, un terme feraç amb diversitat de cultius.....	430
1.4 Sector industrial, un gran impuls en la segona meitat del segle.....	446
1.5 Expansió comercial i revolució dels transports.....	455
1.6 Els inicis de les finances.....	465
2. ESTRUCTURA SOCIOPROFESSIONAL.....	467
3. L'ORGANITZACIÓ CLASSISTA DE LA SOCIETAT.....	474
 CONCLUSIONS.....	 487
 FONTS DOCUMENTALS.....	 499
• Fonts manuscrites.....	501
• Fonts impreses.....	502
• Fonts digitals.....	503
 BIBLIOGRAFIA.....	 505
 APÈNDIX DOCUMENTAL.....	 535

ABREVIATURES I SIGLES UTILITZADES

A.A.CS.	Actes Ajuntament de Castelló.
A.D.C.	Arxiu de la Diputació de Castelló.
A.D.P.CS.	Actes Diputació Provincial de Castelló
A.G.C.D.	Archivo General del Congreso de los Diputados.
A.H.M.C.	Arxiu Històric Municipal de Castelló.
B.O.P.C.	Boletín Oficial de la Provincia de Castellón.
D.S.C.	Diario de Sesiones de las Cortes
Hes.	Hectàrees
Pda.	Partida
Mrs.	Maravedís
Rs.	Reals

INTRODUCCIÓ

INTRODUCCIÓ

El present treball d'investigació s'ocupa de les transformacions urbanes, polítiques, econòmiques i socials de la ciutat de Castelló des de la mort de Ferran VII, en 1833, quan s'acaba definitivament l'Antic Règim i triomfa la revolució burgesa/liberal, fins l'exili de la Reina Isabel II, en 1868, que dona pas al Sexenni Democràtic.

Com és sabut, l'Espanya isabel·lina és una època de canvis polítics i socials molt importants en el camí del procés revolucionari. Ens deixa un llegat polític transcendental com és el desmantellament de l'Antic Règim i la consumació de la revolució burgesa, procés que Ferran VII havia intentat aturar.

Açò significa, per una part, la liberalització de l'economia que dona llum a un nou model de producció, el capitalisme, encara que amb residus de l'Antic Règim, i la transformació del règim jurídic de la propietat de la terra mitjançant l'abolició dels senyorijs, la desvinculació de les majoralies i la desamortització de la propietat eclesiàstica.

És clar que hi queden supervivències feudals, però el sistema predominant és el capitalisme en l'economia i el liberalisme en l'organització política. Per a Marc Baldó: «[...] és evident també que una revolució burgesa no és un tall de ganivet, sec i brusc, que fa que una societat siga el dia d'abans feudal i el següent burgesa» (Baldó, 1992: 223).

També per a Manuel Tuñón de Lara el temps cronològic i el temps històric no sempre van de la mà:

Ningún historiador ignora que el tempo ideológico y, sobre todo, el de las mentalidades son mucho más lentos que el tempo económico e incluso el político; por consiguiente, una concepción del mundo y una escala de valores pueden estar todavía en vigencia, total o residualmente, en clases o fracciones de ellas que pertenecen a una sociedad económica y políticamente más desarrollada. (Tuñón de Lara, 1985: 15).

Enric Sebastià i José Antonio Piqueras afirmen:

La revolución sin embargo no representó, no podía representar, la supresión absoluta de cuantas expresiones sociales habían configurado el feudalismo. Algunas consiguieron traspasar el tamiz revolucionario y vieron prolongar su existencia más allá de la época que les era propia. Por eso la transición ha de entenderse como el paso de una *formación social* en donde las *relaciones de producción* eran *predominantemente feudales*, a otra en la que tales relaciones pasaban a ser *predominantemente capitalistas* (Sebastiá i Piqueras, 1987: 13).

D'altra banda, suposa la substitució de la monarquia absoluta de l'Antic Règim per una monarquia constitucional i parlamentària i la implantació d'una administració moderna, centralitzada i uniformitzada, sota els trets ideològics del liberalisme.

D'aquesta manera, en paraules de Francisco Tomás i Valiente (1981: 189): « [...] la burguesía pudo hacer su revolución y ordenar, con concesiones a otros grupos sociales procedentes del Antiguo Régimen, a su conveniencia, la nueva sociedad ».

Rosa Monlleó opina que no només la burgesia va fer la seua revolució sinó que també les capes populars van ser un sector important en el procés revolucionari burgès:

En España, aunque la burguesía logró imponer su hegemonía política y económica al implantar el modelo liberal, no le corresponde la exclusiva de tal proceso histórico, pues en tan vasto fenómeno revolucionario se vieron implicadas todas las capas de la población española de una u otra forma.[...]. Si en la primera etapa del proceso revolucionario, en el que se implanta el régimen liberal, será la burguesía la que se beneficiará de la conformación jurídica y económica de la nueva sociedad, posteriormente serán las capas populares quienes marcarán la inflexión del tono revolucionario que, en ocasiones, superará los planteamientos estrictamente burgueses (Monlleó, 1996c: 12).

Així, les situacions revolucionàries que havien gaudit amb anterioritat d'unes breus etapes d'existència, com les Corts de Cadis i el Trienni Liberal, es consoliden ara en el poder, durant el període isabel·lí, però esdevé un règim liberal oligàrquic i censatari, fins l'arribada de dos experiències democràtiques, el Bienni Progressista, de 1854 a 1856 i el Sexenni Democràtic, de 1868 a 1875.

Amb aquesta substitució de l'Antic Règim per un altre nou i liberal i amb la consumació de la revolució burgesa, Espanya s'incorporarà als nous corrents polítics que existeixen a Europa.

Però, als anys 80, es va encetar un debat entre historiadors de diferents universitats d'Espanya respecte a si s'havia produït o no la revolució burgesa. Per alguns autors, aquesta havia fracassat perquè no es va portar endavant la reforma agrària i educativa o pel sistema polític oligàrquic conservador que s'havia implantat durant la Restauració.

En relació a aquesta afirmació, Bartolomé Clavero la rebutja i diu:

¿Cuántas veces se ha dicho que no hay *revolución burguesa* en la España del siglo XIX porque no se produce en ella una reforma agraria redistribuidora de la propiedad o porque no se renueva suficientemente su clase política? Tantas al menos cuantas no ha querido verse que el contenido de la propiedad territorial - las relaciones sociales implicadas- puede cambiar radicalmente -de señorial a privada- sin necesidad de cambios de titulares o beneficiarios; o cuantas no ha querido igualmente verse que la sustancia del poder político puede cambiar también de raíz -del señorío al estado- sin necesidad de que cambien sus detentadores o gestores [...] *revolución burguesa* es imposición de un derecho civil liberal y de un derecho público estatal (Clavero, 1979: 42).

Citarem altres autors que també opinen que sí hi va haver revolució burgesa a Espanya. Tornem amb Francisco Tomás y Valiente, amb una obra posterior a la citada anteriorment:

Los historiadores discuten acerca de si puede o no hablarse de la existencia de una verdadera revolución burguesa en España. Lo que agrupa o separa a los historiadores a propósito de este tema es el concepto mismo de revolución.

Por revolución no hay que entender «un cambio de efectos cataclísmicos», un estallido fulgurante, pues nunca un cambio revolucionario es instantáneo, sino que se prepara y se realiza de un modo más o menos dilatado en el tiempo. Tampoco emplearemos aquí el término «revolución» en un sentido metafórico o indirecto, tal y como se hace al hablar, por ejemplo de la revolución industrial del siglo XIX, o de la revolución demográfica de la segunda mitad del siglo XVIII.

Entiendo por revolución burguesa el proceso estructural que transformó las bases de la sociedad del Antiguo Régimen y creó las condiciones jurídicas y políticas necesarias para la constitución de una sociedad dominada por la burguesía, organizada políticamente bajo la forma del Estado liberal y caracterizada por la implantación y desarrollo de unas relaciones capitalistas de producción y de cambio.

Con arreglo a este concepto parece que en España sí que hubo revolución burguesa tal y como lo permitieron las reales y peculiares características de la sociedad española (Tomás y Valiente, 1986: 402 i 403).

Pedro Ruiz també afirma que a Espanya sí es va produir la revolució burgesa:

Hay pocas dudas sobre la revolución liberal como fenómeno político: estamos ante una transformación radical del Estado que se produjo en poco tiempo, entre 1808 y 1840, aunque luego necesitara completarse. En este sentido, la revolución liberal fue el resultado de una serie de acontecimientos políticos que se dieron en el tiempo corto de unas cuantas décadas. En el ámbito de las instituciones y de las leyes, hubo una ruptura revolucionaria que se inició durante la coyuntura excepcional de la guerra de la Independencia, maduró en el Trienio Liberal y finalmente se impuso a los partidarios de la monarquía absoluta en plena guerra civil. El triunfo de los liberales frente a los carlistas representó la victoria definitiva del nuevo régimen liberal y la derrota final del absolutismo.

Todo esto está muy claro y justifica que se defina como revolucionario el cambio político liberal. [...] el paso del antiguo al nuevo régimen político no se presenta como un proceso de límites tan borrosos como para cuestionar su carácter revolucionario. Fue una revolución política que para transformar radicalmente el Estado necesitó algo más que años, varias décadas; pero en eso no hay una gran especificidad española. Las revoluciones liberales, en toda Europa, no tuvieron un solo acontecimiento revolucionario que condensara en poco tiempo el cambio del sistema político. Si el ritmo y la cronología las diferencian, no hay una gran especificidad española en la duración del proceso. En definitiva: la transformación del Estado fue revolucionaria en Espanya porque produjo una transformación radical de las instituciones y de la forma de Estado en un tiempo relativamente corto; y fue liberal porque resultó similar en lo político a las revoluciones que pusieron punto final al Antiguo Régimen en el occidente de Europa (Ruiz Torres, 1994: 163-164).

Per al professor Artola la paraula revolució s'utilitza per designar els esdeveniments que es produeixen amb motiu de la lluita pel poder. La conquesta d'aquest no és més que la primera etapa i solament pot parlar-se de revolució quan el desplaçament del poder al sector dirigent porta al mateix temps canvis en l'organització social que es puguin considerar suficients per distingir i contraposar la situació anterior a la revolució amb la que ella origina i, per la seua naturalesa, implique un model nou de societat.¹

Nosaltres, al canvi revolucionari el podem anomenar revolució burgesa o revolució liberal, però no podem negar els processos i canvis que es van produir i que afectaren tant a l'economia com a la societat i la política. La revolució va fer desaparèixer, gradualment, una gran part dels obstacles que entrebancaven el comerç

---

¹ Vegeu en ARTOLA, Miguel (1978): *Antiguo Régimen y revolución liberal*, Ariel, Barcelona, p.159. Per aquest autor, sense canvis socials no es pot parlar de revolució burgesa, els canvis han d'implicar una radical reorganització de la societat.

interior, així com els impediments al lliure trànsit i la contractació de les persones i va establir les bases de la revolució industrial i del mercat nacional, amb la divisió provincial uniformitzadora i centralitzadora de l'Estat liberal com primer antecedent d'aquest mercat.

Però és en les ciutats on té lloc el procés revolucionari que liquida l'Antic Règim i implanta l'estat liberal, d'ací la importància de fer notar els canvis ocorreguts a Castelló en aquesta època quan comença a exercir la capitalitat de la província.

. Temàtica de recerca

La història tracta d'explicar com s'articula i funciona una societat determinada, en quin espai s'organitza, com actua sobre aquest, quantes persones la integren, com viuen, com produeix béns dita societat, quines relacions socials s'hi estableixen per produir-los, com s'hi distribueixen, com s'hi articula el poder, quins esdeveniments polítics, socials, econòmics culturals es generen. En resum, com s'organitzen, com funcionen i com canvien les societats i perquè. Els tres aspectes fonamentals de la història en són: la dimensió espacial, la temporal i la social. En el procés històric el present és hereu del passat i el passat condiciona el present (Baldó, 1992: 28-30).

En aquesta investigació, el nostre propòsit es fer un estudi del Castelló isabel·lí. Tractarem alguns dels factors que intervenen en la transformació de la ciutat i la seua urbanització i analitzarem totes aquelles forces que conformen les relacions socials, les persones que les integren i com s'articula el poder.

Sens dubte, un dels factors més importants que donen lloc als canvis urbanitzadors que es produeixen a les ciutats és el demogràfic. Es considera un aspecte bàsic del conjunt de la societat el nombre de persones i la seua dinàmica demogràfica. És indiscutible que per als investigadors del passat, el tamany de la població constitueix una de les variables fonamentals a tenir en compte a l'hora de portar endavant l'estudi d'una determinada localitat. L'historiador quantifica les persones de totes les edats, totes les classes i capes socials. Amb l'anàlisi quantitativa de les sèries demogràfiques a més del recompte de la població, es permet relacionar el comportament demogràfic amb el nivell de vida, l'alimentació, la sanitat, la higiene i les desigualtats socials. Les

comparacions entre indicadors demogràfics locals, provincials, regionals i nacionals, són sempre significatives.

També estudiarem els individus que exercien el poder municipal a la ciutat de Castelló de la Plana, així com la manera d'administrar l'economia municipal que era una de les principals tasques que havien de portar endavant. La gestió del poder municipal interessava als qui ja tenien força i competència familiar i que d'aquesta manera podrien incrementar, perquè el poder local implica, sobretot, un aprofitament particular de beneficis generals.

Tradicionalment, molt sovint la pràctica del caciquisme ha estat identificada historiogràficament amb el sistema polític de la Restauració. És de destacar l'increment dels estudis que adopten com a propi el marc local en quan que l'administració municipal constitueix un escenari privilegiat per la política clientelar. Però aquestes relacions clientelars s'han d'adaptar a un nou marc polític i institucional, de manera que són inconcebibles sense la construcció d'un Estat liberal, la qual consolidació definitiva vindrà de la mà del procés revolucionari esclatat a la mort de Ferran VII.

El règim local liberal, sobretot el moderat, és la peça bàsica per al sosteniment de les xarxes clientelars per la restricció del vot, però també per la divisió d'Espanya en districtes uninominals que afavoreixen el caciquisme amb la influència de la oligarquia local, la qual farà d'intermediària entre l'Estat i l'Administració, donant molta importància al control del poder municipal.

En paraules de Manuel Martí:

La historia política de la provincia de Castellón en el largo período que va desde el establecimiento del liberalismo moderado en 1843-45 al golpe de Primo de Rivera en 1923 es la historia de un proceso continuo de composición, descomposición y recomposición de alianzas caciquiles (Martí, 1999: 260).

Per tant queda patent la rel·levància de la història local en l'estudi del caciquisme. Aquests estudis permeteixen una millor comprensió i interpretació dels interessos i estratègies de reproducció de les elits polítiques i també dels comportaments, actituds i relacions d'aquestes per part de l'electorat. I és en el marc de la història local on millor es poden conèixer les pràctiques clientelars i el tipus de relacions de les que aquestes es

nodrien. El vincle existent entre clients i patrons pren un caràcter transaccional, per una part, els primers guanyen llocs de treball coberts per les instàncies estatals i d'alguna manera poden prendre decisions administratives, mentre que els patrons passen a gaudir d'un clar ascendent polític i beneficis econòmics i socials.²

Respecte al caciquisme, no es pot deixar de parlar de les manipulacions i el frau electoral que es va convertir en una pràctica habitual, tant en els comicis nacionals com en les eleccions municipals.

El fraude electoral tiene una historia tan antigua como las mismas elecciones, más si tenemos en cuenta el caciquismo local que el anterior régimen feudal tenía implantado [...] Precisamente, los últimos gobiernos isabelinos tuvieron que enfrentarse con la abstención de progresistas y demócratas a causa de los amañes electorales, lo cual debilitó el sistema y fue una causa importante del triunfo revolucionario (Monlleó, 1996c: 219).

Tant adient és la visió local per a l'estudi del caciquisme, com per aproximar-se a les estratègies posades en pràctica pels sectors populars per tal de defensar els seus interessos.

També ens centrarem en les eleccions a Corts, en el comportament polític d'aquests diputats, en la seua participació tant a nivell nacional com local, com van lluitar pels interessos de les províncies o districtes als que representaven i el seu paper de subjectes agents o pacients envers la política nacional.

No deixarem de costat el carlisme, moviment ben important en la història espanyola contemporània. Fou una alternativa al liberalisme capaç d'oposar-se a qualsevol iniciativa de caire liberal. L'enfrontament carlí va estar present a Castelló des de 1833 fins 1840; aquest temps cronològic correspon a l'anomenada primera guerra carlina. Analitzarem la composició social dels actors d'aquest drama que es basava,

---

² MAZA CASTÁN, Virginia (2001): «Importancia de la historia local en el estudio y caracterización del caciquismo o clientelismo político en la España isabelina» en RUIZ CARNICER, Miguel Ángel i FRIAS CORREDOR, Carmen (coord.), *Nuevas tendencias historiográficas e historia local en España: actas del II Congreso de historia local de Aragón: Huesca 1999*, Instituto de Estudios Altoaragoneses, Universidad de Zaragoza, pp. 99-104. En aquesta obra, l'autora ens fa una magnífica reflexió sobre el caciquisme i la seua existència abans de la Restauració, a més de la importància i conseqüències que va tenir en la vida de les ciutats.

principalment, en un conflicte social, econòmic i polític, a més de dinàstic, que va deteriorar la vida diària dels habitants de la ciutat de Castelló.

Així mateix analitzarem els canvis econòmics ocorreguts a la ciutat ja que en els anys de la nostra investigació s'inicia la vertebració del creixement econòmic. Paral·lelament als canvis polítics i jurídics, el règim liberal i la burgesia de comerciants, empresaris i financers intenta consolidar unes relacions de producció i treball, on el capitalisme donarà pas a una nova societat i sentarà les bases que ens permetran parlar de modernitat a finals del segle XIX.

Les categories socials existents a la ciutat i les seues relacions també han estat un aspecte a investigar. La posició elevada del grup de poder deriva de la seua pròpia preeminència econòmica, però també d'altres raons de consideració social, com les relacionades amb la seua formació intel·lectual o professional així com les derivades de les xarxes de relacions interpersonals i lleialtats personals o familiars. Per tant, els beneficis resultants del control del poder local no es redueixen solament a l'aspecte econòmic, sinó que servien per reforçar les xarxes de relacions interpersonals per al manteniment de la seua posició social hegemònica. És important determinar la identitat dels membres de les elits i grups de poder de Castelló per adonar-se'n de les distintes categories socials que els formen i de la manera que reproduïxen la seua posició de poder.

. Hipòtesis més importants

A través de l'estudi de tota la documentació i de les dades extretes de les fonts disponibles, estem en disposició d'establir una sèrie d'hipòtesis de treball que tractarem de provar al llarg d'aquesta investigació.

Per consolidar el règim liberal es porta endavant la unificació política i administrativa amb la divisió d'Espanya en províncies. Castelló, al ser elevada a la categoria de capital, ha de crear unes condicions favorables perquè la capitalitat es mantinga. Comprovarem com aquest fet impulsa la vida econòmica i social de Castelló.

El País Valencià presenta una certa modernització demogràfica, junt amb altres regions perifèriques, com Catalunya, en comparació amb l'Espanya interior. Comença, tímidament, la segona fase de la Transició Demogràfica. El creixement de la població es deu més a la baixada de la mortalitat que a l'augment de la natalitat. Castelló té un creixement un poc més moderat que les altres capitals valencianes.

La burgesia local de Castelló és la detentadora del poder polític i econòmic. Acapara l'alcaldia i les regidories del consistori per la importància del poder local, vital per als seus interessos concrets. Els Ajuntaments representen una important font de poder polític.

Els pronunciaments progressistes que protagonitzen les Junes i les Milícies sempre exigeixen el restabliment de la Constitució de 1812 per ser la més democràtica.

Mostrarem l'existència, a Castelló, de contactes entre liberals progressistes i liberals moderats. Tractarem de demostrar si aquest apropament és degut a que el moderantisme de la ciutat és poc conservador o que els progressistes s'apropen al moderantisme.

El carlisme valencià tenia una base social popular de camperols i artesans empobrits. Una de les causes de la seua incorporació a la causa carlina es troba en la desamortització. El setge carlí a Castelló no és un mite, és una realitat. Amb les fonts primàries ho podrem constatar.

Intentarem provar que el caciquisme no sols es dona en la Restauració. A l'Antic Règim ja existia una xarxa clientelar. També en aquesta època liberal les elits desenvoluparen estratègies per assegurar-se el control del poder local i central, sent el caciquisme un dels instruments usats per consolidar-lo.

La majoria dels diputats del Congrés representants de la província de Castelló, tenen una intervenció molt modesta als debats de les Corts. No obstant això, els pocs que intervenen amb peticions i discursos, ho fan d'una manera prou destacada.

Comprovarem com a Castelló augmenta prou la superfície de terres de conreu durant el Bienni Progressista. En aquesta data el major increment es dona a les terres del secà.

El cànem era el principal conreu i la seua manipulació la base de l'artesania i la primera indústria. El taronger va substituir, paulatinament, el cànem a les terres de regadiu. També a l'horta es conreava blat, fesols i hortalisses per al consum familiar. Al secà es conreaven garroferes, vinya i oliveres.

Veurem com la burgesia de Castelló és emprenedora. Intenta acumular els recursos que li ofereix el seu entorn. És freqüent que desenvolupe diverses activitats econòmiques i gaudisca de més d'una font d'ingressos.

Esdevé la major compradora de béns nacionals. La noblesa i els camperols ho fan en poques ocasions. Ho veurem als suplementes dels Butlletins Oficials de la Província de Castelló on apareixen els compradors, els béns que compren, el seu origen i la seua ubicació en el terme municipal o en la ciutat.

Els comerciants castellonencs es converteixen en propietaris. La burgesia comercial va invertir els seus beneficis en la compra de terres i es va convertir en propietària rendista. Ho comprovarem amb l'anàlisi dels manifestes de béns, de les contribucions i també en els suplementes dels Butlletins Oficials de la Província de Castelló.

. Marc espacial: la història local, un enriquidor àmbit d'estudi

Hem escollit aquest tema per la importància que li donem al segle XIX com a període clau per a canviar l'Antic Règim i introduir un capitalisme de noves idees i relacions socials i també perquè creiem que la història local és imprescindible per a poder recompondre el puzzle de la història del País Valencià i de l'Estat espanyol.

Al segle XIX, anomenat el segle de la història, aquesta s'independitza de la literatura i naix la professió d'historiador. S'ensenya per primera vegada la Història com una ciència, a la Universitat i apareixen les Acadèmies d'Història. S'avança notablement en l'organització d'institucions complementàries de la tasca dels historiadors com els arxius, les biblioteques, la realització de congressos, creació de revistes... El desenvolupament dels mitjans de transport permet realitzar intercanvis científics i intel·lectuals. A més, resulta força interessant l'època isabel·lina per tots els canvis que es van produir al nostre país i que ja hem assenyalat anteriorment.

Quan a la història local, aquesta és una de les més antigues ja que té les seues arrels a la història urbana dels grecs i romans. Des de la renovació de la metodologia històrica de mitjans del segle XX, es pretén rescatar la història local del pur costumisme i elevar-la a una categoria superior. Cal evitar l'anecdòtic i no caure en el localisme.

Els cronistes no són historiadors i Manuel Martí ens diu al respecte dels erudits locals de Castelló:

Abans, la ciutat havia tingut cronistes, no historiadors. Els escriptors castellanencs narraven els fets més importants del seu temps, però rarament rastrejaven el passat. La història local apareix a Castelló amb la revolució del 1868. Des d'aquest any, i especialment a partir de la Restauració, proliferen els cronistes que, a més, recullen notícies anteriors al seu temps (Martí, 1986: 199).

El fer història local no fomenta el localisme, més bé el combateix, ja que ens ajuda a entendre millor la història general de l'Estat i les transformacions socioeconòmiques, polítiques i culturals i al mateix temps les peculiaritats de cada zona o lloc investigat.

L'estudi de les comunitats i els espais de poder locals ha resultat força interessant a l'hora de tractar de comprendre els canvis experimentats per la societat a mesura que anàven conformant-se els estats liberals i l'important paper que juguen les elits locals en la consolidació de l'Estat centralista.

Segons Antonio Fernández García (1997: 27): «La renovación ha procedido de la regionalización que ha sustituido a los estudios globales de alcance nacional, partiendo de que la diversidad de las situaciones impide las generalizaciones».

Els historiadors necessiten apropar la gent a les seues arrels històriques de manera que la història local contribuïska a què els ciutadans prenguen consciència de pertànyer a un poble. Conèixer i transmetre la nostra història en el currículum escolar és de gran importància ja que permeteix que els ciutadans sàpiguen d'on venen i qui són. És imprescindible per integrar-los al món i al seu medi social, que adquirisquen una identitat cultural i donar-los l'oportunitat de conèixer la realitat quotidiana, el seu àmbit més proper i així les seues vivències i la història del seu poble passen a formar part de la història general. Al meu parer, la història local és insubstituïble, reforça la solidaritat i fomenta la confiança en el propi esforç.

La tasca de l'historiador per fer una història local científica i digna, és apropiar-se de tots els vestigis i el cabdal d'informacions possibles perquè reduir l'escala d'observació no significa investigar amb menor nombre d'informacions si no que totes elles facen referència al mateix objecte.

Tot i això, no s'ha de prendre la història local com model del que passa a tot el país, sinó que es tindrà en compte la dinàmica pròpia de la comunitat investigada.³ Podríem veure-la com una resposta concreta i irrepetible d'una qüestió que és general. «La història local [...] se hace con un pasado desaparecido [...] del que no fuimos protagonistas ni testigos, un pasado del que sólo quedan huellas siempre escasas y que lo reemplazamos con palabras» (Serna i Pons, 2001: 73-74).

Seguint amb els mateixos autors:

La primera evidencia con que nos enfrentamos es la acción humana, vale decir, los primeros datos, el primer detalle de los que no podemos prescindir sin más son los actos que unos individuos concretos emprenden y de los que quedan pruebas, huellas, vestigios. Este punto de partida nos obliga, pues, a referir la investigación histórica a la acción de personas con nombre y apellidos y de cuyo testimonio tenemos constancia documental. Desde esta perspectiva, la historia local es un ámbito óptimo para proponer explicaciones cabales de la acción humana (Serna, i Pons, 2001: 83).

El professor Josep Fontana afirma que hem arribat a un procés de renovació dels estudis d'història local. Aquesta renovació també està lligada a les necessitats de l'ensenyament. Pel que fa a aquest aspecte, ens diu: «[...] explicar la història parlant només dels grans corrents universals, sense cap terme de referència més proper, serveix de poc per entendre allò que ens envolta» (Fontana, 1985: 5).

Estem d'acord amb Manuel González quan diu que la història és la memòria col·lectiva perquè en ella s'acumula la experiència de generacions anteriors, de tots aquells que ja no estan presents. Cal comprendre la dinàmica i el funcionament del passat per solucionar el present i prevenir el futur. Per conèixer bé el nostre passat, l'esfera local constitueix un àmbit privilegiat d'estudi. La història local resulta, doncs, la

---

³ MONLLEÓ PERIS, Rosa (1998): «Història local i societat urbana contemporània. Fonts per al seu estudi», *V Congrés d'Història i Filologia de la La Plana*, p. 206-208. Ajuntament de Nules i Diputació de Castelló. Aquesta historiadora ens deixa ben patent la importància de la història local.

manera més adequada d'estudiar les relacions humanes, la economia, la demografia..., en definitiva, els canvis haguts en una comunitat i els subjectes que els provocaren.⁴

[...] la historia es lo que en realidad no debió dejar de ser: la memoria colectiva de una comunidad de individuos determinada, en la que se encuentran almacenadas las experiencias positivas y negativas que tal colectividad ha ido acumulando a lo largo del tiempo (Manuel González, 1986: 71).

Jordi Nadal, en una entrevista que li fa Josep Manuel Muñoz per la revista *L'Avenç* núm 309, anomenada *Nadal: factor humà*, diu que «[...] la història més important és la d'un mateix. Que si un no s'interessa per la història seua, familiar, és molt difícil despertar-li l'interés per la història general».

L'inici de la Història local cal situar-lo en el segle XIX quan el romanticisme defensava els valors tradicionals enfront la societat liberal que pretenia uniformitzar l'administració, l'economia i la cultura. A Europa el fenòmen del nacionalisme va afavorir la història local. A Alemanya, a França amb les *Sociétés Savants*, a la Itàlia del *Risorgimento* amb la *Società di Storia Patria*... es preocuparen de les històries locals i regionals.⁵

Els prolegòmens de la història local al País Valencià es donen en la Renaixença la qual va afavorir aquesta temàtica. Aquest moviment cultural va nèixer a Catalunya amb moltes similituds amb el romanticisme europeu. Al País Valencià s'instaura el 1833 per fer renèixer el Valencià com a llengua literària i de cultura, sense cap reivindicació lingüística ni, menys encara, nacional. L'època de plenitud es dona entre 1859 i 1909, amb el lideratge de Teodor Llorente, que encapçala el grup més conservador del moviment i Constantí Llombart que ho fa del més progressista i intenta superar l'actitud merament literària de Llorente i reivindicar aspectes lingüístics i nacionals. Llorente s'allunya del grup català i fins i tot l'ataca. Ell representa la classe dirigent valenciana

---

⁴ GONZÁLEZ MOLINA, Manuel (1986): «Algunas consideraciones sobre historia local e historia medioambiental» en RUIZ CARNICER, Miguel Ángel i FRÍAS CORREDOR, Carmen (coord.), *Nuevas tendencias historiográficas e historia local en España: Actas del II Congreso de historia local de Aragón: Huesca 1999*, Instituto de Estudios Altoaragoneses, Universidad de Zaragoza, pp. 55-72. Aquest historiador ens deixa ben patent la necessitat i relevància de la història local i la seua investigació.

⁵ Consulteu MONLLEÓ, Rosa (1998): «Història local i societat urbana contemporània. Fonts per al seu estudi», *V Congrés d'Història i Filologia de la La Plana*, Ajuntament de Nules i Diputació de Castelló, p. 199. En aquesta obra l'autora ens fa una resenya sobre els inicis de la història local.

agrícola i mercantil que defensava els seus interessos econòmics que xocaven amb els de la burgesia industrial catalana.

Constantí Llombart crea la revista *Lo Rat Penat* en 1874 i funda, en 1878, l'associació del mateix nom per intentar unificar el grup més progressista i el més conservador de Llorente. En 1879 s'instauren els Jocs Florals a València per la necessitat de disposar d'una plataforma que estimesc l'aparició de nous escriptors, sobre tot poetes, i reactivar la literatura. Llombart no aconsegueix el seu propòsit d'unificar els dos grups oposats dins l'associació lo Rat Penat, en la qual predomina el conservadurisme. El 1904, un grup de joves escriptors valencians funda l'associació cultural i política València Nova com a escissió de lo Rat Penat amb la pretensió de reprendre la línea marcada per Llombart.

Ja al segle XX la historiografia europea contemporània s'ocupa de la història regional. L'Escola francesa dels Annals, fundada per Lucien Febvre i Marc Bloch el 1929, fent front a l'historicisme de Ranke, va pretendre una renovació profunda de la metodologia de la història perquè arribara a ser una ciència, raonada, seriada, econòmica, demogràfica, social i fomentar la relació amb altres ciències socials com la sociologia i l'antropologia, les quals es basen en estudis, sobretot, locals. En diríem història total. Es renova constantment fent històries regionals, locals, sectorials, ampliant nous camps de treball. Influeix en aquesta escola la sociologia de Durkheim i, en un primer moment, la geografia de Vidal de la Blanche.

La segona generació dels Annals s'adapta a la ideologia dominant en els anys de la guerra freda i predominen en ella l'estructuralisme i el quantitativisme. És una història d'estadístiques i demografia, sent Braudel el seu màxim representant. Dins l'anomenada tercera generació dels Annals, a partir dels anys setanta, s'aposta per estudis locals i de microespais. Els historiadors a més de preocupar-se per la història econòmica i social donen un pas endavant i es preocupen per la cultura i la vida quotidiana. La història de la vida quotidiana, en altres temps despreciada, està considerada ara per alguns historiadors, com per exemple Roderick Floud, com l'única

història autèntica. N'és una bona mostra l'obra de Le Roy Laudurie, *Montaillou*, que penetra en mons menuts, individuals.⁶

L'escola dels Annals ha tingut detractors com, per exemple, Josep Fontana quan critica *la Méditerranée* de Braudel:

[...] la "Mediterrània", és una forma de determinisme geogràfic, amagant-nos l'existència d'altres actors més reals, directes i immediats, que són els homes. De la quasi immòbil presència de l'espai o del clima fins als esdeveniments polítics quotidians, els nexes no lliguen, no arriben a explicar-nos el que passa. Braudel ens dóna, de manera molt lúcida, el quadre de les limitacions i els obstacles que el medi físic, la naturalesa ha oposat a l'acció dels homes, però això no és, ni de bon tros, una explicació suficient de les seves accions (1974: 291).

Tot i això, l'escola dels Annals «[...] ha marcat les pautes de la historiografia del segle XX de la que som hereus, encara que les aportacions de la historiografia marxista també ens han deixat la seua empremta» (Alicia Alted i Juan A. Sánchez, 2006: 21).

A França, país profundament centralitzat, es continua fent història local i regional amb multitud de monografies regionals, per no parlar de nombroses tesis doctorals que estudien regions franceses dins la *Histoire Regionale*.

També a Alemanya, tot i que estava ben arrelada l'escola rankeana, i sobre tot a partir de la Segona Guerra Mundial, han calat profund els treballs sobre diferents regions, l'anomenada Landesgeschichte, amb la creació de la Societat d'Història i Arqueologia de la Baixa Saxonia, l'Institut de Geografia Històrica de la regió del Rin, els Instituts de Història de Baviera i de Wesfàlia...

A Itàlia, un grup d'historiadors en els anys setanta porten a la pràctica aquests nous corrents fent un tipus d'història que investiga àmbits reduïts i particulars, el que ells anomenen microhistòria. Els estudis de casos aïllats, al contextualitzar-los condueixen a una comprensió més profunda de la societat de la que es tracta (Sharpe, 1999: 55).

---

⁶ Vegeu BALDÓ, Marc (1992), *Introducció a la Història*, Universitat de València, p. 153-171. En aquestes pàgines l'autor fa una anàlisi molt rigorosa de les anomenades tres generacions de l'escola francesa dels Annals.

Segons Giovanni Levi, la microhistòria va sorgir com a resultat de la preponderància tradicional per la interpretació macrocontextual. Es basa en la reducció de l'escala d'observació, en una anàlisi microscòpica, en un estudi intensiu del material documental. Té en compte la diferenciació social i la considera essencial. Pren allò particular com punt de partida i identifica el seu significat dins el seu context específic. Insisteix en les vides i esdeveniments dels individus. Els casos individuals i els fets mínims poden servir per revelar fenòmens més generals. Combina els mètodes quantitatiu i qualitatiu.

[...] la idea de ver a los sujetos de la historia tradicional en una de sus variantes locales es análoga a la de leer entre líneas un documento concreto u observar por entre los personajes de un cuadro con el fin de discernir significados que anteriormente eludieron cualquier explicación; o la de descubrir la verdadera importancia de lo que anteriormente parecía haber surgido meramente de las circunstancias o de la necesidad, o el papel activo del individuo que antes parecía simplemente pasivo o indiferente.⁷

Aquesta microhistòria s'allunya cada vegada més de la història que feien els cronistes de les ciutats.

També un cert nombre d'historiadors s'interessen per l'anomenada història des de baix. Per a Peter Burke és la que s'interessa per les opinions de la gent corrent sobre el seu propi passat i la seua experiència del canvi social (Burke, 1999: 19). El microestudi n'és el preferit pels historiadors que practiquen la història des de baix. Un dels seus objectius és tractar de demostrar que els membres de les classes inferiors foren subjectes agents de la història i que les seues accions afectaren el món en què visqueren. Tots tenim un passat i venim d'algun lloc (Sharpe, 1999: 47-56).

L'obra anomenada abans de LeRoy Ladurie, *Mantoullou*, i la de Carlo Ginzburg *El queso i los gusanos*, és història des de baix i, al mateix temps, microhistòria i història local.

---

⁷ LEVI, Giovanni (1999): «Sobre microhistoria», en BURKE, Peter (ed.), *Formas de hacer historia*, Alianza Universidad, Madrid. p. 119-143. L'autor en aquestes pàgines ens dóna unes idees molt aclaridores sobre la microhistòria i la seua importància. La cita literal es troba a la pàgina 142.

Existeixen vincles entre la història local i la microhistòria, sent un d'ells la reducció de la perspectiva amb la que s'observen els objectes. Però també el context les uneix. Segons Serna i Pons el treball de l'historiador.

[...] es el resultado final de una pesquisa hecha sobre huellas de una realidad histórica efectivamente existente [...] que además los microhistoriadores pretenden restituir apelando siempre al contexto. Éste podemos entenderlo ahora como la reconstrucción cuidadosa del espacio local en el que se insertan las vidas de los sujetos que estudiamos. ¿Por qué local? Porque la vida real siempre tiene un *locus* concreto dentro del cual los individuos emprenden sus acciones (Serna i Pons, 2001: 84-85).

També estem d'acord amb aquests dos historiadors quan afirmen de la història local i la microhistòria: «[...] quizá lo más sobresaliente sea formular preguntas generales a objetos reducidos y formularlas de tal modo que esos objetos menudos cobren una dimensión universal, sin dejar de ser a la vez irrepetibles y locales». (Serna i Pons, 2001: 90).

Manuel Martí, en *Historia local y democracia* ens diu:

Hemos asistido al desplazamiento de la historia desde arriba a la historia desde abajo. [...] el escenario de investigación ha dejado sólo la corte para diversificarse en una red de ciudades intermedias y, más aún, de comarcas y localidades modestas; la cultura nacional española ha perdido su papel de marco único de referencia.

Incluso el tópico fabricado por los críticos de los estudios históricos sobre ámbitos territoriales restringidos denota, si se interpreta atentamente, la estrecha relación entre el auge de la llamada historia local y la democratización de la práctica de la historia (Martí, 2001: 13).

A Espanya la història local ha estat contemplada des de principis del segle XX, encara que no ha gaudit d'una consideració positiva entre els historiadors professionals, ha estat menyspreada i qualificada de localista. Ha ocorregut així per l'atracció que ha exercit sempre la història nacional i dintre d'ella les identitats locals devien convergir en la identitat nacional. Al nostre país, la història d'Espanya ha fonamentat la idea d'Estat-nació i la unitat d'Espanya ha constituït un dels objectius fonamentals de la historiografia espanyola. En canvi, l'àmbit local constitueix un camp privilegiat d'estudi perquè, precisament els poders locals, tant senyorials com liberals, acumularen

competències sobre el funcionament i el grau d'apropiació dels factors de producció intentant salvaguardar-los, actuant en el terreny de la sanitat pública, instrucció i beneficència, desenvolupant estratègies per assegurar-se el seu control fins que l'Estat va assumir aquestes tasques.

Per tant, aquest àmbit local és imprescindible per estudiar el funcionament de la societat, per poder analitzar amb profunditat les relacions socials i fer una història en què els protagonistes siguin individus amb nom i cognoms. Cal tendir a què la història total i la local no s'oposen sinó que es complementen de manera que aquesta perdi el seu caràcter subaltern per desenvolupar tasques identitàries fonamentals en la dinàmica de les relacions socials. Creació d'identitats plurals, més europees al temps que locals. És el moment de reivindicar els fets locals i també els globals entesos localment. L'anàlisi de les xarxes socials i la seua incidència en la vida política inclús en l'esfera estatal, compta amb un lloc privilegiat d'estudi en les ciutats, pobles o com a molt les províncies (González, 1986: 55 i 56).

Tot i haver estat tan menyspreada la història local, la historiografia espanyola ha experimentat, des de finals dels anys seixanta, un intens procés de canvi abocant-se en l'esfera regional, comarcal i local, tant en la temàtica com en la metodologia, com a reacció front a la visió tan conservadora de la historiografia que al llarg de quasi quatre dècades havia estat al servei de la política i la ideologia franquista (Forcadell, 1986: 251-260).

Estudis que tenen en compte el marc local, comarcal o regional s'han convertit en predominants davant dels d'àmbit nacional. Des de les universitats es potenciaren les històries regionals, dotant-se de les pròpies revistes de història que contemplaven també estudis a nivell comarcal i local, a més a més del sorgiment d'editorials regionals (Monlleó, 1998: 206). El mateix gir en la preferència pels àmbits particulars s'observa en els nous plans d'estudi de l'ensenyament primari i secundari.

Per a Miquel Marín Gelabert, a Espanya, dins la història local, es poden contemplar unes èpoques clarament definides. En la primera meitat del segle està caracteritzada per l'existència de centres de difusió regional. En 1915 es funda el Centre de Cultura Valenciana a semblança de l'Institut d'Estudis Catalans. En 1919, es crea la Societat Castellonenca de Cultura que comença a publicar el seu butlletí en 1920, seguit

de la creació d'altres centres d'estudis regionals, provincials i locals com ara els d'Extremadura, Pontevedra, Canàries... Aquestes institucions es poden considerar de caire liberal amb la finalitat de conèixer la història municipal, recuperar la memòria local i participar en l'evolució intel·lectual del moment.

Amb l'esclat de la Guerra Civil i la posterior construcció estatal canvien aquesta trajectòria liberal i deixen la història local a un lloc historiogràfic inferior. Es funden institucions locals amb ideologies i funcions socials adients al nou règim. Comença la inserció de la historiografia de caire local en el marc general de la historiografia espanyola amb una iniciativa oficial franquista que arriba al seu zènit entre 1962 i 1965 i que pretén uniformitzar la història local mitjançant la creació d'Instituts d'Estudis Locals. Posteriorment, en una època que podríem anomenar de transició, des de 1965 fins 1975, surt un model universitari d'història local amb renovació teòrica i metodològica amb la finalitat de recuperar la memòria local i que culminarà i s'allargarà fins final del segle i que dóna pas a una renovació de la historiografia estatal. Amb la creació de noves universitats el gran àmbit d'estudi de la nova historiografia local universitària es cohesiona amb la nova història contemporània espanyola a través d'historiadors com Tuñón de Lara, Miguel Artola, Carreras, Fontana, Jover Zamora.⁸

En la primavera de 1979 se celebra el Xé col·loqui de Pau sobre historiografia espanyola contemporània, dedicant algunes ponències a historiografia regional.

Des dels primers anys de la dècada dels setanta es realitzen congressos d'història regionals sent el primer d'ells el del País Valencià celebrat en 1971. Aquest va demostrar que s'estaven investigant temàtiques locals amb les noves metodologies importades de l'Escola dels Annals. Es crea un dinamisme cultural i historiogràfic que es manifesta en un ampli creixement de monografies d'història local, creant-se noves revistes d'investigació com *Afers*, *Ullal*, *l'Avenç* i també en la creació de grups d'historiadors com per exemple el Col·lectiu d'Historiadors de la Plana (Monlleó, 1998: 198-203) i el Seminari d'Història Local i Fonts Orals de la Universitat Jaume I, entre d'altres.

---

⁸ Vegeu l'interessant estudi que ens fa, sobre la importància de la història local, MARÍN GELABERT, Miquel (2001): «Historiadores locales e historiadores universitarios» en RUIZ CARNICER, Miguel Ángel i FRÍAS CORREDOR, Carmen (coord.), *Nuevas tendencias historiográficas e historia local en España: Actas del II Congreso de historia local de Aragón: Huesca 1999*, Instituto de Estudios Altoaragoneses, Universidad de Zaragoza, pp. 459-490.

En 1986 es funda a València, dependent de la Diputació Provincial, la Institució Alfons el Magnànim. És un organisme integrat en l'àrea de cultura i vinculat al *Consejo Superior de Investigaciones Científicas* (C.S.I.C), com a centre actiu d'investigacions i estudis locals de caràcter cultural i científic.

. Historiografia d'àmbit local al País Valencià

La historiografia territorial més avançada es va donar a Catalunya, sent el punt de partida el professor occità Pierre Vilar, considerat una màxima autoritat en l'estudi de la història de Catalunya. Jaume Vicens Vives, als anys 50, introdueix la nova història econòmica i social dels Annals, creant escola i deixant un bon planter de deixebles com Joan Reglà, Jordi Nadal, Josep Fontana, Josep M.ª Fradera, amb les seues aportacions a l'estudi de la revolució liberal, la història política i cultural i l'agricultura i la industrialització a la Catalunya al segle XIX.

Quan a la historiografia contemporània valenciana és molt extensa i va sorgir a la dècada de 1960 i primera meitat dels 70. Cal destacar com a pioners i renovadors de la historiografia local als catedràtics de la Universitat de València Joan Reglà, director de la revista *Estudis* (1972), amb les seues obres *Aproximació a la història del País Valencià* (1968) i l'aportació al vol. III de la *Història del País Valencià* (1975) i Emili Giralt amb «Problemas históricos de la industrialización valenciana» (1968) en *Estudios Geográficos* i «Antecedents històrics» en *L'estructura econòmica del País Valencià* (1970).

Els segueixen altres professors de la mateixa Universitat, dels quals citaré algunes de les seues aportacions a la historiografia local de l'època isabel·lina o que han estat bàsiques per a aquesta. Entre d'ells:

Ernest Lluch amb *La via valenciana* (1976).

Jordi Nadal amb «El desenvolupament de l'economia valenciana a la segona meitat del segle XIX: una via exclusivament agrària?» (1987) dins la revista *Recerques*.

Josep Fontana que va participar al Primer Congrés d'Història al País Valencià amb «Els sucesos de novembre de 1842 a València»; «Ascens i decadència de l'Escola

del Annals» (1974) a *Recerques, Història, Economia i Cultura* i les seues *Reflexions metodològiques sobre la història local* amb Josep M.ª Fradera i Enric Ucelay (1985).

Pedro Ruiz amb *Señores propietarios. Cambio social en el sur del País Valenciano 1650-1850* (1980); l'any 1990 va ser el coordinador del volum V d'*Història del País Valencià* i en 1996 va escriure «Consideraciones críticas sobre la nueva historiografía valenciana de los años 60 y 70» en *De la sociedad tradicional a la economía moderna*.

Jesús Millán amb *Rentistas y campesinos* (1984); «La protoindustrialización y los orígenes de la industria en el País Valenciano» (1984) dins *Revista d'Estudis d'Història Contemporània*, i amb «L'economia i la societat valencianes 1830-1914. Les transformacions d'un capitalisme perifèric» (1990) en *Història del País Valencià*.

Enric Sebastià, deixeble que fou de Reglà i Jover, especialista en història social i en revolució burgesa ens deixa *La revolución burguesa: la transición de la cuestión señorial a la cuestión social en el País Valenciano* (2001) i juntament amb el professor José Antonio Piqueras posarem com exemple aquestes dues obres: *Pervivencias feudales y revolución democrática* (1987), i *Agiotistas, negreros y partisanos, dialéctica social en vísperas de la Revolución Gloriosa* (1991).

Manuel Ardit, especialista en l'Antic Règim i la Revolució Liberal al País Valencià, membre de l'Institut d'Estudis Catalans i director de la revista *Afers* ens deixà, entre d'altres, l'obra *Revolución liberal y revuelta campesina* (1977). També va col·laborar en obres de síntesi com «Crisi i modernització al País Valencià» (1975) i «Història del País Valencià» (1990). Igualment va treballar la demografia històrica amb «Un ensayo de proyección inversa de la población valenciana, 1610-1899» (1991) dins *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*.

Ramón Garrabou amb *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana, 1850 -1900* (1985).

També cal destacar els professors Justo Serna i Anacleto Pons que tan a fons han estudiat la burgesia valenciana i les noves tendències historiogràfiques reflexionant sobre història local i microhistòria. Destaquen, entre d'altres, *La ciudad extensa: la burguesía comercial-financiera en la Valencia del siglo XIX* (1999); *Diario de un burgués: La*

Europa del siglo XIX vista por un valenciano distinguido (2006); «Los burgueses valencianos: lo que sabemos y lo que no sabemos» (2001) en *De la revolución liberal a la democracia parlamentaria: Valencia 1808-1975*; «Egoísta, racional, emprendedor... burgés: Una breu revisió conceptual» (1993) en *Afers*; «La escritura y la vida. El notariado y el estudio de las redes personales burguesas en la España Isabelina» (1998) en *Ayer*; «El ojo de la aguja ¿De qué hablamos cuando hablamos de microhistoria?» (1993) en *Ayer*; *Microhistòries* (2006); «En su lugar. Una reflexión sobre la historia local y el microanálisis» (2001) en *Nuevas tendencias historiográficas e historia local en España*.

Manuel Martí i Ferran Argilés han treballat a fons el nacionalisme. Tenen diferents treballs en comú, però ens ha interessat, pel temps cronològic, «La construcción de la Nación española durante el siglo XIX. Logros y límites de la asimilación en el caso valenciano» (1999) en *España, ¿nación de naciones? I Jornades Jaume Vicens Vives, Ayer* número 35. Manuel Martí, en solitari, ha treballat, a més del nacionalisme, l'època de la Restauració a Castelló. Ha publicat, entre d'altres: *Cossieros i anticossieros. Burguesia i política local. Castelló, 1875-1891* (1985); *L'Ajuntament de Castelló de la Plana, del triomf de la Restauració a l'ascens de la nova política* (1989) i «Historia local y democracia» en *Nuevas tendencias historiográficas e historia local en España* (2001) en *Actas del II Congreso de historia local de Aragón*.

I no ens podríem oblidar de les professores Isabel Burdiel i Ana Aguado. La primera ha estudiat a fons la història política i cultural del liberalisme del segle XIX, tant a nivell d'Espanya com del País Valencià amb les seues publicacions, entre d'altres: *La política de los notables. Moderados y avanzados durante el Régimen del Estatuto Real, 1834-1836*, (1987); «Els primers partits polítics a València, 1834-1854» (1988) en *Avenç*; «Análisis prosopográfico y revolución liberal. Los parlamentarios valencianos, 1834-1854» (1996); *Revista de Estudios Políticos*, número 9.; «Isabel II: un perfil inacabado» (1998) en Isabel Burdiel (ed.), *La política en el reinado de Isabel II*, revista *Ayer* número 29; *Isabel II. No se puede reinar inocentemente* (2004). Ana Aguado ha realitzat treballs sobre la revolució burgesa al País Valencià i les seues implicacions socials, com per exemple: «Estudios sobre el Antiguo Régimen y Revolución Burguesa en el País Valenciano» (1984) en *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*; i *Història Contemporània del País Valencià* (1992). És especialista en la història de les dones, amb obres que queden fora dels límits d'aquest treball.

A la Universitat de Castelló també cal destacar els professors que han elaborat estudis sobre estructures econòmiques, socials, polítiques i demogràfiques i que tant han aportat a la història i geografia regional, comarcal o local valenciana. Citarem, entre d'altres, a la professora Rosa Monlleó Peris, coordinadora del Grup d'Estudis d'Història Local i Fonts Orals i directora del Centre de Documentació de la Recuperació de la Memòria Històrica. Ha investigat la ciutat de Castelló i els seus espais de sociabilitat, oci i cultura així com la història de les dones. D'aquesta temàtica ha publicat «Castelló, capital de província» (1994) en *III Congrés D'Història i Filologia de la Plana*; «Història local y societat urbana contemporània. Fonts per al seu estudi» (1998) en *V Congrés d'Història i Filologia de la la Plana*; i juntament amb altres autors «Cultura urbana femenina y espacios de ocio en Castellón a finales del siglo XIX» (2007) en *Espais de bohèmia. Actrius, cupletistes i ballarines, Dossiers Feministes*. És especialista en la investigació del Sexeni Democràtic a València i Castelló amb unes obres que, encara que queden fora del temps cronològic d'aquest treball, són imprescindibles per la seua proximitat temporal i perquè les causes de l'esclat de la Gloriosa es troben a les acaballes de l'època d'Isabel II. Aquestes obres són: «Castelló durante el Sexenio. Partidos políticos y transformaciones económicas», (1983) *Butlletí Societat Castellonenca de Cultura*; «El protagonismo de la burguesía valenciana en los inicios del capitalismo español» (1991), *Revista Millars*; *Los Diputados valencianos en la I República. Federalismo i levantamiento carlista en las comarcas de Castelló* (1995); *La Gloriosa en Valencia 1864-1869*, (1996); *La burguesía valenciana en el Sexenio Democrático. Libre cambismo y cuestión social* (1996).

Vicent Sanz ha treballat la història del segle XIX a Castelló i entre les seues obres hi destaquen. «Comerciants, pobres i cotó. Un projecte per a la Casa de Misericòrdia de Castelló, 1843» (1994) en *III Congrés d'Història i Filologia de la Plana*; *De regalia de Propis a impost sobre consums: el pes reial a Castelló de la Plana durant el procés revolucionari burgès. Estudi d'una supervivència feudal* (1994); *D'artesans a proletaris. La manufactura del cànem a Castelló 1732-1843* (1995); «Los condicionamientos sociales del carlismo. El caso valenciano» (2000) en *Revista Millars*; «Trabajadores en el siglo XIX en la reciente Historia social» (2001) en *Historia Social: Ciencias Sociales. Actas del IV congreso de Historia Social en España*; i *Propiedad y desposesión campesina* (2001).

També el professor Manuel Chust, especialista en història ibero-americana, ha realitzat un treball d'història del País Valencià: *Ciudadanos en armas: La Milicia Nacional en el País Valenciano* (1987) i ha estat el director de *Historia de Castellón* (1992) amb «La evolución burguesa. Guerra y revolución».

És imprescindible resaltar la investigació que ha dut a terme el professor i especialista en demografia històrica Joan Serafí Bernat i Martí, dedicant nombrosos treballs a l'evolució demogràfica de la població del País Valencià. Les obres més destacades són: «Las series de los hechos vitales i la demografía histórica» (1991) en *Revista de Demografía Histórica*; «Las series anuales de bautismos valencianos 1646-1899» (2004) en *Revista Internacional de Ciencias Sociales*. Amb la col·laboració de Miguel Ángel Badenes Martín, han vist la llum nombrosos treballs com, per exemple, «Muerte y comportamiento demográfico de los valencianos (siglos XVI-XIX)» (1991) dins *Actas II Congreso de la Asociación de Demografía Histórica*; *Crecimiento de la población valenciana: análisis y presentación de los censos demográficos, 1609-1857* (1994); «El pensament demogràfic de Cavanilles. Llum, població i bon govern» (1997) en *Cuadernos de Geografía*; «Les fonts i la metodologia per a l'estudi de la població del País Valencià (segles XVI-XX)» (1998) en *La población valenciana: pasado, presente y futuro*. Juntament amb els professors Manuel Ardit i Miguel Ángel Badenes ha publicat: *El País Valencià en el cens d'Aranda, 1768* (2001). Per acabar, també ha realitzat obres amb altres col·laboradors. En aquesta ocasió, a més de Badenes, ho ha fet amb Vicent Ortells Chabrera i Rafael Viruela Martínez, amb dues obres aparegudes en *Estudis Castellonencs*: «Fuentes documentales para el estudio demográfico-histórico de las comarcas septentrionales del País Valencià» (1983) i «Libros parroquiales para el estudio de la demografía histórica de las comarcas meridionales de Castellón» (1984-85). Miguel Ángel Badenes ha publicat en solitari: «La venta de bienes eclesiásticos en las comarcas castellonenses. Desamortización de Mendizábal 1836-1845» (1982) en *Estudis Castellonencs* i *Crecimiento y crisis en la población valenciana* (1988).

Samuel Garrido, professor d'Història i Institucions Econòmiques, especialista en història agrària, ha estudiat el conreu del cànem a Castelló, amb les obres: «Explotació indirecta i progrés agrari: el conreu del cànem a Castelló (segles XVIII-XX)» (1999) en *Recerques* i «Cáñamo gentil. Una indagación sobre los condicionantes del cambio técnico en la agricultura» (2005) en *Historia Agraria*.

Cal destacar els treballs dels professors de Geografia, José Quereda Sala i Vicent Ortells Chabrera. El primer d'ells, especialista en Anàlisi Geogràfica Regional, ha treballat el clima de Castelló i de la vessant Mediterrània. Vicent Ortells Chabrera ha investigat tant sobre la ciutat de Castelló, la seua geografia i població, com sobre la comarca de la Plana. Entre les seues obres destacarem: «Evolució de la població absoluta a la Plana de Castelló» (1982); *Plana de Castelló* (1983); *Geografía urbana y del poblamiento en la Plana de Castellón* (1987) «Alguns aspectes del medi físic en l'ordenació comarcal» (1991) en *I Congrés Català de Geografia*; *La ciutat preindustrial valenciana* (1997); *Geografia de la població* (2010).

Finalment citarem a José Sánchez Adell. Va ser professor medievalista de la Universitat de Castelló, però també cronista oficial de la ciutat. Ha publicat nombroses obres sobre els aspectes històrics de la ciutat, tant medieval com més propera i que també serveixen de base per a l'estudi de la ciutat que porte endavant. Entre elles citarem: *Guía de Castellón* (1980); *Las tierras castellonenses* (1983); *Castellón* (1987); *Castellón de la Plana y su provincia* (1990); i amb la col·laboració de Elena Sánchez i Ferran Olucha va ser publicada: *Elenco de fechas para la historia urbana de Castellón* (1994).

De la Universitat d'Alacant nomenarem en primer lloc el professor Josep Miquel Santacreu Soler. Sobre ser especialista en Guerra Civil i gran investigador sobre el País Valencià contemporani, també s'ha dedicat a investigar sobre l'època que ací estudiem. Obra seua és *Sant Vicent del Raspeig (1806-1848): el municipi del liberalisme*, editat el 2004. A més és un dels autors del *Diccionari d'Història del País Valencià* que ha estat editat el 2006.

Un altre autor d'aquesta universitat és Pedro Díaz Marín que ha investigat sobre la duresa de la repressió i els afusellaments de republicans a Alacant per motius polítics en l'obra: *Los mártires de la libertad: la revolución de 1844 en Alicante*, publicada en 1992 i del poder de la burgesia alacantina durant l'època moderada en *Después de la Revolución: Centralismo y burguesía en Alicante*, editat el 1998.

També resulta interessant l'estudi que fan Faustino Larrosa i Leonor Maldonado sobre l'educació a Alacant en la publicació de 2012: *Las escuelas normales de Alicante: conservadurismo y renovación entre 1844 y 1931*.

Miguel Pérez-Mateo ha investigat sobre la mortalitat i l'impacte demogràfic que va ocasionar l'epidèmia del còlera en el brot de 1854 a la ciutat d'Alacant en l'obra: *La epidemia del cólera de 1854 en la ciudad de Alicante*, editada el 1974.

La professora Rosa Ana Gutiérrez, en la seua obra *Republicanos y liberales. La revolución de 1868 y la Iª República en Alicante*, editat en 1985, encara que el títol i una gran part del contingut tracte d'un temps cronològic immediatament posterior al de la nostra investigació, també analitza l'època anterior a la revolució i, a més, ens explica clarament les causes d'aquesta.

Juntament amb el professor Rafael Zurita, han treballat el tema de les eleccions a Alacant en l'obra *Representación parlamentaria e intereses económicos en la Restauración (Alicante, 1881-1898)*.

Acabarem amb l'obra que ha escrit sobre el Bienni Progressista a Alacant el professor Rafael Zurita Aldeguer i que porta per títol: *Revolución y burguesía: Alicante (1854-1856)*.

A la revista *Anales de la Universidad de Alicante. Historia contemporánea*, núm.1, hi ha dos articles de l'època del nostre estudi. Un sobre la demografia a Alacant de Miguel Ángel Esteve González i un altre sobre el còlera a Cocentaina de Primitivo Pla Alberola. Al núm 2, els articles de Javier Vidal: «Burguesía y negocios en el Alicante del siglo XIX» i «Entorno sanitario en el Alicante del siglo XIX» de Miguel Ángel Esteve.

De la Universitat de Tarragona, el professor Josep Sánchez Cervelló, ha escrit nombroses obres i ha analitzat a fons la problemàtica, els fets del carlisme a les terres que abarcava l'antic Bisbat de Tortosa, com per exemple *Les guerres napoleòniques i carlistes a la frontera de Catalunya, el País Valencià i Aragó (1808-1936)*, editat en 2015.

A la resta de l'Estat espanyol també van tenir àmplia representació aquests estudis historiogràfics tant comarcals com regional i locals, com per exemple Antonio Manuel Bernal a Andalusia, Villares Paz a Galícia. També cal assenyalar les aportacions de la historiografia econòmica regional dedicades a la història econòmica de Catalunya per Maluquer de Motes, a la del País Valencià per Jordi Palafox, a la del País Basc per

Fernández de Pinedo, al creixement de la economia gallega per García Lombardero i a la de Castella-Lleó per A. Garcia Sanz i Jesús Sanz, totes elles dins el volum *La nueva cara de la historia económica de España*, publicat el 1984. El 1985 es publicaven les actes d'un seminari celebrat a Santander sobre estudis econòmics, la meitat de les quals s'ocupava d'estudis regionals de Catalunya, País Basc, Astúries, Galícia, Castella, Andalusia i País Valencià. També cal destacar el *Segundo coloquio sobre Historia de la Rioja*, celebrat a Logroño el 1985, on va haver-hi comunicacions sobre historiografia regional i local dels segles XIX i XX i el *II Congreso de Historia local de Aragón*, celebrat a Osca el 1999, coordinat per Miguel Ángel Ruiz Carnicer i Carmen Frias Corredor.

. Pressupostos metodològics

El mètode ens permet fixar la manera d'arribar a establir teories que ens vénen a explicar el fonament de la realitat estudiada. No hi ha una sola metodologia sinó que n'existeixen diverses. Segons les característiques de les fonts i la finalitat de la investigació, es podrà aplicar una determinada metodologia.

La present tesi doctoral té com a punt de partida les interconnexions que es produeixen entre la política, l'economia i la societat.

Resulta imprescindible el mètode analític per l'observació i interpretació precisa de les fonts. Cal realitzar una minuciosa classificació dels documents utilitzats, així com de la seua procedència.

La utilització del mètode sintètic és molt important ja que fa possible la verificació de les hipòtesis plantejades. A través de l'estudi global dels esdeveniments històrics, les causes i les conseqüències podrem entendre millor la realitat.

El mètode cronològic ens ajuda a situar i enquadrar els fets en el seu temps històric i contextualitzar-los.

El mètode comparatiu i de classificació permet observar les similituds i les diferències que ofereixen dades de la mateixa naturalesa extretes de medis socials i procedències diferents: nivell local, regional i estatal.

La metodologia quantitativa, que primerament s'ocupava dels fets econòmics, després començà a ocupar-se dels demogràfics, polítics, culturals amb el requisit de que es pogueren ordenar en sèries tractades estadísticament.

Aquests mètodes, comparatiu i quantitatiu, els hem utilitzat, entre d'altres continguts i situacions, per conèixer l'evolució de la població de Castelló; he comparat els resultats dels censos de població amb els més propers i amb l'auxili dels llistats municipals i parroquials, hem quantificat els resultats. També ens hem auxiliat de la confecció de distints tipus de gràfiques, taules, percentatges, xifres absolutes i relatives per donar claredat, per exemple, a l'estructura socioprofessional i conèixer l'estratificació i l'origen social i professional dels regidors de Castelló, per als fets econòmics, per precisar els resultats electorals... en fi, per explicar i evidenciar la majoria dels continguts tractats en aquest treball.

Els pressupostos metodològics esmentats s'han dut a terme tenint en compte les aportacions del materialisme històric i l'Escola dels Annals, que en aquest últim cas han donat un espai de privilegi a la Història Local.

. Fonts més importants

Un estudi científic té com a primera condició la consulta de les fonts, de totes les que siguen possibles. Cal una cura profunda en el maneig de la documentació i el traure-li la major utilitat possible.

Hi ha fonts que es produeixen en el marc de l'àmbit local, en institucions municipals, parròquies, registre civil, notaries... però la ciutat no és una illa en un oceà, perquè encara que té la seua autonomia també manté les seues relacions amb la nació a la què pertany, per això, també cal acudir a les fonts dipositades en les institucions oficials de l'Estat i a les relacionades amb la regió i la comarca per a fer, a la vegada una història de la ciutat, però inserida en el marc general de l'Estat espanyol (Monlleó, 1998: 210-215).

Hem hagut de consultar les fonts que es troben dipositades en les institucions oficials de l'Estat com l'Arxiu Històric Nacional, en el què es troben les seccions del

clero secular i regular, l'Arxiu General de l'Administració Central d'Alcalà d'Henares, l'Arxiu del Palau de les Corts, amb els lligalls de cada comici per províncies i districtes que reflecteixen l'escrutini dels vots rebuts per cadascun dels candidats i els Diaris de Sessions de Corts. També hem tret informació de l'Institut Nacional d'Estadística, creat el 1857 i que compta amb una delegació a cada província, on es troben els Anuaris Estadístics d'Espanya que recullen dades de moviments de població, indústria, beneficència, instrucció, contribucions, pressuposts, hipoteques...

De les fonts que es produeixen en l'àmbit local hem consultat les municipals, les provincials i les parroquials. Entre les primeres estan les Actes de l'Ajuntament de Castelló, els padrons de 1833, 1838, 1840, 1841, 1842, 1856-57, 1861, 1865, 1866 i 1867, padrons de riquesa de 1833 i 1838, manifest de béns de 1841, padrons de prestació personal de 1847-49, 1853 i 1860-61, censos, llibres de contribucions de 1844 i 1845, llibres de matrícules industrials i de comerç de 1845. Al respecte, hem d'assenyalar la manca de documentació referent a eleccions municipals, informació sobre vendes de béns desamortitzats a la ciutat i béns incautats a les famílies carlines, informació que tan bàsica haguera resultat per la realització d'aquest treball.

Ha estat imprescindible la consulta dels Butlletins Oficials de la Província, dipositats a la Diputació provincial, a més de les seues actes. També cal dir que al seu arxiu no hi ha dipositat cap document d'eleccions a diputats provincials de l'època que ací tractem.

En les fonts parroquials hem consultat els llibres de baptismes, matrimonis i defuncions que es troben a la Catedral de Santa Maria, única parròquia de Castelló en l'època d'estudi.⁹

---

⁹ Un grup de cinc alumnes de doctorat, dirigits pel professor Joan Serafi Bernat, vam buidar els llibres sacramentals de baptismes (des de 1542 fins 1931), matrimonis (des de 1581 fins 1926) i enterraments (des de 1794 fins 1934) de la parròquia de Santa Maria. Aquesta parròquia es va fundar al poc de traslladar-se la ciutat al pla en 1251. En 1792, es creen dues ajudes de parròquia, la Sang i San Miquel, però no inscriuen partides sacramentals fins en 1904 en què es converteixen en parròquies. La Sang passa a ser la parròquia de la Sagrada Família i San Miquel la de la Santíssima Trinitat. A finals del segle XIX, es crea la parròquia de Sant Pere, al Grau que té llibres sacramentals des de 1890. A l'església de l'Hospital provincial trobem dades de defuncions des de 1900. Vam procedir al buidat de tots els seus llibres fins 1936. També del Registre Civil vam traure les variables demogràfiques dels anys 1871 en 1936. Aquestes investigacions han estat reflectides en BERNAT I MARTÍ, Joan Serafi (ed.) (1996): «Les sèries vitals valencianes: Les comarques septentrionals», volum I, en *Quaderns valencians de població*, Seminari d'estudis sobre la població del País Valencià, València, pp 149-190.

Per analitzar la demografia hem hagut de repassar el cens de Floridablanca, confeccionat el 1786 per ordre de Carles III amb interès merament demogràfic, classificat per edat, sexe i estat civil. Aquest cens està considerat com un dels millors de tota l'època preestadística.

També hem arreplegat les dades del diccionari de Madoz, concretament les xifres de la matrícula cadastral de 1842 i com no, les del cens de 1857, considerat el primer cens modern de població, acabant amb ell l'època preestadística i començant l'estadística. Aquest es portà a terme simultàniament a tot el territori espanyol. El cens de 1860, també ha estat objecte del nostre estudi.

Gran part de la cronologia del nostre treball es dona en època preestadística, però Burguière, diu que si l'interès de les fonts demogràfiques es medira només per la seua qualitat estadística, l'època contemporània seria la més còmoda i la millor coneguda. Però, de vegades, han estat millor estudiades les poblacions de l'època preindustrial i preestadística que les de l'època industrial, tenint els historiadors més abundància de fonts (Burguière, 1985: 82).

En quant al registres parroquials, seguint amb Burguière, l'interès d'aquests està en modificar la naturalesa de la informació estadística i comparar-la. La originalitat d'aquest tractament estadístic es troba en què integra en els seus càlculs allò que habitualment no sol medir-se, però que assegura la unitat d'eixes conductes: les morals sexuals, les actituds front a la vida. Permeteixen una observació més completa, com per exemple el moviment estacional de les concepcions i en quina mesura la població observa les consignes de l'abstinència quaresmal imposada per l'Església i que ens dona una idea del conformisme moral i religiós (Burguière, 1985: 91 i 92).

També és interessant la informació que ens han donat els protocols notariaus que es troben dipositats a l'Arxiu Històric Provincial de Castelló, ubicat provisionalment a la Biblioteca de Rafalafena.

Quan a la premsa, és una de les fonts de més fàcil consulta i més gratificant i que ajuda a consolidar la nova societat liberal. Hem revisat tots els periòdics existents a l'Arxiu Municipal de Castelló fins el 1868.

Durant aquests anys les publicacions que van nèixer no manifestaven unes idees polítiques concretes i, normalment, reclamaven millores per la ciutat. *El Boletín Oficial de la Provincia de Castellón*, que va començar editar-se el 1834, era bisemanal i es publicava cada dimarts i divendres. Fou l'única publicació periòdica fins 1856 en què apareix el *Eco de Castellón*, una vegada superat el Bienni Progressista. En aquesta data es posa en vigor una nova i restrictiva llei d'impremta. Aquests periòdics es podien definir com d'interessos generals, i tractaven alhora aspectes econòmics i literaris però sempre per fomentar el prestigi de la província a més d'afavorir els interessos materials de la capital.¹⁰ El seu desenvolupament coincideix cronològicament amb la constitució i evolució del partits polítics locals. Els periòdics que es publiquen a Castelló, amb una certa assiduitat comencen, com ja hem assenyalat, prou avançada la dècada dels anys cinquanta, en acabar el Bienni Progressista i van ser: *El Eco de Castellón*, periòdic bisemanal que es publicava dijous i dissabte des del 4 de desembre de 1856 fins el 5 de juliol de 1857 en què canvia el nom per *El Eco del Mijares* des del 9 de juliol fins el 25 de març de 1858; *El Maestrazgo*, també bisemanal, que es publicava dijous i diumenge des del 6 de gener de 1859 fins el 5 de febrer de 1860. Els dos primers tenien una aparença més liberal progressista i el darrer es tractava d'una publicació moderada.

Ja en la dècada dels anys seixanta trobem *La Crónica de Castellón* que es publica des de l'1 de febrer a l'1 de juliol de 1860, eixia al públic cada dilluns, dimecres i divendres i a partir de l'1 de juny és de publicació diària; reapareix el 23 de novembre de 1864 fins el 4 de gener de 1865.

La Revista Castellonense que es publica els diumenges des del 26 de juny de 1864 fins el 26 de juny de 1866, torna a aparèixer, també els diumenges amb el nom de *Lucas Gómez*, aquesta vegada com periòdic festivo-burlesco, del 7 al 29 del juliol de 1867, per tornar a reaparèixer altra vegada el 5 d'agost amb el nom *Revista Castellonense*, de publicació bisemanal, cada dimecres i dissabte, fins el 23 de novembre de 1867.

Quan coincideixen *La Crónica de Castellón* en la seua reaparició en 1864 i la *Revista Castellonense*, mantenen una forta competència i una baralla política i

---

¹⁰ Consulteu VICIANO, Pau (1987): «Aproximació a la premsa castellonenca de l'època isabel·lina i el Sexenni Democràtic (1834-1874)» en *I Congrés d'Estudis d'Història de la Plana*, Diputació de Castelló. L'autor fa una anàlisi de la premsa d'aquesta època i tracta el caràcter de les publicacions, les impremtes i els editors, pp. 61-66.

periodística, dedicant-se impropèriament i agreujant-se des de les pàgines de llurs publicacions.

El Imparcial ix a la llum durant un curt període de temps, de l'1 de gener al 24 d'agost de 1867. L'últim diari que s'edita a Castelló abans de la revolució de setembre és *La Crónica Castellonense* que comença a publicar-se el 14 de març fins el 25 de juny de 1868.

La premsa va estar un dels instruments prioritaris per difondre els nous principis liberals i l'organització de la nova societat. Estem totalment d'acord amb Rosa Monlleó en allò que opina sobre la premsa:

[...] el periòdic és el pols de la ciutat, perquè apareixen els horaris de transport, misses, espectacles, actes culturals, festes religioses i laiques, notícies socials, cròniques esportives, cartes dels lectors, llistes de preus dels productes que es comercialitzen, barris i carrers de la ciutat i distribució dels col·legis electorals... en fi, un munt de notícies que ens acosten a la vida quotidiana dels habitants de la ciutat [...] (Monlleó, 1998: 215).

. Estat de la qüestió: Bibliografia destacada

La bibliografia que ens ha resultat fonamental per a la realització d'aquest treball l'hem dividit en tres apartats: llibres, obres col·lectives i articles de revistes.

Els llibres que destaquem els hem reunit segons la temàtica tractada.

Dels que estudien aspectes de Castelló destaquem:

Otilia Martí Arnándiz (1997): *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*. Analitza, amb molt de detall, la societat castellonenca i els individus que la formen, la seua adscripció política i la seua implicació en la política municipal.

Joan Serafí Bernat (ed.), (1996): «Les comarques septentrionals», volum I de *Les Sèries vitals valencianes*. Juntament amb Miguel Ángel Badenes (1994): *Crecimiento de la población valenciana: análisis y presentación de los censos demográficos (1609-1857)*. Aquestes dos obres han estat fonamentals per portar endavant el treball. Hem tret

dades i estadístiques molt valuoses de la població i les variables demogràfiques de Castelló en l'obra citada en primer lloc, i de la població del País Valencià i la seua distribució comarcal, en la citada en segon lloc.

Dels llibres de José Aguilera López (2008): *La revolución burguesa antifeudal en España. El prototipo castellonense* i (2011): *El nacimiento de la sociedad burguesa. Castellón, 1833-1843*, i del de Rosa Cuartero López (2013): *Fent fortuna. Acumulació i burguesia a Castelló (1770-1841)*, hem tret idees i hem constatat coincidències, amb nosaltres, en el tractament d'algunes de les fonts per l'estudi de la societat de Castelló i la seua presència en l'esfera local.

De les obres de temàtica general ens han resultat molt útils:

Miguel Artola (1973): *La burguesía revolucionaria (1808-1874)*. L'autor ens dóna una visió molt completa de totes les temàtiques de l'època tractada, des de població, política municipal, eleccions a Corts, educació, premsa, carlisme, organització classista de la societat, economia, desamortització, corrents de pensament i fins i tot art, oci i nou estil de vida.

Isabel Burdiel (1987): *La política de los notables. Moderados y avanzados durante el Régimen del Estatuto Real (1834-1836)*. Tracta magníficament la política municipal i les eleccions a Corts, posant l'accent en la ubicació socioprofessional i la trajecctòria política dels procuradors.

José Luís Comellas (1970): *Los moderados en el poder (1844-1854)*. Fa un exhaustiu estudi de la dècada moderada com a centre de la era isabel·lina. Per a ell és l'època menys coneguda del segle XIX i valora molt positivament les realitzacions dels moderats.

Dels llibres amb temàtiques específiques assenyalem:

Joaquín Azagra Ros, (1978): *El Bienio Progresista en Valencia. Análisis de una situación revolucionaria a mediados del siglo XIX (1854-1856)*. Aquest autor fa un estudi dels esdeveniments ocorreguts a València en el temps que va des de la revolta de juliol de 1854 i la contrarrevolució que encapçala Leopoldo O'Donnell el juliol de 1856, i ens descobreix el caràcter d'aquesta situació revolucionària.

Francesc A. Martínez Gallego (2001): *Conservar progresando. La Unión Liberal (1856-1868)*. Analitza el període del govern de la Unió Liberal a la ciutat de València i els individus que formen part dels Ajuntaments i les Diputacions provincials, posant l'accent en les eleccions municipals del febrer i les legislatives del març de 1857.

Margarita Caballero (1994): *El sufragio censitario. Elecciones generales en Soria durante el reinado de Isabel II*. Fa una anàlisi dels processos electorals, les relacions de poder i les formes d'exercir-lo. Detalla les diferents lleis electorals i la seua importància per als interessos concrets dels grups dominants.

Concepción de Castro (1979): *La revolución liberal y los municipios españoles*. L'autora fa un minuciós estudi sobre el liberalisme i el règim local a Espanya. Analitza els ajuntaments de l'Antic Règim, els models moderats i progressistes i les seues característiques i diferències.

Germán Rueda (1986): *La desamortización de Mendizábal y Espartero en España*. Aquesta obra investiga els aspectes socials i econòmics d'aquest període desamortitzador, els canvis i permanències en el camp i els beneficiaris de la desamortització.

Candelaria Sáiz y Javier Vidal (2001): *El fin del Antiguo Régimen (1808-1868) Economía*. Aquest llibre explica com els liberals van intentar encetar el procés de desenvolupament de la productivitat agrària i industrial, sense, tot just, conseguir-ho. Tracten la població, l'agricultura, la indústria, els transports i, fins i tot, el sistema financer.

De les obres col·lectives que han influït en aquest treball, ressaltem:

Rosa Monlleó Peris «1822. Castelló, capital de província» en *III Congrés D'Història i Filologia de la Plana* (1994) i «Història local i societat urbana contemporània. Fonts per al seu estudi» (1998), en *V Congrés d'Història i Filologia de la Plana*. Aquests dos articles han estat fonamentals. El primer ens ha introduït, amb molta minuciositat, en adonar-nos de tots els aspectes que es poden tractar sobre la capitalitat de Castelló. El segon ha contribuït, en part, a què ens hàgem decidit per fer història local.

El carlisme. Sis estudis fonamentals, coordinat per Jordi Canal, ha resultat fonamental com bé diu el seu títol. L'obra està constituïda per un conjunt de treballs que reflexionen sobre els orígens d'aquest moviment socio-polític.

Diccionario biográfico de los parlamentarios españoles 1820-1854, Versió digital (2013). Ens ha servit, per completar les biografies dels procuradors i diputats que representaren la província de Castelló a les Corts.

De la Historia de España fundada por Menéndez Pidal i dirigida per José Mª Jover Zamora, volum XXXIII, *Los fundamentos de la España liberal* (1997), he de destacar la Introducció que fa el seu coordinador, Antonio Fernández García, així com l'anàlisi que, amb tanta cura, realitza dels grups socials i les seues formes de conflictivitat. També el capítol que hi dedica Vicente Pérez Moreda a l'estudi de la població, ens ha resultat molt útil per tractar de la demografia espanyola i les diferències entre les distintes Comunitats Autònomes. Del volum XXXIV, *La era isabelina y el Sexenio Democrático, 1833-1874* (1996) han estat importants les aportacions que ens fa José Mª Jover Zamora en el Pròleg, sobre la situació dels camperols pels canvis introduïts per la revolució liberal i sobre la creació d'una administració moderna.

Del llibre *La sociedad urbana en la España contemporánea* del què són editors Francesc Bonamusa i Joan Serrallonga (1994), hi destacarem el treball de Pedro Carasa Soto «Por una historia social de la ciudad. Urbanización pauperismo y asistencia». Tracta les ciutats i la seua urbanització des del punt de vista de la pobresa.

De la Historia de España dirigida per Manuel Tuñón de Lara (1986), tomo VIII, *Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo 1834-1923*, destaquem els capítols de Casimiro Martí «Afianzamiento y despliegue del sistema liberal» i «La economía española, 1830-1900» de Gabriel Tortella. Per a mi han estat bàsics per a aquest treball. El de Casimiro Martí per la claredat i exactitud en la descripció dels fets i el de Tortella pel tractament que dóna als fets econòmics.

De l'obra coordinada per Tuñón de Lara, *Historiografía española contemporánea del X Coloquio de Pau* (1990) ressaltarem un treball: «La Revolución Burguesa en España. Los inicios de un debate científico, 1866-1879» de Juan Sisinio Pérez Garzón.

En *Nuevas tendencias historiográficas e historia local en España: Actas del II Congreso de Historia local de Aragón*, celebrat a Osca en 1999, i publicades l'any 2001, hem trobat tres actes de les quals hem obtingut dades i opinions molt interessants. Destacarem: «Algunas consideraciones sobre historia local e historia medioambiental» de Manuel González de Molina; «Historiadores locales e historiadores universitarios» de Miquel Marín Gelabert; «Importancia de la historia local en el estudio y caracterización del caciquismo o clientelismo político en la España isabelina» de Virginia Maza Castán.

Del volum *Segundo coloquio sobre historia de la Rioja*, celebrat a Logroño en 1985, i publicat el 1986, he aprofitat una acta: «Historiografía regional y local en los siglos XIX y XX. Algunas reflexiones generales» de Carlos Forcadell Álvarez. Explica amb molta claredat l'estat historiogràfic i la importància de la història local.

Articles de revistes:

En la revista *Estudis Castellonencs*, hi ha uns treballs què hi volem resaltar. Del número 1, corresponent a 1982-1983, destacaré: «Fuentes documentales para el estudio demográfico-histórico de las comarcas septentrionales del País Valencià» de Joan Serafí Bernat; i del mateix autor, en el número 2, dels anys 1984-1985, «Libros parroquiales para el estudio de la demografía histórica de las comarcas meridionales de Castellón». En el número 9 (2000-2002), el treball de Gemma Roda «Mito o realidad: la guerra carlista en la ciudad de Castelló (1833-1840)» i en el número 10, corresponent als anys 2003-2005, «Creixement urbà i política municipal en l'època isabel·lina» de Mª Amparo Valls.

També hem trobat articles molt interessants en la revista *Recerques*. Al número 38, un de Samuel Garrido «Explotació indirecta i progrés agrari: el conreu del cànem a Castelló (segles XVIII-XX)» (1999) que han servit per al meu capítol d'economia i també l'article de Núria Sauch al núm 51 «L'entramat social del primer carlisme a les terres de l'Ebre i al Maestrat» pel contexte, la influència i la l'apropament que mostra amb els episodis de Castelló.

Del *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura* cal destacar l'article de José Luís Aguirre «Castellón de la Plana (1843-1869): panoràmica. El censo de 1857»

(1977). L'autor ha plasmat, desentranyat i classificat amb rigorositat tot el que la font ens conta.

Aquestes han estat les publicacions bàsiques per la realització d'aquest treball al suggerir teories, metodologies, hipòtesis i fonts que ens han ajudat en el procés científic d'elaboració de la present tesi doctoral.

CAPÍTOL I
CASTELLÓ, UNA CIUTAT LIBERAL
CAP A LA MODERNITZACIÓ

CAPÍTOL I. CASTELLÓ, UNA CIUTAT LIBERAL CAP A LA MODERNITZACIÓ

Castelló de la Plana, una ciutat que naix a mitjans del segle XIII com una nova realitat urbana per voluntat del rei Jaume I, el Conqueridor, compta amb més de set segles d'edat. Moltes poden ser les circumstàncies que expliquen el naixement d'una ciutat. En el cas de Castelló, la trobem en les característiques geogràfiques de la zona, muntanya, plana, marjal i mar. I en l'existència de l'antiquíssim Caminàs com a vehicle d'una remota presencia humana en aquestes terres. És al llag d'aquesta antiga via on queden establertes al segle XI les alqueries mores com un rosari de menuts nuclis de població que comunicaven la fortalesa de la Magdalena amb la més densa població de Fadrell. Un llarg camí cronològic per a un lent i progressiu desenvolupament. Una llarga història urbanística fins el seu enlairament a la modernitat del segle XIX, que li atorga la seua capitalitat.¹¹

Rosa Monlleó ens assenyala en què consisteix la modernització:

Un tiempo nuevo en que no solamente se seculariza la sociedad o baja el analfabetismo, sino que también se incrementa la movilidad social y la libertad personal, se multiplican las asociaciones culturales, muchas de ellas relacionadas con el ocio. La ciudad será el marco de lo dinámico, lo moderno, el confort, el progreso...y en ese escenario también se realizarán, junto a los cambios políticos y económicos, los cambios de relaciones sociales de género o de clase, culturales, de mentalidades y de valores (Monlleó, 2007: 126).

A mitjans del XIX, la vida a Castelló es desenvolupava al vell recinte de la vila. L'activitat comercial al centre de la ciutat s'estenia al voltant dels «Quatre cantons», on es creuaven els carrers del Mig, camí Reial de València a Barcelona i el de Sabaters, entrada a la ciutat dels visitants de la part alta de la província i que desembocava al carrer Major.

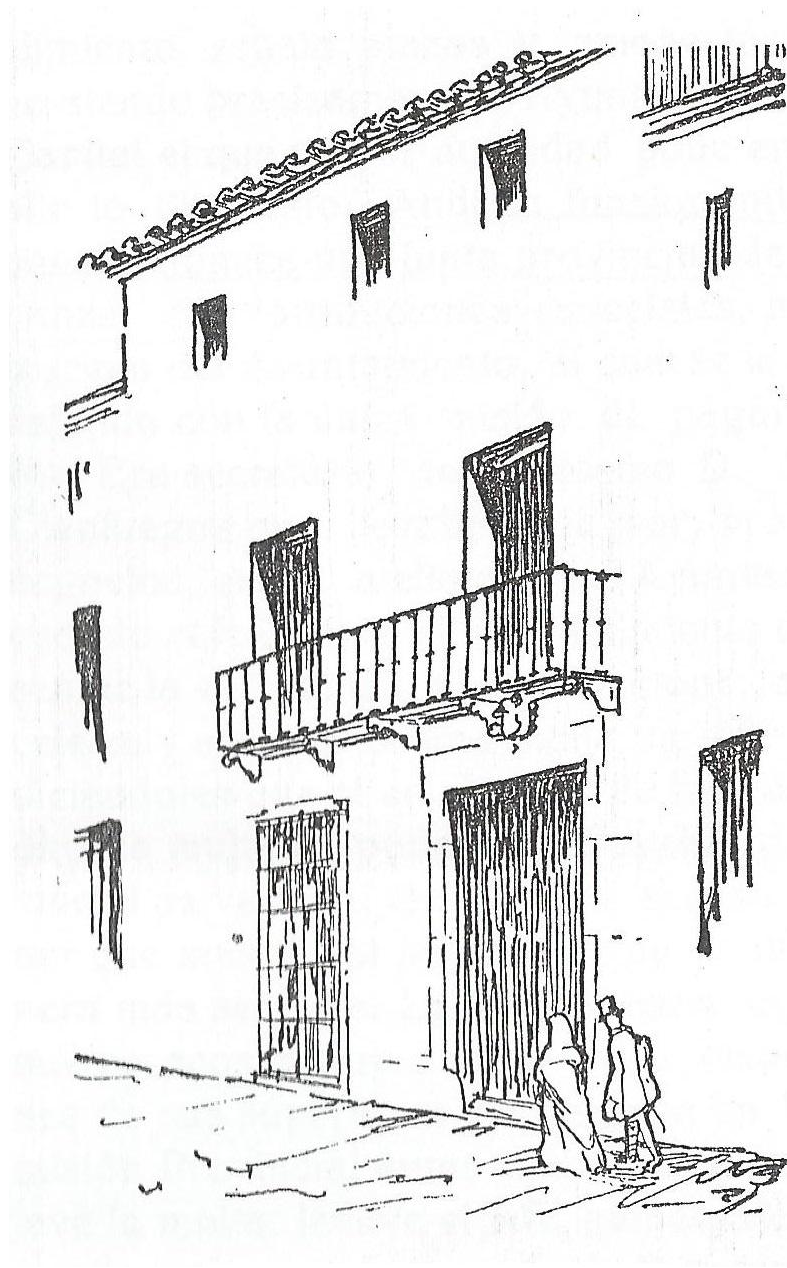
---

¹¹ Vegeu SÁNCHEZ ADELL, José (2006): *Retazos de historia. Miscelánea de artículos sobre Castellón*, Biblioteca de contemporáneos XL, Societat Castellonenca de Cultura, Castelló.

Plaça Major o *Vieja* amb la Catedral de Santa Maria i el mercat que es celebrava diàriament, amb parades de fruites i hortalisses del camp castellonenc. Font: Vicente Traver Tomás (1948), *Campoamor Jefe Político de Castellón, 1847-1848*

L'administració local s'encontrava a la Plaça *Vieja*. Allí estaven l'Ajuntament i l'Església Major. Aquesta plaça, era el lloc del mercat diari, amb parades de fruites i verdures i, al voltant, botigues de tot tipus. Davant la casa Abadia, a la menuda plaça de l'Herba, es venia herba i farratge pel bestiar.

Façana de l'antiga Diputació i el Govern Polític al carrer Major. Font: Vicente Traver Tomás (1948), *Campoamor, Jefe Político de Castellón, 1847-1848*

L'activitat administrativa provincial de la Diputació i el Govern polític tenien la seu a un edifici del carrer Major que perteneixia a una de les antigues famílies de Castelló, els Andreu (que van passar a residir a València i després a Madrid), enfront del convent de Sant Agustí.

Fonda de l'Estrella al carrer del Mig. Allí va esar allotjat el rei Ferran VII, el 26 de setembre de 1827, segons el cronista Pare Rocafort. Font: Vicente Traver Tomás (1948), *Campoamor, Jefe Político de Castellón, 1847-1848*

Les fondes constituïen un element fonamental en l'època per acollir els ordinaris i traficants que arribaven a la ciutat. Seguint a Traver:

Tenía cada una de las posadas su clientela propia que le daba peculiar fisonomía [...]. La de la Trinidad, llamada también, fonda del León y años después posada del Ferrocarril, frente al portal de Valencia, donde rendían viajes postas y diligencias con todas las gentes de la Plana; la de la Estrella, en la calle del Medio, con su panzudo y blasonado balcón, que hospedó a Fernando VII, parador de carros y acémilas de Lucena y Alcora; el hostel del Moro, en la misma calle, cerca de las cuatro esquinas [...]; el de San Juan, más allá de la ermita del Santo y el de San Pedro en la calle del Rey [...] y en la plaza Vieja el del Sol o de Camarasa (Traver, 1948: 100).

1. EL PAPER DE LES CIUTATS EN EL PERÍODE CONTEMPORANI

Les ciutats juguen un paper transcendent en la història contemporània d'Espanya perquè en el seu espai es produeixen els esdeveniments polítics que serveixen de pauta a la societat.¹²

Les ciutats van tenir un excepcional protagonisme en la cultura del segle XIX. Ciutats en canvi permanent i en les quals es moldegen maneres de sociabilitat peculiars: la sociabilitat burgesa que implica una nova manera de ser i estar al món i de percebre la realitat que revoluciona els antics ordres del temps, l'espai i les persones.¹³

Ciutats amb dinamisme creixent i en evolució constant que deixen de ser un món tancat i busquen la seua expansió tant física com cultural.

És en les ciutats on té lloc la revolució política, el procés revolucionari que liquida l'Antic Règim i implanta l'Estat liberal. Els pronunciaments del segle XIX no són exclusivament militars, sinó que és fonamental el protagonisme dels habitants de les ciutats, tant de la burgesia com les capes populars amb la intervenció de les milícies ciutadanes.¹⁴

Així mateix, la ciutat ha constituït un producte final de les classes dirigents que creen un hàbitat ajustat a les seues pretensions; però al mateix temps un producte de les

---

¹² Sobre aquest anàlisi social consulteu la comunicació de CASTRO, C. i MORENO LUZÓN, J. (1994) «El gobierno de la ciudad» en BONAMUSA, F. i SERRALLONGA, J. (eds.), *La sociedad urbana*, II Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea, Barcelona, p. 157.

¹³ Resulta força interessant la consulta de la comunicació de RUBIO JIMÉNEZ, Jesús (1994) «Sociabilidad urbana. El siglo XIX» en *op. cit.*, p. 199.

¹⁴ Consulteu la comunicació de PÉREZ GARZÓN, J.S. i DEL REY REGUILLO, F., (1994) «Conflictos y protestas» *op.cit.*, pp. 263 i 264. Per tal d'aprofundir en la temàtica dels pronunciaments, cal consultar l'obra de CEPEDA, J. (1999): *Los pronunciamientos en la España del siglo XIX*, Arco Libros, Madrid.

classes populars, escenari de mobilitzacions socials que acaben influint en la conformació urbana en major mida que la burgesia que ha dissenyat el model. Les accions complementàries dels dos sectors tenen impacte transformador i creen urbanisme.¹⁵

Però no només es deu considerar la ciutat com un resultat de l'actuació de la burgesia i les capes populars, sinó que considerada com a subjecte històric autònom, crea un sistema de valors diferents dels del grup dominant que la dirigeix i dels altres grups socials que hi habiten, resultant un sistema de valors diferenciat.¹⁶

El creixement demogràfic en sí constitueix un factor que obliga, en la primera meitat del segle XIX, a ampliar l'espai urbà i a dissenyar els serveis que, en la segona meitat del segle, implantarà la burgesia, a més d'emprendre la remodelació de les ciutats.

Però no solament el creixement demogràfic és el que obliga a urbanitzar les ciutats, sinó que el model burgès moderat de ciutat neta, ordenada, jerarquitzada i laboriosa provoca una resposta assistencial de part de les classes dirigents per fer front als riscos que suposa l'existència de pobres, emigrants, jornalers,... que posen en perill aquest model de ciutat burgesa; per la qual cosa l'assistència resultant és generadora de processos urbanitzadors.¹⁷

En efecte, la beneficència del segle XIX té un fort impacte urbanitzador. Els canvis polítics donen lloc a què les institucions benèfiques deixen de ser depenents de l'Església i passen a ser controlades pel poder civil a través de les Juntes de Beneficència. Davant l'empobriment que comportava la proletarització de la societat, l'Ajuntament i la Diputació recorren a la beneficència i obres públiques, assumint la tasca que abans exercia el clergat amb les rendes de les terres. Al nacionalitzar les rendes de l'Església es nacionalitza també la beneficència com a servei públic (Pérez Garzón i Del Rey Reguillo, 1994: 279).

---

¹⁵ Sobre aquesta anàlisi social, vegeu la comunicació de CARASA, P. (1994): «Por una historia social de la ciudad. Urbanización, pauperismo y asistencia», *op.cit.*, pp. 26, 31 i 32.

¹⁶ Consulteu MONLEÓ, R. (1998) «Història local i societat urbana contemporània. Fonts per al seu estudi» dins *V Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, Ajuntament de Nules i Diputació de Castelló, p. 209.

¹⁷ CARASA, P. (1994) *op.cit.*, p. 30. Aquest autor tracta la història de la ciutat des de l'òptica de la pobresa i la conseqüent resposta assistencial.

També cal ressaltar els hàbits sanitaris i higiènics que es porten a terme en aquesta època. Davant l'amenaça de la febra, el paludisme i el còlera, la preocupació s'escampa per la ciutat i els seus dirigents mobilitzen tot tipus de recursos i institucions per tractar de controlar-les i emprenen mesures higièniques al respecte. A partir d'aquesta amenaça naixen els primers projectes d'ordenació del territori urbà, reforma d'institucions i implantació de serveis. Les primeres mesures que es promouen es difonen des dels Ajuntaments i són la base del sistema sanitari espanyol. Les Junes Municipals de Sanitat són una branca de les de Beneficència, les quals organitzen serveis d'assistència que donen cohesió a la ciutat aconseguint un paper integrador.

No podem deixar de costat la importància de la capacitat urbanitzadora que la implantació de l'Estat liberal a Espanya amb el consegüent establiment de l'aparell burocràtic i l'organització territorial va suposar per a les nostres ciutats. Coincidim amb Francisco Quirós en què el nou règim implica una nova visió de la societat que també té conseqüències en la concepció i utilització de l'espai construït, considerat com una mercaderia i valorat segons l'ús per a què es destina. «[...] de ahí derivará una redistribución de las clases sociales dentro del espacio urbano, es decir, la aparición de la segregación, según la categoría social, dentro de la ciudad». (Quirós 1991: 138).

Així mateix la disminució del poder econòmic de l'Església va influir en el procés urbanitzador de les ciutats, ja que la desamortització va traure al mercat solars i immobles o tanmateix els va convertir en propietat pública.

La venda de les propietats urbanes de l'Església propicià el creixement d'una burgesia comercial, financera i industrial. Les desamortitzacions feren remuntar el valor de tota la propietat immobiliària fent que la construcció i les millores urbanes es consideraren rendables. Aquestes propietats urbanes, abans improductives, començaren a utilitzar-se productivament.

2. ORGANITZACIÓ POLÍTICO-ADMINISTRATIVA. CASTELLÓ CAPITAL DE PROVÍNCIA

Després del triomf de la revolució burgesa, per consolidar el règim liberal cal portar endavant la unificació econòmica, política i administrativa. Per aconseguir aquesta unificació és necessari reorganitzar el territori. Hi hagueren dos intents de divisió territorial d'Espanya en províncies abans de la definitiva portada endavant per Javier de Burgos l'any 1833, una la de 1813 i l'altra de 1822. En aquesta, Espanya es divideix en cinquanta-una províncies i concretament València en comptava amb quatre: Castelló de la Plana, València, Xàtiva i Alacant. Quan és duu a terme l'última divisió de 1833, Espanya queda dividida en quaranta-nou províncies i el País Valencià en tres, quedant suprimida Xàtiva com capital de província.¹⁸

Amb aquesta nova divisió d'Espanya en províncies, la de Castelló va perdre els municipis de Cantavieja i Mosqueruela, que passaren a formar part de la província de Terol i la de Castelló es queda com està en l'actualitat. Referint-se a la nova distribució provincial, Manuel Martí afirma:

Los liberales la adoptaron para el establecimiento de un Estado centralizado. Sectores sociales, nuevos grupos dominantes surgidos de la ruptura revolucionaria liberal e instituciones administrativas como el gobierno político (representante del gobierno central) y las diputaciones provinciales, sacaron partido del nuevo marco territorial (Martí, 1999: 259).

En totes les capitals de província es dona un procés social condicionat per l'objectiu de desempenyar, dins les seues demarcacions, la funció de centre de poder polític. Comencen a complir funcions de capçalera d'un mercat provincial que forma part de xarxes nacionals i devenen focus d'atracció per la constant immigració camperola del seu entorn. L'Estat liberal, amb centre a Madrid, es va estructurar en xarxes jerarquitzaes i centralitzades amb el recolzament de les capitals de província. Al llarg del segle XIX les supervivències de l'Antic Règim es van trencant en successius moments. En aquest procés, cada capital de província ho fa al seu ritme segons el seu

---

¹⁸ Vegeu en MONLLEÓ, R. (1994): «1822.Castelló, capital de provincia» dins *III Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Ajuntament de Nules i Diputació de Castelló, Nules, pp. 169 i 170, l'àmplia informació que ens dóna l'autora sobre la capitalitat de Castelló.

entorn i les seues capacitats de desenvolupament, però en totes elles es nota el paper hegemònic que articulen com a suport del nou Estat liberal.¹⁹

A partir de què Castelló ha estat elegida com a capital de província, les autoritats faran tot el possible perquè la ciutat intente mantenir aquesta capitalitat davant uns indicis de reducció del nombre de províncies, en moments de crisi econòmica com en l'any 1854 i 1865, per tal de disminuir despeses burocràtiques. Des de València apareixen propostes d'assimilar Castelló i llevar-li la capitalitat (Monlleó, 1994: 170).

La província de Castelló queda dividida en deu partits judicials.²⁰

Font: Elaboració propia a partir del mapa de *termes municipals* existent a l'Oficina Tècnica de la Diputació de Castelló

¹⁹ PÉREZ GARZÓN, J.S. i DEL REY, F. (1994), *op. cit.*, p. 259 i 260. Aquests autors tracten, en aquestes pàgines el paper desenvolupat per les capitals de província.

²⁰ *Boletín Oficial de Valencia, Alicante y Castellón*, 23/05/1834.

MUNICIPIS ADSCRITS A CADA PARTIT JUDICIAL

Albocácer	Castellón de la Plana
Veïns: 4.229 Habitants: 16.416 Municipis 16: Albocácer, Benafigos, Benasal, Benlloch, Catí, Cuevas de Vinromá, Culla, Sarratella, Sierra de Engarcerán, Tirig, Torreblanca, Torre Enbesora, Torre Endoménech, Villafranca del Cid, Villanueva de Alcolea y Villar de Canes.	Veïns: 5.690 Habitants: 26.411 Municipis 8: Almazora, Benicásim, Borriol, Cabanes, Castellón, Oropesa, Puebla Tornesa y Villafames.
Lucena	Morella
Veïns: 5.884 Habitants: 23.808 Municipis 27: Atzaneta, Alcora, Argelita, Ayódar, Benitanduz, Castillo, Cortes de Arenoso, Costur, Chodos, Espadilla, Fanzara, Figueroles, Fuentes de Ayódar, Jiquer, Lucena, Ludiente, Ribesalbes, Suera Alta, Suera Baja, Toga, Torrechiva, Useras, Vallat, Veo, Villahermosa, Vistabella y Zucaína.	Veïns: 4.114 Habitants: 16.857 Municipis 26: Ares del Maestre, Ballestar, Bel, Bojar, Castellfort, Castell de Cabres, Chiva, Cincorres, Corachar, Forcall, Fredes, Hervés, Herveset, La Mata, Morella, Olocau, Ortells, Palanques, Portell, Puebla de Benifasá, Rosell, Sarañana, Todoella, Vallibona, Villos y Zurita.
Nules	San Mateo
Veïns: 5.357 Habitants: 20.393 Municipis 9: Almenara, Burriana, Chilches, La Llosa, Mascarell, Moncófar, Nules, Vall de Uxó y Villavieja.	Veïns: 4.242 Habitants: 15.946 Municipis 9: Alcala de Chivert, Canet lo Roig, Cervera, Chert, La Jana, Salsadella, San Mateo, Santa Magdalena y Traiguera.
Segorbe	Villarreal
Veïns: 5.007 Habitants: 20.127 Municipis 19: Ahín, Alcudia de Veo, Alfondiguilla, Algimia, Almonacid, Almedíjar, Altura, Azuébar, Castellnou, Chovar, Gatova, Jeldo, Matet, Navajas, Peñalva, Segorbe, Soneja, Sot de Ferrer y Villatorcas.	Veïns: 4.502 Habitants: 17.989 Municipis 7: Artana, Artesa, Bechí, Eslida, Onda, Tales y Villarreal.
Vinaroz	Vivel
Veïns: 4.671 Habitants: 20.793 Municipis 5: Benicarló, Cáliz, Peníscola, San Jorge y Vinaroz.	Veïns: 5.407 Habitants: 20.480 Municipis 28: Arañuel, Barracas, Bejís, Benafer, Campos, Canales, Caudiel, Cirat, Fuente la Reina, Gaibiel, Higuera, Jérica, Montán, Montanejos, Novaliches, Pandiel, Pavías, Pina, Puebla de Arenoso, Sacanet, Teresa, Torás, Toro, Tormo, Torralba, Villamalur, Villanueva de la Reina y Vivel.
Resum: 10 Partits judicials 154 Municipis 49.129 Veïns 199.220 Habitants.	

Font: Elaboració pròpia a partir de *Subdivisión en Partidos Judiciales de la nueva división territorial de la Península e Islas Adyacentes aprobada por S.M. en Real Decreto de 21 de abril de 1834*, Imprenta Real, 1834, Madrid

El fet que Castelló siga capital de província impulsa la vida social, tant l'econòmica com la política i la cultural. La possibilitat d'un desenvolupament econòmic s'obri als ulls de la burgesia local i aquesta s'aprofitarà de la situació utilitzant tots els instruments possibles, entre ells la premsa.

Per coordinar-se amb el Govern de Madrid, Castelló compta amb el *Boletín Oficial de las Provincias de Valencia, Alicante y Castellón de la Plana*. Al setembre del 1834, aquesta ciutat, ja té el seu propi *Boletín Provincial*.

El butlletí, és el periòdic oficial de l'Aministració de la província en el que es publiquen disposicions de caràcter general com ordenances, Reials Decrets, Reials Ordres, circulars, edictes, acords i tot tipus de notificacions de l'Administració Pública. Per altra part el Butlletí notifica les resolucions d'àmbit provincial i local. Constava d'unes seccions fixes, com les destinades al Govern polític, la Intendència de Rendes, la Comandància General o els Ajuntaments i altres seccions esporàdiques o puntuals, com les destinades a les Comissions d' Instrucció Primària, Sanitat o Beneficència, Ministeri d'Hisenda Militar, Jutjats, Caixa Nacional d'Amortització...

Els periòdics que s'editen a la ciutat, dels que ja vam tractar a les fonts, són:

PUBLICACIONS PERIÓDIQUES EN LA DÈCADA DEL ANYS 50

Nom	Periodicitat	Dates de publicació
El Eco de Castellón	Bisemanal: Dijous i Diumenge	4/12/1856 fins 5/07/1857
El Eco del Mijares*	Bisemanal: Dijous i Diumenge	9/07/1857 fins 25/03/1858
El Maestrazgo	Bisemanal: Dijous i Diumenge	6/01/1859 fins 5/02/1860

*Aquest periòdic es continuació de *El Eco de Castellón*. Font: Elaboració pròpia a partir dels diaris de l'Hemeroteca de l'Arxiu Històric Municipal de Castelló

El Eco de Castellon.

PERIODICO DE INTERESES GENERALES.

Se publica todos los DOMINGOS y JUEVES.
Precio de suscripción en esta Capital: 12500 reales al año.
Fuera de ella: 18000 y 16000 por provincias.
AYUNTAMIENTOS Y GOBIERNOS, á precios convencionales.

RECONOCIDA esta Capital, en la redacción, calle Mayor, número 47, donde se publica y corre, en todos los administrativos y en los de Correos, á disposición de los señores de Real orden á nombre de Don Juan.

MEJORAS MATERIALES.

Antes de ayer, viernes, se reunió la Excmo. Diputación provincial, convocada al efecto por el Sr. Gobernador de la provincia.

Segun tenemos entendido, otro de los objetos de la convocatoria es el examen del presupuesto provincial para el servicio del año próximo veniente.

Con este motivo, nosotros, que nos hemos impuesto el honor y el deber de ocuparnos de todo lo que interesa al bienestar moral y material de esta provincia, nos hallamos en el caso de escribir á los señores Diputados provinciales, por mas que ya sea por el bien público no necesario de semejante ratificación, á que miren con particular interés la parte de capítulo del presupuesto referente á comisiones y demás obras de general utilidad.

Mas de dos años, segun nuestros informes, que, en este importantísimo ramo no se hace nada en esta provincia, ó se hace muy poco por cuenta del presupuesto provincial, y es un dolor ver, como los hemos visto nosotros, completamente abandonados los trabajos emprendidos en diferentes vías de comunicación.

La Excmo. Diputación no podrá menos de ocuparse con interés en este asunto, y esclamamos en que votará las mejo-

Excmo. Diputación provincial para el servicio del año 1837, con esta para construcciones de nuevos caminos la cantidad mayor que se habia consignado hasta entonces para igual objeto; y sin embargo la suma total de gastos de aquel presupuesto, que no llega á regir, como no rigiera en muchas provincias, por los sucesos políticos de aquella época, era inferior á la de los años anteriores.

Hacemos esta referencia, ahora, solo con el objeto de llamar la atención de los señores Diputados sobre antecedentes que podrán quizás ilustrarles en la materia de que se trata, como nos han ilustrado á nosotros para escribir estos renglones.

El Sr. Gobernador civil de esta provincia debe estar animado de los mejores deseos, porque al decir de los que nos allegamos á las regiones oficiales, el punto de que tratamos es uno de los ramos de la administración confiada á su cargo que le ha ocupado con preferencia desde que tomó posesión del Gobierno de la provincia. Segun dice, pues, la Excmo. Diputación provincial esta lealable disposición de la autoridad superior, y pronto, no lo dudamos, recogeremos el fruto de saludables medidas. Muchas hay que tomar; muchas que hacer; la carga persegua á algunos espíritus débiles superior á las fuerzas de la provincia; pero con acción, inteligencia y fuerza de voluntad, todo se vence.

estas, de la provincia. Esta medida se consideró como un anticipo, porque no pudo de otro modo considerarse; y los créditos que resultan en favor de los fondos provinciales por consecuencia de aquella disposición, tendrán, mas pronto ó mas tarde que ser satisfechos, y habrá que darlos la debida aplicación con arreglo á la ley de presupuestos.

Si lo consideramos necesario, ocuparemos mas extensamente, y en otras circunstancias la atención del público sobre este importantísimo asunto, protestando desde ahora que á ello no podrá movernos otro interés que el bien de la provincia, á cuyo servicio hemos consagrado el escaso caudal de nuestros conocimientos.

Nuevos enteramente en este país, hemos venido al estudio de la prensa sin aficiones al compromiso de ninguna especie; y en esta franca y desinteresada posición procuraremos mantenernos en toda ocasión, no sacrificiándola á nada ni á nadie. Y por mas que en las columnas de nuestro periódico aparezcan algunas administraciones mas ó menos favorablemente apreciadas, no será efecto de nuestros sentimientos, sino del resultado inevitable, lógico y preciso de los hechos que cian por su naturaleza bajo el dominio del público.

Aquest periòdic eixia dijous i diumenge. Normalment, els periòdics de l'època eren d'interessos generals, no manifestaven unes idees polítiques concretes, però aquest, precisament, era de tendència liberal progressista.

PUBLICACIONS PERIÓDIQUES EN LA DÈCADA DEL ANYS 60

Nom	Periodicitat	Dates de publicació
La Crónica de Castellón	Dilluns, Dimecres i Divendres	1/02 al 1/07 de 1860 Reapareix el 23/11/1864 fins el 4/01/1865
La Revista Castellonense	Semanal: Diumenge	26/06/1864 fins 26/06/1866
El Imparcial		1/01 al 24/08/1867
Lucas Gómez*	Semanal: Diumenge	7 al 29/07/1867
La Revista Castellonense**	Bisemanal: Dimecres i Dissabte	5/08 al 23/11/1867
La Crónica Castellonense	Dilluns, Dimecres i Dissabte	14/03 al 25/06/1868

*Aquest periòdic es continuació de *La Revista Castellonense*.

**Aquest periòdic es continuació de *Lucas Gómez*. Font: Elaboració pròpia a partir dels diaris de l'Hemeroteca de l'A.H.M.C.

Aquest periòdic, per l'encapçalament, ja veiem que tracta moltes temàtiques, la qual cosa vol dir que també és d'interés general. El seu contingut delata un cert conservadorisme.

La premsa no és massa abundant fins el Sexenni Democràtic on es nota una major profusió. Com hem assenyalat amb anterioritat, des de 1834, amb la publicació del *Boletín oficial de la Provincia de Castellón*, fins la del *Eco de Castellón* del desembre de 1856, durant més de 12 anys, no es va editar cap periòdic a Castelló. Tampoc des de juliol de 1860 fins a juny de 1864.

Al respecte d'aquest buit sense premsa a Castelló, Ribelles Comín ens aclareix que es publicaven, des de 1848, uns fulls solts amb la intenció de donar a conèixer algun fet important ocorregut a la ciutat o la província. Aquests fulls es fixaven a les cantonades dels principals carrers de la ciutat o eren venuts pels cecs. Informaven de successos de l'actualitat i de l'administració local des de l'òptica de l'oposició. Portaven per títol *La Voz*, *El Alerta*, *El Aviso*, *La Voz Pública*, *El Clarín* (Viciano, 1987: 61). A més, a la ciutat arribaven periòdics de València i Madrid.

En esclatar, al setembre, la revolució Gloriosa que dóna pas al Sexenni Democràtic, les publicacions periòdiques comencen a brollar. Com exemple tenim *El Progreso Castellonense*, que trau al carrer la primera edició el 6 d'octubre i *La Voz del Pueblo* que comença el 8 de novembre, tots dos de caire liberal. Els primers periòdics republicans veuen la llum en 1869.

Els periòdics crearan un estat d'opinió pública favorable als interessos materials. La premsa reflecteix les inquietuts, les idees, la pràctica política i els problemes, en general, de tot el país (Monlleó, 1994: 170 i 171).

Tota aquesta premsa destaca i posa l'accent en la liberalitat de la ciutat de Castelló. Al voltant d'aquest liberalisme han sorgit opinions contraposades. Per a un sector d'historiadors, el Castelló liberal és un mite, però la realitat ens diu que, almenys per agraïment al nou estat, al ser triada com a capital de província, Castelló es va comportar com a tal i els seus intel·lectuals i polítics volien que fóra considerada líder del liberalisme acabat d'implantar. Com a exemple del que acabem de dir, citarem el que escriu un publicista republicà, Carlos Llinás, i que replega el sentir dels intel·lectuals de la ciutat:

[...] se vé la honrosa historia liberal de nuestro pueblo; se vé cual es la razón de este espíritu independiente que siempre animó a los castellonenses [...] hasta que punto este pueblo altivo y noble debe la significación y valía que hoy tiene a su amor a la independencia, a su amor al progreso, a su amor a la libertad.²¹

De fet, Castelló es va oferir, demostrant el seu liberalisme, a lluitar contra un dels focus absolutistes més destacats d'Espanya: el Maestrat. Quan va arribar l'hora de defensar la pròpia ciutat, per l'actuació que els seus habitants feren davant el setge de les tropes carlines, un decret de les Corts del 12 d'octubre de 1837, sancionat per la reina Gobernadora, declara la ciutat de Castelló *Fiel y Leal Ciudad*.²²

Per a Manuel Martí: «[...] el passat de la ciutat era reinterpretat en termes de contraposició liberalisme/absolutisme, i es demostrava la inclinació del poble castellonenc per la primera alternativa» (Martí, 1986: 201).

Els militars i els funcionaris que viuen a Castelló per motiu de la capitalitat també influeixen en aquest liberalisme. La interrelació entre ideologia i interessos econòmics i

---

²¹ Es troba la cita de Carlos Llinás en MARTÍ, Manuel (1986): «L'aparició d'una història local i el seu rerafons polític: Castelló de la Plana, 1868-1917» en *La història i els joves historiadors catalans*, Institut Municipal d'Història de l'Ajuntament de Barcelona, p. 201.

²² Apèndix documental I. A.H.M.C., *Libro de Actas del Ayuntamiento de Castellón* (a partir d'ara A.A.CS), sessió extraordinària del 12 de Novembre de 1837.

polítics ens indica que un fet històric cobra tot el sentit quan se'l situa en el context social que l'envolta.²³

Des del punt de vista del desenvolupament urbà, Castelló com a capital de província es beneficia de la localització de diversos serveis administratius, òrgans de poder polític, administració de justícia, forces d'ordre públic, xarxa de carreteres, Subdelegació de Foment, Intendència de Rendes, Administració de Correus, Audiència Provincial, Delegació del Govern, Institut, Diputació Provincial, Hospital Provincial, Escola Normal, Govern Militar... Segons Francisco Quirós «[...] convertirse en capital de provincia, sin serlo previamente de hecho o de derecho, era sin duda una ventaja importante» (Quirós 1991: 32).

Rosa Monlleó ens presenta els reptes que tenia la ciutat de Castelló:

La tasca era immensa com ho fou també el canvi de les relacions socials i de producció de feudals a capitalistes. La vila de Castelló que era de patrimoni reial en temps feudals s'haurà de canviar a ciutat amb tots els costums i les virtuts morals que la burgesia com a classe dominant estava difonent (Monlleó, 1994: 173).

Respecte a la capitalitat de Castelló, Vicente Traver ens diu en el seu llibre *Campoamor, Jefe Político de Castellón, 1847-1848*:

La capital de esta flamante provincia, la ilustre villa de Castellón de la Plana, recibió pronto de la merced real el título de Ciudad con nuevo escudo y honores, a la par que veía crecer su importancia con la vida que le prestaban las nuevas dependencias administrativas, y por ser el centro desde el cual se organizaban las campañas militares por los montes de Lucena y el Maestrazgo (Traver, 1948: 77 i 78).

---

²³ MONLLEÓ, Rosa (1994), *op.cit.*, pp. 178-180. En aquestes pàgines, l'autora tracta el mite del Castelló liberal.

Seguint amb aquest autor i la seua obra *Antigüedades de Castellón*:

La organización administrativa y burocrática, con la gran importancia que la guerra del 37 asignó al Maestrazgo y Lucena, requirieron el aumento de los cargos oficiales; la afluencia de familias del Bajo Aragón; el ir y venir de tropas; causas todas que hacen prosperar a la que ya dejó de ser villa y pasó a ciudad, comenzando la transformación del antiguo lugar de marcado carácter rural sin lo prócer de las viejas ciudades de obispos, hidalgos y guerreros. Pero con sus amplias y bien trazadas calles, el buen número de casas notables y el espíritu serio y trabajador de la villa, irán formando durante todo el siglo XIX la capital que al comenzar el XX tiene ya 30.000 habitantes y la prestancia que va adquiriendo con las mejoras realizadas para su transformación y mejor aspecto (Traver, 1982: 68-70).

3. LA DEMOGRAFIA, INDICADOR DE LA MODERNITZACIÓ D'UN PAÍS

Dins la renovació que estan tenint els estudis històrics, ocupen un lloc destacat els demogràfics i la demografia, de ser una rama auxiliar de la història, passa a ocupar un lloc rellevant des de ja fa unes dècades.

La revolució demogràfica representa un dels indicadors més precisos de la modernització d'un país.²⁴

La demografia històrica és la ciència social que es dedica a l'estudi de les poblacions del passat. Tots els individus tenen el mateix interès, té caràcter igualitari. El seu objecte és el conjunt de la societat i no d'un grup dirigent o minoritari. Compta amb dues vessants, la històrica i la demogràfica.

És una disciplina jove que emplea mètodes estadístics com la història econòmica i en un terreny menys propens a ser mesurat que els fets econòmics (Burguière, 1985: 81).

És indiscutible que per a qualsevol investigador del passat, el tamany de la població constitueix una de les variables fonamentals, i des dels més diversos camps de l'anàlisi social s'utilitza esta informació que generalment es troba dispersa i és de

---

²⁴ Vegeu FERNÁNDEZ GARCÍA, Antonio (1997): «Introducción» en *Los fundamentos de la España liberal (1834-1900)* en *Historia de España* de Menéndez Pidal, tomo XXXIII, Espasa-Calpe, Madrid, p. 17.

costosa consulta. La demografia històrica ha experimentat en les darreres dècades una expansió conceptual i metodològica que permet revisar amb profunditat els censos, detectant les seues deficiències i el grau de fiabilitat.²⁵

La demografia històrica té caràcter multidisciplinar; és específica perquè compta amb metodologia i objectius propis, però els fets demogràfics necessiten d'altres ciències: història econòmica, història social, història militar, medicina, biologia, genètica, sociologia, geografia humana, estadística...

Sempre s'han necessitat còmputos de població per ajudar la història econòmica, per la necessitat de quantificar i de distingir categories entre productors i consumidors i deduir la força de treball; la història social, la política militar per saber, davant un enfrontament bèl·lic, amb la força que es contava ofensiva i defensiva. Per aquestes destinacions eren prou els llistats que es confeccionaven a escala municipal o els catàlegs que els eclesiàstics recopilaven dels seus fidels. Però davant la insuficiència explicativa dels treballs magnodemogràfics, impulsa la cerca minodemogràfica, investigant als registres parroquials els naixements, els matrimonis i les defuncions. Si es redueix a una circumscripció limitada, coneixent la situació econòmica i social, es trau major partit (Ruiz Martín, 1976: 123-125).

Com a conclusió, es pot dir que demògrafs i historiadors, col·laborant mutuament, han modernitzat la demografia històrica en la seua problemàtica i metodologia. Han aconseguit que les fonts preestadístiques deixen el seu mutisme i responguen complidament als interrogatoris més actualitzats (Ruiz Martín, 1976: 141).

Les temàtiques que tracta la demografia històrica en són dos: per una part l'estructura de la població, tamany, distribució espacial, tipus de poblament, distribució de la població per edat, sexe, i estat civil, estructura professional, estructura familiar, nivells de parentiu entre els membres de la família. Les fonts a utilitzar en són: censos, estadístiques i padrons de tot tipus.

Per al segle XVIII, hem consultat els censos de Campoflorido, Aranda, Floridablanca i Godoy per comparar-los amb els del segle XIX. D'aquest segle hem tret

---

²⁵ BERNAT I MARTÍ, Joan Serafi i BADENES MARTÍN, Miguel Ángel (1994): *Crecimiento de la población valenciana: análisis y presentación de los censos demográficos (1609-1857)*, Alfons el Magnànim, València, p. 7.

informació de la matrícula cadastral de 1842, dels censos de 1857 i 1860, dels Anuaris Estadístics de 1859-60 i 1862-65 i del llibre Moviment de la Població a Espanya del decenni 1861 a 1870. A més hem fet recomptes de tota mena com els padrons municipals de 1833, 1838, 1840, 1841, 1842, 1856-57, 1861, 1865, 1866 i 1867; padrons de prestació personal de 1847-49, 1853 i 1860-61; el manifest de béns de 1841 i els padrons de riquesa 1833 i 1838. El cens de 1857 és el més seriós, perquè amb ell entrem en l'època estadística.

El primer que cal conèixer és l'objectiu del cens. La majoria dels censos preestadístics es feien amb finalitat fiscal o per a l'Exèrcit. Els dos tipus amaguen població. Una bona pista per conèixer la qualitat del cens és saber l'autoritat o la llei que ordena fer eixe cens, el concepte censal que s'ha utilitzat: veïns, contribuents, persones per al servei... Així ens avisa de possibles ocultacions. També és important conèixer la metodologia que s'ha seguit per recollir les dades.

La segona temàtica que s'havia esmentat abans, que estudia la demografia històrica és el moviment natural de la població, natalitat, matrimonis i mortalitat i els fluxos migratoris. Aquí utilitzarem com a fonts els llibres sacramentals dels registres parroquials que les parròquies van confeccionar a partir de les partides dels sacraments que va impartint, batejos, matrimonis, enterraments, confirmacions, registres d'hospitals, i per al flux migratori, els llibres d'aveïnament i desaveïnament dels Ajuntaments.²⁶

3.1 Principals trets de població a Europa, Espanya i País Valencià. Un estudi comparatiu

Des del començament del segle XVIII fins la Primera Guerra Mundial, Europa va multiplicar els seus efectius humans que passaren de 110 a 450 milions d'habitants; en

---

²⁶ Els registres parroquials comencen a generalitzar-se després del Concili de Trent que posa l'obligatorietat, a partir de 1563, d'anotar batejos i matrimonis. A Espanya comencen obligatoriament el 1614, quan es va adoptar el ritual romà. A partir dels anys 60 tenen una gran expansió. Si alguna parròquia o diòcesi té els registres abans d'aquesta data, és perquè els eclesiàstics ho feren voluntariament. Aquest és el cas de Castelló, on comencen el 1542.

1800 en comptava amb 187 milions, en 1850 amb 266 i en 1900 havia passat a 400 milions d'habitants (Fernández, 1997: 17).

Concretament, en 1700 comptava al voltant de 95 milions d'habitants, a meitat de segle amb 111 milions i en 1800 amb 146 milions. Es dona en aquest segle el major increment demogràfic conegut fins aleshores. Podem considerar-lo com un modest començament de la transició del règim demogràfic antic al modern en el conjunt d'Europa, però que es realitza en processos diferents en cada país. Considerant tot el segle XVIII, la població s'incrementa més del 50%, amb un ritme anual del 0'43%. En canvi, si abarquem la segona meitat del segle, el ritme anual passa a ser del 0'55%. Les peculiars circumstàncies econòmiques de cada país ens ajuden a explicar els diferents ritmes de creixement, encara que els majors increments de població no sempre tenen perquè correspondre als països amb major creixement econòmic.

Per a Malthus s'uneixen inexorablement població i recursos. La capacitat multiplicativa de la població deteriora la relació entre recursos i habitants fins eixe perillós límit, que una vegada sobrepassat, desencadena els frens repressius: fam, epidèmies i guerres redueixen la població i s'estableix una relació més adequada amb els recursos fins que s'instaura un nou cicle negatiu, si la capacitat multiplicativa de la població no troba fre. Però aquest fre preventiu consisteix en desistir del matrimoni, atrasant-lo o evitant-lo i, per tant, fer més lenta la capacitat reproductiva de la població.

Quan la població creix, els aliments escassegen i augmenten de preu, es paga menys pel treball davant la creixent oferta i disminueixen els salaris. Aquest empitjorament de les condicions de vida produeix l'augment de la mortalitat i al mateix temps una disminució de la natalitat, pel menor nombre de matrimonis. Aquest cicle demogràfic negatiu, provocat per l'escassetat de recursos, fa decreïxer la població. Una població menor vol dir majors recursos per habitant i baixada dels preus dels aliments, amb una pujada dels salaris per una menor oferta de mà d'obra. Aquest millorament porta en sí la llavor de la seua negació. Baixa la mortalitat i els matrimonis s'estimulen, la població accelera el seu creixement fins l'arribada del subsegüent cicle negatiu.²⁷

---

²⁷ MALTHUS, Thomas (1798), *Ensayo sobre el principio de la población*, citat per LIVI-BACCI, Máximo en *Ensayo sobre la historia demográfica europea. Población y alimentación en Europa*, Ed. Ariel, Barcelona, pp. 26-29.

Per a Livi-Bacci, la mortalitat no només es dona per la falta de recursos, com diu Malthus, sinó per una pluralitat de factors com la higiene, la medicina i la freqüència i duració dels cicles epidèmics. Pot hi haver proporció inversa entre cicles epidèmics i disponibilitat d'aliments. També qüestiona a Malthus en què no sempre ha estat la mortalitat la que ha marcat els cicles demogràfics sinó que a altres països europeus, com per exemple Anglaterra, en alguns moments ha estat més la variació de la natalitat i la nupcialitat que no pas la mortalitat (Livvi-Bacci, 1988: 34).

De tota manera, l'indicador demogràfic que majors perspectives d'anàlisi presenta és la mortalitat, perquè el descens accelerat d'aquesta és el factor clau en la modernització demogràfica d'un país.

La població espanyola també va créixer d'una manera notable al segle XVIII, encara que a les seues acaballes va aminorar aquesta tendència a causa de les guerres amb Anglaterra i França.

En comparació amb la d'altres països europeus, la població espanyola va créixer a ritme lent durant el segle XIX com es pot veure en la següent taula.

TAULA I
EVOLUCIÓ DEMOGRÀFICA D'ALGUNS PAÏSOS EUROPEUS

Països	Pobl. (milions)		Creixement %	En 1900 ‰	
	1800	1900		Mortalitat	Natalitat
Gran Bretanya	10,9	37,0	239,4	18	29
Holanda	2,2	5,1	131,8	18	32
Bèlgica	3,0	6,7	123,3	19	29
Suècia	2,3	5,1	121,7	17	27
Alemanya	24,5	50,6	106,5	22	36
Àustria-Hungria	23,3	47,0	101,7	25*	35*
Itàlia	17,2	32,5	88,4	24	33
Portugal	3,1	5,4	74,2	20	30
Espanya	11,5	18,5	61,7	29	34
França	26,9	38,5	40,6	22	21
Irlanda	5,0	4,5	-10,0	20	23

*Àustria tota sola

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de TORTELLA CASARES Gabriel (1986): «La economía española, 1830-1900» en *Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo (1834-1923). Historia de España* dirigida por Manuel Tuñón de Lara, tomo VIII, Labor, Barcelona. Calculat a partir d' Armengaud (1973) i de Mitchell (1976)

Ací es veu clarament la correspondència entre creixement econòmic i poblacional. En aquells països en què la seva economia es va industrialitzar, la seua població es va duplicar. Cal exceptuar el cas de França que va créixer demogràficament amb lentitud i en canvi va tenir un creixement econòmic important.

Si la mortalitat a Espanya és alta comparant-la amb la major part d'Europa occidental, la natalitat és relativament moderada, tot i que està entre les més altes, la diferència entre les dues variables és de les més baixes d'Europa, darrere de França i Irlanda. Tot i això, per a Tortella, en el període isabel·lí, la població espanyola va créixer d'una manera important, tal i com pot apreciar-se a la Taula I.

Per a Jordi Nadal, al segle XVIII tots els països d'Europa tenien taxes de creixement demogràfic apreciables, de caràcter acumulatiu i sostingut. La taxa de creixement anual a Espanya al segle XVIII és d'un 0'45% anual, superior a la de França però no a la d'Anglaterra i els Països Escandinaus. Durant la primera meitat del XIX, el creixement de la població s'accelera, però a partir de 1862 s'interromp.²⁸

Francisco Bustelo afirma que la població al segle XIX va augmentar de forma moderada, de la única manera possible, ja que una població preindustrial no haguera pogut suportar un gran creixement, i no faria possible la transició demogràfica. Durant tot el segle XIX la població espanyola va créixer al voltant d'un 70%, mentre en altres països europeus es va duplicar (Bustelo, 1994: 91-100).

En canvi Vicente Pérez Moreda, a diferència de Nadal, sosté que el creixement de la població espanyola no va ser ni sostingut ni acumulatiu sinó la darrera versió dels cicles seculars de creixement tradicional, una reacció davant les crisis del XVII. L'evolució global de la població espanyola al segle XIX parteix de que el seu creixement és tradicional, amb taxes paregudes al XVIII, amb un creixement modest, un ritme desigual i sense revolució demogràfica. Del voltant d'11 milions d'habitants en 1800, passa a 18'6 en 1900, una taxa de creixement anual de l'ordre del 0'5%. Amb

---

²⁸ NADAL, Jordi (1966): *La población española (siglos XVI a XX)*, Ariel, Barcelona. Segons Nadal, els avanços demogràfics fins aquesta data no són resultat de grans transformacions estructurals, sinó per l'eliminació d'obstacles exògens que havien mantingut les xifres per baix de les seues possibilitats: desaparició de la pesta, extensió de cultius i adaptació dels nous cultius americans. A partir de 1860, les noves roturacions de terres que s'havien portat endavant com a conseqüència de la revolució liberal, han arribat al seu límit. Amb reducció agrària, reducció demogràfica. Per a ell, a Espanya no solament no hi va haver revolució industrial, sinó tampoc demogràfica.

aquestes taxes i un corrent emigratori des de mitjans del segle, evidenciaven unes estructures demogràfiques tradicionals.

Pareix ser que el modest creixement fou més vigorós des de 1815 fins a 1860, amb la salvetat del descens en la guerra de la Independència, frenant fins 1900, degut, principalment, al fluxe migratori. Per a Perez Morera, les xifres de Madoz no poden ser totalment acceptables, excepte les realitzades durant el Trienni Liberal (1821) i la avaluació efectuada amb motiu de la divisió provincial en 1833-34. Prenent com a bones aquestes últimes medicions, pareix ser que hi hagué una recuperació ràpida entre 1821 i 1860-62 amb una taxa de creixement mig anual de quasi 0'8 per cent (Taules II i III). Pot deure's a la paralització de l'emigració cap Amèrica al coincidir amb l'època de l'emancipació d'algunes de les colònies d'Ultramar i també pels canvis econòmics i socials que va introduir la legislació liberal als anys 30, destacant els que afecten a l'estructura de la propietat agrària per la desamortització de la terra eclesiàstica i municipal.²⁹

Candelaria Sáiz i Javier Vidal estan d'acord amb Pérez Moreda i opinen també que la població espanyola va augmentar entre 1821 i el 1860:

Todo parece indicar que el aumento más intenso de los efectivos demográficos se centró en la primera mitad de la centuria [...] desde el final de la guerra contra la Francia de Napoleón hasta los efectos de la desamortización civil de 1855 [...] entre 1821 y 1860 la tasa de crecimiento anual fue del 0'76% (Sáiz i Vidal, 2001: 17).

Queda clar que la taxa de creixement en aquests quaranta anys fou el doble que la del 0'42% de finals del XVIII. El perquè aquest creixement demogràfic es va donar entre 1821 i el 1860 i no abans, l'atribueixen, els autors esmentats, a la mortalitat causada per la guerra de la Independència i les crisis de fam. Afirmen que entre 1800 i el 1814, al voltant de 800.0000 persones van perdre la vida. En l'augment posterior també suposen la ralentització de l'emigració, des del 1820, als territoris d'ultramar per la manca de relacions diplomàtiques i la prohibició de l'emigració legal fins el 1853.³⁰

---

²⁹ Vegeu PÉREZ MOREDA, Vicente (1997): «La población» en *Los fundamentos de la España liberal (1834-1900) de Historia de España* de Menéndez Pidal, tomo XXXIII, Espasa –Calpe, Madrid, pp.53 i 54.

³⁰ Consulteu SAIZ PASTOR, Candelaria i VIDAL OLIVARES, Javier (2001): *El fin del Antiguo Régimen (1808-1868) Economía, Historia de España, 3r Milenio*, 23, Síntesis, Madrid, pp. 17 i 18. Al capítol I, tracten la població d'Espanya al segle XIX.

Per a Sánchez Llama, la població espanyola sí mostra signes de modernització:

El censo de población peninsular de 1860 arroja un balance de casi 16 millones de españoles en claro contraste a los 14 millones existentes en 1820. Síntomas de modernización pueden también percibirse en el notable aumento de la «población productiva» en detrimento de la «población no productiva» durante el periodo de 1787-1860 (Sánchez Llama, 2000: 62).

TAULA II
EVOLUCIÓ DE LA POBLACIÓ ESPANYOLA (1821-1900)

Anys	Població (mils)	Períodes	Taxa mitja anual de creixement
1786	10.268		
1800 ³¹	11.000		
1821	11.662	1786-1821	0,34
1834	12.287		
1857	15.455		
1860	15.645	1821-1860	0,76
1877	16.622		
1887	17.550	1860-1900	0,41
1897	18.109		
1900	18.594	1800-1900	0,53

Font: Elaboració pròpia amb dades de PÉREZ MOREDA Vicente, (1997): «La población» en *Los fundamentos de la España liberal (1834-1900)* de Historia de España de Menéndez Pidal, tomo XXXIII, Espasa –Calpe, Madrid

TAULA III
TAXA BRUTA (PER 1.000 HABITANTS) I TAXA CREIXEMENT NATURAL (1858-1868)

Anys	Natalitat	Mortalitat	Nupcialitat	Creixement natural
1858	35,2	28,0	7,3	7,2
1859	35,9	28,8	7,3	7,1
1860	36,7	27,4	8,1	9,3
1861	39,0	26,6	8,3	12,4
1862	38,5	27,3	8,2	11,2
1863	37,8	29,2	7,9	8,6
1864	39,2	31,5	8,0	7,7
1865	38,6	33,8	8,1	4,8
1866	38,3	29,0	8,3	9,3
1867	38,5	30,4	7,4	8,1
1868	35,7	34,1	6,9	1,6

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de NICOLAU, Roser (2005): «La población» en CARRERAS, Albert i TAFUNELL, Xavier (coord.), *Estadísticas históricas de España, siglos XIX-XX*, Vol I, 2ª ed. Fundació BBVA.

³¹ Altres historiadors com TORTELLA CASARES, Gabriel (1986), *op.cit.* p.17, augmenten la xifra a 11'5 milions.

TAULA IV
POBLACIÓ D'ESPANYA PER GRUPS D'EDAT (mils d'habitants)

Grups d'edat	1857	1860
< 1 any	434,4	409
1-7 anys	2.542,8	5.049,9*
8-15 anys	2.522,9	
16-20 anys	1.405,70	1.469,2
21-25 anys	1.266,9	1.283,2
26-30 anys	1.478,9	1.391,5
31-40 anys	2.291,9	2.358,7
41-50 anys	1.544,9	1.672,9
51-60 anys	1.120,4	1.127,1
61-70 anys	625,5	659,3
71-80 anys	188,6	195,1
81 i mes	41,4	42,7
Total	15.464,3	15.658,6

*Apareixen desagregats de 1-5 (1.822.521), de 6-10 (1.667.098) i de 11-15 (1.560.320)
Font: NICOLAU, Roser (2005): «La población» en CARRERAS, Albert i TAFUNELL Xavier (coord.), *Estadísticas históricas de España, siglos XIX-XX*, Vol I, 2ª ed., Fundació BBVA

L'enlairament es va basar en la reducció més ràpida de la mortalitat que de la natalitat, cosa que a Espanya es va donar tard perquè va mantenir la mortalitat molt alta fins les acaballes de la segona mitat del segle XIX, encara sense culminar la Transició Demogràfica.

Algunes de les causes o arcaïsmes demogràfics que van impedir el descens de la mortalitat a Espanya van ser la incidència de crisis de fam, l'impacte de les epidèmies i l'elevada mortalitat infantil, que a la dècada dels anys 80 encara estava en un 249 per mil naixements.

Les principals crisis de subsistència van ser les de 1847, 1856-57 i 1867-68. Les crisis de fam causades per les males collites i la pujada de preus, coincideixen amb una pujada repentina de la mortalitat. Hi hagué una gran crisi agrària a finals del regnat isabel·lí amb una pujada de la mortalitat. Les epidèmies també constitueixen una causa de mortalitat que denoten un règim demogràfic antic. A l'època ací tractada, el còlera amb les grans epidèmies de 1833-35, amb la xifra de 300.000 víctimes, 1853-56, amb 250.000 morts, 1859-60 i 1865, amb 50.000 morts, van cebar-se en la població espanyola amb grans conseqüències econòmiques, polítiques i socials, ja que es detecta que el còlera s'ensanya amb les capes de població més humils i ens torna a demostrar

l'escalomament de la societat per nivells de fortuna i benestar i la precarietat en què vivien les capes inferiors de la societat (Fernández García, 1997: 18 i 19).

La mortalitat infantil era molt elevada i va augmentar en els anys 40, aguditzant-se al voltant de 1860. A finals de segle, encara moria una quarta part dels nascuts, durant el primer any de vida, coincidint amb els esclats de còlera. Però també, a altres països de l'occident europeu, les taxes de mortalitat infantil a la segona meitat del XIX, pugen considerablement. Poden haver-hi algunes raons, com, per exemple, el major enregistrament de defuncions, o el deteriorament de les condicions ambientals lligat al procés d'industrialització i urbanització sense cap millora en la política sanitària. També factors socio-laborals com la creixent incorporació de la dona al món laboral i la cria dels xiquets amb lactància artificial. Les malalties més comunes eren el xarampió o pigota, la varicel·la o pigota borda, la diftèria, les malalties gastro-intestinals conegudes aleshores com *dentición o pasmo* i també les pulmonars o bronquials com, per exemple, la tuberculosi que, sobretot, ataca a una gran quantitat de població adulta.³²

També cal tenir en compte que es van retraure els naixements en èpoques de carestia entre altres causes pel retard de les núpcies. Entre les circumstàncies que retartaven l'edat de l'accés al matrimoni es troben factors econòmics, ja que la preocupació de la parella no és només crear una família sinó poder mantenir-la, i laborals com el grau de vinculació a la terra a través de la propietat (Pérez Moreda 1997: 60-72).

Tot i això, la població va créixer fins 1860 degut a l'expansió dels conreus posteriors a la reforma agrària liberal i a la detenció del corrent migratori cap Amèrica (el 1853 comencen les primeres mesures restrictives del Govern envers l'emigració). En resum, es tracta d'un creixement demogràfic tradicional, sotmés a les crisis que l'interrompien i limitat per les possibilitats d'una economia preindustrial, caracteritzant-se per una elevada mortalitat, elevada natalitat i baix creixement vegetatiu.

Juntant les dos variables, mortalitat i natalitat, la població espanyola que havia augmentat en 1861 en 193.000 habitants, baixa l'augment a 130.000, en 1867, any en què comença la crisi i a 25.532, el 1868, ja en plena recessió. Espanya en el seu conjunt,

---

³² Vegeu en PÉREZ MOREDA, Vicente (1997), *op cit*, pp. 59-68 i també en SÁIZ i VIDAL (2001), *op cit*, p. 21.

per les altes cotes de mortalitat que té en aquestes dates, encara no ha començat la seua Transició Demogràfica (Fernández García, 1997: 19).

Comentarem, breument, en què consisteix la Transició Demogràfica. És un dels fets més importants de la història de la humanitat que explicaria el pas d'un règim demogràfic preindustrial, amb altes taxes de mortalitat i natalitat a un altre industrial amb un fort increment de la població i, posteriorment, postindustrial, amb taxes de mortalitat i natalitat molt baixes. Es tracta de canvis fonamentals en la mortalitat i la natalitat de les poblacions.

La teoria s'inicia amb els estudis del demògraf d'Estats Units, Warren Thompson, amb l'observació dels canvis que havien experimentat en els darrers 200 anys les societats industrialitzades del seu temps respecte a les taxes de mortalitat i natalitat.

Frank Wallace Notenstein el 1953 utilitza el concepte de Transició Demogràfica per explicar els canvis que van des d'una mortalitat i natalitat molt altes a una baixada de la mortalitat i una altra posterior de la natalitat així com a l'augment de la població i els problemes econòmics derivats. Aquesta teoria intenta explicar el motiu del creixement de la població mundial dels darrers 200 anys, passant dels 1.000 milions del 1800 als més de 7.000 milions de la actualitat. Assenyala l'existència d'un desfase gran entre la disminució de la mortalitat i la de la natalitat.³³

---

³³ La Transició Demogràfica consta de quatre fases. Primera fase: Antic règim demogràfic. Típic de les societats preindustrials, en aquest primer estadi, que arriba fins el segle XVIII, les taxes de natalitat i mortalitat són molt altes, per la qual cosa el creixement natural o vegetatiu de la població és molt lent. Aquestes taxes es situaven entre el 40 i el 50 per mil. Naixien molts xiquets però al mateix temps la mortalitat era molt elevada fins i tot en els anys ordinaris y molt més encara en els anys de mortalitat catastròfica suscitada per una conjuntura de crisi.

Segona fase: Començament de la transició. És propi dels països en vies de desenvolupament. La mortalitat baixa d'una manera repentina gràcies a millores agrícoles, tecnològiques, avanços en medicina i alfabetització, contribuint a allargar l'esperança de vida de les persones. Pel contrari, les taxes de natalitat es mantenen molt altes, podent fins i tot elevar-se si les millores econòmiques incentiven una disminució en l'edat del matrimoni. Les taxes de mortalitat baixen i les de natalitat es mantenen elevades, conseqüentment, el creixement vegetatiu és cada vegada major.

Tercera fase: Final de la transició. Els índex de natalitat comencen a baixar per diversos motius: accés a la contracepció, la incorporació de la dona a l'educació i al món laboral, l'accés a l'estat del benestar, el procés d'urbanització, la substitució de l'agricultura de subsistència per l'agricultura de mercat juntament a d'altres canvis socials. Les taxes de mortalitat segueixen la seua tendència a la baixa i obviament, el creixement vegetatiu es ralentitza.

Quarta fase: Règim demogràfic modern. És típic de les societats postindustrials i es caracteritza perquè les taxes de mortalitat es redueixen fins arribar a mínims històrics i les de natalitat s'igualen pràcticament amb elles. El creixement natural de la població segueix ralentitzant-se fins fer-se pràcticament nul, però per raons oposades a les de l'Antic Règim Demogràfic.

Però les dades globals espanyoles a què ens hem referit abans, amaguen models distints de creixement en els àmbits regionals. Tot i què la transició demogràfica d'Espanya és lenta i tardana i es dona al segle XX, en alguns àmbits regionals comença al segle XIX. El País Valencià i Catalunya són precursors de canvis i es troben en una certa modernització, en mig de l'Europa moderna i l'Espanya interior, allò que podríem qualificar com model mediterrani. A mitjan del segle XIX, una part important del país comença a protagonitzar els primers estadis de l'anomenada Transició Demogràfica, que culminarà al llarg del segle XX. (Taula V). «Seria, doncs, durant la segona meitat del segle XIX, quan començà l'autèntica explosió i l'anomenat per Jordi Nadal cicle demogràfic modern» (Ortells, 1982: 328).

Candelaria Sáiz i Javier Vidal també ho corroboren: «Las tendencias no fueron uniformes para todas las regiones españolas ni tampoco el ritmo de crecimiento ni las características se ciñeron por igual en el tiempo y en el espacio a los diferentes territorios peninsulares» (Sáiz y Vidal, 2001: 17).

Segons Josep Bernabeu-Mestre, al llarg del segle XVIII, la població valenciana va experimentar un creixement espectacular, molt superior al del conjunt espanyol. Però aquesta tendència va perdre intensitat en la dècada dels anys vuitanta. Al segle XIX, el País Valencià:

[...] malgrat el fre que van suposar les crisis de 1804-1812 per la guerra de la Independència i 1834 per l'epidèmia de còlera, la població valenciana en conjunt, per al període 1800-1850, va gaudir d'un creixement moderat. [...] els anys seixanta, setanta, i part dels vuitanta, mostren un creixement important i molt superior a la mitjana espanyola (Bernabeu, 1996: 78 i 79).

En tot cas, el procés de la Transició Demogràfica valenciana va tenir lloc abans que al conjunt d'Espanya gràcies a la davallada de la mortalitat que comença, encara que lentament, a meitat del segle, al igual que a Catalunya.

Al model de Thompson de quatre fases, amb el pas del temps s'ha afegit una cinquena fase de creixement zero en la qual, la taxa de natalitat continua baixa, mentre que la mortalitat augmenta lleugerament per l'envelliment de la població, per la qual cosa, el creixement natural pot arribar a ésser negatiu. Aquest creixement negatiu, s'ha compensat als països més desenvolupats d'Europa Occidental, amb xifres positives del saldo migratori, produint-se un estancament de la població.

TAULA V
TAXES DE CREIXEMENT MEDI ANUAL A LES REGIONS HISTÒRIQUES
ESPANYOLES (en %)

Regió	1797-1833	1833-1857	1857-1900	1797-1900
Andalusia	0,65	0,82	0,45	0,61
Aragó	0,31	0,76	0,08	0,32
Astúries	0,49	0,79	0,42	0,53
Balears	0,57	0,57	0,40	0,50
Canàries	0,39	0,66	1,00	0,71
Castella la Nova	0,31	0,30	0,61	0,44
Castella la Vella	0,01	1,02	0,24	0,34
Catalunya	0,54	1,94	0,41	0,81
Extremadura	0,68	1,07	0,52	0,70
Galícia	0,71	0,79	0,25	0,54
Lleó	0,08	1,26	0,31	0,45
Múrcia	0,59	0,86	0,79	0,74
Navarra	0,11	1,06	0,08	0,32
Pais Valencià	0,41	1,11	0,56	0,64
Pais Basc	0,04	1,53	0,88	0,74
ESPANYA	0,43	0,56	0,43	0,55

Font: PÉREZ MOREDA, Vicente (1997): «La población» en *Los fundamentos de la España liberal (1834-1900) de Historia de España* de Menéndez Pidal, tomo XXXIII, Espasa –Calpe, Madrid, tret del cens de Godoy (1797)

Com podem veure en aquesta taula, el País Valencià que fins 1833 ocupava, en el conjunt de les regions històriques espanyoles, la novena posició en creixement medi anual, sent menor que la mitjana espanyola, després de 1833, època de l'estudi, passa a ocupar el lloc número quatre, superior a la mitjana espanyola, la qual cosa ve a demostrar l'afirmació que hem fet abans de què una part d'Espanya sí va començar tímidament la seua transició demogràfica al segon terç del segle XIX i no resulta casual que Catalunya ocupe la primera posició en aquest creixement.

Si comparem la població del País Valencià amb la total de l'Estat Espanyol, veurem que el pes demogràfic d'aquest en el conjunt espanyol, l'any 1786 suposava el 7'62%, en 1833 passa a ser 7'78 % del total de la població espanyola, en 1857 el 8'07 %, en 1860 el 8'15 i en 1877 el 8'27.

TAULA VI
EVOLUCIÓ DEMOGRÀFICA DEL PAÍS VALENCIÀ I ESPANYA (1833-1877)

	1786	1833	1857	1860	1877
País Valencià	783.084	957.142	1.246.485	1.275.676	1.374.592
Espanya (total)	10.268.110	12.286.941	15.454.514	15.645.017	16.622.175

Font: Elaboració pròpia amb dades de PÉREZ MOREDA Vicente (1997): «La población» en *Los fundamentos de la España liberal (1834-1900)* de *Historia de España* de Menéndez Pidal, tomo XXXIII, Espasa –Calpe, Madrid

En el cens de Floridablanca realitzat el 1786, el País Valencià comptava amb 783.084 habitants, dels quals 11.203 residien en comunitats. Els professors Serafí Bernat i Miquel Àngel Badenes van sumar totes les xifres locals del País Valencià i van resultar 779.461 habitants, una xifra molt propera a la de Floridablanca. Per a ells, aquest cens compta amb una ocultació, aproximadament, del 4'4% i han calculat per al País Valencià una població de 817.245 habitants. El professor Manuel Ardit, també considera la xifra afectada d'ocultació i eleva a 845.064 el nombre de valencians.

El Diccionari de Madoz, ens dona les estadístiques oficials de la matrícula cadastral de 1842 i també les dades arreglades per ell mitjançant corresponsals, però que no perteneixien totes a la mateixa data. El mateix Madoz creu que les primeres podrien arribar a tenir una ocultació del 15% per tal de pagar menys impostos. Les xifres d'aquest cens corregides pels professors Bernat i Badenes donen per al País Valencià un total de 1.089.067 habitants, un terç més que el cens de Floridablanca, amb un augment del 0'51% anual entre els dos censos. Per al professor Ardit, el total de valencians en serien 1.125.069.

Per al cens de 1857, el primer cens modern, la població del País Valencià s'eleva a 1.246.485 habitants, amb un increment anual del 0'69% i en el cens de 1860, la quantitat de valencians s'eleva a 1.275.676, amb un increment de població, en els tres anys que els separen, del 2'31% (0'77% anual). Tots dos censos ens donen una taxa de natalitat del 4'1%. L'augment de la població al País Valencià, entre el cens de 1860 i el

de 1877, es va frenar, estava al voltant del 0'58% anual. Per tant podem afirmar que la població valenciana va créixer més al segon terç del segle que al tercer.³⁴

Rosa Ana Gutiérrez ens corrobora aquesta evolució per la ciutat d'Alacant: «[...] crecimiento que es extraordinario en la capital, pues entre 1857-1860 fue del orden del 4'37%. [...] De 1860 a 1877, el crecimiento demográfico de la ciudad se va a colapsar, pasando de 31.162 habitantes a 34.926, lo que supone un 0'71%» (Gutiérrez, 1985:26).

El paper de la mortalitat fou molt superior al de la fecunditat en l'augment de la població valenciana, ja que el seu descens fou el principal factor de creixement.

TAULA VII
POBLACIÓ DEL PAÍS VALENCIÀ
COMPARACIÓ ENTRE DADES CENSALS I CORREGIDES
PELS PROFESSORS BERNAT I BADENES I PER ARDIT

Anys	Dades censals	Dades corregides	
		Bernat i Badenes	Ardit
1786	783.084	817.245	845.064
1842	938.851	1.089.067	1.125.069
1857	1.246.485	-	-
1860	1.275.676	-	-
1877	1.374.592	-	-

Font: Elaboració pròpia. Dades censals oficials: Per 1786, *cens de Floridablanca*; per 1842 *cens de Madoz*; per 1857, 1860 i 1877, *Institut Nacional d'Estadística*.

Les tres taules que presentem a continuació, sobre població del País Valencià, han estat elaborades amb dades publicades pel professor Ardit, resultants d'un estudi que ha portat endavant mitjançant una metodologia anomenada *Projecció Inversa*.³⁵

³⁴ Totes aquestes dades de població les hem tret de BERNAT, Joan Serafí i BADENES, Miquel Àngel (1994), *op. cit.* pp. 59-130 i d'ARDIT, Manuel (1991): «Un ensayo de proyección inversa de la población valenciana (1610-1899)» en *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, IX, 3, ADEH, Madrid, pp. 43 i 44.

³⁵ Al llarg dels últims decennis, una nova generació de tècniques i metodologies aplicades a l'estudi de les poblacions històriques s'han afegit a les tradicionals, amb la possibilitat de transformar dades brutes en indicadors demogràfics més refinats. Una tècnica d'aquestes característiques és la denominada «Projecció Inversa». El professor Manuel Ardit ha portat endavant un estudi de la població del País Valencià emprant aquest mètode, aleshores, novedós. Es tracta d'una versió més sofisticada de la metodologia agregativa que es trobava entre els mètodes tradicionals. El mètode agregatiu, amb molt arrelam entre nosaltres, consisteix en l'estudi de sèries de baptismes i defuncions que ens proporcionen una imatge prou acceptable de l'evolució de la població.

Altre mètode tradicional consistia en la reconstrucció de famílies, fonamental en la renovació de la disciplina, aquest mètode es conegut com Henry-Fleury, pels cognoms dels professors francesos que el

TAULA VIII POBLACIÓ DEL PAÍS VALENCIÀ

Cens	Població retocada	Població projectada
1786	845.064	845.200
1797	901.685	901.300
1842	1.125.069	1.126.700
1857	1.246.485	1.250.100
1860	1.275.676	1.311.100
1877	1.374.592	1.375.800

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de ARDIT, Manuel (1991) «Un ensayo de proyección inversa de la población valenciana (1610-1899)» en *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, IX, 3, ADEH, Madrid

TAULA IX MOVIMENT NATURAL DE LA POBLACIÓ DEL PAÍS VALENCIÀ

Any	Naixements			Defuncions		
	Projecció	Mov. Natur.	Dif %	Projecció	Mov. Natur.	Dif %
1861	53.158	54.652	-2,73	29.863	34.742	-14,04
1862	50.773	53.437	-4,99	32.242	36.395	-11,41
1863	50.679	52.768	-3,96	34.638	37.695	-8,10
1864	53.301	55.839	-4,61	37.779	41.106	-8,10
1865	51.987	54.839	-5,20	54.295	63.543	-14,55
1866	51.137	51.647	-0,99	36.789	41.489	-11,75
1867	51.546	55.862	-7,33	34.671	40.120	-13,58
1868	46.020	49.358	-6,76	40.368	43.205	-6,57

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades d'ARDIT, Manuel (1991), «Un ensayo de proyección inversa de la población valenciana (1610-1899)» en *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, IX, 3, ADEH, Madrid

van encetar. Ha estat molt vàlid, però això no significa que no es tracte d'intentar l'aplicació d'altres mètodes més avançats.

D'una manera molt resumida contarem en què consisteix aquest mètode utilitzat pel professor Manuel Ardit (1991 pp, 27-47). El nom de *Inverse Projection* introduït per Ronald Lee el 1974, consisteix en un mètode per poder estimar el tamany i l'estructura de la població així com els nivells de fecunditat i mortalitat a partir de sèries d'estadístiques vitals dels llocs on el registre fóra complet. Aquesta tècnica ha estat utilitzada pel professor Manuel Ardit aprofitant l'existència d'un nombre respectable de sèries parroquials valencianes buidades en els últims anys. Els autors d'aquests buidats de dades, han estat entre d'altres: el propi Manuel Ardit, Joan Serafí Bernat, Miquel Àngel Badenes, Jesús Millán...

El mètode consisteix a introduir cada sèrie parroquial, en forma de fitxer, en una base de dades. Comptava amb 108 sèries de baptismes i enterraments. El seu mètode agregatiu, que s'inspirava en el de Wringley y Schofield, consistia en què un programa informàtic anara llegint els fitxers de la base de dades, any rere any, a partir d'un període en què totes les sèries comptaren amb dades i passava a fer l'agregació sumant les dades subministrades pel programa. Aquest programa informàtic es denomina programa *Populate*, que genera estadístiques demogràfiques complexes com el coeficient de reproducció bruta, neta, esperança de vida al naixement... Analitza les dades sobre una base quinquennal i enregistra els resultats en el punt mitjà del quinquenni.

TAULA X
TAXES BRUTES DE LA POBLACIÓ DEL PAÍS VALENCIÀ

Any	Població	Tn	Tm	Tnr	e ₀
1787	845.200	39	31	1,25	32,3
1797	901.300	41	31	1,32	32,9
1802	922.700	39	32	1,21	31,4
1812	952.500	39	35	1,05	28,1
1832	1.081.000	42	38	1,14	26,9
1837	1.092.800	42	34	1,23	29,3
1842	1.126.700	41	30	1,36	33,4
1847	1.175.900	41	30	1,12	33,9
1852	1.212.900	38	32	1,12	31,0
1857	1.250.100	40	30	1,25	32,8
1862	1.311.100	39	27	1,35	36,5
1867	1.342.900	38	32	1,16	31,4

Tn   Taxa natalitat

Tm   Taxa mortalitat

Tnr   Taxa neta de reproducció

e₀   esperança de vida al naixer

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades d'ARDIT, Manuel (1991), «Un ensayo de proyección inversa de la población valenciana (1610-1899)» en *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, IX, 3, ADEH, Madrid

Per al professor Manuel Ardit, el mètode més sofisticat serveix de ben poc si les dades no són prou exactes, per la qual cosa tot i que es dispose de l'instrument adient, com en aquest cas el programa *Populate*, les fases crítiques són les de recolecció de les dades. (Ardit, 1991: 45).

3.2 La població a Castelló. Pes demogràfic dins el País Valencià

Durant el segle XIX la població de la capital es va duplicar, va passar de tenir al voltant de 13.000 habitants en 1795 a prop dels 30.000 a les acaballes del segle.

Tot i això, és la província menys poblada del País Valencià. Segons Concepción Domingo:

Las tierras castellonenses podrían definirse en términos de contraste y polarización tanto desde el punto de vista demográfico como desde la perspectiva económica e incluso por las características físicas del territorio. El volumen de su población y, por tanto, su densidad, no alcanza los valores elevados en comparación con las otras provincias valencianas. Por otra parte, sus habitantes han tendido a concentrarse en las tierras de la Plana [...] (Domingo, 1992: 682).

En efecte, estan molt relacionades la situació geogràfica i les característiques físiques d'un territori amb el seu desenvolupament humà i econòmic. Resulta imprescindible, doncs, conèixer l'emplaçament de la ciutat de Castelló.

3.2.1 Característiques geogràfiques del territori

La ciutat de Castelló perteneix a la comarca de la Plana Alta, a la seua part septentrional, situada a la costa occidental de la mar Mediterrània, al nord del golf de València, a pocs kilòmetres de l'encreuament del Meridià de Greenwich i el paral·lel 40. El seu terme municipal limita al nord amb els de Borriol i Benicàssim, a l'oest amb els de l'Alcora i Onda, al sud amb el terme d'Almassora i a l'est amb la mar Mediterrània. Es troba al voltant de 28 metres sobre el nivell de la mar.

El professor Burriel la situa així:

Situada en la parte final del enorme glacis pleistoceno que constituye el piedemonte costero de las montañas del Maestrazgo, donde la rampa alcanza su mayor suavidad próxima ya a enlazar con los terrenos aluviales. Se trata de un emplazamiento en el contacto de terrenos diferentes y consecuentemente, de tipos distintos de explotación del suelo. Hacia el este queda primero la huerta, sobre la llanura aluvial, con riego abundante, y luego, junto al mar, los terrenos pantanosos de la *marjal*; hacia el oeste se encuentra el suave piedemonte, con cultivos de secano y pastos. La ciudad se estableció sobre los terrenos secos del glacis, però en el borde mismo de la huerta. El núcleo primitivo se encuentra entre las curvas de nivel de 25 y 28 metros y a unos cuatro kilómetros del mar (Burriel, 1971: 189).

Efectivament, entre la muntanya i el mar s'extenen una sèrie de glacis quaternaris que baixen amb suau pendent fins la marjal. La major part del terme municipal de Castelló es troba sobre el sòl al·luvial de la Plana, amb excepció d'una minvada part al nord-est ocupada per roca calcària que conforma el final de l'aiguavés del Desert de les Palmes.³⁶

Castelló gaudeix d'un clima benigne, un estiu calorós i un hivern suau, amb molta humitat, amb precipitacions escasses i irregulars i una elevada evaporació. Participa de les característiques climàtiques de la mar Mediterrània, segons els professors Quereda i

---

³⁶ BURRIEL DE ORTUETA, Eugenio (1971): *El desarrollo urbano de Castellón de la Plana, Estudios Geográficos*, vol. 32, núm. 123, Universidad Autónoma de Madrid, p. 189.

Ortells: «[...] determinadas por las propiedades físicas de la cubeta marina. Mar cálido, de 19° de temperatura media a 3 km. frente al grao de Castellón, actúa como un potente termostato suavizando cualquier rigor invernal». (Quereda i Ortells, 1993: 34).

Aprofita l'aigua, principalment, del riu Millars en el seu curs baix, quan aquest ja ha rebut les aigües de la Rambla de la Viuda, encara que aquesta només porta cabdal al voltant de 20 dies a l'any. Molt sovint, en èpoques de sequera, amb l'escassetat d'aigua per al reg, hi havien disputes entre les viles beneficiàries del cabdal del riu.

3.2.2 Creixement poblacional de la ciutat de Castelló

La població a la ciutat de Castelló té un creixement modest si la comparem amb les altres dues capitals del País Valencià, per la qual cosa, ens ha paregut important comparar-la amb la de la província i amb la del conjunt de tot el País Valencià.

Quan Castelló pren la condició de capital de província, Traver Tomás ens conta: «Componían la nueva ciudad 3.058 vecinos, 14.280 almas que se albergaban en 3.269 casas, agrupadas en los nueve barrios de Santa María, San Pedro, San Agustín, Santo Tomás, San Juan, San Nicolás, Santísima Trinidad y San Roque» (Traver, 1948: 78).

TAULA XI
EVOLUCIÓ DE LA POBLACIÓ DE CASTELLÓ

Any	Habitants
1786	12.003
1833	14.280
1842*	16.952*
1857	19.945
1860	20.123
1865	20.312
1877	23.393

Fonts: Elaboració pròpia a partir del *Cens de Floridablanca*, 1786; Instituto Nacional d'Estadística *Censos 185–1860*; *Cens de Madoz, 1842, Castelló més Benicàssim. Padró de 1865, de l'Arxiu Històric Municipal de Castelló

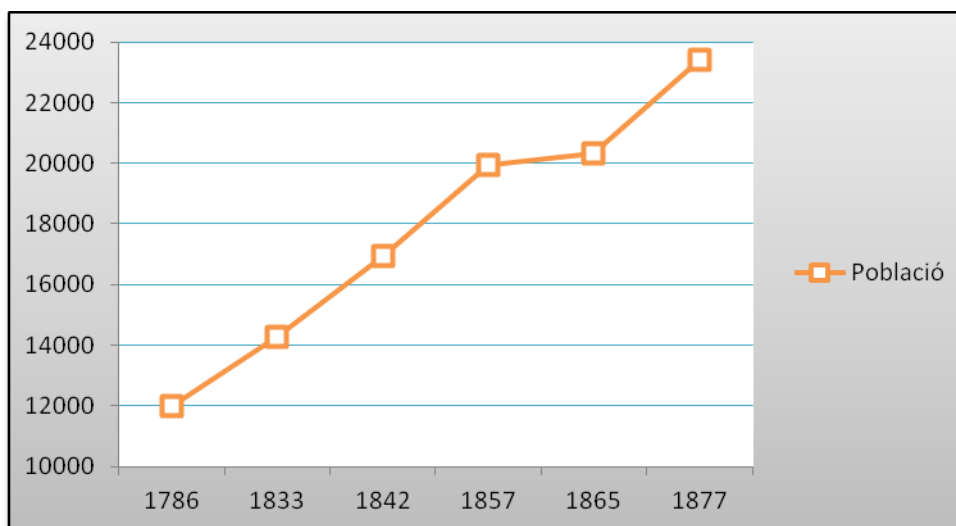
Comparant les dades de població de Castelló amb les del País Valencià que hem assenyalat en un apartat anterior, en 1786 la població de Castelló suposa el 1'53% del total del País Valencià. En 1842, s'arriba al 1'74% si agafem les xifres de Madoz

(Castelló més Benicàssim) i el 1'55% si consultem les xifres retocades de Serafí Bernat. Per 1857 és del 1'60% i per 1860 del 1'57%.

Si comparem la població de la ciutat de Castelló amb la de la província, el 1786 suposa el 7'05%, en 1842 puja un poc i significa el 7'48% i en 1857 passa al 7'55%.

Finalment, si relacionem la població de la província de Castelló amb la del País Valencià, en 1786, suposa el 20'83%, en 1842, suposa el 20'80% i en 1857 puja al 21'85%.³⁷

GRÀFIC I. EVOLUCIÓ DEL CREIXEMENT DE LA POBLACIÓ A LA CIUTAT DE CASTELLÓ DE 1786-1877

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de la Taula XI

Cal parar compte en què l'augment de població, quasi insignificant, entre 1857 i 1865 és causa del curt interval d'anys, concretament vuit, que separen aquestes dates. També cal adonar-se'n com a partir de 1865, en quedar lliure la ciutat de l'epidèmia de còlera, el creixement de la població és ja notable.

En concret, en els anys centrals als que fa referència aquest treball, la població va augmentar al voltant del 32,19 %, una taxa més alta que la mitjana espanyola que fou del 27'32%.

³⁷ Aquests percentatges els hem elaborat amb les dades publicades per BERNAT MARTÍ, Joan Serafí (1992): «Evolución de la población 1700-1850» en CHUST, Manuel (dir.), *Historia de Castellón*, Editorial Prensas Valenciana, CHUST, Manuel (dir.), València, p. 402.

TAULA XII
DISTRIBUCIÓ PER EDAT I SEXE DE LA POBLACIÓ DE CASTELLÓ, 1860

Edat (anys)	0-5	6-10	11-15	16-20	21-25	26-30	31-40
Homes	1.563	1.121	977	934	855	1.023	1.504
Dones	1.149	1.073	937	1.149	949	1.134	1.571
Edat (anys)	41-50	51-60	61-70	71-80	81 +	Total	
Homes	938	531	257	72	18	9.800	
Dones	1.000	640	280	82	14	10.323	

Font: Instituto Nacional de Estadística. *Cens de 1860*

En la piràmide poblacional corresponent a l'any 1860 podem observar que van nàixer més xiquets que xiquetes. Però, en canvi, quan arribem a les persones de 16 a 20 anys dominen les dones sobre els homes. Una de les causes podria estar en les fadrines que baixen d'altres pobles de la província a treballar d'empleades domèstiques a Castelló, i què, als censos i padrons, compten com a fixes, formant part de la família. Açò ho constatem al revisar distints padrons de moradors on s'observa que a un gran nombre de domicilis tenen criat, però moltes més vegades el que tenen és criada.

També observem un augment de persones de 26 a 30 anys, tant en dones com en homes. Una de les causes podria estar en el nombre de naixements. Aquestes persones són les que van nàixer entre 1830 i 1834, i concretament en 1830 van haver-hi més naixements que en els altres anys de la resta de la dècada, vam comptar 818 batejos enregistrats en la parroquia de Santa Maria.

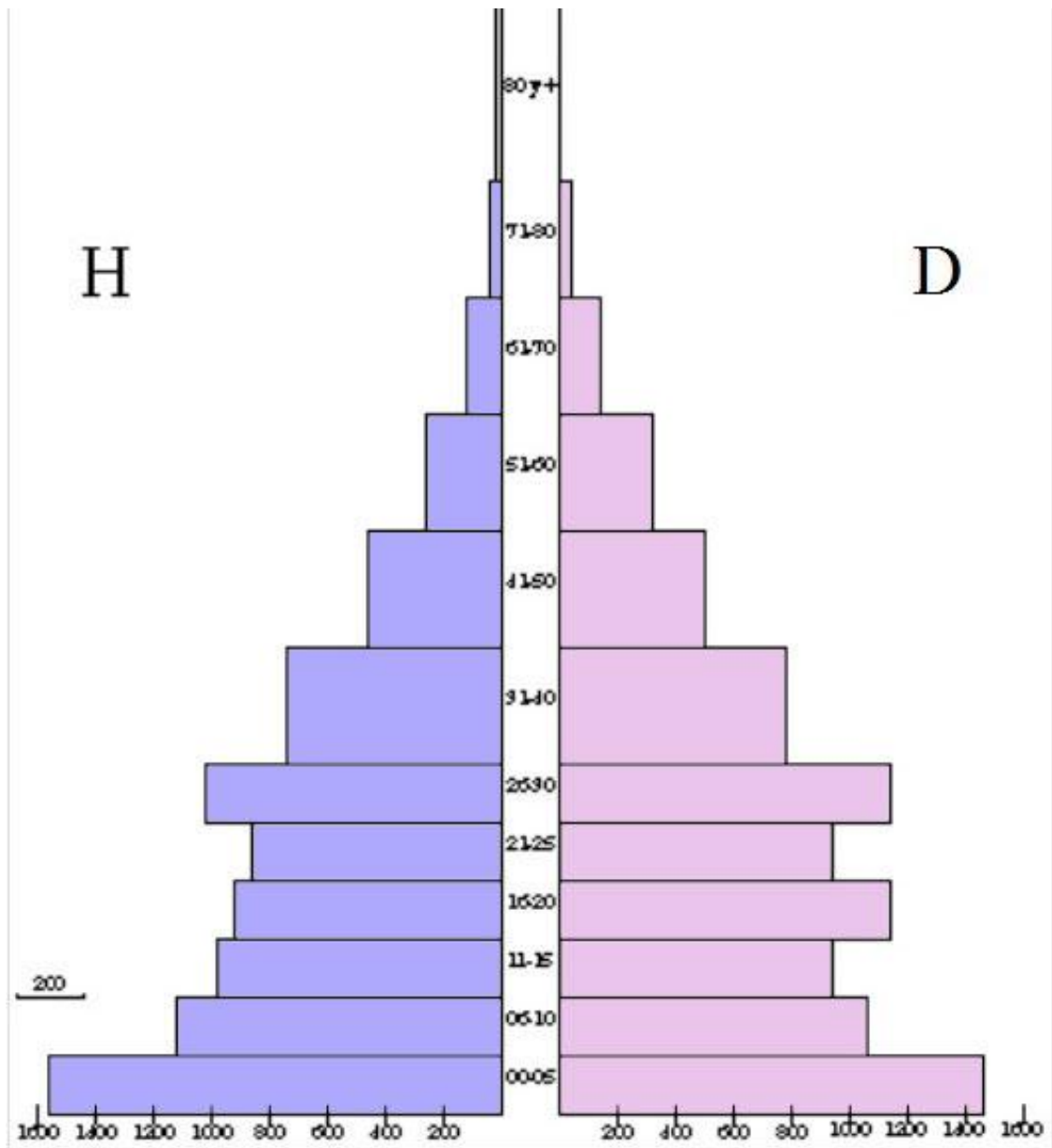
TAULA XIII
COMPROBACIÓ DELS BAPTISMES ENTRE 1830-1839

Anys	1830	1831	1832	1833	1834	1835	1836	1837	1838	1839
Bate.	818	770	706	713	738	644	730	789	720	753

Font: Elaboració pròpia a partir dels *Llibres de baptismes* de l'Arxiu Parroquial de Santa Maria

PIRÀMIDE POBLACIONAL DE CASTELLÓ 1860

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de l'Institut Nacional d'Estadística, *cens de 1860*

Podria trovar-se una altra de les causes en la migració cap a la capital de la província, tal i com afirma Miquel Baila:

Per a les comarques del Nord del País Valencià, a la segona meitat del segle XIX, l'oposició ciutat-ruralia era real. També fou una realitat per a les altres comarques castellonenques i la ciutat de Castelló comença a ser focus d'atracció, encara que d'una manera poc masiva i gràcies a la seua situació aventajada en una plana litoral i a més a més per ser la capital de la província, establerta ja en 1822 i ratificada en 1833 (Baila, 1990: 39).

3.2.3 Moviment natural de la població i distribució per edat i sexe

És important el coneixement dels factors que influeixen en la demografia, com són la natalitat, mortalitat i nupcialitat per a conèixer en quina mesura han afectat a la població de Castelló durant el període isabel·lí.

Totes les dades fins el 1860 estan tretes dels Llibres Sagramentals de l'Església Parroquial de Santa Maria; era l'única que existia a Castelló en l'època que ens ocupa, encara que comptava amb dues ajudes de parròquia que eren: Sant Miquel i la Sang de Jesús, però el registre parroquial se centrava en Santa Maria. Aquestes dades són molt fiables. Comparant les dades baptismals dels llibres parroquials amb les dels censos estadístics oficials reflectits per l'Institut Nacional d'Estadística (I.N.E), la subinscripció és pràcticament nul·la, no arriba al 0'15%. El mateix passa amb les defuncions resultant el 0'67% més d'enterraments als llibres parroquials

A partir de 1860, les dades estan tretes de l'Institut Nacional d'Estadística, del volum *Movimiento de la Población de 1861 a 1870*.

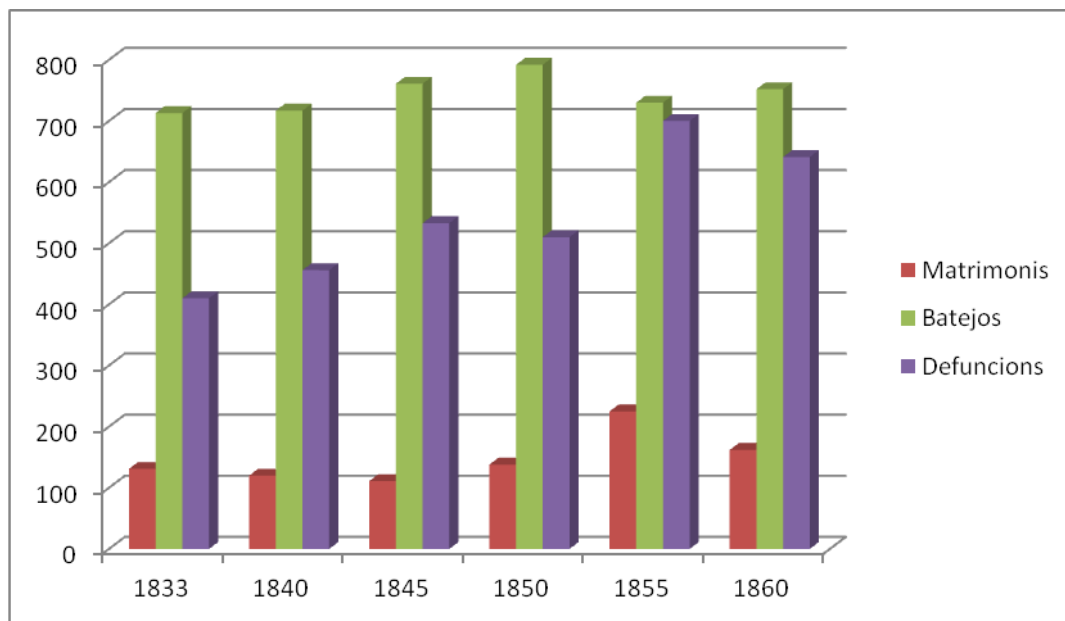
TAULA XIV
VARIABLES DEMOGRÀFIQUES DE 1833 A 1860

Anys	Matrimonis	Batejos	Defuncions			Diferència	
			Xiquets	Adults	Total	+	-
1833	131	713	217	193	410	303	
1834	160	738	253	580	833		95
1835	177	644	244	450	594	50	
1836	164	730	404	373	777		47
1837	172	789	235	459	694	95	
1838	141	720	184	360	544	176	
1839	148	753	179	422	601	152	
1840	120	717	176	280	456	261	
1841	187	779	238	222	460	319	
1842	170	737	221	223	444	293	
1843	192	771	292	241	533	238	
1844	144	766	410	262	672	94	
1845	111	761	261	272	533	228	
1846	149	744	239	264	503	241	
1847	144	684	333	308	646	38	
1848	189	724	351	348	699	25	
1849	193	874	315	267	582	292	
1850	138	792	259	251	510	282	
1851	127	689	283	344	627	62	
1852	151	727	368	349	717	10	
1853	156	798	365	398	663	135	
1854	189	747	279	543	822		75
1855	225	730	350	350	700	30	
1856	181	770	255	277	482	288	
1857	136	735	350	320	670	65	
1858	161	759	263	326	589	60	
1859	178	812	276	257	533	279	
1860	162	752	342	299	641	111	

Font: Elaboració pròpia a partir de recomptes dels *Llibres sacramentals* de l'Arxiu Parroquial de Santa Maria

En la taula, el més significatiu és la quantitat de defuncions produïdes en 1834 i 1854, que donen saldo negatiu, i que més endavant comentarem en parlar de l'epidèmia de còlera i altres malalties infeccioses.

GRÀFIC II. VARIABLES DEMOGRÀFIQUES DE 1833 A 1860

Font: Elaboració pròpia a partir de recomptes dels *llibres sacramentals* de l' Arxiu Parroquial de Santa Maria

Amb les dades de les taules XII i XIV hem tret la taxa de fecunditat de l'any 1860. Hem agafat les dones entre 16 i 40 anys, que en són 4.804, i els naixements, 752. La taxa general de fecunditat és de 156'54 ‰.

TAULA XV VARIABLES DEMOGRÀFIQUES DE 1861 A 1868. NAIXEMENTS PER SEXE

Anys	Legítims			Il·legítims			Total		
	Hom.	Don.	Total	Hom.	Don.	Total	Hom.	Don.	Total
1861	392	371	763	6	18	24	398	389	787
1862	410	371	781	11	16	27	421	387	808
1863	398	349	747	14	14	28	412	363	775
1864	437	429	866	20	21	41	457	450	907
1865	380	350	730	13	10	23	393	360	735
1866	414	413	827	15	15	30	429	428	857
1867	391	397	788	17	15	32	408	412	820
1868	344	340	684	17	19	36	361	359	720

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'Institut Nacional d'Estadística. *Movimiento de la población de España en el decenio 1861 a 1870*, Instituto Geográfico y Estadístico, Madrid

TAULA XVI
COMPARACIÓ DELS NAIXEMENTS
PAÍS VALENCIÀ, CASTELLÓ PROVÍNCIA I CAPITAL DE 1861-1868

Anys	Naixements P. V.	Naixements Província	% P.V.	Naixements Castelló	% P.V.	% Prov.
1861	54.652	12.108	22,15	787	1,44	6,50
1862	53.437	11.731	21,95	808	1,51	6,89
1863	52.768	11.527	21,84	775	1,47	6,72
1864	55.875	12.526	22,41	907	1,62	7,24
1865	54.839	11.859	21,62	753	1,37	6,35
1866	51.647	11.278	21,83	857	1,66	7,60
1867	55.862	11.844	21,20	820	1,47	6,92
1868	49.358	10.199	20,66	720	1,46	7,06

Font: Elaboració pròpia. Els naixements del País Valencià estan trets d'ARDIT, Manuel (1991), «Un ensayo de proyección inversa de la población valenciana (1610-1899)». Els de la província de Castelló i la capital es troben a l'Institut Nacional d'Estadística (1877): *Movimiento de la población de España en el decenio 1861 a 1870*, Instituto Geográfico y Estadístico, Madrid

El total provincial de naixements en el decenni és de 12.108. Castelló té el 6,49 % dels naixements de la província.

El professor Bernat, en l'estudi que ha fet dels baptismes al País Valencià, ens corrobora les dades d'Ardit expressades a la taula XVI i arriba a la conclusió: «La cifra máxima de bautismos de las comarcas septentrionales se alcanzó el año 1864, y durante el último tercio de la centuria predominó el estancamiento» (Bernat, 2004: 108).

TAULA XVII
MATRIMONIS DE 1861-1868

Anys	Fadrí amb		Vidu amb		Total
	Fadrina	Vídua	Fadrina	Vídua	
1861	137	8	25	11	181
1862	120	1	11	8	140
1863	130	8	11	11	160
1864	125	9	13	4	151
1865	149	11	15	9	184
1866	135	10	27	5	177
1867	129	10	11	13	163
1868	121	8	14	7	150

Font: Elaboració pròpia amd dades de l'Institut Nacional d'Estadística (1877): *Movimiento de la población de España en el decenio 1861 a 1870*, Instituto Geográfico y Estadístico, Madrid

El total provincial són 2.554 matrimonis. Castelló compta amb el 7,08 % dels matrimonis de la província.

TAULA XVIII MATRIMONIS PER EDATS

Anys	Homes					Dones					Total
	14-25	25-35	35-50	+50	T.	12-25	25-35	35-50	+50	T.	
1863	70	65	21	4	160	108	42	8	2	160	320
1864	67	69	15	-	151	107	36	7	1	151	302
1865	80	85	17	2	184	129	40	14	1	184	368
1866	68	75	31	3	177	113	51	12	1	177	354
1867	75	64	24	-	163	111	35	17	-	163	326
1868	46	83	18	3	150	101	38	11	-	150	300

Font: Elaboració pròpia amd dades de l'Instituto Nacional de Estadística (1877): *Movimiento de la población de España en el decenio 1861 a 1870*, Instituto Geográfico y Estadístico, Madrid

En aquesta taula s'observa que, encara que poc, l'edat dels casaments va augmentant en els homes. L'alça en l'edat del matrimoni es relaciona de manera complexa amb les condicions legals i econòmiques. D'un costat, una prosperitat creixent acostuma a fer baixar aquesta edat, d'un altre, l'accés a la propietat de la terra sol produir l'efecte contrari, ja que els joves ajornen les seues noces fins a veure's propietaris. Frequentment els jornalers es casen abans que els membres de famílies terratinents. La relativa democratització de la propietat de la terra pot ser una de les causes de l'augment de l'edat del matrimoni.³⁸

TAULA XIX DEFUNCIONS PER SEXE I ESTAT CIVIL

Any	Fadrins			Casats			Vidus			Total		
	H	D	T	H	D	T	H	D	T	H	D	T
1861	209	207	416	65	48	113	25	50	75	299	305	604
1862	226	180	406	79	49	128	22	46	68	327	275	602
1863	257	228	485	81	49	130	26	47	73	364	324	688
1864	199	146	345	78	57	135	39	46	85	316	249	565
1865	323	276	599	155	116	271	57	110	167	535	502	1.037
1866	260	249	509	93	54	147	46	53	99	399	356	755
1867	229	198	427	112	65	177	37	69	106	378	332	710
1868	243	208	451	127	70	197	34	70	104	404	348	752

Font: Elaboració pròpia amd dades de l'Institut Nacional d'Estadística (1877): *Movimiento de la población de España en el decenio 1861 a 1870*, Instituto Geográfico y Estadístico, Madrid

³⁸ Vegeu TORTELLA CASARES, Gabriel (1998): *El desarrollo de la España contemporánea. Historia económica de los siglos XIX y XX*, Alianza Editorial, Madrid, pp. 32 i 33.

El total provincial és de 6.966 defuncions. Castelló té el 8,67 % de les defuncions de la província. Crida l'atenció el nombre de defuncions que va haver-hi en 1865 i el saldo negatiu del creixement. El motiu va estar en l'èpidèmia de còlera.

TAULA XX
COMPARACIÓ DEFUNCIONS
PAÍS VALENCIÀ, CASTELLÓ PROVÍNCIA I CAPITAL (1861-1868)

Anys	Defuncions P. V.	Defuncions Província	% P.V.	Defuncions Castelló	% P.V.	% Prov.
1861	34.742	6.966	20,05	604	1,74	8,67
1862	36.395	7.701	21,15	602	1,65	7,81
1863	37.695	8.845	23,46	688	1,82	7,78
1864	41.106	8.799	20,40	565	1,37	6,42
1865	63.543	12.311	19,37	1.037	1,63	8,42
1866	41.689	8.232	19,74	755	1,81	9,17
1867	40.120	8.130	18,81	710	1,77	8,73
1868	43.205	10.116	23,41	752	1,74	7,43

Font: Elaboració pròpia amb dades de les defuncions del País Valencià tretes de ARDIT, Manuel (1991), «Un ensayo de proyección inversa de la población valenciana (1610-1899)»
Les defuncions de la província i les de la capital són de l'Institut Nacional d'Estadística. *Movimiento de la población de España en el decenio de 1861 a 1870*, Instituto Geográfico y Estadístico, Madrid

TAULA XXI
DEFUNCIONS PER EDAT

Anys	0-1	1-5	5-10	11-15	16-20	21-25	26-30	31-35	36-40	41-45
1863	182	212	33	10	8	16	19	22	13	20
1864	120	133	18	9	13	14	15	25	19	23
1865	147	274	41	15	21	33	38	43	35	65
1866	144	263	34	8	9	25	23	25	10	37
1867	153	169	28	7	16	26	27	26	21	24
1868	152	207	19	8	9	23	18	17	32	38
Anys	46-50	51-55	56-60	61-65	66-70	71-75	76-80	81-85	86+	Total
1863	16	23	11	38	16	16	6	15	12	688
1864	15	28	18	50	26	24	4	10	1	565
1865	34	56	32	71	38	48	17	20	9	1037
1866	23	30	8	41	28	23	7	15	3	755
1867	18	41	23	37	21	35	14	14	10	710
1868	23	57	27	57	15	24	6	14	6	752

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'Institut Nacional d'Estadística. *Movimiento de la población de España en el decenio de 1861 a 1870*, Instituto Geográfico y Estadístico, Madrid

Ací s'aprecia clarament la gran mortalitat infantil que existia encara en la segona meitat del segle XIX. En les taules anteriors, hem vist que en 1834, 1854 i 1865 superaven les defuncions als baptismes.

En la següent taula veiem les defuncions d'aquests tres anys per mesos.

TAULA XXII
DEFUNCIONS PER MESOS

Mesos	1834			1854			1865		
	Xiquets	Adults	Tot.	Xiquets	Adults	Tot.	Xiquets	Adults	Total
Gener	20	30	50	9	35	44	19	30	49
Febrer	12	21	33	16	18	34	15	35	50
Març	13	18	31	8	28	36	31	38	69
Abril	20	24	44	9	18	27	21	41	62
Maig	9	17	26	26	17	43	43	31	74
Juny	14	15	29	22	27	49	42	18	60
Juliol	27	18	45	28	15	43	23	30	53
Agost	16	19	35	17	25	42	27	36	63
Setem.	43	153	196	20	21	41	51	63	114
Octub.	41	147	188	90	270	360	81	166	247
Nove.	23	47	70	22	41	63	48	65	113
Dese.	15	71	86	12	28	40	37	47	84
Total	253	580	833	279	543	822	443	594	1.037

Font: Elaboració pròpia amb dades de *Llibres de defuncions* de l'Arxiu Parroquial de Santa Maria

Fixem-nos en les defuncions dels mesos de setembre i octubre del 1834, octubre del 1854 i setembre i octubre de 1865. Els efectes de la malaltia del còlera van ser molt greus.

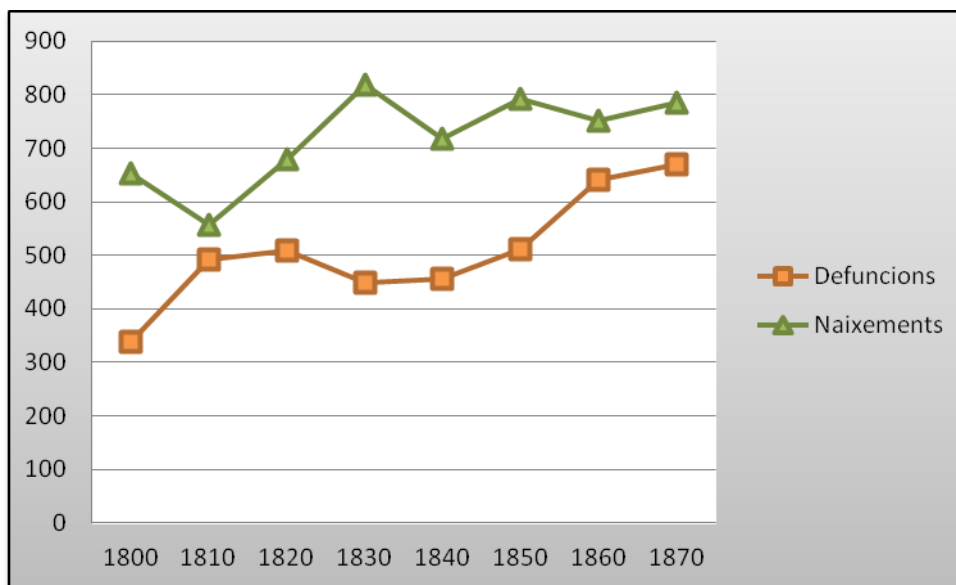
TAULA XXIII
DEFUNCIONS SEGONS LES SEUES CAUSES

Anys	Malalties comuns		Malalties epidèm.		Mort repent.		Mort violent.		Mort senil		Total		Total general
	V	H	V	H	V	H	V	H	V	H	V	H	
1863	319	292	39	30	-	-	6	-	-	2	364	324	688
1864	313	247	-	-	2	2	1	-	-	-	316	249	565
1865	437	247	88	99	4	1	6	-	-	-	535	502	1.037
1866	393	355	-	-	-	-	6	1	-	-	399	356	755
1867	375	327	-	-	-	4	3	1	-	-	378	332	710
1868	393	344	1	-	2	1	8	3	-	-	404	348	752

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'Institut Nacional d'Estadística. *Movimiento de la población desde 1861 a 1870*, Instituto Geográfico y Estadístico, Madrid

GRÀFIC III. EVOLUCIÓ DEL NAIXEMENTS I DEFUNCIONS CASTELLÓ (1800-1870)

Font: Elaboració pròpia amb dades de *Llibres de naixements i defuncions* de l'Arxiu Parroquial de Santa Maria

Al gràfic III es constata l'augment de la mortalitat i el descens de la natalitat a causa de la guerra de la Independència. Per la guerra caarlina, baixa la natalitat, però puja molt poc la mortalitat. A partir de la dècada de 1850, la natalitat comença a davallar i queda quasi estancada i torna a pujar la mortalitat per la malaltia del còlera.

3.2.4 La sanitat: Una resposta assistencial en la organització liberal de la ciutat

Castelló comptava, en l'època del nostre estudi, amb un sol hospital, conegut com *Hospital de caridad* per estar servit per les monges de la caritat. Durant l'Antic Règim, de l'assistència hospitalària es feien càrrec fundacions piadoses, sempre vinculades a l'Església, amb l'arribada del règim liberal burgès, l'Estat assumirà aquesta funció i s'apropriarà dels bens d'aquestes institucions.

En la gran majoria dels casos, els hospitals eren fundacions antigues, fruit de donacions de persones devotes que les dotaven de béns pel seu manteniment. En efecte, l'hospital de Castelló es va fundar l'any 1394 amb les donacions de Guillem de Trullols, que va cedir a la ciutat una casa a l'extrem del carrer Major. En 1802, el governador

Bermúdez de Castro, el va ampliar i condicionar i així és com es troba en l'època isabel·lina. Aquest hospital comptava amb dues places per a metges. Aleshores ocupaven aquestes places Antonio Calvo i Félix Boix. L'any 1860 se li dona la categoria d'Hospital Provincial, perquè la reorganització de la assistència hospitalària es fa en benefici de les ciutats grans, sobretot de les capitals, on acudiran malalts de tota la província. Les persones benestants no solien anar als hospitals sinó que eren partidàries de l'atenció domiciliària.

Tal com hem vist a la taula XXI, la mortalitat a Castelló era altíssima. Les malalties endèmiques eren la causa d'una gran part de les defuncions de l'època, que causen un fort impacte en la població a causa de la baixa qualitat dels serveis mèdics. La política d'higiene pública era deficient, per aquest motiu els Ajuntaments es preocupen de la neteja de la ciutat i, mitjançant edictes de bon govern, es mana que s'emblanquin les cases, que es netegen el carrers i no es llance aigua bruta en ells. Així mateix, es prohibeixen els femers en la població (solament es permeten fora de les muralles),³⁹ realitzar treballs artesans a la porta de les cases i fer la matança del porc, que ara s'obliga fer-la a l'escorxador.⁴⁰ Les bases d'amerar cànem també eren una font de malalties i l'Ajuntament dona, sobre aquest tema, les ordres oportunes.⁴¹

A més les campanyes de vacunació deixaven molt que desitjar. A aquestes causes cal afegir l'escassetat de pluges amb períodes de gran sequera que agreujaven més la insalobritat.

Un exemple típic d'aquestes malalties endèmiques és la tuberculosi que ataca amb força a les poblacions mal alimentades i, en general, afeblides.

A més de la tuberculosi, les malalties més corrents a Castelló en l'època van ser: la pulmonia, hepatitis, apoplexia, gastroenteritis, coqueluche, erisipela, disenteria, verola, bronquitis, pleuritis, tifus, crup, paròtides, colitis, etc. Per exemple, en la tardor-hivern de 1856 van haver-hi gran quantitat de malalts de verola i molts d'ells van morir.⁴²

A aquest panorama cal afegir les malalties epidèmiques, que quan es deixaven sentir, minvaven encara més la població. Les autoritats davant una amenaça d'aquest

---

³⁹ A.A.CS., 20/09/1842 i 05/01/1844.

⁴⁰ A.A.CS., 13 i 27/11/1858.

⁴¹ A.A.CS., 31/07/1855.

⁴² Consulteu A.H.M.C, *Llibre de defuncions*, 1856.

tipus es van preocupar i intentaren movilitzar recursos per tractar de pal·liar els seus efectes.

A Castelló hi van haver tres brots del còlera asiàtic en l'època que ens ocupa. El primer en 1834, el segon en 1854, amb un rebrot en 1855 i el tercer i més virulent en 1865.

El 1834, les primeres notícies que van aparèixer sobre el còlera es van donar a la fi de juny i deien que havia casos al sud del Regne de València i que per això s'estableix un cordó sanitari per a tallar la comunicació entre pobles a l'altura del Riu Xúquer. La Junta Superior de Sanitat del Regne de València donà immediatament unes normes d'higiene pública, a saber:

Que haya mucha limpieza en las calles y plazas; que se evite detención de aguas corrompidas; que las inmundicias de cloacas y acequias sean llevadas lejos de las ciudades; que se vigile sobre la reunión de muchas familias en casas de poca capacidad y ventilación; que los estercoleros se sitúen en puntos ventilados y distantes de los muros de la ciudad y de los caminos públicos; que de las cuadras de las casas particulares se extraiga el estiércol cada tercero día a lo menos y diariamente de las posadas públicas; que no se permita la venta de frutas verdes y malsanas, de vinos nocivamente preparados; de pan con mezclas de harinas perjudiciales y pastas amasadas con mal aceite; y por último que se observe la más exquisita policía de salubridad acerca de los comestibles de los que se provee el público y de cuantos objetos puedan llamar la vigilancia de esa Junta.⁴³

També per una Reial Ordre es prevé els metges que no abandonen les seues destinacions en cas de còlera perquè si ho fan quedaran inhabilitats.

Castelló, amb la gran aflluència de malalts, no comptava amb prou lloc en l'únic hospital de la ciutat, per la qual cosa, la Junta Municipal de Sanitat participa l'1 de juliol haver triat per a hospital l'antic convent de San Francesc, que provisionalment, i donades les circumstàncies, acolliria els malalts: «En el desgraciado caso de ser acometida esta capital de la enfermedad del cólera, el Hospital de San Francisco, cuenta como punto más ventilado y sano».⁴⁴

---

⁴³ Vegeu A.D.C, *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón* (a partir d'ara B.O.P.C.), 1/07/1834.

⁴⁴ *Llibre d'Actes de l'Ajuntament de Castelló* (a partir d'ara A.A.CS.), 01/07/1834.

Els membres que formen la Junta Municipal de Sanitat en aquest any són: Lluís Bellver, advocat i cronista de la ciutat; Fernando Otero; Agustín Tirado, negociant; i els metges, José Peris, Vicente Viñals, Francisco Fenollosa i Vicente Masip.

La mateixa Junta declara: «Con motivo de haberse manifestado el cólera en Torremocha (Teruel), debe establecerse una guardia sanitaria en la extremidad de la calle de Alcora y practicarse una cortadura en el paso de la Cequiota a la extremidad de la calle San Vicente».⁴⁵

El governador civil expedeix un bàndol prevenint als acabdalats de la capital que intenten absentar-se d'ella, per por al còlera, deixen la corresponent fiança que responga a les comandes que la necessitat obligara a fer per socórrer als infeliços, i les seues cases obertes amb persona encarregada que agrane i regue diàriament els carrers, com els altres veïns. Així mateix dóna unes disposicions perquè no es permeta l'eixida d'aquesta capital a cap individu de l'Ajuntament; i als enterradors els dóna normes per a la profunditat dels clots i l'ús de la calç.⁴⁶

Per socórrer millor als malalts, Castelló es divideix en tres seccions, amb una junta en cada secció, composta per metges, cirurgians, sangradors, alcaldes de barri i voluntaris.

La reina envia una disposició per a la dissolució dels cordons sanitaris:

Su Majestad creyendo que evitaría el mal, dejó se establecieran cordones sanitarios, pero la enfermedad se extendió, por tanto varias autoridades y corporaciones han elevado al trono su dolorido acento, pidiendo con ardor patriótico se modifique el sistema de comunicaciones, que siendo inútil para evitar la transmisión del mal de unas localidades a otras, causas evidentes y transcendentales perjuicios bajo el aspecto económico y administrativo; pues paralizando el tráfico e imposibilitando el abastecimiento de comestibles, condena a los pueblos a la escasez y a la miseria. La Junta Suprema de Sanidad del Reino ha resuelto: se disolverán todos los cordones establecidos con el objeto de impedir la propagación del cólera y se restablecerán comunicaciones interiores en toda la extensión que tenían antes de formarse aquellos.⁴⁷

---

⁴⁵ Consultar A.A.CS., 30/08/1834.

⁴⁶ A.A.CS., 16, 17 i 18/09/1834.

⁴⁷ Vegeu B.O.P.C., 01/09/1834.

Govern Civil rep una circular el 14 de setembre que notifica que la reina ha concedit a Castelló la quantitat de 10.000 reals:

Enterada la Reina Gobernadora que en varios pueblos de la provincia de Castellón de la Plana se padece el cólera, y de que la miseria aumenta la desagradable situación de los habitantes: deseando S.M. ocurrir en la parte posible al remedio de estas necesidades se ha dignado mandar se libren a favor de aquel Gobierno Civil 10.000 reales de los fondos de la suscripción para los terremotos que se experimentaron en Murcia el año 1827.⁴⁸

En una al·locució del governador civil, quant s'extingeix la malaltia del còlera, lloa a les institucions que van col·laborar per pal·liar tan greu sofriment:

Habitantes de Castellón: llegó por fin el día venturoso en que la enfermedad epidémica del cólera ha dejado de afligir a esta capital. Durante su permanencia en ella han mostrado su filantropía y sentimientos piadosos, a imitación de S. M. la Reina Gobernadora, el vecindario con sus suscripciones, la Junta Municipal de Sanidad con su asistencia a los particulares permanentes que se establecieron en cada barrio para asistir con mayor prontitud a los enfermos pobres, la Junta Provincial con sus acertadas providencias, el Ayuntamiento con una útil cooperación, los eclesiásticos y comunidades religiosas prestando los auxilios espirituales, habiendo cumplido todos y cada uno con los deberes de la humanidad socorriendo y aliviando a los menesterosos. No es menos digna de alabanza la asiduidad con que los facultativos han asistido a los enfermos y la resignación con que los castellonenses han soportado tamaña calamidad siendo un placer y deber mío publicar tan noble conducta.

Terminada la enfermedad debemos dar gracias al Todo-Poderoso manifestándole nuestro reconocimiento por tan singular beneficio para cuyo efecto ha resuelto la Junta Provincial de Sanidad se cante mañana un solemne Te Deum en la Iglesia Mayor, con asistencia de Autoridades y Corporaciones.

Castellón 3 de diciembre de 1834. El Gobernador Civil de esta provincia Mariano Valero y Arteta.⁴⁹

La incidència de l'epidèmia es fa notar en el nombre de xiquets que moren abans de ser batejats. D'un total de 738 baptismes administrats durant tot l'any 1834, una mitjana d'entre 61 i 62 baptismes al mes, als mesos de setembre i octubre, es bategen una mitjana de 43-44 xiquets. També baixen considerablement el nombre de núpcies. La mitjana de les núpcies de l'any es troba entre els 13 i 14 matrimonis, mentre que els mesos de setembre i octubre davallen a una mitjana de 8-9 matrimonis. Com a

---

⁴⁸ B.O.P.C., 14/09/1834.

⁴⁹ B.O.P.C., 08/12/1834.

consequència, l'any següent baixen els naixements encara més. De 644 baptismes en tot l'any 1835 resulta una mitjana al voltant de 54 al mes; als mesos de juny i juliol se'n bategen 31 i 35 respectivament.

Ja pel 1835, amb *l'hospital de caridad* ple, la Junta de Sanitat i l'Ajuntament de Castelló demanen ajuda al Govern Militar per a l'establiment d'un hospital militar. Aquestes peticions continuen durant els anys següents. L'any 1837 queda instal·lada la nova Junta Municipal de Sanitat que queda formada per l'alcalde, Antonio de Vera, com president de la junta; els metges Antonio Calvo i José Doménech; Francisco Fenollosa, que a més de metge, entra com a regidor de l'Ajuntament; José Oliver, síndic procurador; els veïns Jaime Bellver, Joaquín Andreu, Juan Bautista de Córdoba; com a vocals nats el Vicari Major, l'ajudant militar de marina i el comandant de carrabiners.⁵⁰

Continuen les peticions d'un hospital militar perquè augmenten els soldats ferits a causa de la guerra, però l'antic convent de San Francesc, que provisionalment va acollir malalts de cólera el 1834, no pot transformar-se en hospital militar perquè s'havia convertit en fort de la muralla, construïda per defensar la ciutat del setge carlí. A l'abril del 1839, *l'hospital de caridad* comptava amb 317 militars malalts i, davant la urgència, s'aprova el trasllat dels militars ferits a l'exconvent de San Francesc en quan es porten endavant les obres apropiades. Aquest va passar a denominar-se hospital militar, i per contraposició, el de *caridad* es denominava hospital civil. A l'hospital militar, per atendre els malalts, es nomena al metge Pedro Chillida. Per atendre els malalts de la Milícia Nacional, l'Ajuntament utilitza els serveis del metge José Doménech.⁵¹

El brot del còlera de 1854 i el rebrot de 1855 també van tenir greus conseqüències. L'Ajuntament va posar en funcionament mesures sanitàries. A l'agost es va publicar una Reial Ordre prohibint els cordons sanitaris:

[...] para que los pueblos no se aislen o se acordonen poniendo dificultades al libre tránsito y ocasionando perjuicios irreparables a la industria, comercio, y a la misma salud pública, el gobernador civil ha de prescribir el levantamiento del cordón, castigando a los desobedientes con las multas a que las leyes autorizan.

---

⁵⁰ Vegeu en A.A.CS., del 30/09/1837.

⁵¹ Vegeu en A.A.CS., del 23/04, 25/05, 06/08 i 28/09/1839.

El mateix dia es va publicar altra Reial Ordre prohibint els funerals de cos present:

Nada más perjudicial a la salud pública que la exposición de los cadáveres en las iglesias. Una de las medidas sanitarias más importantes es la prohibición de conducir los cadáveres a los templos. La descomposición subsiguiente a la muerte produce miasmas nocivos, que aspirados por los fieles concurrentes, son origen de las enfermedades más graves. S. M. la Reina se ha servido prohibir el expresado acto, haciendo responsables a los Gobernadores de las Provincias de la relajación que en el particular consientan.⁵²

Com que la malaltia no remetia, l'Ajuntament de Castelló decideix suspendre la fira de Tots Sants.⁵³

Quan la malaltia torna a aparéixer a la ciutat, el dia 23 de juny del 1855, el governador civil es dirigeix al governador de la diòcesi perquè se servira posar a la disposició de l'Ajuntament l'edifici palau que posseeix en aquesta ciutat a fi de destinar-lo a hospital, en cas de ser envaïda Castelló pel còlera.⁵⁴

Al juliol ja es tenia coneixement que en alguns pobles de la província hi havia còlera i a Castelló començava a notar-se algun símptoma d'aquella malaltia, encara que en casos molt aïllats i l'Ajuntament va acordar socórrer a domicili als malalts envaïts.⁵⁵

També al juliol es va promulgar una Reial Ordre que deia que els professors titulars de les ciències mèdiques no podran abandonar el poble de la seua residència en cas d'epidèmia i aquell que ho fera, perdria la seua assignació.⁵⁶

Pel mes de novembre comença a davallar la malaltia i el dia 20 l'Ajuntament disposa: «Habiendo desaparecido completamente en esta capital todo síntoma colérico y constando a la Corporación por oficio que ha pasado la Junta Provincial de Sanidad, que es sumamente satisfactorio el estado sanitario de toda la provincia, acuerda suspender desde el día de mañana todo socorro domiciliario».⁵⁷

---

⁵² Vegeu *B.O.P.C.*, del 01/08/1854.

⁵³ *A.A.CS.*, del 14/10/1854.

⁵⁴ *A.A.CS.*, 23/06/1855.

⁵⁵ *A.A.CS.*, 10/07/1855.

⁵⁶ Vegeu *B.O.P.C.*, del 27/07/1855.

⁵⁷ *A.A.CS.*, del 20/11/ 1855.

En 1865 el brot del còlera va tenir unes conseqüències greus: van ser envaïdes 193 persones i van morir 116 segons el periòdic *La Revista Castellonense* i 145 segons el recompte de les actes que passaven els metges a l'Ajuntament.⁵⁸ L'Institut Nacional d'Estadística en dona 187 per malalties epidèmiques tal i com consta a la taula XXIII.

En aquest any, en consultar els llibres de batejos i defuncions de l'Arxiu Parroquial de Santa Maria, consta una davallada significativa de les núpcies al mes d'octubre, que és quan l'epidèmia colpeja més fort la ciutat, per tant també de les concepcions. Ho hem constatat en veure que els baptismes de l'any següent han baixat en els mesos d'agost i setembre. Dels 854 batejos que es van administrar durant tot l'any 1866, la mitjana en són 71 mensuals. Entre els mesos d'agost i setembre es van batejar una mitjana de 55 nadons. Per la qual cosa queda constància de què l'epidèmia va repercutir en minvar la natalitat.

El 16 d'agost, amb motiu d'haver-se detectat a València alguns casos de còlera asiàtic, l'Ajuntament de Castelló va prendre precaucions per si s'envaïa aquesta capital de la malaltia i va acordar assenyalar interinament com hospital l'escola de les Basses, fins que s'establira l'hospital de colèrics, com punt ben ventilat i quasi a un extrem de la població, col·locant-se en ell 12 llits que l'hospital provincial els facilitarà en classe de reintegrament.⁵⁹

El Govern Civil també va prendre certes prevencions i es va acordar que els malalts pobres que foren atacats per la malaltia serien socorreguts a domicili lliurant-se'ls a aquest efecte quatre reals diaris més la medicació.⁶⁰

L'Ajuntament, el 2 de setembre, i com mesura preventiva, prohibix la venda de vi que es recol·lecte en la collita d'eixe any, sota multa de 200 reals per al que falte a aquesta ordre.⁶¹

---

⁵⁸ A.H.M.C, *Llibre de defuncions*, 1865.

⁵⁹ A.A.CS., 16/08/1865.

⁶⁰ A.A.CS., 19/08/1865.

⁶¹ A.A.CS., 04/09/1865.

El governador provincial el 4 de setembre rep una Reial Ordre que diu:

Se ha de prevenir a las Juntas de Enseñanza de los pueblos que se hallan invadidos o que lo puedan ser en lo sucesivo, que desde el momento que se presente algún caso suspendan las lecciones en los establecimientos y escuelas de primera enseñanza como también en las de adultos y párvulos, las cuales continuarán después que se cante el Te Deum.⁶²

El dia 17 d'octubre l'Ajuntament acorda suspendre la fira de Tots els Sants fins que milloren les circumstàncies de la malaltia.⁶³

El 22 de novembre, el governador civil Ramón Cuervo dirigeix una al·locució als habitants de Castelló amb motiu de la desaparició del còlera de la ciutat. Dóna gràcies a Déu per allunyar la malaltia de Castelló i la resta de la província. Agraeix al clergat, els metges, les corporacions municipals i als habitants de les ciutats per l'ajut prestat. Convida a tots els residents de la capital acudir al Te Deum que es cantarà a l'església de Santa Maria i als funerals que es celebraran en sufragi dels que han perdut la vida.⁶⁴

L'Ajuntament de Castelló en la sessió del 22 de novembre i com acció de gràcies per la desaparició del còlera, ha resolt amb el senyor arxiprest, celebrar el dia 26 una funció religiosa.

El dia 26, a les 9 hores, l'Ajuntament presidit pel Governador de la Província eixirà de la Casa Capitular en direcció a l'Església Parroquial i des d'allí, amb el Clergat, es dirigirà a l'Església de l'ajuda parròquia de la Sang de Jesús on estarà preparada la imatge de La nostra Senyora del Lledó. Seguidament aquesta imatge, Patrona de la ciutat, serà duta en processó a l'Església Parroquial acompanyada de les persones convidades a aquest efecte i altres que tinguen a bé assistir, seguint els carrers. Major, Sabaters i Plaça Constitució per a entrar a l'església per la porta principal. Col·locada la imatge en lloc principal donarà principi una Missa Solemne i conclosa, s'entonarà un Te Deum.

---

⁶² Vegeu *B.O.P.C.*, del 04/09/1865.

⁶³ *A.A.CS.*, del 17/10/1865.

⁶⁴ Apèndix documental II . *B.O.P.C.*, del 24/11/1865.

A les 3'30 de la vesprada eixirà en processó la Santa Imatge, recorrent les places de la Constitució i Neu, carrer Major, Ensenyament, del Mig, Salines, Major, Neu, Sabaters, plaça Constitució i entrarà en l'Església Parroquial.⁶⁵

4. ESTRUCTURA URBANA DE LA CIUTAT DE CASTELLÓ. UN PROCÉS D'URBANITZACIÓ QUE ORGANITZA EL TERRITORI

El creixement de la població fa sobrepassar a la segona meitat del segle XVIII els límits de les muralles medievals i expandir-se en noves zones urbanes que creixen, foramurs, al llarg dels camins de Barcelona (raval de Sant Roc) i València (raval de la Trinitat). També per la part occidental, a mitjans del segle XVIII, la població supera la muralla medieval. Aquest emplaçament al voltant del camí del Calvari (ravalet del Calvari) determinarà el traçat de la carretera de Morella (aleshores carretera de Valdealgorfa), inaugurada el 1860 (Sánchez Adell, 2006: 103 a 105). En direcció est, a l'eixida cap al camí de la Mar i el convent dels dominics, comença a formar-se, fora de les muralles, un menut nucli de població (raval del Roser). Aquest creixement de la ciutat es correspon amb un augment demogràfic, perquè al segle XIX la població de Castelló creix a un ritme de l'1% anual, fent necessària la supressió de les muralles medievals. El seu enderrocament el 1796, dóna pas al creixement de la ciutat, el plànol de la qual deixa de tenir forma de quadrilàter.

Segons Vicent Ortells: «El antiguo rectángulo medieval queda progresivamente exento y rodeado de calles. El mayor avance del caserío se produce hacia el oeste, tras abrirse la plaza del Rey hacia 1800, si bien su estructura era diferente a la actual» (Ortells, 1987: 131-132).

---

⁶⁵ A.A.CS, 22/11/1865.

PLÀNOL MEDIEVAL

Plano de la villa primitiva, primer recinto fortificado

1. Plaza Vieja	9. Portal del Hospital
2. Calle Mayor	10. Portal de la Purisima
3. Calle de Enmedio	11. Portal de la Fira
4. Calle de Arriba	12. Cementerio
5. Calle de Zapateros	13. Plaza de la Erba
6. Portal de Valencia	14. Portal del Roser
7. Portal del Om	15. Portal de Illeta
8. Portal del Agua	

Font: Plànol medieval de Castelló amb la forma rectangular característica de l'època. De l'obra de GIMENO MICHAVILA, *Del Castellón Viejo*

PLÀNOL DE CASTELLÓ AL SEGLE XVII

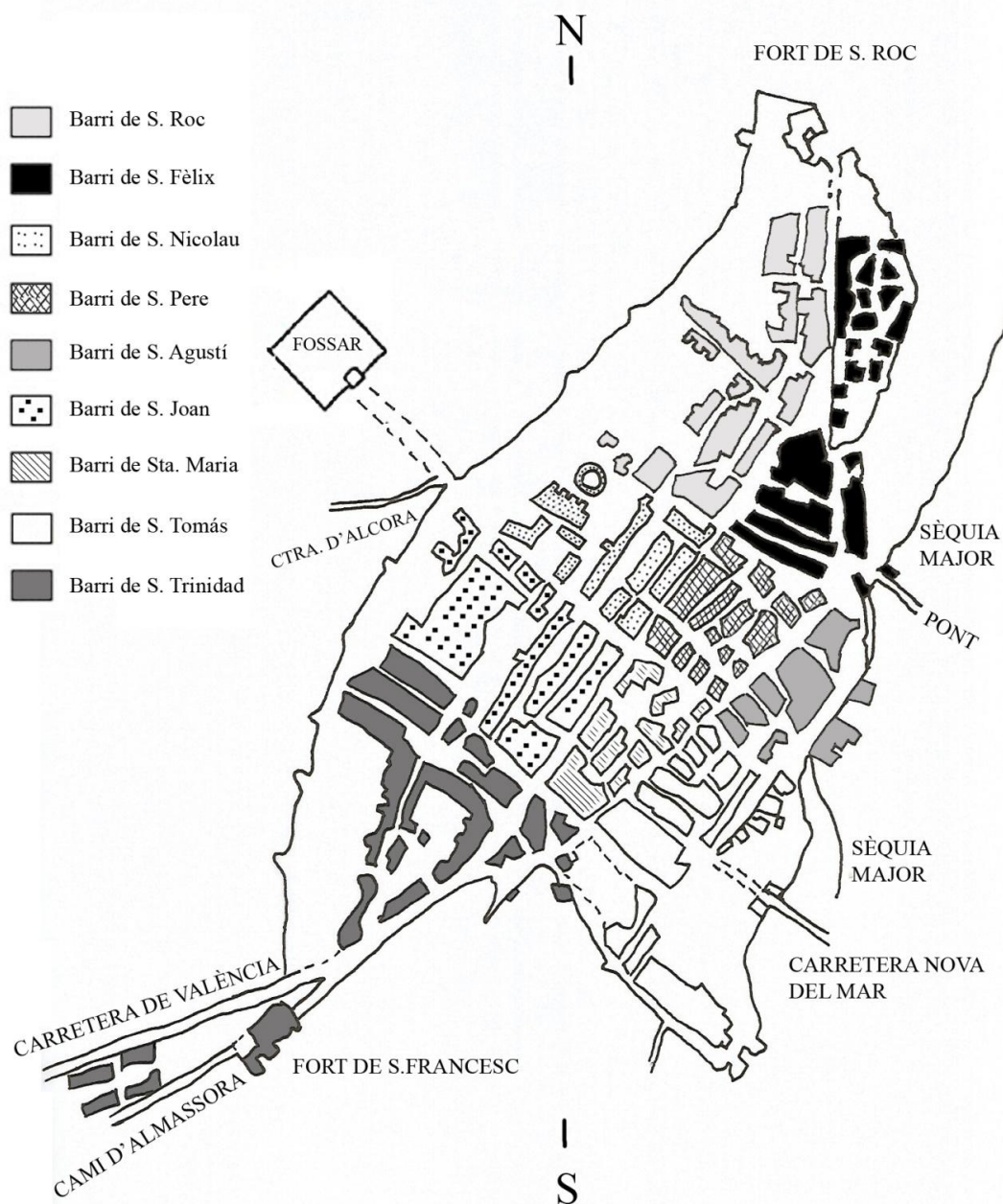
Trazado de la Villa de Castelló en el seiscientos, donde puede apreciarse el crecimiento de los arrabales.

Font: GIMENO SANFELIU, Mª Jesús (1999) «Economía y Sociedad» en ORTELLS, Vicent (coord.), *La ciudad de Castellón de la Plana*, Ajuntament de Castelló i Universitat Jaume I, Castelló

En aquest plànol ja s'aprecia el creixement de la ciutat amb el naixement dels ravals del Pla al nord i el de San Francesc al sud, al llarg de l'eix del Camí Reial que creuava la ciutat.

En la nostra època d'estudi, la ciutat de Castelló estava dividida en nou barris o parròquies, que eren: Santa Maria, Sant Joan, Sant Nicolau, Sant Pere, Sant Agustí, Sant Tomàs, Sant Roc, Sant Fèlix i Santíssima Trinitat.⁶⁶

PLANOL DELS BARRIS DE CASTELLÓ AL SEGLE XIX

Font: Elaboració pròpia a partir d'un plànol de Francisco Coello del 1850

⁶⁶ La seua formació la comentarem més avant quan veurem el seu creixement poblacional.

Com s'aprecia al plànol anterior, aquests barris queden dins d'una nova muralla que comença a construir-se en 1835 per la defensa de la ciutat davant el setge de les tropes carlines. Aquest nou traçat de la muralla condicionarà les línies del desenvolupament del Castelló del segle XIX. La muralla nova arriba pel nord fins l'ermita de Sant Roc, i el convent de Caputxins, pel sud fins al convent de Sant Francesc, per l'oest fins el llit de la Sequiota i per l'est es queda quasi com la muralla anterior, fins la sèquia Major i el convent de Sant Doménech, prenent el nou plànol de la ciutat forma romboidal, que queda emmarcat per les Rondes de Magdalena i Mijares a l'oest, i a l'est pel carrer Sant Roc, Moreres, Governador, Ximenes i Trinitat.

Forma un recinte complet de fortificació amb fos i bateries en les portes o eixides que té. Per a fer aquesta muralla, s'ha d'enderrocar la majoria dels arbres que envolten la ciutat, sobretot la part del Calvari i de Sant Roc. També s'enderroquen els Molins de Gumbau i de Soterrani, perquè es creuen perjudicials per la fortificació, i cases de camp, entre elles la del Baró de Benicàssim i l'alqueria de Joaquín Farcha.⁶⁷ En 1837 es construeixen les bateries de Sant Roc i Sant Francesc i en 1838 les del Calvari i Sant Doménech.⁶⁸

Al juliol de 1840, l'Ajuntament posa nom a les bateries construïdes en el recinte de la fortificació, aprofitant l'aniversari de la defensa de la ciutat del 7, 8 i 9 de juliol de 1837: a la bateria del Portal del Toll l'anomena Constitució; a la del Portal de les Doberies, bateria de les Corts; a la del Convent de Sant Doménech, junt al portal del mateix nom, Reina Governadora; a la del Convent de Sant Francesc, junt al portal del seu nom, bateria Victoria; a la del Pont del Calvari o Portal de Morella, de la Llibertat i a la que defensava la porta de la carretera de l'Alcora, bateria de la Unió.⁶⁹ Aquest serà un primer pas identitari del Castelló liberal que culminarà amb la construcció, a final del XIX, de l'obelisc i la celebració de les festes de juliol.

Quedaren molts patis o solars buits dins la muralla per preveure un nou creixement de la ciutat. Els espais buits que quedaren dins els murs estaven ocupats per l'hort de Breva, al sud-est; els horts de Mas, Giner i Cardona, al sud; el secà de Clavellí

---

⁶⁷ A.A.CS., 01/05, 24/08, 01/09, 04/09, 28/09 i 30/10/1838; 30/04 i 18/05/1839.

⁶⁸ A.A.CS., 22/11/1837.

⁶⁹ A.A.CS., 04/07/1840.

al sud-oest; el Pla de la Pólvora i els Mestrets a l'oest i el secà de Tosquella, al nord-oest.

Tros de llenç de la muralla liberal de la ciutat de Castelló que va restar en peu. Fons fotogràfic: família Martínez Valls

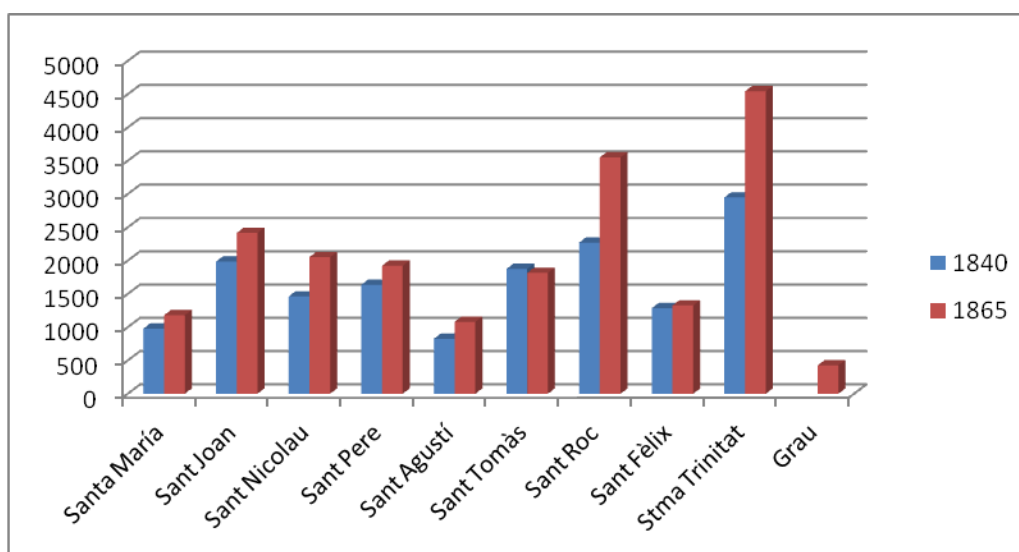
La muralla comença a enderrocar-se en 1884. Però abans de 1882 ja havia desaparegut el tros de mur que obstruïa el carrer San Vicent per accedir a l'estació (Burriel, 1971: 218 i 219).

TAULA XXIV POBLACIÓ DE CADASCUN DELS BARRIS EN 1840 I 1865 I LA SEUA DIFERÈNCIA

Lloc	1840	1865	Diferència
Santa Maria	978	1.179	+201
Sant Joan	1.985	2.416	+431
Sant Nicolau	1.461	2.051	+590
Sant Pere	1.637	1.922	+285
Sant Agustí	825	1.080	+253
Sant Tomàs	1.875	1.816	-59
Sant Roc	2.270	3.551	+1.281
Sant Fèlix	1.285	1.326	+41
Stma Trinitat	2.949	4.544	+1.595
Grau		427	
Total	15.265	20.312	+4.947

Font: Elaboració pròpia amb dades de A.H.M.C., *Padrons de Moradors* dels diferents anys. En 1840, els habitants del Grau s'afegien al barri de Sant Tomàs.

GRÀFIC IV. POBLACIÓ DE CADASCUN DELS BARRIS EN 1840 I 1865

Font: Elaboració pròpia amb les dades de la Taula XXIV

En el repartiment de la població per barris s'observa clarament que els de la Trinitat i Sant Roc són els més nombrosos. Aquests tenen el seu naixement en les cases que començaren a construir-se en el segle XVI, vora els camins importants d'accés a la vila, foramurs de la població en direcció Nord i Sud.

En finalitzar el segle XVII aquests ravals ja estan ben definits anomenant-se, aleshores, Raval del Plà, el del Nord i Raval de Sant Francesc, el del Sud. En aquest sentit Nord-Sud que porta el camí Reial van creixent els dos ravals. Amb la construcció de les noves muralles el 1835, aquests ravals es queden dinsmurs, i no solament això, sinó que deixaren dins d'elles molt de terreny sense edificar, nomenat *patios* o *solares* per prevenir el creixement posterior de la ciutat. El Raval de Sant Francesc es transformà en el barri de la Santíssima Trinitat i el Raval del Pla en els barris de Sant Fèlix i Sant Roc, creixent després molt més el segon que el primer per la proximitat del de Sant Fèlix a la muralla.

Els barris de Sant Joan i Sant Nicolau, que són els que segueixen en tamany poblacional als anteriors, ja existien dinsmurs abans del segle XVI. Eren uns barris molt menuts que començaren a eixamplar-se foramurs al segle XVIII, per la qual cosa la plaça Nova (del Rei), l'Hort dels Corders i el Ravalet del Calvari es converteixen en punts de creixement urbà de Castelló en direcció oest.

Quan es construeixen les noves muralles en 1837, per defensar la ciutat de les tropes carlines, quedaren els dos barris totalment dinsmurs.

Els barris de Sant Agustí i Sant Tomàs, ja existents també a finals del segle XVI, a penes creixeren foramurs. Només, en direcció est, a l'eixida cap al camí de la Mar i el convent dels Dominics, comença a formar-se, fora de les muralles medievals, el Raval del Roser, a finals del segle XVII. Quan es construeixen les noves muralles, deixen foramurs aquest raval ja que les del segle XIV i les del XIX a penes canviaren el seu emplaçament perquè la séquia Major que envolta la ciutat per l'est i el valor dels terrenys de regadiu, foren un obstacle. Aquest raval passa a formar part del barri de Sant Tomàs. En aquest barri es troben empadronats els habitants del Grau de Castelló, però en 1865 es considera com un barri apart, per això, el barri de Sant Tomàs presenta un saldo negatiu de població l'any 1865 respecte a 1840.

Finalment, els barris centrals de Sant Pere i Santa Maria, al tenir sempre els mateixos límits, no augmentaren tant la seua població. Dels dos, el de Sant Pere sempre tingué més població que el de Santa Maria, en primer lloc perquè era més extens i en segon lloc, perquè en aquest últim hi ha edificacions d'ús públic que ocupen sòl, com ara l'Església Parroquial i la Casa Consistorial.⁷⁰

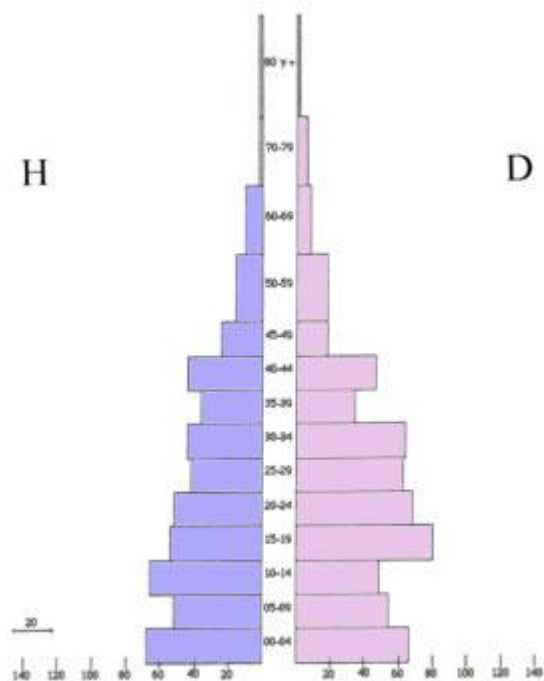
Les següents quatre piràmides poblacionals són representatives dels models de creixement descrits anteriorment.

A l'observar-les veiem que les dels barris de Santa Maria i Sant Agustí tenen la base més estreta que les dels barris de Sant Nicolau i Sant Roc. Això constata que els barris que no creixen en extensió, en el període que estudiem, i que a penes creixen en població, tal i com hem vist en la taula XXIV i en el plànol del segle XIX, la tenen més envellida que els barris que creixen en extensió i població. «La estructura de la ciudad decimonónica evidencia un declive del centro a la periferia [...] en la densidad de población» (Ortells, 1987: 210).

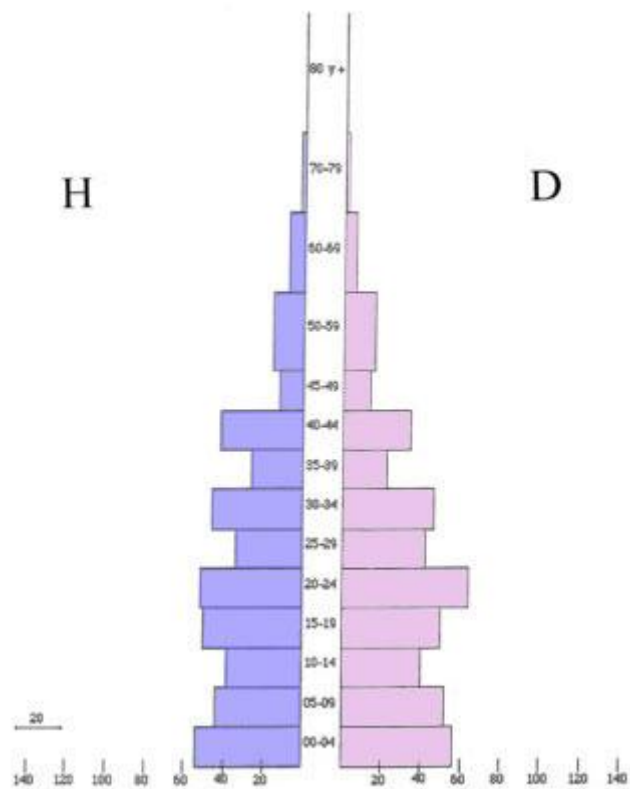
---

⁷⁰ Consulteu l'article de VALLS TOMÁS, Mª Amparo (1998): «Análisis demográfico de la ciudad de Castellón» dins *V Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, Ajuntament de Nules i Diputació de Castelló, pp. 227-229.

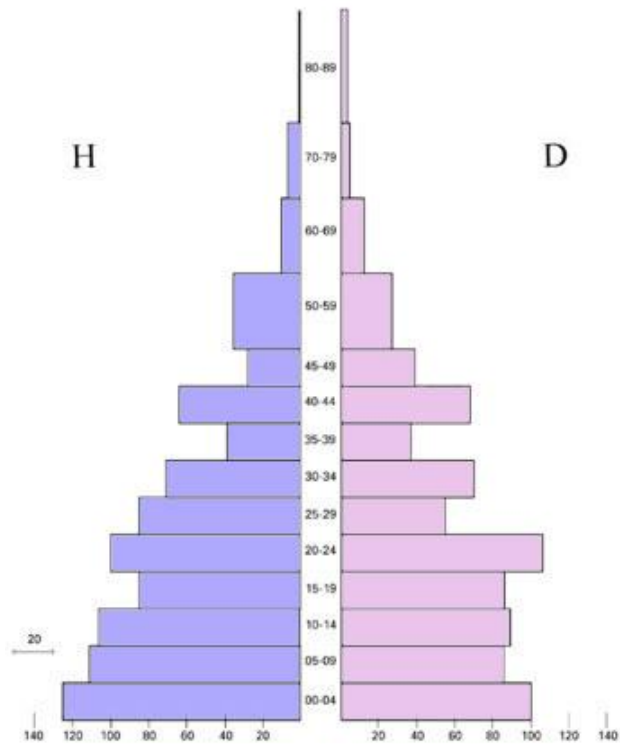
PIRÀMIDE D'EDAT DEL BARRI DE SANTA MARIA

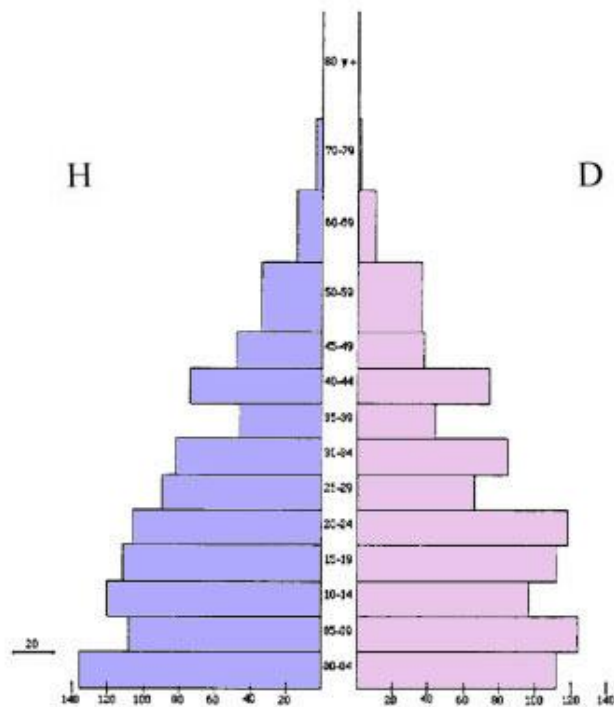
BARRI DE SANT AGUSTÍ

BARRI DE SANT NICOLAU

BARRI DE SANT ROC

Font: Elaboració pròpia a partir del cens de l'Arxiu Històric Municipi de Castelló de l'any 1849, *Estado general de la población de Castellón de la Plana, con expresión de la fuerza i útiles de transporte*, fent el recompte dels habitants i classificant-los per edat i sexe

Es pot apreciar en totes les piràmides l'augment d'homes i sobre tot de dones de 20 a 24 anys (en el barri de Santa Maria, també de 15 a 19 anys) tal i com passava en la piràmide poblacional del conjunt de Castelló de 1860 i que com ja hem comentat abans, s'explica per la immigració que rep Castelló de gent jove que ve a treballar de criat, i més sovint de criada, a les cases més acomodades. Açò es confirma al treballar diversos padrons i censos, entre ells, el nomenat abans de 1849, on consten els veïns, l'edat, sexe, parents i servents.

En totes quatre piràmides s'aprecia un escotament important tant en homes com en dones de 35 a 39 anys. Aquestes persones van nèixer entre 1810 i 1814. Concretament en 1814, tal i com consta en els llibres parroquials de Santa Maria, única parròquia a Castelló en l'època, hi hagueren 302 enterraments d'albaets, que són xiquets d'entre 0 i 7 anys, centrant-se sobretot als mesos de gener, febrer i març. Aquesta mortalitat va ser la més elevada de tota la dècada. També va tenir la seua empenta, en la població de Castelló, la guerra de la Independència que tingué conseqüències en la mortalitat, perquè els anys 1808 i 1809 els enterraments van superar als dels anys anteriors i posteriors i, com a conseqüència, aquesta alta mortalitat va influir en la concepció i naixements que, durant els anys de la contesa, van disminuir respecte a la resta de la dècada ja que no van remuntar fins el 1814.⁷¹

5. LES TRANSFORMACIONS URBANES A LA CIUTAT

Convertida Castelló en capital de província en 1833 i afiançada la seua economia pel desenvolupament agrícola, comercial i per la naixent indústria, el segle XIX castellonenc es caracteritza per una sèrie d'espectaculars millores urbanístiques i per la notable expansió del casc urbà. Hi hagué un procés de substitució i remodelació de les edificacions. La penetració de la burgesia en el poder local suposa una renovació de les iniciatives municipals en el terreny urbanístic. L'aparició de nous models d'immobles, l'aplicació de noves normes de policia urbana i la introducció de nous criteris urbanístics van intentar renovar la fisonomia de la ciutat.

---

⁷¹ Totes aquestes dades poden veure's en els *Llibres sacramentals de Santa Maria d'enterraments* (volums II i III), *batejos* (volums XXIII i XXIV) i *matrimonis* (volum VI).

5.1 El creixement demogràfic condiciona la construcció de noves cases i carrers

En el període que ens ocupa, a la ciutat de Castelló es construeixen nombroses cases, tant en carrers que estaven en formació com en altres que es creen en aquesta època. Es construeixen cases, principalment, a la Plaça Mallorca, carrers Talecons (Sant Francesc), Calvari (Saragossa), Santa Bàrbara, Sant Tomàs, Sant Miguel, Travesia Lledó (Lope de Vega), Pòlvora, Creus (no existeix actualment), Sant Pasqual (Amadeo I), Sant Blai, Bisbe Caperó, Sant Vicent i Ribalta (Sagrada Família).

Comencen a formar-se carrers nous com Governador, Descarregador de la Llenya (plaça Clavé), Pany de les Creus, Plaça Nova (del Rei), San Joaquín (Ruiz Zorrilla), Salinas (Gasset), Magdalena (Vieta), Tosquella (en el secà de Tosquella), Gutiérrez (travessia Calvari), Progrés i Matilde (en el secà de Clavellí, actualment Plaça Escoles Pies i carrer Comte Noroña), Climent (una filera de cases front a la muralla), Vilarroig i Tosquella i La Palma (actual Verge de la Balma) en el secà de Tosquella.⁷²

El 1864 es crea una comissió per a estudiar la possibilitat de posar en comunicació el carrer Enginy (Vera) amb el carrer Salina (Gasset); es tracta altra vegada el tema a la sessió del 13 de març de 1866, però aquesta millora no s'aconsegueix fins 1871.

Gràcies a la política higiènica que s'enceta en aquesta època liberal, en 1865, l'Ajuntament dóna permís perquè particulars, a canvi de donar-los el solar gratuïtament, reompliguen les basses d'amerar cànem que es troben entre els carrers de Santa Bàrbara (antiga plaça de les Basses) i Ribalta i edifiquen cases, ja que aquestes basses són focus d'infecció.⁷³ El 1866 es construeixen cases en el nou camí del cementeri.

Al Grau també comencen a formar-se els cinc principals carrers: Buenavista, Sant Cristòfol, Alegria, Conejito i Sant Pere. L'Ajuntament a la sessió del 6 d'agost de 1844 s'acorda la confecció del plànol topogràfic del Grau.

Segons Pascual Madoz en el seu *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*:

---

⁷² A.A.CS. Trobem construccions de cases noves a moltes de les actes de tot el període d'estudi.

⁷³ A.D.CS. 26/08/1865.

Castellón cuenta con 3.300 casas, generalmente de mala fábrica, de dos pisos de regular elevación y bastantes comodidades, habitadas por una sola familia, las cuales se distribuyen en 49 calles rectas, anchas y muy llanas, sin empedrado, pero con buenas aceras las del casco y alumbradas todas con grandes y hermosos reverberos al estilo moderno; las principales por su posición céntrica, anchura y uniformidad són: la Mayor, del Medio, de Arriba, Caballeros y Zapateros. Hay nueve plazas a saber: del Rey, de la Constitución, de la Pescadería, de María Agustina, del Real, del Ravalet, del Hospital, de las Balsas y Pescadores (Madoz, 1850: 224)

Quan algun veí volia construir una casa, demanava a l'Ajuntament un solar o pati en un lloc determinat. L'Ajuntament passava les peticions a la Comissió d'Ornat Públic o Policia Urbana, formada per dos individus del consistori, un perit agrimensor, el mestre d'obres, i l'arquitecte municipal. Aquesta comissió, en presentar-se al lloc del solar sol·licitat, informava a l'Ajuntament sobre la conveniència o no de donar-lo i, en cas afirmatiu, es demanava la superior aprovació del governador provincial. El peticionari havia de ajustar-se a les normes marcades per l'esmentada comissió i, en cas de no acomplir les condicions, se li posava una multa i en alguns casos es feia derribar l'edifici construït. Aquests patis tenien una amplària de setze pams i es donaven gratuïtament, amb la condició d'edificar dins del termini d'un any. A partir de 1847, es feien pagar els solars que es demanaven, però molt barats; per exemple, al carrer Talecons un pati costava 40 reals.

5.2 Per imatge i estètica urbana, Castelló deu ser una ciutat digna de la seua capitalitat

Fou molt important per als dirigents del segle XIX la imatge i l'estètica urbana. La ciutat necessita resultar atractiva i els responsables del seu govern volen que els habitants estiguen orgullosos de la seua ciutat i es preocupen en mantenir la seua imatge.⁷⁴ S'incideix de manera especial en qué Castelló siga digna del lloc que ha d'ocupar com a capital de província. Així ho confessava la *Revista Castellonense* quan en el seu projecte fundacional deia que el seu objecte era «defender los intereses de la

---

⁷⁴ CARASA, Pedro (1994), *op.cit.* Aquest autor tracta la ciutat des del punt de vista estètic, p. 38.

provincia, abogar por el embellecimiento de la capital y pedir, en fin, los adelantos reclamados por la civilización y el progreso».⁷⁵

A partir de 1854,⁷⁶ l'Ajuntament, d'acord amb la Comissió d'Ornat, adopta quatre models de façanes per a les cases que s'hagen de construir endavant. Segons el carrer on es farà la casa, s'haurà d'adoptar un model o altre i el sol·licitant s'ajustarà a aquesta condició. Per exemple, al carrer Sabaters, s'exigia la façana número 1; a la Plaça del Rei i la de la Neu, la número 2; als carrers Tosquella, Creus i Santa Bàrbara el model número 3; al carrer Governador, el número 4.

Carrer Cavallers, façana número 1

Carrer Tosquella, façana número 3

---

⁷⁵ Citat en MONLLEÓ, Rosa. (1994), *op.cit.*, p. 5, tret de la *Revista Castellonense* del 26/06/1864.

⁷⁶ A.A.CS. Sessió 10/06/1854.

Carrer Saragossa, façana número 2. Font: Francesc A. Martínez Gallego (2007): «La época isabelina, el dominio de la burguesía moderada» en *La gran historia de la Comunidad Valenciana*, Francesc A. Martínez Gallego i Antonio Laguna (dirs.), Vol. 6, *El ascenso de la burguesía. Revolución liberal y capitalismo (1808-1874)*, José A. Piqueras (coord.), Editorial Prensa Valenciana, València

Les cases es podien construir amb un pis, amb un pis i unes golfes, o amb dos pisos. Les normes que es donaven feien referència a les canals, al sostre, a l'amplària i els suports dels balcons... No eren igual les exigències d'ornat en un carrer del centre de la ciutat que en un dels afores. Si alguna de les cases que estaven construïdes abans de 1854 es volia reformar, també havia d'atendre's a la nova normativa i es portava endavant el corresponent expedient d'obres⁷⁷.

Als barris on hi havia soguers, les cases tenien al pis de dalt una cambra per emmagatzemar el cànem. Una vegada embalades les fibres mitjançant una corriola, les pujaven per la façana al pis de dalt. Aquest havia de tenir una gran finestra o balcó perquè havien de cabre les bales. La cambra anomenada obrador, estava prou aïllada del pis de baix perquè el tractament del cànem produïa molta polseguera. Per accedir a l'obrador, hi havia al final de l'escala una trapa per al tancament hermètic i l'aïllament de la resta de la casa (Obiol, 1988: 71).

⁷⁷ Apèndix documental III. A.H.M.C, *Expedient d'obres*, del 03/08/1859.

Ramón de Campoamor y Campoosorio, cap polític de Castelló d'octubre de 1847 a setembre de 1848. Elegit diputat a Corts per Lluçena (Castelló) en les eleccions de 1850. Va renunciar al càrrec. Font: Vicente Traver Tomás (1948), *Campoamor, Jefe Político de Castellón, 1847-1848*

Són de ressaltar les millores que va introduir el governador Ramón de Campoamor, nomenat per la Reina el 20 d'octubre de 1847. Es va preocupar per l'enllumenat públic, l'estat dels carrers, construcció de camins, emblanquinat i neteja de les façanes de les cases.⁷⁸

Un altre governador que es va preocupar molt per la imatge i l'estètica de Castelló fou Antonio Mantilla, que en una circular assegura: «El aspecto que ofrecen esta población y sus inmediaciones no es tan bueno y tan ventajoso como debiera ser. Sin un paseo, sin un teatro, sin una fuente, Castellón no parece una capital de provincia rica e importante».⁷⁹

Per l'embelliment dels carrers de la ciutat, s'aconsegueixen altres millores que donen categoria de capital a Castelló. Entre elles destaquem les següents:

Plantar arbres a la plaça del Rei, de la Constitució, del Calvari (la qual canvia el nom pel de plaça de Tetuan quan en la guerra d'Àfrica es pren Tetuan), en els carrers de Sant Fèlix i Sant Roc i en les travesseres de les carreteres de primer ordre de València i

---

⁷⁸ TRAVER TOMÁS, Vicente (1948): *D. Ramón de Campoamor, Jefe Político de Castellón, 1847-1848*, Societat Castellonenca de Cultura: Obras de Arte e Historia, Castellón, pp. 133-149. També en A.A.CS., 06, 09 i 27/11 i 7, 11 i 14/12/1847; 15/01, 01/02, 14/11 i 09/12/1848.

⁷⁹ *El Eco del Mijares*, 17/12/1857.

Valdealgorfa.⁸⁰ Recomposició i construcció de voreres en els principals carrers de la ciutat, entre elles, dos voreres en la plaça dels Llavadors Vells (la qual canvia el nom pel de plaça de la Pau per commemorar la batalla de Wad Ras i la pau amb el Marroc).⁸¹ Així mateix es procedeix a l'alineació dels carrers del nucli antic.

En 1833, s'inaugura l'enllumenat públic d'oli. En 1842 es fa una nova instal·lació de les faroles de reverber i s'augmenta en trenta el seu nombre. En 1863, es canvia l'enllumenament d'oli per Schiste, que és un oli mineral procedent de pissarra.⁸² Es construeixen sis faroles per al camí de l'Estació. En aquest any a Castelló existeixen dues-centes faroles. A més, les faroles dels carrers Major i Enmig, es col·loquen en una columna de ferro junt a la vorera.⁸³ A partir de 1864, l'enllumenat quedarà encès fins a les 12 de la nit. En 1866 es fa un estudi per a dotar a Castelló d'enllumenat de gas⁸⁴ el qual es trau a subhasta el 15 de maig de 1869.

El 8 de febrer de 1851, l'Ajuntament de Castelló sol·licita al governador provincial l'enderrocament de la casa anomenada de la Neu, que pertany als Propis de la ciutat, situada a la Plaça del mateix nom i contigua a la Plaça del Carbó, perquè amb el seu enderrocament s'unirien les dues places en una sola, la qual més endavant rebria el nom de plaça del Pintor Carbó. L'1 d'abril, l'Ajuntament rep l'autorització del governador i el dia 11 d'octubre es porta endavant el seu enderrocament.

5.3 Les transformacions de la ciutat de Castelló per les polítiques municipals d'higiene i salut

En començar les corporacions liberals, els Ajuntaments es preocupen de la neteja de la ciutat i mitjançant edictes de bon govern, es mana que s'emblanquinen les cases, es recomposen i s'agranen els carrers, s'enllosen les voreres. En els periòdics es critiquen costums antics com llançar aigües brutes de fregar als carrers i fems per les

---

⁸⁰ A.A.CS. 14/11/1848 i 24/13/52, entre d'altres.

⁸¹ A.A.CS. Les subhastes per la construcció de les voreres s'acorden, principalment, a les sessions del 31/10/1863 i 27/02/1864.

⁸² A.A.CS. Es trau a subhasta el 04/08/ i s'adjudica el 14/08/1863.

⁸³ A.A.CS., 30/10/1865.

⁸⁴ A.A.CS., 02/06 i 29/09/1866.

portes i per les finestres, o que fins i tot es mantinga el costum d'usar el carrer per fer la matança del porc o per fer treballs d'oficis artesans.⁸⁵

En 1834, l'Ajuntament, en la sessió del 27 de juny, acorda traslladar l'escorxador, que estava a l'actual plaça de la Pescaderia, als afores de la ciutat; s'inaugura al carrer Governador, junt a la muralla, en 1842⁸⁶; al lloc que ocupava abans, es construeixen unes casetes o caixons per a la venda de carn. En 1861 es fa una ampliació de l'escorxador.

Com un altre exemple de la política higiènica i sanitària que duen endavant les autoritats liberals cal destacar el trasllat dels cementeris lluny dels nuclis urbans. El cementeri de Castelló, que havia estat traslladat en 1804 als afores de la ciutat, darrere del Calvari, en l'actual Passeig Ribalta, queda massa prop de la població quan aquesta creix, resultant també insuficient el seu tamany, per la qual cosa, l'Ajuntament en 1859 tracta de la construcció d'un nou cementeri més allunyat de la població.⁸⁷ Es tria com a més convenient el garroferal de José Mut, a l'altra part del Riu Sec. En març de 1860 es mesuren i taxen els terrenys i el 6 d'octubre es fa la seua benedicció, però com encara no estava acabada la carretera d'accés, no s'inaugura fins al 13 de maig de 1861, amb la conducció del cadàver d'una dona que havia mort a l'hospital. En l'acta de la sessió de l'Ajuntament d'aquest dia, ve detallat l'enterrament, la comitiva i els actes que es van realitzar per la dita inauguració. A partir d'aquesta data, l'Ajuntament dóna cinc anys per el trasllat dels cadàvers del cementeri vell al nou. Els que no hagen estat traslladats seran dipositats en el fossat comú per l'Ajuntament.⁸⁸

En aquest lloc, es projecta fer un passeig. Ho corrobora Rosa Monlleó:

[...] el Ayuntamiento de Castellón en sesión del 12 de noviembre de 1868 votó hacer un paseo público en el antiguo cementerio, al que se le llamaría paseo de Ribalta. Esta decisión se tomó con el fin de «proporcionar trabajo a un gran número de artesanos y jornaleros que a todas horas acuden en demanda de un jornal con el cual poder sustentarse ellos y sus familiares». El alcalde, Carlos Ferrer, en esa misma sesión, añade que el Gobierno, dado que la situación de crisis era general, había mandado un escrito para que se hicieran obras y socorrer a los trabajadores (Monlleó, 1983: 437).

---

⁸⁵ Apèndix documental IV. A.H.M.C., *El Eco de Castellón*, 23 d'abril de 1856.

⁸⁶ A.A.CS., 05/04/1842.

⁸⁷ A.A.CS., 12 i 22/02/1859.

⁸⁸ Apèndix documental V. A.A.CS., 13/05/1861.

5.4 Obres públiques. La ciutat de Castelló millor comunicada.

El 9 de novembre 1847, a petició del governador provincial, Ramón de Campoamor, l'Ajuntament es reuneix amb els majors contribuents per tractar el tema de l'arranjament del Camí de la Mar. És sotmés a votació si val la pena recomposar l'existent o si se'n construeix un de nou. La majoria vota a favor de fer-ne un de nou. Es posa la primera pedra el 13 de desembre del mateix any. Les obres es paren en algunes ocasions per falta de fons. La pedra que resulta d'enderrocar els trams de fortificació, s'aprofita per a la construcció del camí.⁸⁹ Per poder acabar les obres en condicions, l'Ajuntament acorda fer pagar una tarifa als vehicles que transiten pel dit camí.⁹⁰ En la sessió de l'Ajuntament del 20 de juny de 1865 s'acorda declarar el Camí de la Mar carretera provincial.

Així ho conta Juan Antonio Balbás:

El jefe político de Castellón D. Ramón de Campoamor, convoca a sesión extraordinaria al Ayuntamiento y mayores contribuyentes y les expone las grandes ventajas que resultarían a la población, si se construyese un nuevo camino al Grao; pues la recomposición del viejo, que se hallaba en muy mal estado, habría de ser en extremo costosa. Después de una detenida y laboriosa discusión, acordose al fin la construcción del nuevo camino del Mar, (como así se le llama), entregando al efecto el Ayuntamiento con las formalidades debidas 160.240 Rvon. en onzas de oro, que guardaba en sus arcas de muchos años atrás. Esta cantidad constituía, a nuestro parecer el célebre *barret roig* de que tanto se han ocupado las gentes en estos últimos años, suponiendo que los Ayuntamientos pasados guardaban los tesoros de Crespo en una barretina roja (Balbás, 1987: 790).

A més de construir el nou Camí de la Mar, es recomposen tots els camins de l'horta i el camí veïnal d'Almassora, mitjançant la prestació personal. Si aquesta prestació es vol transformar en diners, s'havien de pagar 3 reals de velló per un jornal; per un carro i una cavalleria, 10 reals; per un carro i dues cavalleries, 14; per una cavalleria major, 5; per una cavalleria menor, 4 reals.⁹¹

---

⁸⁹ A.A.CS., 27/08/1850.

⁹⁰ A.A.CS., 26/06/58.

⁹¹ A.A.CS., 14/04/1866.

En 1860 s'aprova per la Direcció General d'Obres Públiques el projecte de les carreteres de primer ordre de Valdealgorfa a Castelló i Molins del Rei a València.⁹² La primera començarà als quatre cantons del carrer Enmig i Sabaters, continuarà pel carrer Calvari i acabarà a l'eixida de la població en el barranc anomenat la Cequiota. La travessia de Molins del Rei a València començarà també als quatre cantons del carrer Enmig, seguirà per ell i eixirà de la ciutat pel Portal de Sant Francesc. El 5 de març de 1864, l'Ajuntament aprova la construcció del camí de l'Estació, projecte de l'enginyer Leandro Alloza. També, es construeix un camí que va del Cementeri a empalmar amb la carretera de Valdealgorfa (poblet turolenc del Baix Aragó).⁹³

L'oligarquia castellonenca era conscient del paper revolucionari del ferrocarril per ser capaç de donar major impuls i vitalitat a tots els sectors productius. Per això a la premsa apareixen sovint notícies sobre la construcció del ferrocarril de València a Tarragona. En 1861 es tracta en l'Ajuntament el tema de l'expropiació dels terrenys per a construir-lo.⁹⁴ En 1862 es crea una comissió que tracta amb l'empresa constructora, i en aquest mateix any s'inaugura el ferrocarril València-Castelló.

Entre 1862 i 1865 s'eixamplen i reedifiquen les escoles de la plaça de les Basses i del Real. També s'hi construeix un altra escola al carrer de Sant Joaquim (Ruiz Zorrilla).

En 1844⁹⁵ l'Ajuntament pren la decisió d'urbanitzar el casali del Grau. Segons Madoz: «El Grao cuenta con 80 casas de mala fábrica, 40 barracas habitadas por pescadores. El resto de las casas pertenece a las familias más acomodadas que se trasladan allí en la estación o temporada de los baños... (Madoz, 1850: 228)».

També al Grau en 1860 comencen les obres de l'escola, sota la direcció de l'arquitecte provincial, Vicente Martí.⁹⁶

En 1862, es fa la proposta de portar l'aigua potable, agafant-la de la séquia Major i en 1864, Leandro Alloza, porta endavant el projecte per fer realitat aquesta aspiració.

---

⁹² A.A.CS., 10/11/1860.

⁹³ A.A.CS., 21/12/1861. També al *B.O.P.C.*, 09 i 11/09/1861.

⁹⁴ A.A.CS., 10/09/1861. També al *B.O.P.C.*

⁹⁵ A.A.CS., 06/08/1844.

⁹⁶ A.A.CS., 22/09/1860.

Un gran nombre de jornalers acudeixen a demanar un treball pel manteniment de les seues famílies, per la qual cosa, l'Ajuntament acorda dur endavant unes obres públiques que a més de proporcionar treball als menesterosos, constitueixen una millora per a la ciutat. Entre d'altres, allargar el camí de l'estació del ferrocarril fins a la carretera de l'Alcora; construir el nou Camí de la Mar; fer un camí directe des del carrer Sant Vicent fins l'estació del ferrocarril; construir fonts en la ciutat; fer un passeig públic en l'antic cementeri, que s'anomenarà de Ribalta; reconstruir el malecò del Riu Sec; recomposar els carrers de la ciutat i els camins i ponts del terme; construcció de tombes al cementeri nou, neteja de séquies...⁹⁷

L'enginyer Leandro Alloza va projectar el far del Grau; comencen les obres en 1864 i s'encén, en 1867.

Sens dubte, la capitalitat de Castelló fou determinant per potenciar la vida econòmica i social de la ciutat.

També volem afegir, per la repercussió que van representar per la ciutat, les millores que van començar a fer-se o plantejar-se dins el temps cronològic de l'època d'estudi, però que van ser acabades amb posterioritat, com el teatre, les obres de l'assut, de l'església Major, de la de Sant Pere del Grau i la construcció del port.

Respect a la construcció del teatre el governador civil Ramón de Campoamor, en 1848, proposa a l'Ajuntament la construcció d'un nou teatre, ja que el que existeix està en males condicions.⁹⁸ Aquest estava situat en un edifici de Concepción Tirado, en la cantonada del carrer Major amb el carrer de la Salina (actual Gasset). A molts regidors no els va parèixer bé la construcció d'un nou teatre per la manca de diners de la Corporació, no obstant es va nomenar una comissió que va tractar amb Concepción Tirado la compra del teatre, però no es va arribar a cap acord.

El dia 11 d'abril de 1863 i junt amb els majors contribuents, es procedeix a estudiar el lloc més adient per a la seua construcció. En 1864 s'encomanen els plànols del nou teatre a Carlos Spain Pérez, de l'escola de Sant Carles de València. Es dubta a l'hora d'ubicar-lo entre la plaça de Tetuan o la de la Pau. Després d'una votació va

---

⁹⁷ Totes aquestes millores consten a les sessions de l'Ajuntament en les respectives dates en què es portaren a terme. Les millores realitzades a partir del 1856, també es troben reflectides als periòdics de la ciutat.

⁹⁸ A.A.CS., 15/01 i 01 /02/1848.

guanyar l'opció de la plaça de Tetuan.⁹⁹ Es pren l'acord de destinar el 80 % del producte de la venda dels béns de Propis per construir el teatre. En 1867, per la mort de l'arquitecte Carlos Spain s'encomana un altre plànol a l'arquitecte provincial, però per ubicar-lo a la plaça de la Pau, per decisió de la comissió. En 1868, l'Ajuntament considera més convenient construir fonts per a la població que un teatre, perquè donarà més treball a la gent jornalera.¹⁰⁰ En 1881, ja fora de l'època d'aquest treball, l'Ajuntament compra l'hort de Sisternes en la plaça de la Pau, construint-se allí el Teatre Principal, projectat per Godofredo Ros d'Ursinos, començant les obres en octubre de 1890 i inaugurant-se el 15 de febrer de 1894, amb la representació de la Sarsuela «El Ángel Guardián». Anys després, l'edifici fou venut per l'Ajuntament, i passa a ser de propietat particular. Actualment perteneix a la Generalitat Valenciana des de 1997. Fou restaurat i va obrir de nou les portes l'11 de novembre de 1999 (Díaz de Rábago, 2001: 62).

Teatre Principal de Castelló. Font: *Portofolio fotográfico de España. Castellón de la Plana*, Martín Editor, Barcelona, Edició facsímil de llibreria París-València, 1996, València

⁹⁹ A.A.CS., 06/09/1864.

¹⁰⁰ A.A.CS., 14/05/1868.

En 1857, l'Ajuntament decideix iniciar les obres de reconstrucció de la Séquia Major i construcció d'un nou Assut per donar treball a la classe jornalera, emprant els 50.000 reals que dóna la reina per a obres d'utilitat pública.¹⁰¹

El dia 11 de desembre de 1858 es reuneixen els majors contribuents amb els individus de l'Ajuntament i es presenten els plànols del nou Assut.

En 1862, comencen les obres juntament amb Almassora. Per falta de fons el contratista de les obres les para. Tornen a mamprendre en 1886, acabant-se en 1893.

Castelló ha tingut sempre una gran aspiració: veure's convertida en Seu Episcopal. Va estar a punt d'aconseguir-ho gràcies al Concordat entre Espanya i la Santa Seu en 1851, però no es va obtindre cap resultat positiu.

En 1864, hi ha intenció d'ampliar l'Església Major o construir-ne una de nova per accelerar el trasllat del bisbat a Castelló.

En 1865 s'exposa el pla confeccionat per la Junta subalterna de reparació de temples que consisteix en verificar l'ampliació de la part de l'oest, sent necessari ocupar una part de la plaça i l'expropiació d'alguna casa immediata a la torre.¹⁰²

El dia 28 de setembre de 1867 es presenten, a l'Ajuntament, els plànols d'ampliació de l'església, que mai es van dur endavant. A finals del segle XIX es fan unes reformes sent arxiprest del partit de Castelló Cardona Vives.

El 15 de juliol de 1851, l'Ajuntament acorda construir una església al Grau, anomenada de Sant Pere, mitjantçant subscripció voluntària, col·laborant l'Ajuntament amb 2.000 reals. El 26 d'octubre de 1852, es col·loca la primera pedra i en el llibre d'Actes de l'Ajuntament ve un annex sobre la cerimònia i els assistents. En 1857 encara no s'havia acabat per falta de fons i s'acordà aplicar, per poder continuar les obres, el producte de la subhasta de l'ermita de Sant Joan. El bisbe de la diòcesi també aporta un donatiu. En 1863, es subhasten les obres per seguir la seua construcció.¹⁰³

Un altre dels desitjos que tenien els castellanencs era la construcció d'un port al Grau. Amb aquest motiu, el consistori va enviar, en 1841, una exposició a la regent, M^a

---

¹⁰¹ A.A.CS., 14/04 i 09/05/1857.

¹⁰² A.A.CS., 30/09/1865.

¹⁰³ A.D.CS., 16/05/1863.

Cristina, sol·licitant el desembarcador del Grau per la importació de productes estrangers.

El 23 de desembre de 1865 es confecciona un expedient per la creació d'un port o moll d'abric al Grau, per tal motiu es reuneixen els majors contribuents amb els individus de l'Ajuntament i decideixen enviar una exposició a la Reina. S'aprova el projecte del port, de l'enginyer Leandro Alloza, el 6 de maig 1882. S'inaugura el dic de llevant el 16 de març de 1891.¹⁰⁴

Per concloure, ens n'adonem de les transformacions urbanes de la ciutat de Castelló que, encara que d'una manera ralentitzada i amb mancances, han estat possible gràcies a la iniciativa i l'organització territorial de l'estat liberal i la burgesia, la qual configurava l'oligarquia local dirigent de la ciutat.

---

¹⁰⁴ Vegeu VALLS TORLÁ Javier, LLANSOLA GIL Gerard, MONLEÓ PERIS Rosa (2003): *Rumbo al progreso. El puerto de Castelló a través de la historia*, Lunwerg Editores, Autoridad Portuaria de Castellón.

CAPÍTOL II

EL GOVERN DE LA CIUTAT

CAPÍTOL II. EL GOVERN DE LA CIUTAT

La història de l'administració local d'un país només pot ésser entesa adequadament en el context de la història social i política en què s'insereixen els seus problemes.

Les solucions aportades per cada partit polític als problemes locals responen a la seua ideologia que cobra ple sentit amb referència a l'ordre polític imperant al país.

Per als règims liberals moderats i progressistes, l'esfera local era vital en els seus interessos concrets i és allí on la lluita es planteja amb més duresa. Les dos branques liberals eren partits oligàrquics que buscaven afermar el seu poder i promoure els interessos materials dels grups als que representaven. Aquesta lluita pel poder es donava, efectivament en la disputa per controlar el Parlament o fins i tot el Govern, però no es queda ahí, també pugnen per dominar els Ajuntaments.

Hay que tener en cuenta que los ayuntamientos representaban una importantísima fuente de poder político. Aparte de la administración local, los gobiernos municipales controlaban la organización de la Milicia Nacional, el reclutamiento para el ejército, y tenían amplias facultades con respecto a la recaudación de impuestos. El objetivo de los moderados era subordinar estos poderes «democráticos» i «federales» a la autoridad del gobierno central. En cambio, los progresistas veían en la relativa autonomía municipal un instrumento fundamental para lograr el apoyo popular necesario para llevar a cabo las reformas todavía pendientes (Marichal, 1980: 169).

L'administració local és part integrant de la política general i constitueix una peça bàsica en tot sistema polític. Per al liberalisme, els Ajuntaments són la cimentació del govern de la nació, en els quals s'aproven i d'on parteixen totes les funcions governatives fins arribar a l'autoritat suprema. Concebien l'Ajuntament com un mitjà de participació ciutadana en el govern.

Els revolucionaris liberals de Cadis, al emprendre la construcció d'un estat liberal sobre les ruïnes de l'Antic Règim, encomanaren el govern interior dels pobles a uns Ajuntaments de caràcter electiu a tot el territori nacional, sempre sota la supervisió del poder central. D'ací la creació del cap polític o governador provincial, agent directe del

Govern Central en les províncies amb poders determinats sobre tota l'administració municipal.¹⁰⁵

Abans de la legislació liberal, els Ajuntaments es dedicaven amb prioritat a funcions econòmiques, però ara també desenvolupen un tasca social. Aquest paper social dels Ajuntaments, es consolida i pren importància en la primera meitat del segle XIX. Es transformen en dispensadors de serveis als ciutadans. Aquesta tasca va representar un «excelente instrumento para reforzar el prestigio de la institución representativa de la ciudad por excelencia y intensificar la dependencia afectiva de los gobernados» (Carasa, 1994: 42).

Justament, la consolidació del poder revolucionari requereix una organització uniforme del territori que siga garantia de l'obediència a un poder central. Aquesta uniformitat fa que el territori nacional s'organitze en províncies. Ja les Corts gaditanes aborden la divisió provincial completada al Trienni i implantada definitivament per Javier de Burgos. Es tracta de reduir al mínim possible els nuclis de població dependents d'una capçalera municipal. Cada municipi és ara representat pel seu Ajuntament. El mínim per constituir un municipi es fixa en 1.000 habitants, podent-se reduir en cas de circumstàncies especials com econòmiques o històriques. Elegits pels veïns, no es poden comparar amb els anteriors de càrrecs hereditaris, amb l'existència i creixement de càrrecs perpetus acaparats per grups o famílies determinades. A l'Antic Règim els nuclis de població passaven de 20.000 i amb els nous criteris liberals, es redueixen a 9.355 Ajuntaments.

Tota la tasca dels Ajuntaments queda supervisada per la Diputació Provincial, creada per la revolució liberal i de caràcter electiu amb la presidència del cap polític o posterior governador civil. Els conflictes socials apareixen amb especial força durant les eleccions municipals, movilitzant la gent amb més pes en cada comunitat i, fins i tot, s'implica de vegades a la Milícia Nacional armada. A les Corts arriba el descontent de les Diputacions per la constant intervenció del poder central en les eleccions municipals

---

¹⁰⁵ Vegeu en CASTRO, Concepción (1979) *La revolución liberal y los municipios españoles (1812-1868)*, Alianza Universidad, Madrid, la magnífica descripció que ens fa dels ajuntaments liberals i la seua dependència del Govern Central, pp. 11 i 12.

reflectida en la *Instrucción* del 1813. La reforma d'aquesta queda palesa en *La ley para el gobierno económico-político de las provincias* del 23 de febrer de 1823. La innovació que més destaca d'aquesta llei d'administració local del Trienni és la separació de les tasques administratives, que passen a ser pròpies dels Ajuntaments i Diputacions, sense dependència del Govern. Així mateix contempla l'assignació dels recursos electorals a les Diputacions Provincials. Pel que correspon a les tasques econòmiques fa una concessió als Ajuntaments per a què administren segons el pressupost elaborat per l'anterior consistori i preparar el de l'any vinent. «El modelo de administración local i provincial gaditano se iba a convertir, durante la regencia de Mª Cristina, en el núcleo del enfrentamiento entre progresistas y moderados» (Castro i Moreno, 1994: 157-168). També Artola opina el mateix:

Las leyes municipal y provincial se convierten desde este momento en cuestión conflictiva que separa a moderados y progresistas de manera irreconciliable. La causa de antagonismo tan radical es que tras él se halla el control de las elecciones por el gobierno, que a su vez depende enteramente de la Corona (Artola, 1991: 83).

El règim local establert en 1810-13, reformat en la llei de 1823 i modificat en sentit centralitzador amb la llei electoral de 1837 i que resta vigent fins 1843, passa a formar part essencial del programa del liberalisme progressista amb més àmplia representació popular de les seues institucions electives.

Després de la primera revolució liberal espanyola i acabada la primera guerra carlina que va unir tots els liberals, encara que d'una manera conjuntural, el règim local seria substituït per una centralització exagerada, portada endavant pels moderats, plasmada en la llei electoral de 1840 i la posterior de 1845, i que caracteritza el liberalisme de la primera meitat del segle XIX espanyol (Castro, 1979: 20 i 21).

Ara, l'alta burgesia especuladora, que de revolucionària s'ha convertit en conservadora, s'aprofitarà d'aquest centralisme municipal per apropiat-se de terres i cases fruit de la desamortització tant de Mendizábal com de Madoz i engrandir les seues propietats. Així ho explica l'historiador Juan Sisinio Pérez Garzón:

El Ayuntamiento se convirtió en el punto de apoyo para consolidar una red de intereses y proseguir la privatización de tierras de propios, baldíos y comunales, que fueron el sostén de esos caciques locales que administraban grandes intereses y recogían parte de los beneficios como fortunas locales. Por eso la designación de alcaldes era mucho más que la mera propuesta de organización administrativa centralista; consistía sobre todo en la vía libre para conservar y agrandar propiedades, a costa de derechos adquiridos por los pueblos. Y para ello se contaba, si era necesario, con la fuerza de una institución amaestrada para tales fines, la Guardia Civil. A partir de tal situación, el desarrollo y dominio arbitrario de lo que se ha denominado caciquismo rural fue una realidad efectiva (Pérez Garzón, 1988: 380).

1. ELS AJUNTAMENTS MODERATS I PROGRESSISTES: UTILITARISME ADMINISTRATIU FRONT A DESCENTRALITZACIÓ RELATIVA

A la mort de Ferran VII, la Reina Maria Cristina de Borbó s'alia amb els liberals per tal de mantenir en el tron a la seua filla Isabel. Davant aquesta aliança ja no es considera necessària la inicial rigidesa revolucionària, sinó l'evolució i la transformació. Tant els progressistes com els moderats coincideixen en la necessitat de reforçar l'administració central i subordinar les autoritats locals al Govern. Però mentre els moderats s'agafen a un model propi excessivament centralitzador, el partit progressista no vol que la subordinació siga total ni arbitrària i ofereixen un model menys centralitzador i autoritari. Segons Concepción de Castro: «Frente a la centralización del Partido Moderado, el modelo progresista puede resultar descentralizador, sin llegar a serlo [...] Busca el apoyo en su propia base electoral, en las clases medias». (Castro, 1979: 132). Per una part, volen ser continuadors del liberalisme de Cadis i per un altra deixen patent en la Constitució de 1837 el paper moderador de la Corona.

Però, a més de diferenciar-se els progressistes en la major o menor centralització, altra de les principals discrepàncies amb els moderats es troba en la concepció que cadascú dels dos partits burgesos té de la figura de l'alcalde.

L'Ajuntament moderat, segons la llei de 1845, està format sempre d'un alcalde i d'un nombre de tinents d'alcalde proporcionals al veïnat. L'alcalde i els tinents són nomenats per la Corona en les capitals de província i els caps de partit judicial, sempre que la seua població arribe als 2.000 veïns. El cap polític els nomena en les altres

poblacions com a delegat del Govern. Aquest nomenament es fa entre tots els regidors electes, sense cap limitació quant al nombre de vots obtinguts. Per als moderats l'alcalde és el representant del Govern en el municipi. Tant la duració del seu càrrec com la dels tinents serà de dos anys i la dels regidors de quatre. Cada dos anys es renova la meitat de l'ajuntament; els alcaldes i tinents poden continuar com a regidors fins completar els quatre anys i s'admeteix la reelecció indefinida. El cap polític presideix l'Ajuntament. Les corporacions moderades també recorren als alcaldes corregidors o extraordinaris nomenats pel Govern en els municipis on ho consideren convenient. El 1853 queden suprimits la majoria d'aquests alcaldes.

Aquest model resta moltes atribucions i funcions als Ajuntaments quedant-los les de deliberació, consell i presentació de propostes al governador provincial.

Segons el text de la llei, correspon als Ajuntaments nomenar el dipositari dels seus fons i els empleats municipals, així com admetre els mestres, metges, farmacèutics i veterinaris pagats amb fons del comú. També tenen la tasca del repartiment de contribucions i la seua recaptació. En altres assumptes els ajuntaments només poden deliberar, quan es tracta d'ordenances municipals, obres públiques, millores materials, arrendament o venda de Propis, qüestions d'arbitris, instrucció pública, beneficència i elaboració del pressupost municipal, tasques que només són pròpies de l'alcalde.¹⁰⁶

Per contra, en el model local progressista, per la llei d'Ajuntaments de 1837, aquests gaudeixen d'una major autonomia respecte al Govern central, acumulen un major nombre de competències i recobren entitat pròpia. Estan formats per un o més alcaldes (no tinents d'alcalde) i un nombre de regidors i de procuradors síndics proporcional al veïnat. El punt clau es l'elecció directa dels alcaldes junt amb la dels regidors i amb les mateixes condicions. L'alcalde representa el Govern, presideix l'Ajuntament però deixa de ser l'únic administrador del municipi. Queda prohibida la reelecció per a tots els càrrecs municipals

En el model progressista hi ha assumptes municipals que només necessiten l'aprovació del consistori com: nomenament i destitució d'empleats municipals, admissió de mestres, metges, farmacèutics i veterinaris, administració i millora dels

---

¹⁰⁶ En el *B.O.P.C.* de 28/01/1845, està publicada la *Ley de organización y atribuciones de los Ayuntamientos*, 01/01/1845.

Propis i Comuns, inversió d'arbitris... La Diputació intervé en la qüestió econòmica, aprovant acords sobre arrendaments de finques, modificació i supressió d'arbitris, construcció de camins veïnals i en els pressupostos que elabora l'Ajuntament amb una representació del veïnat. Necessiten l'aprovació del governador junt amb la Diputació aquells acords referents a policia municipal, fires, mercats, ordenances, urbanisme...¹⁰⁷

Per fi ens queda ressaltar una altra de les diferències fonamentals entre el partit moderat i el progressista referent a l'administració local com són les eleccions municipals.

A finals de 1834, el partit progressista renuncia al sufragi universal indirecte a favor del censitari directe que defensaven els moderats. Aquest inclou solament a les classes mitjanes i altes, excloent les capes populars i la xicoteta burgesia.

La tendència del partit moderat consisteix a concentrar el vot en un nombre restringit dels majors contribuents de cada municipi segons la contribució que paguen tant a la hisenda estatal com a les arque del municipi, buscant el recolçament dels que tenen major poder econòmic. Aquest model s'instaura en 1835, en 1840 i en 1845. L'aprovació per Mª Cristina de la llei d'Ajuntaments de 1840, només utilitzada en les eleccions de 1844, és una de les causes del seu exili i la pujada al poder d'Espartero. «Esta ley marcará la principal diferencia que separará a moderados y progresistas en materia municipal» (Aguilera, 2011: 247).

La llei d'Ajuntaments, aprovada en 1845, va estar en vigor fins les eleccions de 1853 i representava una centralització màxima que encara redueix més el nombre d'electors i per tant la participació dels ciutadans en la política local i nacional. Concedeix el vot als professionals, eclesiàstics, militars retirats, empleats de certa categoria, a la fi, els grups que diem capacitats. De la tasca electoral s'encarrega l'alcalde, la qual cosa permet la manipulació en la divisió dels districtes electorals, formació de llistes i recompte de vots.

En 1856 la reacció de la Unió Liberal reforma aquest model, dissol els Ajuntaments progressistes del Bienni i prohibeix la reposició dels moderats que havien

---

¹⁰⁷ Veure DE CASTRO, Concepción (1979), *op. cit.*, p. 211 on descriu les atribucions dels Ajuntaments.

cessat en juliol de 1854. Els nomenaments dels alcaldes corregidors tornen a multiplicar-se fins 1864 quan queden reduïts als municipis superiors a 40.000 habitants. El model està en vigor fins 1868.

En canvi, el partit progressista, que també tria l'opció del sufragi censitari, dóna una major amplitud al vot. Rebaixa la quota per poder ser elector, la qual cosa permet incloure als xicotets comerciants i industrials, arrendataris del camp, professionals i intel·lectuals (Castro, 1979: 122 i 123). La legislació contemplava l'elecció en dos graus. En el primer, tots els ciutadans reconeguts eren electors i elegibles. Aquests triaven un grup de compromissaris que en un segon grau escollien els regidors.

La Milícia Urbana té gran importància en les eleccions locals perquè molts regidors electes havien format part, o encara formen, d'aquest cos.

2. ANÀLISI SOCIOPOLÍTIC DELS AJUNTAMENTS DE CASTELLÓ EN EL PERÍODE ISABEL·LÍ.

Quan Ferran VII restableix el règim absolut, s'anul·la tota la legislació provinent de la Constitució del 1812, per la qual cosa, es torna a la legislació de l'Antic Règim amb la reaparició dels Ajuntaments estamentals i l'eliminació de les Diputacions i Ajuntaments constitucionals. Amb la consolidació de la monarquia absoluta, es dóna preferència als nobles per ocupar llocs en l'Administració i atribucions sobre el control de la vida municipal dels pobles. Aquesta situació afavoreix el desplaçament de la noblesa cap als nuclis urbans. Van anar ocupant càrrecs locals a través de dos vies: per una, el reconeixement d'una representació exclusiva dels nobles i per altra la compra d'oficis. El control de l'Ajuntament atribueix a la noblesa tota mena de mitjans per intervenir en la vida econòmica de la població a més dels que ja tenien com propietaris. Els dóna el control sobre els béns Comuns y Propis dels pobles, la qual cosa demostra el poder que tenen sobre els municipis.¹⁰⁸

---

¹⁰⁸ Vegeu ARTOLA, Miguel (1978): *Antiguo Régimen y revolución liberal*, Ariel, Barcelona, pp. 101 i 103. L'autor ens explica molt encertadament la transició de l'Antic Règim al liberalisme amb els canvis econòmics, polítics i socials que comporta.

2.1 Els Ajuntaments de l'Antic Règim

En el moment en què mor el rei, el 29 de setembre de 1833, els Ajuntaments que governaven les ciutats eren absolutistes i també ho seran els que prenguen possessió l'1 de gener del 1834. La promulgació de l'Estatut Reial, en abril del mateix any, amb Martínez de la Rosa presidint el Consell de Ministres, restitueix definitivament el règim constitucional, s'inaugura la vida parlamentària, però els Ajuntaments no canvien, segueixen sent els de l'Antic Règim amb una barreja de regidors perpetus i càrrecs electius, proposats, en terna, per l'Ajuntament que cessa junt als majors contribuents i nomenats pel Govern central. «[...] los municipios, sus alcaldes o justicias, no se habían renovado, es decir, la práctica totalidad de ellos seguía siendo testaferros de los señores o delegados del monarca» (Chust, 1992: 485). Els regidors perpetus són propietaris del càrrec que han comprat a la Corona i el transmeten dins la família de generació en generació.

Existeix la figura del corregidor, que és un funcionari nomenat pel rei per representar-lo. Aquesta figura procedeix de l'Edat Mijana; presideix l'Ajuntament i intervé en nom del rei en l'administració local. Les seues facultats són nombroses: judicials, fiscals, militars, polítiques, governatives i administratives. La seua voluntat és superior a totes les demés. A falta del corregidor, l'alcalde major fa de corregidor interí i presideix l'Ajuntament; també és funcionari reial amb categoria immediatament inferior al corregidor i amb funcions governatives i administratives. Les retribucions del corregidor i de l'alcalde major corren a càrrec del municipi.

A Castelló, la corporació municipal de 1833 i la de 1834 que roman fins l'octubre de 1835, estaven formades per un alcalde major, nomenat per la reina, que presideix l'Ajuntament; vuit regidors, quatre de la classe de nobles, un d'ells perpetu i quatre de la classe de ciutadans; un síndic procurador general que representa els interessos del veïnat; un síndic personer, i quatre diputats del comú amb veu i vot en allò referent a abastiments.¹⁰⁹ En total, catorze membres que, juntament amb els catorze majors contribuents, formaven el cens electoral que proposava les ternes per l'elecció dels càrrecs a renovar.

Hi havia una germandat de l'Estat noble i una altra de l'Estat pla (de ciutadans), que tenien el seu alcalde, igual que els nou barris de la ciutat.

---

¹⁰⁹ A.H.M.C., A.A.CS., sessió de l'1/01/1834.

TAULA I
ELECTORS I TERNES PROPOSADES PER CUBRIR ELS CÀRRECS DE LA
CORPORACIÓ DE CASTELLÓ DE 1833

Electors		
Membres de l'Ajuntament		Majors contribuents
Francisco González Gaeta (E. noble) Bautista Mas (E. noble) José Galván (E. noble) Ramón Climent (E. ciutadans) José Carbó (E. ciutadans) Agustín Aparici (E. ciutadans) Carlos Pascual (E. ciutadans) José Goterris (síndic general) Miguel Tirado (síndic personer) Francisco Rovira (diputat del comú) José Alba (diputat del comú) Francisco Dotres (diputat del comú) Vicente Pitarch (diputat del comú)		Francisco de Paula Giner (Noble) Nicolás Tosquella (Noble) Gabriel Segarra (Noble) Manuel Alba (Ciutadans) Antonio Ferrer Pascual (Noble) Antonio Martí Bretón (Noble) Joaquín Tosquella (Noble) José Oliver Illes (Ciutadans) José Brea (Ciutadans) Miguel del Cacho (Noble) Pedro Ruiz Alcoy (Ciutadans) Isidoro Juan Bigné (Ciutadans) Felix Tirado Ibáñez (Ciutadans) Aurelio Cardona (Noble) (Suplent)
Ternes		
Càrrec	Estat noble	Classe de ciutadans
Primer regidor o diputat	Joaquín Tosquella, Marcelino Ortega i Gabriel Segarra	José Brea, Luis Bellver i Gonzalo Vilar
Segon regidor o diputat	Antonio Martí, José Ros i José Monserrat	José Oliver, Pedro Pascual i Salvador Balado
Tercer regidor o diputat	Miguel del Cacho, Simón Cienfuegos i Francisco de P. Giner	Félix Tirado, Pedro Ruiz i José Marqués
Cuart regidor o diputat	Juan de Leiva, José Villalón i Aurelio Cardona	Francisco Juan, Agustín Tirado i Miguel Pachés
Diputat del comú		Bartolomé Fabregat, Nicolás Ramos i Bautista Cruzado
Diputat del comú		Joaquín Andreu, Vicente Roca i Joaquín Ibáñez
Síndic procurador general Síndic personer	Antonio Ferrer, Vicente Viñals i Rafael Lanuga	Miguel Boira, Vicente Segarra i José Igual

Font: Elaboració pròpia amb dades de les *Actes de l'Ajuntament de Castelló*, 23 de febrer de 1833

Com primer regidor, segon i quart, són elegits els que figuren en primer lloc en la terna. Com tercer regidor, el segon de la terna, Simón Cienfuegos. Aquest Ajuntament pren possessió el 26 d'abril de 1833. El quart regidor, Juan de Leiva, no va arribar a prendre possessió del càrrec.

El 8 de juny de 1833, Joaquín Tosquella és substituït per Francisco González Gaeta i José Breva per Ramón Climent, tots dos com regidors vitalicis, per Reial Ordre del 16 de maig de 1833.

TAULA II
ELECTORS I TERNES PROPOSADES PER CUBRIR ELS CÀRRECS
DE LA CORPORACIÓ DE CASTELLÓ DE 1834

Electors	
Membres de l'Ajuntament	Majors contribuents
Francisco González Gaeta (E. noble, regidor perpetuo)	Francisco de Paula Giner (noble)
Antonio Martí (E. noble)	Nicolás Tosquella (noble)
Nicolás Ballester (E. noble)	Gabriel Segarra (noble)
Simón Cienfuegos (E. noble)	Juan Bautista Mas
Ramón Climent (E. ciutadans)	Aurelio Cardona (noble)
Manuel Blasco (E. ciutadans)	Manuel Alba (ciutadans)
Francisco Balado (E. ciutadans)	José Carbó
Francisco Museros (E. ciutadans)	Joaquín Tosquella (noble)
Vicente Viñals (síndic general)	Bautista Rodes Oller
Francisco Ruiz (síndic personer)	José Breva (ciutadans)
Joaquín Andreu (diputat del comú)	Miguel del Cacho (noble)
Bautista Fabregat (diputat del comú)	Pedro Ruiz Alcoy (ciutadans)
Vicente Roca (diputat del comú)	Isidoro Juan Bigné (ciutadans)
Nicolás Ramos (diputat del comú)	Pedro Bigné

Font: Elaboració pròpia amb les dades d'*Actes de l'Ajuntament de Castelló*, 28 de setembre de 1833

Ternes		
Càrrec	Estat noble	Classe de ciutadans
Primer regidor o diputat	Francisco González Gaeta, regidor perpetu o vitalici	Ramón Climent, regidor perpetu o vitalici
Segon regidor o diputat	José Montserrat; José Ros de Ursinos; Jose Villalón	Manuel Blasco; Cayetano Simón; Manuel Segarra
Tercer regidor o diputat	José Conca; Antonio Vera; Vicente del Cacho	Francisco Balado; Miguel Tirado (menor); Agustín Tirado (mayor)
Cuart regidor o diputat	Nicolás Ballester; Gonzalo Vilar; Francisco Agut	Francisco Museros; Vicente Mut; José Marqués
Diputat del comú		Vicente Roca; Mariano Nicolás; Vicente Cardo
Diputat del comú		Nicolás Ramos; Joaquín Ibáñez; Ramón Guía
Síndic procurador general Síndic personer	Vicente Viñals; Francisco Vilarroig; José Peris	Francisco Ruiz; Bautista Domingo; Andrés Benedito

Font: Elaboració pròpia amb les dades d'*Actes de l'Ajuntament de Castelló*, 1 d'octubre de 1833

Resulten triats els primers de cada terna per Decret del *Real Acuerdo de la Audiencia del Rey* de València. El regidor perpetu i absolutista, Francisco González Gaeta, és destituït del seu càrrec el 13 de novembre, i el substitueix el metge José Peris Llorens el 18 de novembre. Així mateix, el segon regidor per l'estat noble, José Monserrat, a penes va gaudir de la seua elecció perquè sol·licita la seua baixa per pertànyer a la *Real Maestranza de Valencia* i, el 15 de febrer, el va substituir José Ros de Ursinos, el segon proposat en la terna. També el regidor vitalici Ramón Climent és substituït, el 25 d'abril, per Bautista Domingo.

Durant el manament d'aquest consistori, el maig de 1834, es fa la promulgació de l'Estatut Reial.

El dia 4 de maig de 1834 en la Casa Capitular de la ciutat de Castelló de la Plana es reunixen els membres de l'Ajuntament en sessió extraordinària presidida pel senyor sots-delegat principal de foment, el qual presenta un exemplar de l'Estatut Reial. En aquesta sessió, es planifiquen els actes que es celebraran per procedir a la seva proclamació.

El governador civil determina que la promulgació es verifiqui el diumenge 1 de juny.

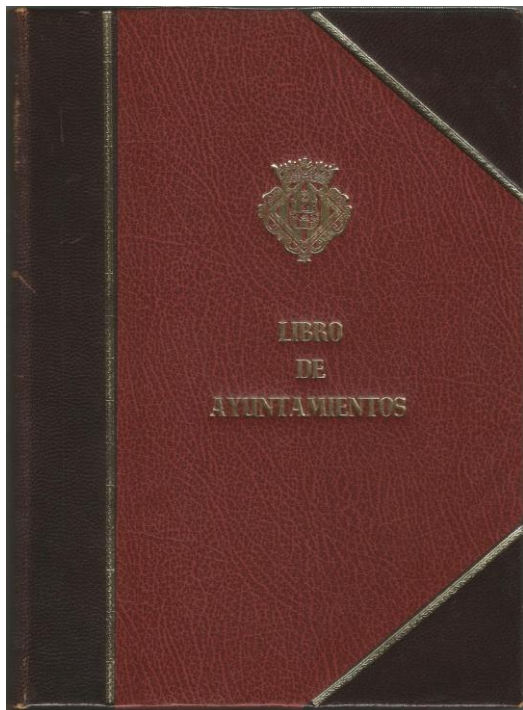
Per a solemnitzar l'acte, es col·locarà el retrat de la Reina sota dosell en la façana de la casa capitular. L'Ajuntament mana montar un entaulat en la plaça enfront de la balconada principal de l'Ajuntament per a portar a terme el primer acte de la publicació. També mana es construeixquen arcs de murta i envelats en altres sis punts de la ciutat, on es repetirà aquesta publicació.¹¹⁰

---

¹¹⁰ Els sis punts citats són: carrer Major cantonada al carrer de l'Aigua; carrer Major cantonada al carrer Ensenyament; portal de la Puríssima; carrer Enmig cantonada carrer Colón; carrer Enmig cantonada a la caserna de la Guàrdia Civil i carrer Major front carrer Villamargo. La confecció dels arcs corre a càrrec del gremi de llauradors i la dels envelats a càrrec del gremi de corders. Es convida als clavaris dels altres gremis perquè disposen alguna dansa o altre entreteniment. El dia abans de la publicació, es fa un bàndol amb la finalitat de que s'adornen les façanes de les cases i els carrers, i eixa nit es gaudirà a la ciutat d' il·luminació general. Al començament de l'acte hi haurà vol general de campanes, que es repetirà en els intermedis de la publicació. La nit del dia de la publicació hi haurà música a la balconada de la Casa Capitular i ball a la plaça. Es convida a l'acte, per mitjà d'esquela, a la noblesa, a tots els cavallers i persones importants de la capital, al capellà, una diputació del clergat, prelats de comunitats religioses, senyor comandant d'armes, senyors oficials en actiu i retirats, senyors comandants i oficials dels cossos de la Milícia Urbana, empleats de la Reial Hisenda, Correus, Govern Civil i Contaduria de Propis, diputat major del gremi de llauradors i clavaris dels altres gremis d'artesans.

A Castelló, aquests darrers Ajuntaments de l'Antic Règim els componien tant individus de corporacions liberals del Trienni com absolutistes. Consistoris amb subjectes que apareixen per primera vegada i que van seguir després en Ajuntaments constitucionals. Es troben destacats liberals com els hisendats Francisco Juan Ribes, Félix Tirado i Francisco Balado, els comerciants José Oliver i Nicolás Ballester, el plater, Bartolomé Fabregat i el cerer, Manuel Blasco, junt a conservadors i absolutistes com l'advocat José Breva, l'escrivent Simón Cienfuegos, el llaurador Miguel Boira, el sabater Joaquín Andreu i els hisendats Ramón Climent, Joaquín Tosquella, Antonio Martí, Antonio Ferrer i Francisco González Gaeta, regidor perpetu i destacat absolutista.

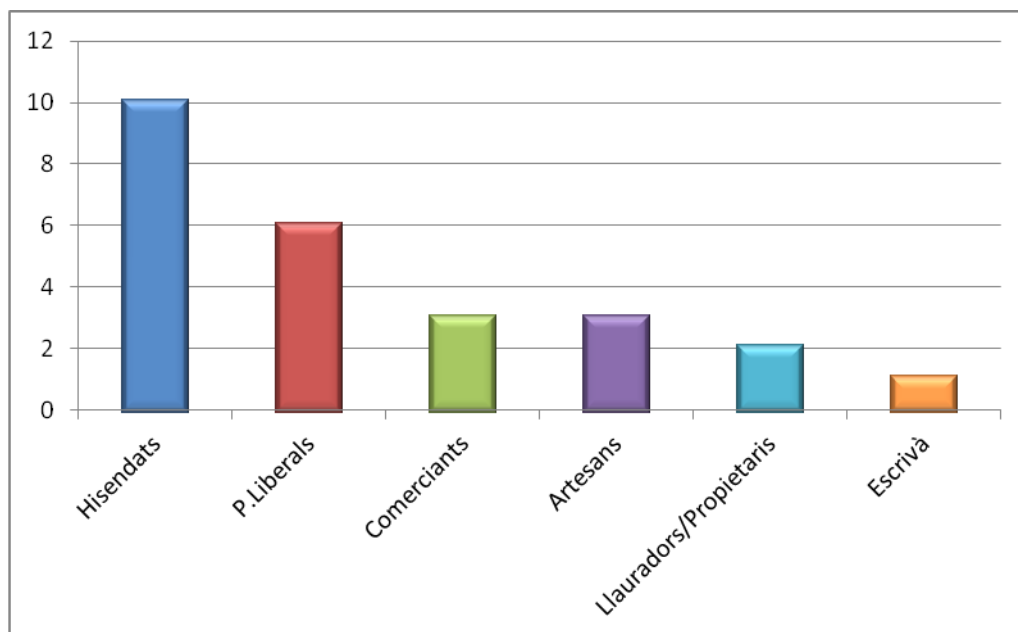
Llibre d'ajuntaments 1829 – 1994. Facsímil que l'Ajuntament de Castelló va editar el 1995 amb el nom i data de possessió de tots els membres que han format part dels consistoris des de l'any 1829 fins 1994 i algunes dades de població.¹¹¹

---

¹¹¹ També aquests Ajuntaments de l'Antic Règim es poden consultar al A.A.CS., 25/04/1833 i 01/01/1834.

GRÀFIC I. COMPOSICIÓ PROFESSIONAL DELS AJUNTAMENTS DE L'ANTIC RÈGIM DE 1833 - 1834

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de les *Actes de l'Ajuntament de Castelló* dels anys corresponents, *expedients d'indústria de 1821-1839* i de MARTÍ ARNÁNDIZ, Otilia (1997): *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Col·lecció universitària, Diputació de Castelló

Com veiem al gràfic, la major proporció de membres a les corporacions de l'Antic Règim correspon als hisendats, grans propietaris de terres que viuen de les seues rendes. Classe benestant que acapara també el poder que dóna l'administració del municipi.

Conseqüentment, les mesures liberals ensopegaren amb l'immobilisme local d'aquests Ajuntaments de l'Antic Règim i la incertesa dels seus governants.

Desde la misma constitución del ministerio Martínez de la Rosa habían sido constantes las advertencias de la opinión liberal acerca de la impunidad con que actuaban ciertos funcionarios públicos claramente afectos al carlismo. Resultaba evidente que el ministerio de Martínez de la Rosa, a pesar de la guerra abierta que se estaba librando entre los partidarios de Isabel II y el carlismo no se encontraba en disposición de llevar a cabo la ruptura tajante con el Antiguo Régimen que propugnaban los liberales avanzados y que habría puesto en peligro su compromiso de liberalización paulatina y moderada de las instituciones absolutistas (Burdíel, 1987: 116 i 117)

Davant el fracàs i la lentitud en desarmar els voluntaris realistes i per contentar les capes populars que demanaven canvis, «[...] las autoridades castellonenses convocaron al vecindario en la Plaza Mayor. Su finalidad era quemar todos los expedientes políticos que la policía tenía archivados de la época absolutista» (Chust, 1999: 266).

A més de membres absolutistes a l'Ajuntament, també hi havia una permanència de sospitosos de complicitat amb el carlisme en l'Administració pública de l'Estatut, situació denunciada pel liberalisme en eixos mesos. Com a conseqüència d'aquestes delacions, el regidor perpetu de la corporació que pren possessió l'1 de gener del 1834, Francisco González Gaeta, com hem assenyalat abans, es destituït del seu càrrec el 13 de novembre i li van ser confiscats, més endavant, els seus béns perquè un fill seu es va passar a la facció. Així mateix, el voluntari realista que fou batlle de Castelló en 1833, el pintor Joaquín Oliet, va ser separat del seu càrrec.

Una de les primeres mesures que va prendre el nou govern fou l'extinció del cos dels Voluntaris Realistes i la instal·lació de la Milícia Urbana, per Reial Ordre del 25 d'octubre de 1833, que depén del Ministeri de la Guerra. Els liberals van confiar, ja durant el Trienni, el manteniment de l'ordre a aquest gup armat, aleshores anomenat Milícia Nacional.

Otra institución se iba levantando con todo el ardor que presta el entusiasmo, la de la Milicia Nacional. Muchos jóvenes se alistaron voluntariamente para hacer este servicio y sus nombres se fijaron al público para que sirvieran de estímulo y para dar un testimonio del aprecio con que miraban las autoridades su acendrado patriotismo. No se engañaron éstas y al poco tiempo se formaron dos compañías de esta fuerza voluntaria (Bellver, 1888: 240).

El Gabinet Martínez de la Rosa elabora un reglament que limita la pertinença a la Milícia Nacional als contribuents, fabricants amb taller obert i capacitats. Amb eixa restricció, es pretenia l'establiment d'una força armada de propietaris que recolçaren la Corona d Isabel II front l'absolutisme de don Carlos i, al mateix temps, no inclinada al radicalisme ni la revolució.

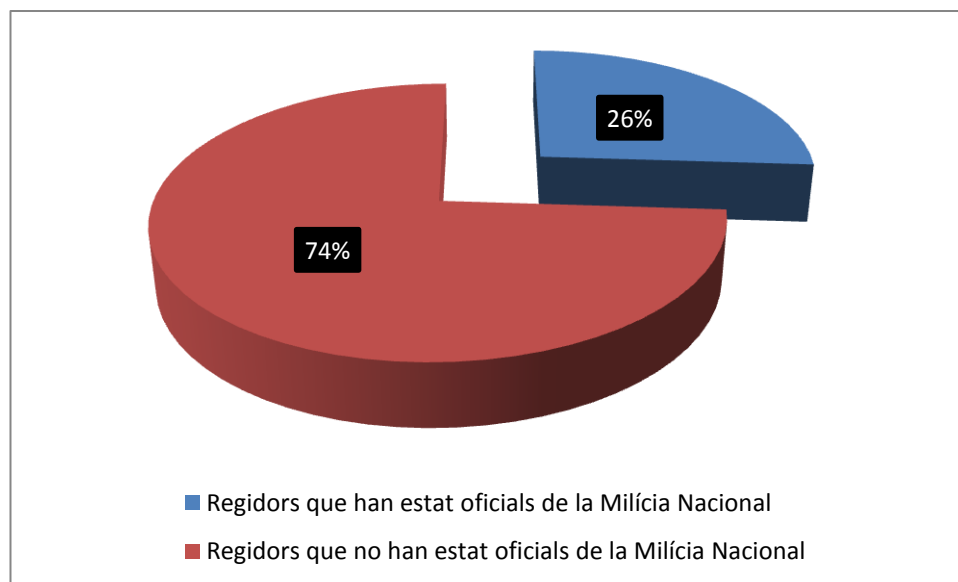
En accedir Mendizábal al poder, la Milícia Urbana passà a denominar-se Guàrdia Nacional, amb diferències quantitatives i qualitatives. Pel Reial Decret de 23 d'agost, va incorporar el reglament de la Milícia Nacional del Trienni. Aquesta integrava els

ciutadans d'entre vint i quaranta-cinc anys i contemplava l'elecció dels sergents i caps pels milicians.¹¹²

«El número de milicianos aumentó a nivel estatal de 30.000 urbanos a final de 1834 a 400.000 nacionales en 1836». (Marichal, Carlos, 1980: 126).

La burgesia va controlar l'Ajuntament i la Milícia, la qual fou creada per a la defensa dels seus interessos.

GRÀFIC II. REGIDORS DE L'AJUNTAMENT DE CASTELLÓ QUE VAN SER OFICIALS DE LA MILÍCIA NACIONAL 1833 -1856

Font: S'han acarat les *Actes de l'Ajuntament de Castelló* on consten els membres que formen cada consistori amb els *llistats de la Milícia Nacional*

A Castelló, aquest cos comença a organitzar-se el 3 de gener de 1834 amb la formació d'un Batalló de milicians. Va hi haver una forta complicitat i nexes entre els membres de la Milícia i els de l'Ajuntament. Durant totes les èpoques en què va tenir vigència la Milícia, van ser molts els regidors que formaren part d'ella. Des del 1833 fins la seua extinció, per Reial Decret del 15 d'agost de 1856, el 26% dels membres de l'Ajuntament també van ser oficials de la Milícia Urbana, Guàrdia Nacional o Milícia Nacional, segons el seu moment.

¹¹² CHUST CALERO, Manuel (1987): *Ciudadanos en armas. La Milicia Nacional en el País Valenciano, (1834-1840)*, Alfons el Magnànim, València. L'autor tracta l'organització, el reglament i la composició socio-professional d'aquesta.

2.2 Ajuntaments electius

Només proclamada Isabel II, es procedeix a reorganitzar els Ajuntaments i les Diputacions. El Reial Decret de 23 de juliol de 1835 estableix els Ajuntaments electius. S'organitzen sent, des d'aquesta data, elegits lliurement pels pobles, quedant suprimits els regidors perpetus i canviant per complet la manera de ser d'aquestes corporacions, que des d'aleshores tenen alcalde propi. Els nous Ajuntaments, encara que restringits, són el resultat d'unes eleccions lliures, cessant el predomini dels regidors perpetus. Només és elegible la decena part dels electors majors contribuents. Aquest decret reflectia la ideologia conservadora i pactista de la transició.

Els electors municipals havien de gaudir de veïnat i casa oberta al poble, així com pagar una contribució per propietat, indústria o professió. Deixa fora als jornalers.

2.2.1 Corporació de 1835

Ací a Castelló, l'Ajuntament que pren possessió el 6 d'octubre, segons el model moderat exposat abans estava format pel corregidor; un alcalde; tres tinentes d'alcalde; onze regidors i un procurador del comú. El corregidor presidirà normalment les sessions de l'Ajuntament. En situacions especials de guerra les presidirà el governador militar i l'Ajuntament es constituirà en sessió permanent. La figura de l'alcalde major quedarà a manera de jutge de primera instància.

En aquestes eleccions municipals del 1835, dels 3.400 veïns que tenia Castelló, 645 eren electors; en votaren només 574 perquè 46 estaven malalts o absents de la ciutat i 25 es van abstenir. La majoria absoluta estava en 288 vots. Dels 645 electors, 150 eren elegibles, però només se'n presentaren 24 a l'elecció.

TAULA III
ELECCIONS PER A MEMBRES DE L'AJUNTAMENT DE CASTELLÓ,
29 D'AGOST DE 1835

Nº	Nom	Nº vots	Observacions
1	Antonio de Vera Pascual	410	Alcalde. Majoria absoluta.
2	Andrés Benedito Bordy	305	Segon tinent d'alcalde. Ídem.
3	Salvador Balado Falomir	291	Tercer tinent d'alcalde. Ídem.
4	Francisco Moragrega Pérez	280	Primer tinent d'alcalde.
5	Miguel Boira Torres	248	Elegit procurador del comú.
6	José Cruz Font	226	Regidor degà.
7	Mariano Martí Pantoix	215	Regidor.
8	Jaime Bellver Marco	214	
9	Francisco Vilarroig Torres	207	Regidor.
10	Antonio Ferrer Pascual	196	
11	José Ballester Vilarroig	194	Regidor.
12	Antonio Martí Bretón	193	Regidor.
13	Vicente Braulio Doménech	190	Regidor.
14	Felipe del Cacho Bosque	190	Regidor.
15	José Breva Catalá	182	Regidor.
16	José Villalón	159	
17	Francisco Cavaller Montañez	155	Regidor.
18	Joaquín Marqués Climent	144	Regidor.
19	José Ramos Fabregat	143	Regidor.
20	Manuel Segarra Arrufat	138	
21	Sebastián Esparducer Adell	133	
22	Félix Tirado Ibáñez	127	
23	José Oliver Illes	124	
24	Antonio Miazza Begoti	117	

Font: Elaboració pròpia amb dades de les *Actes de l'Ajuntament de Castelló*, sessió extraordinària del 29 d'agost de 1835

Es presenten per l'elecció de procurador del Comú Miguel Boira Torres i José Breva Català. Resulta elegit Miguel Boira amb 193 vots front José Breva que en trau 79.

A aquest primer Ajuntament liberal hi hagué un percentatge major de progressistes, el 62'50%, que de moderats, amb el 37'50%. L'alcalde Antonio de Vera i dos dels tres tinents d'alcalde a més de la meitat dels regidors eren progressistes¹¹³.

¹¹³ Vegeu VALLS TOMÁS, Mª Amparo (2003-2005): «Creixement urbà i política municipal a Castelló en l'època isabel·lina» en *Estudis Castellonencs*, núm. 10, Diputació de Castelló, pp. 60-63. En aquest article tractem la composició dels diferents Ajuntaments que governen Castelló des de 1833 fins a 1868.

A les corporacions es va produir un rellevant desplaçament. A més de no quedar cap representant de la noblesa, el grup d'hisendats, majoritari en 1834, deixa pas a un consistori prou equilibrat format per quatre llauradors propietaris, tres hisendats, tres advocats, dos comerciants, dos artesans (un soguer i un fuster), un xocolater i un jornal·ler. No repeteix cap regidor de la corporació de 1834, però sí en figuren dos de la de 1833, els moderats José Breva i Miguel Boira, aquest com a síndic personer primer i com a procurador del comú, després.

Pel Reial Decret del 21 de setembre, el dia 4 de novembre de 1835, queda instal·lada la Diputació Provincial en el convent de Sant Agustí. Aquest decret reafirma el control dels govenadors civils sobre els Ajuntaments i les Diputacions al ser declarats presidents nats d'ambdues institucions.

TAULA IV
MEMBRES DE LA DIPUTACIÓ PROVINCIAL DE CASTELLÓ
ANY 1835

DIPUTATS	PARTITS JUDICIALS
President: José Loredo	
Antonio Gabarda	Morella
Tomás M ^a Agramunt	San Mateo
Pascual Gil y Fonte	Viver
Vicente Gómez	Lucena
José M ^a Royo	Segorbe
Joaquín Dempere	Nules
Gerónimo Emo	Villarreal
Luis Bellver	Castellón
Joaquín Moliner	Albocácer
Joaquín Ferreres (Secretari)	Vinaroz

Font: *Actes Diputació Provincial de Castelló*, 8 de novembre del 1835

La Diputació quedarà formada pel governador civil com president, per l'intendent o cap principal d'Hisenda i un vocal per cadascú dels partits judicials, amb els requisits anteriors a més de l'exigència d'un patrimoni o renda mínima.

2.2.2 Arribada del progressisme. Corporacions de 1836 fins 1843

Després de les darreres eleccions a Corts, on els progressistes van obtenir una gran majoria, per primera vegada disposaven, al mateix temps, del Govern i de la majoria del Congrés. Però el Gabinet Mendizábal es va trobar amb l'oposició, no solament de la minoria moderada de l'Estament sinó amb la de la majoria progressista que volia que retrera comptes de com havia utilitzat el vot de confiança del que havia gaudit. A més, la Corona, que només tolerava als progressistes per obligació, va veure l'oportunitat de forçar la dimissió del Govern i es nega a recolçar el nomenament d'uns caps militars. El 15 de maig de 1836 dimiteix Mendizábal i la Corona decideix la seua substitució per Francisco Javier Istúriz, com a President del Govern.

La crisis ministerial de mayo de 1836 plantea por primera vez una de las cuestiones claves en la historia del régimen constitucional español, como es la atribución exclusiva a la Corona de la facultad de nombrar para los empleos públicos.[...] En la España de 1836, este problema, como tantos otros, se plantea al margen de una norma constitucional que no ha previsto la posibilidad del conflicto pues ni siquiera se ha definido quién nombra para los empleos, con lo que en este punto continua vigente la tradición monárquica del Antiguo Régimen, en evidente contradicción con las prácticas del régimen constitucional. (Artola, 1987: 193).

Existeixen desavenències entre el nou Govern i les Corts. Mendizábal, promou un moviment juntista a Andalucia i creix la tensió i el malestar a nombroses ciutats del Sud i Llevant, entre elles Castelló, amb la formació de Junes Governatives.

El dia 11 d'agost, el governador civil, Francisco Agustín Silvela, reuneix la corporació perquè el comandant general de la província ha publicat, a Almenara, la Constitució de 1812 a imitació de les ciutats de Cadis, València, Sevilla, Màlaga i Saragossa. L'Ajuntament s'adhereix i crea a Castelló una Junta Provisional Governativa que també la proclama.

En els moments crítics del nostre país, fan la seua aparició les Junes Revolucionàries. «Solían estar formadas por miembros distinguidos de los partidos, especialmente en las grandes ciudades, mientras que en las pequeñas las componen miembros de partidos i ciudadanos de marcada y conocida ideología liberal» (Bozal, 1968: 31).

TAULA V
MEMBRES DE LA JUNTA PROVISIONAL GOVERNATIVA

Individus	Càrrecs/Oficis
President: José Greses	Comandant general de la província
Vicepresident: Francisco Agustín Silvela	Governador civil de la província
Vocals: Gabriel de Huerga	Governador militar
José M ^a de Iparraguirre	Jutge de primera instància
Antonio de Vera	Alcalde i comandant de l'esquadró de la Guàrdia Nacional
Francisco Moragrega	Primer tinent d'alcalde i comandant d'artilleria de la Guàrdia Nacional
José del Cacho	Administrador de Rentas Unidas
Miguel del Cacho	Hisendat
Gerónimo Emo	Diputat provincial
Agustín M ^a de Algarra	Comisari de guerra
José Ballester	Comandant del batalló de la Guàrdia Nacional
Vicente Ferrer	Comerciant
Ramón Huguet	Comerciant
Jaime Bellver	Llaurador
José Juan	Prévere

Font: Elaboració pròpia amb dades del *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón*, 21 d'agost de 1836

A aquests fets se suma la sublevació de la Guardia Reial a la Granja de San Ildefonso el 12 d'agost. La Reina Gobernadora signa un document que posa en vigor la Constitució gaditana, formant-se un govern progressista encapçalat per José María Calatrava, que nomena Mendizábal ministre d'Hisenda. Aquesta tornada al progressisme suposa el restabliment de les lleis de la primera etapa constitucional, plasmades en el decret del 23 de maig de 1812, que implica una nova composició d'aquests segons el model progressista.

Per la seua banda, l'Ajuntament en les sessions dels dies 14 i 19 d'agost prepara la proclamació de la Constitució per al dia 21. Aquest dia, a les 8 del matí es reunirà la corporació en la Casa Capitular, prestant jurament. A continuació es descobrirà el retrat de la Reina, preparat a aquest efecte sota baldaquí en una de les balconades de la Casa

Capitular. De seguida es publicarà la Constitució des de l'Ajuntament i en els paratges de costum. Conclòs l'acte, es traslladarà la corporació a l'església parroquial on es cantarà un solemne Te Deum en acció de gràcies al Totpoderós per la felix restauració de la Llei Fonamental de la Monarquia. S'anunciarà al públic per mitjà de bàndol perquè tot el referit dia tinguen els veïns adornades les balconades i façanes de les seues cases, de la millor manera possible. Es repartirà un ranxo especial a la tropa, a la guarnició i a la Guàrdia Nacional. Se servirà un menjar extraordinari als presos de la càrcer i als pobres de la Casa de Beneficència. A la vesprada, se celebraran dues corregudes de bous i a la nit hi haurà il·luminació general de la ciutat. Es convida a l'acte de la proclamació i altres festejos, per mitjà d'esqueles, al reverend clergat de la ciutat, gremi de llauradors, i totes les persones de costum.

El diumenge dia 28 d'agost, a les 8'30 hores es reünix l'Ajuntament per a anar a l'església, convidant a tots els veïns. El vicari major prendrà jurament als veïns, clergat i altres que prevé l'article segon del Reial Decret del 8 de març de 1812.

Se celebren eleccions municipals. S'han de renovar cada any la meitat dels individus que formen l'Ajuntament. A Castelló i anexos (Benicàssim i Pobla Tornesa), els veïns que gaudeixen del dret de sufragi, per la llei electoral del 18 de juliol de 1837, en són 674. Aquests nomenen quinze electors que formaran la Junta Electoral, la qual verificarà l'elecció dels nous regidors. A Castelló, del cos electoral de 1835 al de 1837, ha hagut un augment del 4'35%.¹¹⁴

La ciutat es divideix en tres districtes electorals.

Al primer districte perteneixien els barris de Santa Maria, Sant Pere, Sant Tomàs i Sant Nicolau. El punt on es vota és la Casa de la Vila.

Al segon districte corresponen els barris de Sant Agustí, Sant Roc i Sant Fèlix. Es vota en les Aules de Gramàtica Llatina.

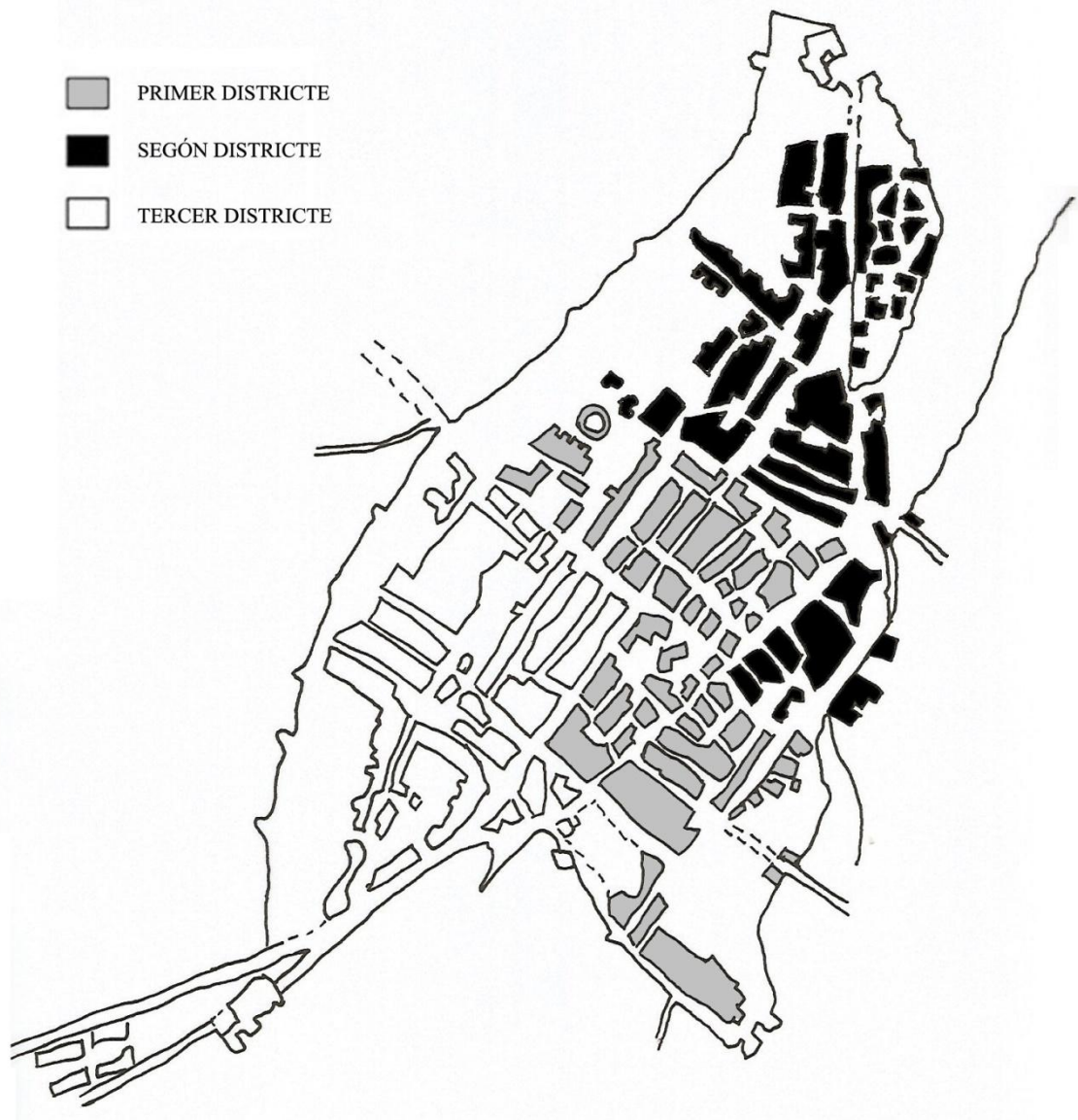
Al tercer districte els barris de Sant Joan i Santíssima Trinitat. Es vota en la casa de la Senyora de Tirado (en l'actualitat, Casino Antic).¹¹⁵

---

¹¹⁴ El llistat apareix a partir del *B.O.P.C.* del 23/07/1839.

¹¹⁵ *A.A.CS*, 08/10/1836.

DISTRICTES ELECTORALS

Font: Elaboració pròpia a partir d'un plànol de Francisco Coello del 1850

El 23 d'octubre pren possessió el nou Ajuntament format per dos alcaldes, dotze regidors i dos procuradors síndics.

Li ha arribat l'hora a la burgesia progressista. Una part d'ella representaria l'Ajuntament i l'altra passaria a formar part de la oficialitat de la Milícia.

Estant al front del govern de la ciutat la primera corporació d'aquest període, la de 1837, Castelló és assetjada per les tropes carlines els dies 7, 8, i 9 de juliol. En

acabar la contesa, es proclama solemnement la Constitució de 1837. El cap polític dirigeix una crida als castellanencs amb motiu de la publicació de la Carta Magna, igualment la Diputació Provincial emet un manifest pel mateix motiu.

Així mateix davant la proclama dirigida pel cap polític als castellanencs per a la promulgació de la Constitució, l'Ajuntament decideix portar-la a terme quan la ciutat estiga en major efervescència a causa de la guerra, per a donar-li un major significat polític.

La vesprada del 9 de juliol, quan la facció de Cabrera es retira dels voltants de la capital en direcció a Vila-real, es proclama la Constitució. En primer lloc es procedeix a la seua lectura en les balconades de la casa capitular, a continuació es torna a llegir sobre una de les barricades alçades en el carrer d'Enmig i finalment es llig per tercera vegada sota la làpida de la Constitució en la plaça del mateix nom (actualment plaça Major). Assisteixen a aquesta proclamació els membres de l'Ajuntament, Diputació Provincial, Capítol Eclesiàstic, autoritats civils i militars, oficials de la guarnició i companyies de la Milícia Nacional, de Caçadors i Granaders de Saboia i de Caçadors de Porto. Presideix la celebració el cap polític D. José Osa.

Juan Antonio Balbás ens ho conta així:

Escarmentada la facción y abatido su orgullo, las autoridades y pueblo unidos en los mismos sentimientos, proclamaron en la tarde de ese día la Constitución del Estado decretada por las Cortes, cuando aun el enemigo estaba en Villarreal. La Constitución fue publicada sobre las barricadas por el jefe político D. José de Osa, asistiendo a tan solemne acto el Ayuntamiento, Diputación provincial, autoridades civiles y militares, oficiales de la guarnición y milicia nacional, las compañías de granaderos y cazadores de Saboya y de la milicia, la compañía de cazadores de Oporto, y un inmenso pueblo frenético de entusiasmo y alegría. (Balbás, 1884: 165).

L'endemà es jura la Constitució, el cap polític pren jurament, als alcaldes i altres individus que formen l'Ajuntament, de guardar i fer guardar la Constitució de la Monarquia espanyola i ser fidels a la Reina.¹¹⁶

---

¹¹⁶ A.A.CS., 16/07/1837.

Aquesta mateixa composició del model d'Ajuntament progressista seguirà fins març de 1844, amb set corporacions diferents al front del Govern del municipi.

Noms rellevants en aquestes corporacions foren: Antonio de Vera i Gonzalo Vilar que van repetir com alcaldes, José Ballester, els germans Vilarroig, els Bellver, José Oliver, Ramón Huguet, Pedro Gutiérrez de Otero, Francisco Juan, Francisco Balado, Fèlix Tirado, Pedro i José Bigné, els germans del Cacho, José Clará, Francisco Moragrega... Tots ells destacats progressistes. En un menor percentatge (menys del 10%) eren moderats i quasi una tercera part no se significaven políticament. A alguns d'ells els veurem, al llarg d'aquest estudi, formant part, bé de la Milícia Nacional, bé de Junes Populares o, el més probable, dels llistats de majors contribuents.

Predominaven els llauradors propietaris com Baltasar Reboll, Manuel Pascual, Pedro Armengol, Miguel Boira, Jaime Bellver, Tomás Tárrega, José Mut, Manuel Viñes, Francisco Guiral, Pedro Pachés, Salvador Ramos, Félix Felip, Vicente Igual, Elías i Luís Montañés, Bautista Balado, Vicente Climent, Francisco Museros i Vicente Ginés.

Segueixen els comerciants (la majoria també eren propietaris i alguns que es deien comerciants, serien botiguers) com Isidoro Gelpi, Ramón Huguet, Pascual Sánchez, José Oliver, Vicente Ferrer, Sebastián Esparducer, Manuel Galí, José Clará, Antonio Sánchez, Rafael Lanuga, Pedro Bigné, Agustín Tirado, Francisco Mallol i Antonio Miazza.

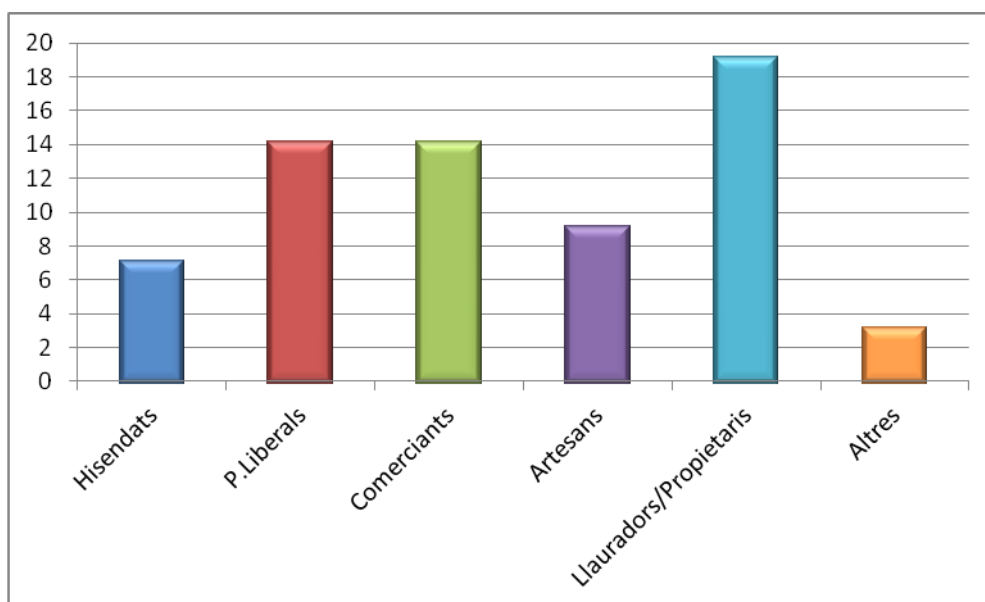
A continuació, els regidors que exerceixen professions liberals com els advocats Francisco Ruiz, Vicente Bellver Marco, Jaime Bellver Torres, José Cruz, Gonzalo Vilar, Pedro Gutiérrez (també notari) i José Vilarroig Torres; els metges Francisco Fenollosa, Vicente Viñals, Manuel Rubio, Vicente Masip, José Doménech, Bautista Mañá (cirurgia) i el farmacèutic Manuel Bou.

No molt lluny, seguien els artesans: quatre soguers, Joaquín Roca, Pedro Pascual, Domingo Ruiz Rochera i Bautista Pachés; un plater, Bartolomé Fabregat; un sabater, Joaquín Catalá; un cerer, Manuel Blasco; dos xocolaters (podien considerar-se tant artesans com comerciants), Manuel Segarra Arrufat i José Díez Martí.

Després els hisendats Antonio Vera, Bautista Domingo, Antonio Ferrer, Francisco Juan, Francisco Balado, José Ballester i Félix Tirado.

A més, també eren regidors un adobador de pells, Clemente Martí Agut, un agrimensor, José Ramos i un panader, Vicente Porcar.

GRÀFIC III. COMPOSICIÓ PROFESSIONAL DELS INDIVIDUS DELS AJUNTAMENTS, D'OCTUBRE DE 1836 A MARÇ DE 1844

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de les *Actes de l'Ajuntament de Castelló* dels anys corresponents, del *Manifiesto de Bienes de 1841*, dels *Expedientes de Industria* i de MARTÍ ARNÁNDIZ, Otilia (1997): *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Col·lecció universitària, Diputació de Castelló

Com podem comprovar hi havia un gran ventall de categories professionals, però els hisendats deixen de ser els majoritaris i ja no tenen tanta influència al consistori. Augmenta el nombre de llauradors-propietaris que treballen la terra pròpia i d'altra en arrendament. De tota manera, la majoria dels regidors perteneixien a la burgesia i desitjaven un desenvolupament que els beneficiara. Apostaven per una revolució controlada. Tant controlada, que deixava fora a altres grups de menys nivell social.

Entre progressistes i moderats hi havia bones relacions. I no només això, sinó que ja des del 1834, hi ha apropaments dels liberals envers una política més atemperada, volen parar els peus a la revolució: «Nada como la reforma concilia las voluntades y los intereses, nada como la revolución los desune y compromete».¹¹⁷ Una vegada passat el perill de la primera guerra carlina en què tots els liberals anaven units, «[...] pronto se

¹¹⁷ B.O.P.C., 10/11/1834. És un article anònim signat per (V.). També el cita MARTÍ ARNÁNDIZ, Otilia (1997): *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Col·lecció universitària, Diputació de Castelló, p. 156.

hizo evidente que la fe liberal de algunos de los patriotas más destacados empezaba a concretarse en un proyecto de desarrollo económico agro-comercial.» (Otilia Martí, 1997: 166).

Les Corts de majoria moderada presenten el projecte de Llei Electoral de 23 de març de 1840, el qual minvava el nombre d'electors. També eren restrictius els projectes de Llei d'Impremta i la de govern municipal. La Regent signa la Llei d'Ajuntaments el 15 de juliol i l'esclat revolucionari no es fa esperar, provocant, el dia 18, la dimissió del govern Pérez de Castro. Com a fruit d'aquesta inestabilitat governamental, esclata a Madrid l'1 de setembre un moviment subversiu que porta com a resultat la formació una d'Junta Governativa. Per tal d'evitar que els successos de Madrid no s'estenguen a la resta de les províncies, el Secretari del Ministeri de la Governació de la Península, envia una circular el 5 de setembre als caps polítics. Malgrat això aquest aixecament es propaga ràpidament per la resta d'Espanya.

El dia 12 de setembre s'adherix la ciutat de Castelló de la Plana al pronunciament. Mentre estava reunit l'Ajuntament en sessió ordinària, va entrar una gentada cridant a favor de la Constitució de 1837 i de la Reina Isabel II, demanant el pronunciament de la ciutat. L'Ajuntament va tancar la sessió ordinària i va quedar en sessió permanent, enviant oficis perquè es personaren en la Casa de la Vila al cap polític, al comandant general, al governador militar i al jutge de primera instància del partit.

La Milícia Nacional es va reunir amb la tropa de l'Exèrcit, vitorejant la Constitució i la reina. Els membres de l'Ajuntament ixen a la balconada de la Casa Consistorial i lligen un manifest sumant-se al pronunciament. A continuació el cap polític s'adhereix al mateix:

Castellonenses: Mal correspondería vuestro Ayuntamiento a la confianza que en él habéis depositado, si en las apuradas y espinosas circunstancias que nos rodean, no se pusiese al frente de vosotros para salvar la CONSTITUCIÓN que hemos jurado, el trono de nuestra excelsa Reina Doña Isabel Segunda y la regencia de su augusta Madre.¹¹⁸

---

¹¹⁸ Apèndix documental VI. Suplement al *B.O.P.C.*, 12/09/1840.

Es nomena una junta directiva provisional.

TAULA VI
MEMBRES DE LA JUNTA DIRECTIVA

Individus	Càrrecs
President: Franciso Javier Saravia	Comandant general de la província
Vicepresident: José Pérez Santamarina	Cap polític interí de la província
Vocals: José Ballester	Alcalde 1r. constitucional i comandant de la Milícia Nacional
José Filiberto Portell	Coronel, primer cap del provincial de León
Juan de Leiva	Diputat de la minoria i senador electe
Francisco Balado	Regidor
José Carlos Echevarría	Diputat provincial
Vicente Bellver	Oficial de la Milícia Nacional
Vicente Ferrer	Membre de la Milícia Nacional
Vicente Martínez Montes	Secretari i primer ajudant de medicina del cos de Sanitat Militar

Font: Elaboració pròpia amb dades de les *Actes de l'Ajuntament de Castelló*, 12 de setembre de 1840. La Junta, a més de en l'acta de l'Ajuntament, també es troba al suplement del *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón*, del 12 de setembre de 1840

Una vegada instal·lada, la Junta envia una proclama als veïns i pren diverses disposicions, entre elles la d'obligar a tots els empleats públics que declaren i signen si s'adhereixen o no al pronunciament.

Així mateix, el comandant general de la província, Francisco Javier Saravia i Angeler, escriu, amb data 13 de setembre, dos manifestos, un a les tropes de la capital, donant-los les gràcies pel seu comportament en el moment del pronunciament en el seu nom propi, de la Milícia Nacional i de la Junta Provisional directiva que ell mateix presideix i un altre als habitants de la capital i la Milícia Nacional.¹¹⁹

---

¹¹⁹ Suplement del *B.O.P.C.* 13/09/1840.

El governador militar de Castelló, coronel Pablo Valiñani, no es va adherir al pronunciament de la capital del 12 de setembre perquè no es trobava en la població *casual o pensadamente* tal i com deia la Junta. Per això, aquesta va donar el càrrec de governador militar interí al coronel del regiment provincial de Lleó. El senyor Valiñani eixa mateixa nit s'apressa a excusar-se davant la Junta dient que la seua absència es devia al fet que es trobava a Vila-real. El dia 17 publica un manifest als castellonencs en aquests termes: «[...] me es sensible que una desgracia, de ningún modo hija de mis intenciones, y sí solo debida a una casualidad, pese sobre una familia [...] la idea de que estos mis sentimientos hayan sido puestos en duda y dado motivo para que me retiréis vuestra confianza [...]».¹²⁰

La Junta Directiva Provisional passa a ser provincial. Les mesures preses per aquesta Junta no es fan esperar.

Es forma un Consell de Subordinació i Disciplina per a portar a terme la separació d'individus i oficials de la Milícia Nacional. Aquest Consell estava format per: President, José Ballester i secretari el sergent segon, Vicente Boix; Indivíduos: Carlos Gasulla, sergent segon, Miguel Marsá, capità segon, Miguel Ferrara, Vicente Balado i Jaime Pérez. Tant els membres de la Junta Directiva com els del Consell de Subordinació, són destacats progressistes.

Se separa, per les seues idees moderades, als membres de l'esquadró de cavalleria de la Milícia Nacional, Antonio Ferrer, comandant de l'esquadró; José Vilarroig, ajudant major; Andrés Benedito, capità de la primera companyia; Carlos Puértolas, capità de la segona companyia i als alferes Bautista Torres i Antonio Pachés.¹²¹

Pel mateix motiu, la Junta separa a l'advocat José Cruz Font del seu càrrec de promotor fiscal del Jutjat de Primera Instància de Castelló i a Francisco Vilarroig de la Comissió Provincial d'Instrucció Primària.

El 14 d'octubre, la Junta Directiva provisional decideix separar del càrrec de diputats provincials a Juan Bautista de Córdoba, José Breva, José Esteller, Francisco

---

¹²⁰ Suplement al *B.O.P.C.*, del 18/09/1840.

¹²¹ A.A.CS., sessió extraordinària del 20/09/1840.

Gascó, Fernando March i Teodoro Alegre. Dissol la Diputació Provincial. Per ocupar-se dels assumptes que queden pendents de resoldre a aquesta entitat, es forma, dependent de la Junta de Govern, una comissió permanent constituïda pels dos únics diputats que no han estat separats del seu càrrec, Vicente Salas i Carlos Echevarría, juntament amb l'Intendent de Rendes, José Pérez Santamarina, aleshores cap polític interí i que actuarà de president, Vicente Balado com regidor de l'Ajuntament i tres individus més, Vicente Ferrer, Gregorio Galán i Vicente Bellver.¹²² Cal destacar que quasi tots els seus membres ho eren també de la Junta. Aquesta comissió només funcionarà fins acabar l'any.

Tant els membres de la Junta Directiva com els del Consell de Subordinació són destacats progressistes.

Al no reconèixer la vigència de la llei municipal de 1840, continuaren vàlides les disposicions anteriors i la composició de l'Ajuntament no canvia, solament se separa d'ell un regidor, el metge Vicente Viñals. Així mateix acorden separar del seu càrrec com dipositari de Propis a Alberto Viñals, germà de l'anterior, tots dos per ser moderats.¹²³ Per ocupar la regidoria vacant es nomena al metge, José Doménech Giménez.

El 7 de desembre pren possessió el nou cap polític, Juan Antonio Garnica, en substitució de Francisco Javier Carramolino.

La nova Diputació queda instal·lada l'1 de gener de 1841.

---

¹²² *Actes Diputació Provincial*, a partir d'ara A.D.P.CS, 14 i 20/10/40.

¹²³ A.A.CS, es decideix la seua separació en les sessions del 22 i 30 de setembre, respectivament.

TAULA VII
MEMBRES DIPUTACIÓ CASTELLÓ ANY 1841

DIPUTATS	PARTITS JUDICIALS
President: Juan Antonio Garnica, cap polític de la província	
Vice-president: José Pérez de Santamarina, intendent de rendes	
José Juan	Morella
Jaime Bellver Torres	San Mateo
Francisco Deocón	Viver
Juan María Zanón Puig	Vinaroz
Carlos Echevarría	Nules
Rafael Querol	Villarreal
José Ballester	Castellón
Julián Martínez	Segorbe
Roque Miralles	Albocácer

Font: Elaboració pròpia amb dades de les *Actes de la Diputació de Castelló* del 1 de gener de 1841

Mentre tant, davant el caire dels esdeveniments, la regent havia demanat ajut a Espartero, el qual exigeix la suspensió de la llei d'Ajuntaments i el canvi de govern. El resultat va ser el nomenament d'Espartero com president del Consell de Ministres. Aquest escull el seu Gabinet i, el dia 9 d'octubre, es presenta a València, on es trobava la regent en eixos moments. A la vista del programa del nou Govern la reina governadora abdica. El dia 11 dissol el Congrés i el 12 s'exilia a França. El nou ministeri assumeix la Regència Provisional del Regne.

Entre les mesures que va prendre el nou Govern estava la dissolució de les Junes, l'anul·lació de la Llei d'Ajuntaments i l'exoneració d'aquells que s'identificaven amb el moderantisme i ocupaven llocs destacats en l'Exèrcit o l'Administració. Precisament ahí va col·locar antics companys seus de les expedicions d'Amèrica, als quals sel's coneixia com *ayacuchos*. «De nuevo la revolución es encauzada por los hombres surgidos de ella» (Cepeda, 1999:52). Aquestes actuacions creen nuclis de malcontents, fins i tot dins del mateix progressisme. La regent, des de París, influenciada pels moderats, organitzà una conspiració. Ja en setembre de 1841 hi ha un intent de pronunciament, que fracasa i els participants són durament represaliats.

Tampoc la política lliurecanvista que trencava amb la tradició proteccionista de l'economia i el bombardeig de Barcelona pels aldarulls que es van produir a la ciutat, van ajudar Espartero, sinó tot el contrari, va estar cada vegada més aïllat dels seus partidaris.

2.2.3 Consistoris de la Dècada Moderada, març 1844-setembre de 1854

A mitjans de 1843 hi ha pronunciaments moderats i progressistes contra Espartero, que es veu obligat a deixar el poder i exiliar-se a Gran Bretanya. Les ciutats s'aixequen contra la dictadura militar del regent i creen Junes. És el cas de la ciutat de Castelló.

L'Ajuntament de Castelló es reuneix en sessió extraordinària l'11 de juny, «por motivo de la efervescencia general que se notaba en esta capital de resultas de las últimas noticias recibidas de Valencia y otras ciudades de la Península y que según la opinión pública se deseaba secundar el pronunciamiento verificado en algunos ángulos de la Península, [...] el Ayuntamiento tenía por oportuno tomar este asunto en consideración y evitar cualquier desorden que acaso pudiese ocurrir en la población». Se presenten a la Casa de la Vila els oficials de la Milícia Nacional que volien secundar el pronunciament igual com ho havien fet altres ciutats de la península. L'Ajuntament decideix també convidar la Diputació per creure convenient la seua presència en aquesta sessió. S'acordà el pronunciament de la ciutat amb les peticions de Constitució del 1837, tron d'Isabel II, independència nacional i confiança i fraternitat entre el poble i la Milícia Nacional amb l'Exèrcit.

Es nombra una Junta provisional Directiva i de Govern.

TAULA VIII
JUNTA DIRECTIVA. ANY 1843

Individus	Càrrecs
Francisco Juan	Alcalde constitucional
José Ballester	Comandant del Batalló de la Milícia Nacional i diputat provincial
Felipe del Cacho	Cap de l'Esquadró de la Milícia Nacional
Pascual Sánchez	Síndic de l'Ajuntament
Gabriel Segarra, José Oliver, Antonio Ferrer i Félix Tirado Ibáñez	Hisendats
Vicente Ferrer i Prats	Comerciant
Vicente Igual i Castell	Llaurador
Vocals secretaris de la Junta: Pedro Martínez Villalta Francisco Moragrega	Secretari de la Diputació Comerciant

Font: Elaboració pròpia amb dades de les *Actes del Ajuntament de Castelló*, 11 de juny de 1843

Com es pot apreciar, la Junta està formada per membres de l'Ajuntament, Milícia Nacional, Diputació Provincial i membres de la ciutadania, pertanyents a un ampli ventall de professions. Hi havien moderats i progressistes però, això sí, tots personatges de l'oligarquia de la ciutat.

En l'al·locució que es dirigeix als habitants de la ciutat, es fa contínua referència al patriotisme dels castellonencs envers la revolució.

Aquesta Junta, el 31 de juliol, pren la resolució de què tots els béns nacionals que pertanyien al clergat secular de la província, i no hagen estat venuts, siguin administrats per una comissió formada per dos clergues, dos hisendats i dos empleats del ram de l'amortització i que els productes de la renda d'aqueixos béns siguin destinats al manteniment del culte i els seus ministres.¹²⁴

Allò que pareixia una postura crítica a l'arbitrària actuació del duc de la Victòria, es va resoldre amb la pujada al poder del moderantisme. El general Serrano es dirigeix a

---

¹²⁴ *Suplement del B.O.P.C.*, de 01/08/1843.

Barcelona i forma un Govern provisional del que ell forma part. Narváez, que aleshores estava a Marsella, desembarca a València amb altres militars exiliats i avança fins arribar a Madrid. Es reinstaura el govern de Joaquín María López i l'1 d'agost de 1843 Espartero pren el camí de l'exili.

D'una manera provisional va encarregar-se del Govern Joaquín Mª Lòpez. Com la Diputació vigent, que va quedar instal·lada en 1841 com a resultat de la depuració que es va fer a causa del pronunciament de 1840, era pro-esparterista, el Govern decreta que en passar les eleccions de diputats a Corts, que es realitzaran del 14 al 18 d'octubre, s'han de renovar les Diputacions Provincials.¹²⁵

TAULA IX
MEMBRES DE LA DIPUTACIÓ PROVINCIAL DE CASTELLÓ ANY 1843

DIPUTATS	PARTITS JUDICIALS
President: Pedro Martínez Villalta (Cap Polític)	
Vicente Masip	Castelló
Juan María Renau	Vilareal
José Juan	Sogorb
Jaime Bellver	Albocàsser
Vicente Creixach	Nules
Máximo Renau	Llucena
José Ballester	Vinaròs
Pascual Aragó	Sant Mateu
Joaquín Vivas	Viver

Font: Elaboració pròpia amb dades de les *Actes de la Diputació de Castelló*, 1 de novembre de 1843

El Govern presenta a les Corts la proposició d'adelantar la majoria d'edat de la reina. Després de debatre's, es somet a votació i amb l'aprovació favorable de la meitat més un dels diputats, la reina jura la constitució el 10 de novembre.

L'Ajuntament proposa celebrar la proclamació d'Isabel II com a Reina Constitucional d'Espanya, amb un programa de festejos durant quatre dies, 30 de novembre, 1, 2 i 3 de desembre.¹²⁶

¹²⁵ B.O.P.C., 15/09/1843.

¹²⁶ B.O.P.C., 17/11/1843.

Van succeir-se els governs d'Olózaga i González Bravo fins maig de 1844. En aquest moment, arriba al poder el Partit Moderat, amb la presidència de Narváez. Comença l'anomenada *Dècada Moderada*.

A partir del 1843, va prevaler la forma com els moderats concebien la construcció del liberalisme a Espanya: la idea d'un estat fortament centralitzat, que donava escasses competències a l'administració local i provincial, i que restringia notablement la participació electoral o la presència de la milícia burgesa sorgida amb la revolució (Fradera, 1995: 51).

Sobre la qüestió de l'arribada al poder dels moderats, Isabel Burdiel diu:

La rapidesa amb què els moderats es feren amb el control de l'alçament de 1843 posà de relleu tant la seua major capacitat organitzativa com el pes que encara conservaven en els diversos centres de poder de l'aparell estatal, des de l'Administració de Justícia fins a l'Exèrcit. Al mateix temps, aquella ràpida victòria manifestà la feblesa i la desunió política dels grups més radicals de la coalició antigovernamental, com també el desig d'ordre i d'estabilitat econòmica que animava ja bona part de la burgesia revolucionària (Burdiel, 1990: 99).

La Milícia es va democratitzant i es fa més radical. Ja no l'interessa a la burgesia i es desfà d'ella. González Bravo la suprimeix l'1 de febrer de 1844.

Per solucionar els problemes de seguretat i ordre públic, Narváez decideix la creació de la Guàrdia Civil pel decret del 13 de maig de 1844. Cos especial de força armada d'infanteria i cavalleria, creat pels moderats per protegir les propietats, sota la dependència del ministeri de la Governació. S'encarrega de la seua organització el duc d'Ahumada. Aquesta seguia una rígida disciplina militar, controlada des del poder central per vigilar els ciutadans i els possibles rebrots de la Junta.

El 5 de gener de 1844 entra en vigor una nova Llei d'Ajuntaments que fou sancionada el 31 de desembre de 1843,¹²⁷ però que portava debatent-se des de 1840. Aquesta llei de'Ajuntaments del 1840, fou la que li costà l'exili a Mª Cristina i que Espartero va anul·lar el dia següent. Només fou aplicada per les eleccions a Corts de 1844 per què els parlamentaris elegits elaboren la Constitució de 1845.

---

¹²⁷ B.O.P.C., del 05/01/1844.

El 23 de maig de 1845 es publica la nova Constitució amb la llei d'Ajuntaments definitiva, encara més restrictiva, que assegura el control del Govern sobre la vida política de la ciutadania, anul·la l'autonomia de les corporacions locals i provincials i va dirigir la vida municipal fins en 1854.

Per aquesta llei es deuen renovar els Ajuntaments en la seua totalitat, segons el model moderat, amb el nomenament de l'alcalde i els tinents d'alcalde per la Corona. Quedarà format per un alcalde; tres tinents d'alcalde; dotze regidors i dos síndics procuradors. Aquesta composició serà la mateixa des del 31 de març de 1844 fins juliol de 1854 amb l'única diferència que, a partir de 1846, tindrà setze regidors en compte de dotze.

Es vota en els tres mateixos districtes electorals. El cos electoral minva considerablement. El nombre de veïns a Castelló és de 3.213, i li corresponen 355 electors i 177 elegibles.¹²⁸

A la corporació castellonenca hi ha continuïtat del personal polític, predominant els progressistes, alguns dels quals ja havien ocupat destinacions municipals o eren descendents dels que les havien gaudit.

En opinió d'Otilia Martí: «La política municipal de la Dècada Moderada estuvo protagonizada por la segunda generación de aquellas familias de comerciantes prósperos, labradores medios y artesanos modestos que habían hecho la revolución y habían luchado en la guerra contra los carlistas.» (Martí Arnándiz, 1997: 171).

Set corporacions diferents van estar al front del govern de la ciutat. Al voltant del 70% dels seus membres eren progressistes i sobre el 20%, moderats. El 10% que resta, no es significa.

Quasi el 33% eren llauradors (la majoria d'ells, propietaris) com Jaime Bellver Marco, Manuel Pascual, Bautista i Miguel Balado Falomir, Francisco Museros, José y Félix Felip, Salvador Fabregat, Tomás Clará, Salvador Viñes, Bautista Greses, José Mut, Francisco Guiralt, Tomás Tárrega, Bautista Forés, Miguel Pascual i José Tirado.

---

¹²⁸ B.O.P.C., del 13/01/1846 i 11/06/1846.

Al voltant del 29% es dedicaven al comerç: José Bigné Mateu, Bautista Bellido, José Oliver Illes, Antonio Sánchez Bosque, Felipe y José del Cacho Bosque, Vicente Ferrer Prats, Félix Carreres Dotrés, Ramón Huguet Gimeno, Pedro Bigné Vergés, Francisco Moragrega, Nazario Blasco, José Clará, Antonio Miazza, José Calduch i José Balado.

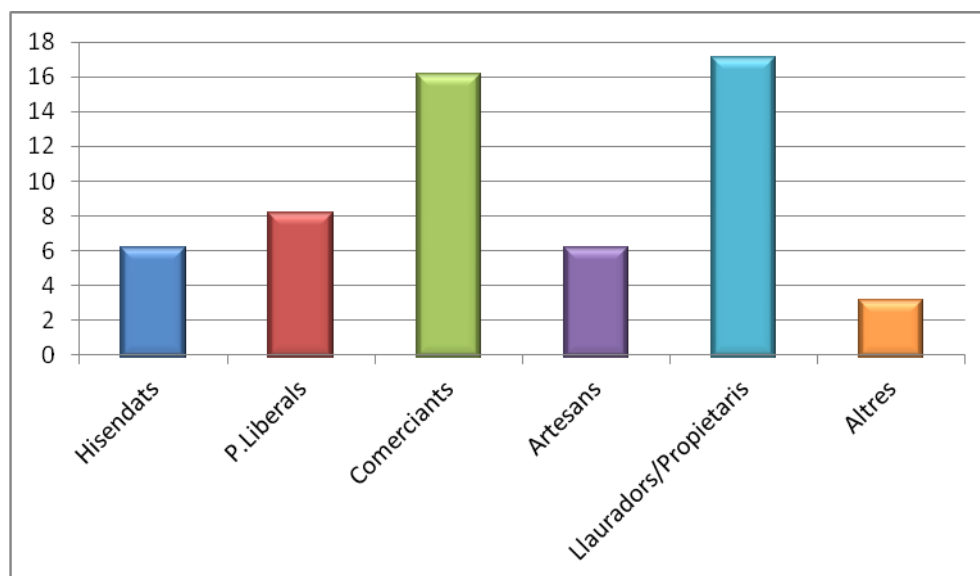
El 18% exercien professions liberals com els metges José Domenech y José Peris Segarra; advocats com Francisco Ruiz Vila, José Galbán, Cristóbal Salvia, Jaime Bellver Torres y Luís Bellver Sanz i el farmacèutic, Manuel Bou Vilar.

El 12% eren hisendats: José Ballester, Pedro Igual, Francisco Balado Falomir, Francisco Juan Ribas, Félix Tirado Ibáñez y Antonio Lacombe.

Al voltant del 5%, artesans soguers: Vicente Boix, Pedro Ruiz Alcoy, Félix y Agustín Tirado Navarro y Nicolás González i un xocolater, José Díez Martí.

També hi havia un obrer de vila, Antonio Dols Castell, un adobador de pells, José Cazador, i un ordinari, José Peñalver Ibáñez.

GRÀFIC IV. COMPOSICIÓ PROFESIONAL DELS MEMBRES DE L'AJUNTAMENT DE LA DÈCADA MODERADA (1844-1854)

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de les *Actes de l'Ajuntament de Castelló* dels anys corresponents, del *Manifiesto de Bienes de 1841*, dels *Expedientes de Industria* i de MARTÍ ARNÁNDIZ, Otilia (1997): *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Col·lecció universitària, Diputació de Castelló

Com podem apreciar a la gràfica, el nombre d'hisendats disminueix al mateix ritme que augmenta el de comerciants. D'aquests, molts també eren grans propietaris i hisendats, hereus de patrimonis agraris importants que invertien els seus guanys en terres, com per exemple els germans del Cacho que van ser compradors de béns nacionals. Passen a ser el cor de la nova oligarquia local.

Com s'explica que en la Dècada Moderada, als Ajuntaments de Castelló continuen havent més individus progressistes que moderats? En opinió d'Otilia Martí, el moderantisme era minoritari dins del liberalisme castellanenc. Noms destacats d'aquest corrent del liberalisme eren: José Galván Amiguet, José Cruz Font, Antonio Ferrer Pascual, José Breva Catalá, Vicente Viñals Ferrara, Simón Cienfuegos i els germans José y Francisco Vilarroig Torres. Aquest dos, de ser milicians destacats, passaren al moderantisme (Martí Arnándiz, 1997: 174) i més tard es converteixen al credo unionista. Seguint amb la mateixa autora:

El entendimiento entre la plana mayor del progresismo y los principales líderes moderados en cuestiones de interés general continuó en los años posteriores. [...] Las buenas relaciones en la esfera pública continuaron además en el ámbito de lo privado, pues a la hora de hacer negocios podían dejarse de lado las banderías políticas. [...] De manera que la Década Moderada, quizás por ser la época que sucedió a un tiempo convulso de guerra y revolución, fue un periodo especialmente próspero para aquella burguesía «medrosica».¹²⁹

El creixent èxit del progressisme durant la Dècada Moderada també podria deure's, en gran part, a la conjuntura econòmica de la ciutat que va beneficiar els comerciants i sectors concrets de l'artesanat que evolucionaren cap a la formació d'un nucli empresarial urbà de caire contemporani, tal com veurem quan tractem l'economia de la ciutat.

A València, també va ocórrer una cosa similar. De l'Ajuntament de 1843, addicte al progressisme, sols dos regidors van repetir a l'Ajuntament nou nomenat després del pronunciament. La majoria dels nous membres havien pertangut a l'Ajuntament

---

¹²⁹ MARTÍ ARNÁNDIZ, Otilia (1997): *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Col·lecció universitària, Diputació de Castelló. L'autora quan es referix a la burgesia com a «medrosica», fa referència a l'expressió utilitzada per Ricardo Carreras Balado, descendent d'una família destacada d'aquesta burgesia. L'autora analitza d'una manera molt detallada la societat castellanenca des del 1808 fins 1858.

republicà de 1842. Però ací la causa va ser l'aliança entre el partit republicà i els moderats, per tal de fer caure el Gabinet d'Espartero.¹³⁰

En aquesta època els moderats van monopolitzar la Diputació Provincial en la que també apareix algun individu progressista. Els moderats, Pedro Martínez Villalta, Antonio Fernández Golfín, Miguel Tenorio, Ramón de Campoamor y José Madramany, foren alguns dels presidents de les corporacions.

Van exercir com diputats en la Dècada, José Juan (forma part de totes les Diputacions de la Dècada Moderada com diputat degà), José Esteller, Francisco Vilarroig, Antonio Cardona, Francisco Salas, Manuel Giner, Vicente Gómez, Carlos Puértolas, Vicente Mayo, Joaquín Vivas, Máximo Renau, Pascual Aragó, Vicente Masip, Jaime Bellver, Vicente Creixach, José Ferrer, José Vázquez, Francisco Cebrián, Félix Brea, José Franch, José Sancho, Gonzalo Morón, Matias Alegre i Bernardino Piquer.

Per Reial Ordre del 26 de juny de 1845, s'instal·la el Consell Provincial. Estava format per Miguel Rives, Francisco Vilarroig i Francisco Sangüesa. Com suplents, Antonio Ferrer i José Montero.¹³¹

Les bones relacions entre moderats i progressistes continuaven i es feren patents durant el període en que Ramón de Campoamor va estar al front del Govern de la província en 1847 i 1848. Tant la corporació municipal que va entrar en 1848 com els individus de la Diputació Provincial discrepaven amb el governador i posaven en entredit les resolucions preses per ell. Un corresposal anònim del diari de Madrid, España, va publicar dos articles en contra del governador. Els amics de Campoamor, Francisco Sangüesa, Antonio Ferrer, Francisco Vilarroig i José Ballester (líder progressista dels castellonencs) el defensen a la premsa, posant de manifest tot el que havia fet per Castelló i la província (Traver, 1949: 194-214).

Cal ressaltar també que una part destacada del progressisme de Castelló, amb José Ballester al front, va votar a favor del diputat moderat Carlos Bayer en les eleccions a Corts de 1850.

---

¹³⁰ SEBASTIÀ, Enric (2001): *La revolución burguesa, la transición de la cuestión señorial a la cuestión social en el País Valenciano*, Vol. II, Fundación Instituto de Historia Social, Centro Francisco Tomás y Valiente UNED Alzira, Valencia, p. 208-209.

¹³¹ B.O.P.C., del 05/08/1845.

Els burgesos progressistes castellonencs es van moderant.

En els darrers anys de la Dècada Moderada s'obrin escletxes entre diferents sectors del sistema. Es forma una aliança entre els progressistes i una gran part de moderats, que volgueren evitar un relliscament polític cap a l'esquerra, en connivència amb alguns generals, que s'oposen al Govern ultraconservador de Sartorius. El 30 de juny de 1854 es produeix l'acció militar coneguda com la Vicalvarada. El 7 de juliol es va publicar el *Manifiesto del Manzanares*, signat per O'Donnell i Serrano. A partir del dia 14 comencen les sublevacions de moltes ciutats importants, la qual cosa desemboca en la dimissió del Gabinet Sartorius i dona pas al Bienni Progressista. La reina, el 19 de juliol de 1854, encarrega Espartero la formació d'un nou Govern.

2.2.4 Corporacions del Bienni Progressista

Segons Joaquín Azagra en l'anàlisi que fa sobre el procés revolucionari a València, «a principios del verano de 1854, Valencia -y presumiblemente gran parte de la nación entera- había tomado el camino revolucionario que cristalizaría en el mes de julio» (Azagra, 1978: 41). Ja el 5 de juliol s'originà a Alzira una revolta armada que s'estengué, amb molta rapidesa, a altres pobles de la ribera del Xúquer. A la pròpia València també hi havia rumors de revoltes. Seguint amb Azagra, és sorprenent la passivitat de les autoritats, perquè en la sessió de l'Ajuntament del dia 15, no es féu la menor al·lusió d'aquests fets, o al menys no va quedar reflectida en l'acta. El dia 16, València es pronuncia contra el règim de Sartorius i es crea una Junta de Govern.¹³²

Respecte a Castelló, el dia 16 de juliol la població es trobava prou esvalotada, havia arribat la notícia de la sublevació de València. S'adhereixen al pronunciament el governador civil, el governador militar, la Guàrdia Civil i, per fi, l'Ajuntament. Es forma una Junta Directiva i de Govern de la província, amb predomini de la burgesia progressista (alguns dels seus membres s'adheriran, en acabar el Bienni, a la Unió Liberal, com veurem més avant), junt a un grup de militars i un progressista pur, José

---

¹³² Vegeu AZAGRA ROS, Joaquín (1978): *El Bienio Progresista en Valencia. Análisis de una situación revolucionaria a mediados del siglo XIX (1854-1856)*, Universitat de València, pp. 42-45. Aquest autor tracta de descobrir el caràcter de la situació revolucionària a València i contextualitzar-la amb la resta d'Espanya.

Ballester, encara que l'any 1845, haguera tingut alguna que altra contradicció quan va ser condecorat per haver lluitat, al front de la Milícia Nacional contra els revoltats progressistes d'Alacant i Cartagena.

Ni esta condecoración ni el evidente acercamiento de Ballester al moderantismo instalado en la Diputación castellonense en aquellos años acabó con el prestigio de D. José, hasta el punto de que en el año 1868 no sólo formó parte de la Junta revolucionaria sino que fue nombrado por sus miembros como gobernador interino (Monlleó, 1983: 447).

José Ballester, el 22 de març de 1856, pren possessió del càrrec de governador militar de la província.

TAULA X
JUNTA DIRECTIVA I DE GOVERN DE LA PROVÍNCIA

Individus	Càrrecs
President: Antonio Caruana	Hisendat, coronel retirat
Vicepresident: Francisco Juan	Hisendat, alcalde constitucional
Vocals: Domingo Roig	Tinent coronel, comandant de la Guàrdia Civil
Vicente Ferrer	Comerciant i hisendat
Estevan Richerte	Tinent coronel i comandant de carrabiners
Francisco Balado	Hisendat i llaurador
Francisco García	Tinent coronel i capità del Primer Batalló de San Fernando
Antonio Lacombe	Hisendat
José Mayoral	Comandant de l'Esquadró de València
José Bigné	Comerciant
Jaime Bellver Marco	Hisendat
José Ballester	Hisendat
Manuel Masip	Metge
Vocals secretaris: Luís Bellver	Advocat
Nicolás Gil	Advocat

Font: Elaboració pròpia amb dades de les *Actes de l'Ajuntament de Castelló*, sessió extraordinària del 17 de juliol de 1854

Individus de la Comissió d'Armament i Defensa:

Victoriano Álvarez, tinent coronel, comandant del Primer Batalló de San Fernando; Juan José Travesí, tinent coronel, comandant de la reserva; Alejandro Paredes, tinent de l'Esquadró de València; Cristóbal Salvia Fabregat, advocat; Vicente Boix Blasco y Vicente Delago, comerciants.¹³³

La Junta va destituir el governador civil, el moderat, José Justo Madramany, càrrec que va recaure en José Mª Royo.

És important ressaltar que l'Ajuntament fóra l'últim en adherir-se al pronunciament. Açò demostra la gran tebiesa existent en la burgesia castellonenca que detenta el poder local.

Revolució de 1854. Font: *La gran historia de la Comunitat Valenciana*, vol. 6, *El ascenso de la burguesía*.

Les capes populars reclamaven l'abolició dels drets de portes i els consums i la baixada dels preus del pa, a més del restabliment de la Milícia. La Junta, el dia 18, suprimeix els drets de consums i portes amb els recàrrecs provincial i municipal i, el dia 28, comença l'allistament per formar la Milícia Nacional. Aquesta s'organitzarà amb un Batalló d'Infanteria format per les companyies de Granaders i Caçadors, una companyia d'Artilleria, altra de Sapadors-Bombers i un Esquadró de Cavalleria.

---

¹³³ A.A.CS., sessió extraordinària del 17/07/1854.

El poder de les Junes va obligar a Espartero a reconduir-les i transformar-les en un òrgan simplement consultiu.

El triomf progressista va suposar la reorganització de la Milícia Nacional i la tornada a les normes constitucionals del Trienni. Mentre, es preparava un nou text que es va promulgar en juliol de 1856, però no es va posar en marxa fins setembre, no obstant, arriba la fi del Bienni i amb la tornada de Narváez al poder es va tornar a la legislació moderada. Aquesta llei progressista ampliava el cos electoral, encara que no arribava al sufragi universal, format pels majors contribuents però amb major representativitat i les capacitats. Tots els electors eren elegibles, només comptava la incapacitat dels analfabets per ser alcaldes. Es tornava als Ajuntaments la competència de designar l'alcalde.

A Castelló, l'Ajuntament no havia de ser elegit de nou per ser els seus individus progressistes. Però com per la llei progressista d'Ajuntaments de 1823, restablerta ara, només han d'haver dos alcaldes, els segon i tercer tinents d'alcalde passen a ser regidors.

No obstant això, arriba el Reial Decret del 6 de setembre, i sí que cal renovar els Ajuntaments segons el model progressista, per la qual cosa, hi ha noves eleccions. Són elegits els mateixos individus excepte tres: el comerciant José Bigné, el farmacèutic Luís José Gil i l'advocat Vicente Ruiz, per ocupar els llocs del tres regidors que ixen, Jaime Bellver, Vicente Masip y José Ramos. Francisco Juan Ribes, l'alcalde primer, renuncia a l'alcaldia el 29 de gener de 1855 i es queda a la corporació com regidor, en substitució del també regidor Luís Bellver que passa a formar part de la Diputació Provincial. El 6 de març és nomenat José Bigné com nou alcalde primer. Aquesta mateixa corporació seguirà fins novembre de 1856 en què torna la legislació moderada per l'arribada al poder del moderantisme.¹³⁴

---

¹³⁴ A.A.CS., sessió extraordinària del 02/10/1854.

L'Ajuntament, quasi completament progressista, queda així:

TAULA XI
AJUNTAMENT CONSTITUCIONAL
VA PRENDRE POSSESSIÓ EL 2 D'OCTUBRE DE 1854 FINS
NOVEMBRE DE 1856

Membres	Altres
Alcalde primer: Francisco Juan	Va cessar el 28 de gener de 1855 Hisendat
José Bigné	Reemplaça al anterior el 6 de març del 55 Comerciant
Alcalde segon: Pedro Igual	Hisendat
Antonio Miazza	Comerciant
José Balado	Comerciant
José Clará	Comerciant
Salvador Viñes	Llaurador
José Tirado	Llaurador
Salvador Fabregat	Llaurador
Luis Bellver	Advocat. Va cessar el 20 de gener per ser diputat provincial
Bautista Balado	Llaurador
Miguel Pascual	Llaurador
José Calduch	Comerciant
Nicolás Gonzalez	Soguer
Luis José Gil	Farmacèutic
Francisco Juan	Hisendat
José Domenech (Síndic)	Metge
Vicente Ruiz (Síndic)	Advocat

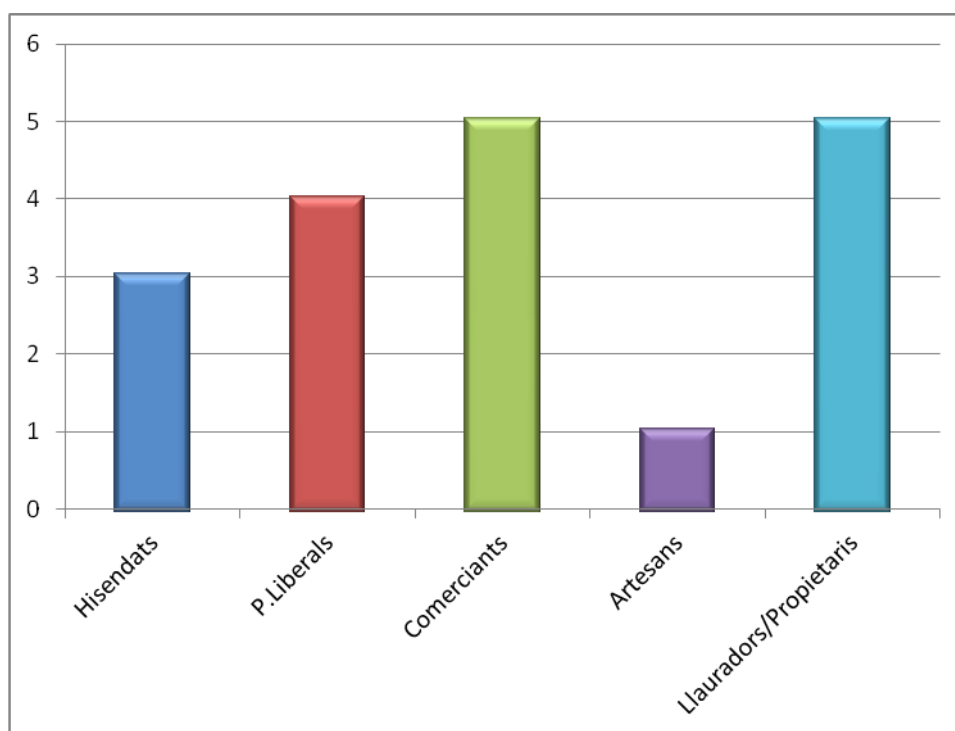
Font: Elaboració pròpia a partir de dades de les *Actes de l'Ajuntament de Castelló* dels anys corresponents, del *Manifiesto de Bienes* de 1841, dels *Expedientes de Industria* i de MARTÍ ARNÁNDIZ, Otilia (1997): *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Col·lecció Universitària, Diputació de Castelló

Cinc comerciants (la majoria d'ells també hisendats): José Bigné (alcalde primer), Antonio Miazza, José Balado, José Clarà i José Calduch. Cinc llauradors (poden ser propietaris), Salvador Viñes, José Tirado, Salvador Fabregat, Bautista Balado y Miguel Pascual. Quatre que exercien professions liberals: Luís Bellver i el síndic Vicente Ruiz (advocats), el síndic José Doménech (metge) i Luís José Gil (farmacèutic). Dos hisendats.

Francisco Juan i Pedro Igual (alcalde segon). Un soguer, Nicolás González. Actua de secretari interí Buenaventura Navarro Darnís, fins maig de 1855 en què agafa la secretaria l'advocat Nicolás Gil Font.

GRÀFIC V. COMPOSICIÓ PROFESSIONAL DELS MEMBRES DE L'AJUNTAMENT DEL BIENNI PROGRESSISTA (1854-1856)

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de les *Actes de l'Ajuntament de Castelló* dels anys corresponents, del *Manifiesto de Bienes de 1841*, dels *Expedientes de Industria* i de MARTÍ ARNÁNDIZ, Otilia (1997): *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Col·lecció universitària, Diputació de Castelló

Aquest apropament entre progressistes i moderats que monopolitzaven el poder local i provincial, va fer que les classes populars i part de la burgesia els negara el seu recolzament. O siga, que les diferències entre les elits moderades i progressistes cada vegada eren menors. Així queda de manifest quan després del pronunciament progressista, dels membres de l'Ajuntament elegit el 16 de setembre, i que prenen possessió el 2 d'octubre, tal i com hem dit abans, només tres són nous i, per si fóra poc, dos d'ells eren moderats. La resta foren reelegits perquè formaven part de la corporació anterior. Tots els individus reelegits van protestar el seu càrrec al temps de prendre possessió i jurar-lo, menys Antonio Miazza, José Doménech, Salvador Fabregat i Miguel Pascual que no van acudir a eixa sessió extraordinària a prendre possessió.

Queda patent que la oligarquia ciutadana es va moderant. S'ha traït per segona vegada el progressisme esparterista.

Referent a aquesta qüestió, Martínez Gallego afirma: «El radicalismo liberal de muchos, el de la primera hora, suele ir atemperándose conforme el patrimonio crece y el tiempo pasa. Se evidencian deseos de alterar el credo político, de introducir elementos de conservación» (Martínez Gallego, 2001: 14).

En aquest període es mostren desacords dins el progressisme, sobretot dins de la Milícia Nacional. El 5 de febrer de 1856, el líder progressista José Ballester Vilarroig, aleshores primer comandant del Batalló, renúncia al seu càrrec per no haver comptat amb ell en el nomenament del subinspector de la Milícia Nacional. Així mateix, vol dimitir el segon comandant, José Bigné, en aquest temps alcalde primer del consistori. No els accepten la dimissió.

També presenten la renúncia, Pedro Gutiérrez, primer comandant de l'Esquadró de la Milícia per incompatibilitat amb el càrrec que exerceix de Cap de la Plana Major de la subinspecció de la Milícia en la província, i José Ramos Fabregat el segon comandant, per ser diputat provincial. La primera de les dimissions sí és acceptada, però la segona, no. Però no queda ahí la cosa, sinó que distints alts càrrecs presenten la seua renúncia per sentir-se ofesos per la falta del personal del Batalló a la presa de possessió dels nous càrrecs de la Milícia Nacional. Era de notar la falta d'interés dels individus del Batalló, quan ja no tenen com a comandant al seu benvolgut José Ballester, que ara ha passat a ser comandant de l'Esquadró.¹³⁵ Queda clar que «para un sector importante de la población todavía no había llegado el momento de poner punto final a la Revolución» (Martí Arnándiz, 1997: 182).

Altra vegada les capes populars i les classes mitjanes es queden fora de joc. La política del Bienni decep a importants sectors de la població que queden marginats i no veuen complerts, una vegada més, els desitjos pels quals havien lluitat. Altra vegada han tret partit dels seus esforços els mateixos de sempre, la burgesia, tant si era conservadora, com progressista. Ajuden a ennegrir el panorama les epidèmies de còlera de 1854 i 1855, l'augment d'aturats i de pobres.

---

¹³⁵ A.A.CS., 17/05/1856.

La reacció es va produir el 15 de juliol amb el cop d'Estat del general O'Donnell i l'exoneració d'Espartero. Les discrepàncies entre ells havien estat contínues durant els dos anys en què van compartir Gabinet, un com president del Govern i l'altre com ministre de la Guerra. Durant un Consell de Ministres, presidit per la reina, es van enfrontar amb postures diferents sobre uns incidents produïts a algunes províncies, i la reina va recolçar a O'Donnell, provocant la dimissió del Gabinet i donant fi al Bienni Progressista.

2.2.5 Govern de la Unió Liberal. Corporacions post-revolucionàries

La reina proposà a O'Donnell la formació del nou Govern, però en octubre va precipitar la seua caiguda i va recolçar altra vegada els moderats. En menys de dos anys, van passar tres presidents de Govern, Narváez, Armero i Istúriz. En juny de 1858 retorna al poder O'Donnell, començant el lideratge de la Unió Liberal. Una gran part de la burgesia espanyola va assolir la necessitat de canviar el model moderat per un altre equilibrat entre els dos liberalismes, just al bell mig, a l'esquerra dels moderats i la dreta dels progressistes. Li ofereixen la seua col·laboració els dos grups, els progressistes *resellados* (per oposició als *puros*, que no recolcen aquesta barreja) i els denominats *monárquico-constitucionales*, grup format pels membres *puritanos* del partit moderat. «[...] són homes de orden. Unos y otros derrocharán habilidad para el transformismo político [...] ¿qué ocurre para que hombres de partidos «irreconciliables» hasta esa fecha aspiren a caminar juntos?» (Martínez Gallego, 2001: 11). Aquesta opció política va governar de 1858 fins 1863. Fou una etapa de desenvolupament econòmic i d'una gran expansió en les terres del nord del País Valencià fins 1866.

Durant els quatre primers mesos en què O'Donnell estigué al front del Govern, es converteix en el restaurador del règim moderat de 1845. Unes de les primeres disposicions del nou govern foren la dissolució de les Diputacions, els Ajuntaments i la Milícia Nacional, la suspensió de les Corts i el restabliment de la Constitució de 1845, acompanyada d'una acta addicional.

El 10 d'octubre, es substituït per Narváez que deroga l'acta addicional i restitueix al complet la Constitució de 1845 i convoca eleccions d'acord amb la llei electoral de 1846.

A Castelló, amb O'Donnell en el poder, continuen els mateixos Ajuntaments. El de

Castelló, el dia 1 d'agost, rep un ofici del comandant general per a què l'Ajuntament desarme la Milícia Nacional. Per la Reial Ordre del dia 16, se suspén la renovació dels Ajuntaments, aleshores la corporació de Castelló vol presentar la dimissió i el dia 23 se reafirma en el mateix davant la Diputació.

La Corporació provincial sí que es renova i el 25 d'agost de 1856 pren possessió la nova Diputació.

TAULA XII
MEMBRES DIPUTACIÓ CASTELLÓ ANY 1856

Diputats	Partits judicials
Degà: José Juan	Castelló
José Climent	Morella
Gabriel Segarra	Sant Mateu
José Cuevas	Viver
Manuel White	Vinaròs
Félix Bueno	Nules
Luís Sabater	Vila-real
Francisco Salas	Sogorb
Joaquín Villaplana	Albocàsser
Joaquín Gómez	Llucena

Font: *Actes de la Diputació de Castelló*, del 25/08/1856

Les Diputacions inicien un cert procés d'automia amb el nomenament d'un president degà entre els membres de la corporació, distint del governador, encara que aquest podrà presidir les sessions sempre que hi assistisca.

El Consistori, mentre espera una resposta a la seua petició de dimissió, segueix complint amb la seua tasca, però el dia 18 de novembre, la reitera davant el governador. Per fi, el dia 21 s'accepta la dimissió i el dia 22 ja es nomena una nova corporació, estant Narváez com president del Govern.

Una de les primeres mesures que pren en arribar al poder, és el restabliment, el dia 21 de desembre, de la contribució de consums.

Al tornar la llei moderada de 1845, reapareix, amb ella, la seua composició dels Ajuntaments.

El 22 de novembre de 1856 pren possessió el nou Consistori de Castelló, format per un alcalde, tres tinents d'alcalde, quinze regidors i un procurador síndic. Aquest segueix en la seua composició fins el pronunciament de setembre de 1868.

Per les primeres eleccions després del Bienni, Castelló torna al cos electoral restringit amb el que va acabar la Dècada Moderada, 3.582 veïns, 388 electors i 194 elegibles.

En les eleccions de 1858, per formar l'Ajuntament de 1859, amb la tornada O'Donnell al poder, s'augmenta un poc el cos electoral, i Castelló compta amb 4.631 veïns, 484 electors i 242 elegibles.¹³⁶ L'amplitud del cos electoral ja varia poc en les eleccions municipals que es porten a terme en aquesta època post-revolucionària. Per exemple, en 1864, amb Narváez altra vegada en el poder, torna a baixar un poc la representativitat perquè minva el nombre de veïns. Castelló compta amb 4.456 veïns, 468 electors i 234 elegibles.¹³⁷ En tornar O'Donnell al poder, el dia 21 de juny de 1865, augmenta altra vegada el cos electoral.

La representació municipal d'aquesta època estava formada per individus de diferents corrents polítiques com ara moderats, unionistes i una mínima representació progressista, perquè molts membres de l'elit progressista passen a formar part, junt a un sector de moderats, de la Unió Liberal. Alguns d'aquests membres destacats que passaren del progressisme a l'unionisme foren: José Bigné, Antonio de Vera, Jaime Bellver Llopis, José Calduch, Luís Bellver Sanz, Antonio Caruana i José Vilarroig. La burgesia abandona el seu progressisme per passar-se'n a una nova situació més aventajada.

Estem d'acord amb Martínez Gallego quan afirma:

A partir de este momento será arduo difícil calificar como burgués a cualquier miembro del partido Progresista. Si los hay son minoría y el partido se mantendrá sustentado por elementos de extracción pequeño burguesa, profesionales liberales, pequeños comerciantes e industriales, medianos propietarios [...] (Martínez Gallego, 2001: 19).

---

¹³⁶ B.O.P.C., 23/06/1858.

¹³⁷ B.O.P.C., 17/06/1864.

Efectivament són minoria, però sí queden progressistes fidels al seu compromís.

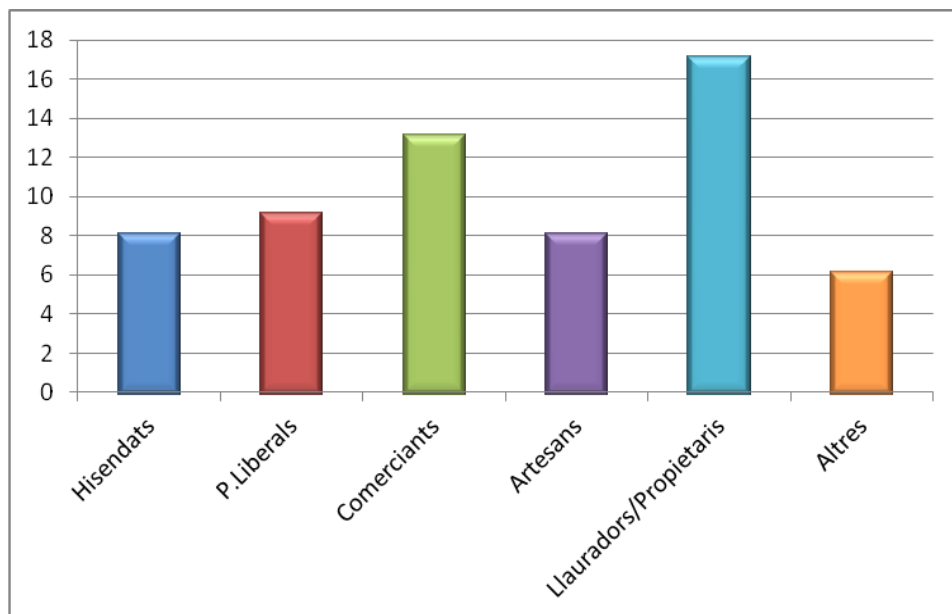
Dels individus d'aquests consistoris, catorze ja havien representat el municipi en altres ocasions: Els alcaldes Francisco Ruiz, i Antonio de Vera, els tinents d'alcalde, Vicente Ruiz, Nazario Blasco, Francisco Balado, Vicente Almela i Vicente Pérez, i els regidors Vicente Braulio, José Vilarroig, Félix Tirado Ibáñez, Jaime Bellver Torres, Antonio Sánchez Bosque, Pedro Arrufat i Vicente Boix.

La resta ixen a la palestra per primera vegada. D'aquests, hi ha descendents d'antigues famílies burgeses que ja havien gaudit de representació municipal i d'altres eren, fins ara, desconeguts en aquesta tasca.

En la categoria dels primers estan els hisendats Rafael Martí Bretón, Luís Ros i Manuel Cardona Vives; els propietaris Manuel Carbó, José Juan Muñoz i Francisco Carbó; els llauradors Félix Forés, Roque Mut, Joaquín Viñes, Tomás Miralles i Tomás Tárrega; els soguers Miguel Pachés, Joaquín Huguet, Vicente Bueso (alcalde) i Félix Tirado; els advocats Vicente Cardona (procurador síndic) i Jaime Bellver Llopis (alcalde); els negociants Vicente Gascó i Joaquín Gil Temprado; el comerciant Félix Carreras, el metge Estevan Bellido Balaguer (alcalde) i l'ordinari José Peñalver.

I en la segona categoria estan: els hisendats Fernando Donat i Tomás Fuentes; els propietaris José Morelló (primer tinent d'alcalde), Manuel Breva i Luciano Arquimbau; els llauradors Jaime Falomir, Vicente Igual, Bautista Rodes, Manuel Rovira, Miguel Igual; els advocats Antonio Temprado i Joaquín Villaplana; els comerciants Francisco Safont i Ignacio i Dionisio Hernández; els negociants José Marqués, Vicente Gómez, Francisco Segarra i Joaquín Serrano; els vinaters Francisco Prades Nácher i Francisco Dols Llombart; els botiguers José i Agustín Sales; el metge Vicente Dordal, el saboner Manuel Pérez, el fuster Luís Montoliu, el soguer Vicente Carpi, el plater Alejos Serrano, el albarder Juan Riera, el manyà Francisco Simón Aniento, el militar Victoriano Burgaleta i el moliner Ramón Serrano Escuder.

GRÀFIC VI. COMPOSICIÓ PROFESSIONAL AJUNTAMENTS POST-REVOLUCIONARIS

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de les *Actes de l'Ajuntament de Castelló* dels anys corresponents, del *Manifiesto de Bienes de 1841*, dels *Expedientes de Industria* i de MARTÍ ARNÁNDIZ, Otilia (1997): *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Col·lecció universitària, Diputació de Castelló

El grup més nombrós continua essent el de llauradors-propietaris. Són els que posseeixen terres en propietat i ells mateixos les treballen. Altres d'aquesta mateixa categoria són arrendataris de terres dels grans propietaris que no les treballen directament. Els hisendats s'igualen als artesans perquè molts d'aquests es poden considerar ja com fabricants. Els comerciants davallen un poc a favor dels hisendats, però és perquè al ser compradors de terres, ells mateixos, en els manifestos de béns i els llibres de contribució, de vegades en compte de comerciants, s'anomenen hisendats, i continuen tributant per contribució de comerç i territorial.

En quant al color polític, els set consistoris n'eren prou semblants, augmentant el nombre d'unionistes quan torna al Govern O'Donnell, el juny de 1858, perquè la conjuntura política del moment els fóra favorable.

TAULA XIII. ALCALDES DE CASTELLÓ DES DE 1835 FINS 1860

Noms	Manament	Professió	Altres
Antonio de Vera	06/10/1835 a 31/12/1837 17/03/1857 a 31/12/1858	Hisendat	Tinent de cavalleria de la Milícia Nacional en 1836 i membre destacat de la Junta Popular d'agost del mateix any. Després del Trienni liberal va estar a la presó per infidència.
Gonzalo Vilar	01/01/1838 a 31/12/1838 01/01/1842 a 31/12/1842	Advocat	Assessor del gremi de llauradors en 1819. Secretari de la Diputació Provincial 1822-23. Degà del col·legi d'advocats de Castelló en 1839. Nomenat promotor fiscal del jutjat de primera instància de Castelló després l'aixecament en setembre de 1840, en substitució de l'advocat moderat José Cruz Font.
Antonio Ferrer Pascual	01/01/1839 a 31/12/1839	Hisendat	Subtinent de cavalleria de la Milícia Nacional en 1821. Comandant de la Milícia Nacional, separat en 1840 per moderat. Membre de la <i>Sociedad Económica de Amigos del País</i> des de 1834.
José Ballester Vilarroig	01/01/1840 a 31/12/1840 31/03/1844 a 31/12/1845	Hisendat	Arribat a Castelló en 1824 de Vinaròs, fugint de la repressió realista. Comandant de la Milícia Nacional des de 1833. Va formar part de les Junes Revolucionàries de 1836, 1840 i 1843.
Vicente Bellver Marco	01/01/1841 a 23/02/1841	Advocat	Capità de la Milícia Nacional durant la guerra. Represaliat durant la Ominosa Dècada. Membre de la Junta Revolucionària de 1840. Promotor fiscal en 1841 i depositari de fons provincials en 1842.
Rafael Lanuga	09/03/1841 a 31/12/1841	Comerciant	
Francisco Juan Ribes	23/02/1841 a 09/03/1841 01/01/1843 a 30/03/1844 09/05/1852 a 21/11/1856	Hisendat	Membre de la Junta Revolucionària de 1843. Vicepresident de la Junta Directiva i de Govern en juliol de 1854. Diputat provincial en juny de 1858.
José Galván	01/01/1846 a 31/12/1847	Advocat	Fou alcalde per nomenament reial. Fill del comerciant francès Ambrosio Galván.
Antonio Sanchez	01/01/1848 a 31/12/1851	Comerciant	Fill de Pascual Sanchez del Cacho que era un comerciant aragonés assentat a Castelló.
Tomás Clará	01/01/1852 a 09/05/1852	Propietari	Tinent de la Milícia Nacional en 1838.
Francisco Ruiz	22/11/1856 a 20/01/1857 01/01/1859 a 31/12/1860	Advocat	Apoderat de l'hisendat Antonio Martí Bretón que residia a València des de 1841.
José Morelló	20/01/1857 a 17/03/1857	Propietari	Conseller provincial suprem. Fill d'un hisendat de Zorita assentat a Castelló.

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de les *Actes de l'Ajuntament de Castelló* dels anys corresponents, del *Manifest de Bienes de 1841*, dels *Expedientes de Industria* i de MARTÍ ARNÁNDIZ, Otilia (1997): *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Col·lecció universitària, Diputació de Castelló

José Ballester Vilarroig (Vinaròs, 1802-1876). Líder Progressista, alcalde de Castelló en cuatro Consistorios progressistas, oficial rellevant de la Milícia Nacional, diputat provincial en 1841, vocal del Consell Provincial en 1849 i membre de les Junes Revolucionàries de 1836, 1840, 1843, 1854 i 1868 i governador civil en 1868. Font: Rosa Monlleó Peris (1999): «Del Sexenio Democrático a la Guerra Civil» en Vicent Ortells (dir.) *La ciudad de Castellón de la Plana*, Ayuntamiento de Castellón y Universidad Jaume I de Castelló.

En 1866, tal com veurem al capítol V, comença una greu crisi econòmica, causada, en part, per l'enfonsament dels bancs que va afectar el comerç i la indústria. També van fer fallida alguns bancs estrangers dels quals depenia l'economia espanyola. A aquest panorama de crisi internacional a més d'espanyola, cal afegir el brot de còlera de 1865 i la crisi de subsistències de 1867-1868. Creix la pobresa i la mendicitat.

No hay que olvidar que junto a esta situación de profundo malestar por la crisis económica se está produciendo un deterioro de la situación política que se patentiza en el carácter cada vez más represivo del Gobierno y de la Institución monárquica, en el aumento de las críticas al régimen y en la cada vez mayor oposición popular (Gutiérrez Lloret, 1985: 61).

A Castelló, l'Ajuntament comptabilitza 504 famílies pobres en 1865.

Cuando triunfa la revolución de 1868 en Castelló, una larga serie de condicionantes habían creado el caldo de cultivo para que fuera acogida con esperanza por todos los grupos sociales. Nos encontramos con una de las primeras crisis del capitalismo que crea una desestabilización política y social. La crisis monetaria iniciada en 1864 había retirado los capitales del mercado y los productos quedan estancados y sin salida. En Castelló, labradores presionados por la poca salida de los productos que cultivan y su bajo precio, tienen que recurrir a la usura. En peor condición se hallaban los arrendatarios que tenían la costumbre en la ciudad de Castelló de pagar por San Juan y desde 1865 no podían realizar sus pagos con normalidad (Monlleó, 1999b: 283).

El Govern fa una pujada gran a la contribució d'immobles, conreu i ramaderia que encara agreuja més la situació.

El règim isabel·lí cau en descrèdit i ja s'intuïen la conspiració i el pronunciament. Es fa un pacte entre els progressistes i els unionistes, entre els generals Prim i Serrano. «El litoral valencià resultà vital per al triomf del pronunciament i els conspiradors se sentiren ací segurs i protegits pel suport popular» (Ruiz Torres, 1990: 124).

En un primer moment, aquest moviment semblava promogut per un sector de la burgesia, però les circumstàncies van fer imprescindible buscar un recolçament social més popular.

Será la participación de las masas populares lo que dará al pronunciamiento un mayor alcance del que tenía en un principio. Desde 1868 se produce una alianza de ciertos sectores de la burguesía y del ejército para derrocar a la monarquía pero los fracasos de los primeros intentos de sublevación militar en 1866 y 1867 deciden a la élite dirigente del movimiento a buscar el apoyo popular [...] el día 21, estalla en Alcoi una sublevación popular. Los insurrectos desarman a la Guardia Civil y raptan a familiares de los mayores contribuyentes, cortando las comunicaciones con el exterior hasta que se rinden el 27 a un regimiento desplazado desde Valencia (Gutiérrez Lloret, 1985: 71).

El dia 19 de setembre de 1868, desembarquen a Cadis, Prim i Serrano, ciutat que ja s'havia aixecat. Al País Valencià, al conèixer-se els esdeveniments de la ciutat d'Alcoi, la convulsió se propaga a Alacant, sent durament reprimida la revolta.

Per fi, el 28 de setembre, en la batalla d'Alcolea, triomfen les tropes dels generals Prim i Serrano al exèrcit del Govern. Es constitueixen Junes Revolucionàries per tot arreu.

En la matinada del 30 de setembre de 1868, Castelló recolça el pronunciament i es forma una Junta Revolucionària, la qual dissol l'Ajuntament i en nomena un altre el 10 d'octubre. De la composició de la citada Junta formen part uns dels progressistes més destacats durant tot el període ací contemplat i alguns que altres unionistes i republicans.

TAULA XIV
JUNTA REVOLUCIONÀRIA ANY 1868

Càrrecs	Individus
President	Antonio Caruana
Vocals	Antonio Sánchez, José Ballester, Vicente Ruiz, Luís Bellver, Fernando Suárez, José Balado, Nazario Blasco, José Bigné, José Peñalver, Vicente Delago, Bautista Nogués, Francisco González, Vicente Fabregat, Gaspar Gil, Salvador Tárrega, Manuel Llopis, José Tárrega, Vicente Arrufat, Ramón Laymaría i Francisco Prades
Secretaris	Nazario Blasco i José Tárrega

Font: *Actes Ajuntament de Castelló*, sessió extraordinària de l'1 d'octubre

Vicente González Cherma

Vicente Ruiz Vila

Font: *Fons fotogràfic* de l'Arxiu de la Diputació de Castelló

La Reina Isabel II va a l'exili finalitzant l'era isabel·lina que dona pas al Sexenni Democràtic.

Han tornat de l'exili els progressistes que s'havien oposat al Govern de Narváez: Antonio Sánchez Bosque, Manuel Marco, Pedro Font de Mora, Juan Safont y Félix Tirado. També van ser alliberats de la càrrec de Castelló els presos polítics: José

Tárrega, José Prades y Ramón Laymaría, empresonats pels esdeveniments d'agost de 1867 i que van provocar que la ciutat quedara esstetjada. Dos d'aquests van passar a formar part de la Junta Revolucionària.¹³⁸ La Junta nomena a José Ballester governador interí de la província, el dia 8 d'octubre.

El dia 23 se constitueix la nova Diputació Provincial i es dissol la Junta Revolucionària.

El traspàs de poder de les autoritats de l'últim Ajuntament isabel·lí al revolucionari fou prou pacífic. Una vegada dissolta la Junta Revolucionària entren nous personatges a l'escena del Govern Municipal que intenten adequar l'organització econòmica a les exigències del nou sistema.

Finalitzarem amb unes paraules de Rosa Monlleó com cloenda d'aquest apartat:

Si en la primera etapa del proceso revolucionario, en la que se implanta el régimen liberal, será la burguesía la que se beneficiará de la conformación jurídica y económica de la nueva sociedad, posteriormente serán las capas populares quienes marcarán la inflexión del tono revolucionario, que, en ocasiones, superará los planteamientos estrictamente burgueses. Por tanto, el Bienio Progresista, entre 1854 y 1856, y el Sexenio Democrático, entre 1868 y 1874, son dos situaciones revolucionarias democráticas que pretenden ampliar el protagonismo social y político a amplias capas de la sociedad: intelectuales, artesanos, campesinos y proletarios (Monlleó, 1996c: 12).

3. EL PRESSUPOST MUNICIPAL, UNA NOVA ORGANITZACIÓ PEL RÈGIM LIBERAL IMPLANTAT

Ja a les Corts de Cadis es podia reconèixer l'existència d'unes predisposicions reformistes referents a les principals branques de l'Administració, implantant la fiscalitat universal, proporcional a la riquesa i de caràcter directe sobre la propietat i el conreu de la terra i l'activitat industrial i mercantil. Fins i tot, al llarg del segle XVIII ja es troben símptomes d'aspiracions transformadores de la Hisenda, però és durant la guerra carlina quan aquestes tendències es converteixen en lleis. El triomf dels

---

¹³⁸ Periòdic *El Progreso Castellonense*, 6 d'octubre de 1868.

partidaris d'Isabel II calia reflectir-lo en els aspectes més essencials de l'Administració de l'Estat. Durant els set anys que durant la guerra civil es van esgotar persones i recursos de tal manera que, al finalitzar aquesta, l'erari es trobava en una situació caòtica que afectava, i molt, a l'economia dels municipis. Per això mateix, com que concernia tant els municipis, anem a fer un breu repàs de les reformes fetes a Hisenda i les càrregues que s'imposaven als contribuents, segons el partit i la ideologia que en cada moment ocupava el poder.¹³⁹

Cal ressaltar, al respecte, les gestions del comte de Toreno i de Mendizábal que sentaren les bases de la reforma de la Hisenda.

Toreno, per atendre les necessitats de la guerra, obté l'autorització per demanar un emprèstit de 400 milions de reals. Així mateix disposa la supressió dels convents que no comptaren amb dotze individus i que els béns d'aquests passaren a pal·liar el deute exterior.

Mendizábal va posar en pràctica les lleis desamortitzadores declarant nacionals els béns del clergat secular, suprimeix els delmes i primícies i estableix, en el seu lloc, la contribució *de culto y clero*, mitjançant el repartiment. Va augmentar considerablement la contribució de *paja y utensilios* i n'estableix una altra sobre la renda que recau sobre la propietat territorial i urbana, a més d'una quota a pagar per aquells que tributaven per subsidi industrial i mercantil. De poc va servir aquesta magnífica gestió, doncs prompte fou substituït el seu Gabinet.

Fins l'arribada d'Espartero, es succeeixen nou ministres d'Hisenda diferents. En abril de 1838, les Corts aproven un emprèstit de 500 milions de reals. La contribució de *paja y utensilios* s'estén a l'antiga Corona d'Aragó. En 1840, es crea *la contribución extraordinaria de guerra*, que exigia 130 milions de reals a la riquesa territorial i pecuària i 50 a la industrial i de comerç, mitjançant el repartiment de quotes provincials. Aquesta llei no va arribar enlloc. Suprimeixen el delme i el substitueixen per la contribució de *culto y clero*.

---

¹³⁹ Per assabentar-se bé de les transformacions de la Hisenda del segle XIX, resulta imprescindible consultar dues obres fonamentals: ARTOLA, Miguel (1986): *La hacienda del siglo XIX. Progresistas y moderados*, Alianza Editorial, Madrid i ESTAPÉ Y RODRIGUEZ, Fabián (1971): *La reforma tributaria de 1845*, Fábrica Nacional de Moneda y Timbre, Madrid.

Durant la regència d'Espartero queden com contribucions: la directa sobre la riquesa territorial, pecuària, industrial i comercial, els consums, els productes estancats i la de *culto y clero*. En la primera estaven incloses unes contribucions que a Castella es coneixien com *rentas provinciales* i a l'antiga corona d'Aragó, *los equivalentes*. A aquestes se'ls afegien *paja y utensilios* i *frutos civiles*. En els consums s'inclouen els drets de portes i *aguardiente y licores*.

Mendizábal torna a Hisenda el maig i el juny de 1843 posa fi als drets de portes i a *las rentas provinciales y equivalentes*.

En arribar al poder els moderats, Mon suspen la venda de béns del clergat secular. Se'ls va tornar el patrimoni que no s'havia venut i, a més, va renovar la *contribución de culto y clero*. El banc de San Fernando actua per primera vegada com tresorer del Govern al ingressar-hi els productes de les contribucions. Es restableix la contribució territorial, que s'esten al *cultivo y ganadería*, i al *subsidio industrial y de comercio*. La contribució es recauda per repartiment. Per la seua distribució es va posar un *cupo* provincial.

La major dificultat va estar en determinar el mètode per averiguar la base imposable, per solucionar-ho, els Ajuntaments deuen reomplir un imprés amb el producte total d'una cartilla avaluatòria amb un quadern d'amillament de cadascú dels propietaris del terme. El problema que planteja la investigació de la riquesa que proporcionen els amillaments és el de la seua fiabilitat per l'ocultació.

Queden vigents els drets de portes i els consums, aplicant-los als primers la mateixa tarifa que als segons, afegint-se l'impost a l'oli, el sabó i la carn. Per controlar els moviments de les mercaderies, s'estableixen *fielatos* en les portes d'entrada a les ciutats. La taxa que representaven els drets de portes i els consums s'incrementava pels arbitris municipals utilitzats per atendre les despeses provincials i dels municipis. També s'estableix la contribució de *inquilinos*, que prompte es va derogar. Les províncies de la corona d'Aragó, abandonen l'equivalent i s'incorporen al sistema general. Al final de l'etapa isabel·lina, s'afegeix un impost de luxe per l'ús de cavalleries i carruatges i un altre per l'expedició de títols.

Durant el Bienni Progressista, les Junes revolucionàries que es formen suprimeixen els consums. Les iniciatives més importants d'aquesta època les du a terme

el ministre d'Hisenda Pascual Madoz. Aquest suprimeix els consums i els drets de portes en la part que li corresponia a l'Estat. L'1 de maig de 1855, posa en marxa la desamortització dels béns de Comuns i Propis dels municipis. Al final del Bienni, el titular d'Hisenda restaura els consums realitzant una derrama a tots els pobles d'Espanya per la suma del 50% de la quantitat que van pagar per drets de portes i consums l'últim any abans de la seua supressió.

Per gestionar totes aquestes contribucions s'havia de presentar un pressupost anual, cosa que no s'havia complit abans per causa de la guerra carlina.

La fallida de la Hisenda estatal, queda reflectida en la Hisenda municipal. Aquesta ha de fer front a totes les contribucions i gravàmens que ha de satisfer a la Hisenda espanyola a més d'atendre les despeses pròpies.

Per exemple, del *Real Equivalente*, Castelló paga a l'Estat, en 1935, un total de 169.801 reals, d'una riquesa declarada de 763.780 reals, que suposa el 22'23 % de pressió fiscal.¹⁴⁰

Però en l'any 1839, amb la mateixa riquesa declarada (sempre hi havia ocultament), l'Ajuntament havia de pagar per la quota de *Equivalente, paga y utensilios*, 341.940 reals, el 44% del total, a més del *cupo* per la Contribució Extraordinària de Guerra.

Per l'any 1842, Castelló, segons el padró de 1841, compta amb una riquesa, per als repartiments de contribució, de 881.753 reals i ha de pagar per l'*Equivalente y agregados*, 290.395 reals, tot i sense comptar els recàrrecs, la qual cosa suposa el 32'93%.¹⁴¹

L'any 1864, solament de l'impost de la *contribución de Inmuebles, Cultivo y Ganaderia*, d'una riquesa imponible de 3.580.000 reals, ha de pagar a la Hisenda estatal 482.991 reals, el que significa una pressió fiscal del 13'50%.¹⁴²

El règim local liberal s'inaugura amb una situació econòmica dels municipis molt desfavorable. Aquests participen de l'empobriment general produït per la guerra civil i

---

¹⁴⁰ Veure AGUILERA (2011): *El nacimiento de la sociedad burguesa. Castellón, 1833-1843*, Universitat Jaume I, Castelló, p. 360

¹⁴¹ A.A.CS., 22/02/1842

¹⁴² B.O.P.C., 16/05/1864

l'aprovisionament dels exèrcits que provoquen l'endeutament de molts Ajuntaments. L'administració liberal alleugera l'aportació que durant l'Antic Règim venien fent els municipis a les despeses estatals, suprimint prestacions tradicionals com per exemple la que gravava els pòsits i condonant contribucions atrasades als pobles.

La llei de 1823, reforma de la gaditana, manté intacta la centralització econòmica coincidint els dos grups liberals. Cada Ajuntament administra segons el pressupost elaborat pel seu antecessor i deixa format el de l'any següent.

El decret moderat de 1835 allibera els Ajuntaments de la recaptació de les contribucions generals i per tant de la responsabilitat dels endarreriments soferts, però la mesura resulta inviable pel deficient desenvolupament de l'Administració pública que impedeix la recaptació directa per part de l'Estat. La supervisió de l'Administració municipal es recomana a la Diputació Provincial. Després de la derrota electoral dels progressistes, el Partit Moderat denuncia el desordre que ha envaït totes les branques de l'Administració atribuint-lo al caràcter descentralitzador de la llei de 1823, que era la que aplicaven els progressistes.

En la formació del pressupost municipal també divergeixen els moderats i els progressistes.

Amb la llei moderada de 1845 l'alcalde es l'encarregat d'elaborar el pressupost municipal i exposar-lo a la votació de l'Ajuntament. Després caldrà l'aprovació del governador provincial o fins i tot del Govern Central si es tracta de una quantitat massa gran.¹⁴³

Segons la llei progressista de 1856, el pressupost municipal és format per una comissió de lacorporació que presideix l'alcalde, després es sotmés a la deliberació i aprovació pels individus de l'ajuntament junt a un nombre doble de majors contribuents. Les sessions són públiques.

---

¹⁴³ Lleis de 08/01/1845 i 20/04/1865.

4. ELS PRESSUPOSTOS DEL MUNICIPI DE CASTELLÓ: INGRESSOS I DESPESES

Els pressupostos municipals tenen una part d'ingressos i una altra de despeses i cal equilibrar-les. Però la hisenda de la ciutat de Castelló està desequilibrada amb unes despeses que van en augment, a més de les extraordinàries produïdes per la guerra.

Els ingressos es classifiquen en ordinaris i extraordinaris. Als primers perteneixen les rendes dels béns de Propis, els arbitris o contribucions locals legalment establertes, els rèlits de censos o capitals i la part proporcional que correspon al municipi en tota classe de multes.

Els ingressos extraordinaris consisteixen en recàrrecs tant a les contribucions generals, és a dir, a la territorial i a la industrial i de comerç com als drets de consums, quan aquests estan en vigor, per cobrir el dèficit del pressupost. Abans de 1845, el dèficit es cobria per repartiment veïnal anomenat *déficit de propios*.

Vicente Traver, ens diu al respecte:

El presupuesto municipal de gastos para el año 1848 ascendía a 216.005 reales y 7 maravedís y los ingresos a 136.110 reales y 12 maravedís arrojando un déficit inicial de 79.895 y 9 maravedís. A lo que precisaba aún añadir el cupo provincial importante 42.123 reales, con lo que el déficit subía a 122.022 reales y 5 maravedís. Para cubrirlo se acordó por el Ayuntamiento recargar en esa misma suma el impuesto de consumos por encontrarlo además de legal lo más equitativo, y lo menos sensible para los contribuyentes. En el del año 1849, se aumentaron 55.000 reales para el pago de las tierras ocupadas por el nuevo camino, 6.000 para el plano de la población y 14.452 para prevención contra el cólera. (Traver, 1948: 79 i 80).

Els béns de Propis consisteixen en finques urbanes, i sobre tot en finques rústiques de propietat municipal. El seu arrendament, normalment als veïns de la ciutat, llevat de les que s'utilitzen per a escoles, presó, casa consistorial, escorxador... produeix una renda destinada a cobrir el cost dels serveis municipals. També entre els béns de Propis es troben alguns censos que graven finques particulars en benefici del municipi. Més freqüent és, doncs, trobar finques de Propis gravades per censos a favor de particulars i sobretot de l'Església, que ha de satisfer l'Ajuntament.

Els censos són els drets de cobrar una pensió o cànon anual com a contrapartida d'un contracte. En la mesura que les rendes de Propis no cobreixen les despeses municipals pressupostades, s'acudeix als impostos municipals indirectes o arbitris, concedits pel Govern. La junta de Propis estava formada per dos regidors, els quatre diputats del comú, el síndic personer y el síndic procurador general. Estava sempre presidida pel sots-delegat de Foment (a partir de 1834, governador civil).¹⁴⁴

Els béns Comunals són finques municipals rústiques que s'exploten col·lectivament pels veïns de forma indiscriminada i gratuïta com a complement de les seues rendes particulars. Aquestes no produeixen beneficis a la hisenda local.

Els béns de Propis a Castelló en aquesta època eren la casa consistorial; tres cases per a escoles, una a la plaça de l'Hospital, una a la de les Basses i una altra a la del Real; una casa a la plaça del Carbó; la llotja del cànem; l'escorxador públic; els llavadors públics; la casa Celler, al carrer Sabaters; un forn al carrer Conills; l'almodí del blat; la casa Trapig al carrer Major; l'heretat de l'Estret, al terme municipal d'Almassora; quinze caixons a la plaça de la Pescateria, per a la venda de carn, i una pescateria pública en el mateix lloc. Els censos a favor del municipi en són dos, el que paga Felipe Monserrat i el dels hereus de Vicente Fabregat.¹⁴⁵

De l'heretat de l'Estret ens parla Juan Antonio Balbás:

En 1850 la heredad del *Estret* constaba de 41 hanegadas y media de tierra huerta y 64 de secano plantado de olivos y algarrobos. Hallábase arrendada por 3.041 reales anuales y estaba justipreciada en los inventarios municipales de este año en 82.842 reales. Estaba situada en el término de Almazora y vendióse en 1855 para con su producto comprar cartucheras para la Milicia Nacional (Balbás, 1987: 676).

Els béns de Comuns eren el pinar del Mar al Grau, el pinar Vero, prop de la carretera de València, una marjal en Rafalafena i un secà en la Magdalena.

---

¹⁴⁴ A.A.CS., 26/04/1833.

¹⁴⁵ Els béns de propis es poden consultar a A.H.M.C., *Majordomia de Propios* (1854-1863).

Pascual Madoz quan parla del Grau nomena els dos pinars:

A 200 pasos a la parte del Este, se halla un pinar, distante 12 varas del mar, a cuyo punto concurren en todas las épocas del año los habitantes de la ciudad a pasar un día de campo. Al Oeste de la población y junto a la carretera Real que se dirige a Valencia, se halla otro pinar en terreno llano que sirve en casos de guerra y grandes lluvias para surtirse de leña los vecinos y pastar los ganados (Madoz, 1845-50: 228).

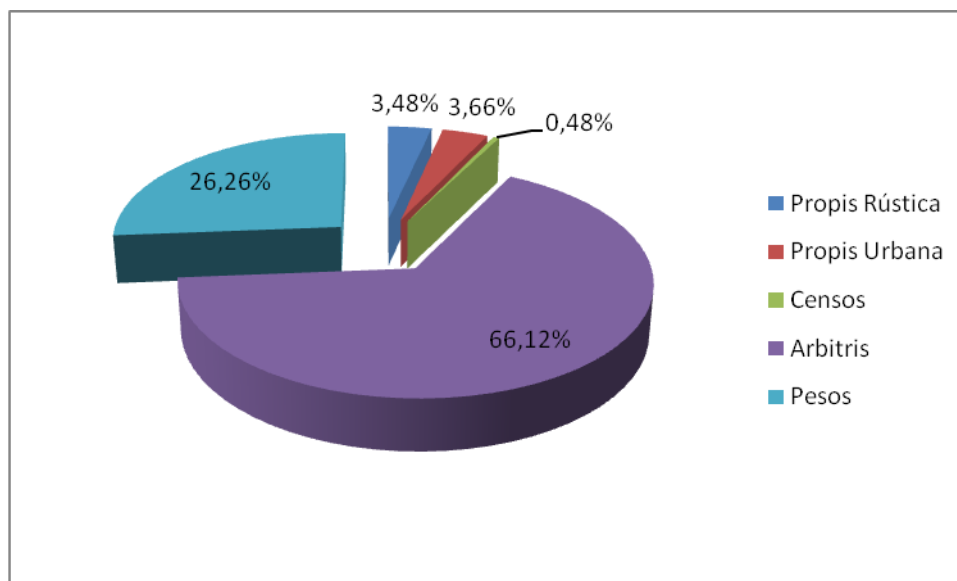
Una altra sèrie d'ingressos s'aconseguia mitjançant l'arrendament de les anomenades *regalías de propios* o arbitris, dels que també la Hisenda municipal havia de satisfer una part a la Hisenda de l'Estat. Aquesta part era ingressada en una partida coneguda com *fondo de propios*. L'Ajuntament els treia a pública subhasta per al seu arrendament, així es despreocupava de l'administració directa de tots aquest impostos. Aquests eren: l'abast de les tendes d'abaceria (botigues), de l'oli, de carn de moltó i ovella, de carn de porc, de vi, d'aiguardent i de neu; del pes general i de les garrofes; de la panaderia; de l'estaca (lloc on es venen cabrits i corders), de la cansalada i del pagament d'un quinzet per cada cafís d'algeps que s'extrau de les mines del Comú.¹⁴⁶

La següent gràfica correspon als ingressos del pressupost municipal de l'any 1844 reflectits en l'apèndix VII.

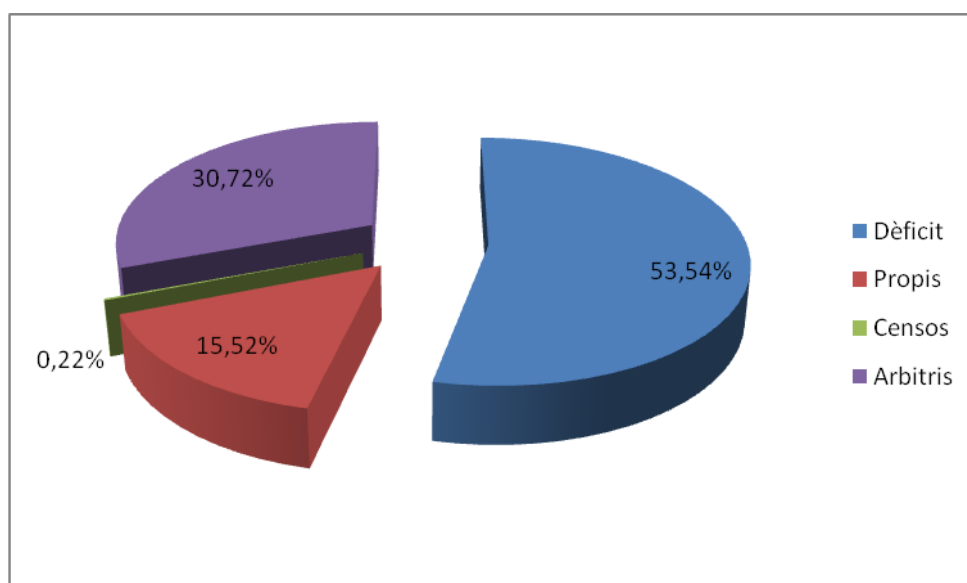
¹⁴⁶ Veure en A.A.CS. del 06 i 27/12/1842, els arrendadors de propis per 1843, 1844 i 1845: Abast de tendes, Fermín Safont; abast d'oli, Francisco Pascual; pes Reial, Vicente Belliure; pes de les garrofes, Francisco Viciano; forn, José Gómez; estaca, Pedro Llerena; abast de vi, Salvador Tárrega; almodí del Blat, Isidro Ruiz i l'era (garbillo), José Climent.

GRÀFIC VII. INGRESSOS DEL PRESSUPOST MUNICIPAL DE L'AJUNTAMENT DE CASTELLÓ DE 1844

Font: *Actes de l'Ajuntament de Castelló*, 25 de juny de 1844

GRÀFIC VIII. INGRESSOS DEL PRESSUPOST MUNICIPAL DE L'AJUNTAMENT DE CASTELLÓ DE 1844 INCLÒS EL DÈFICIT DE PROPIS

Font: *Actes de l'Ajuntament de Castelló*, 25 de juny de 1844

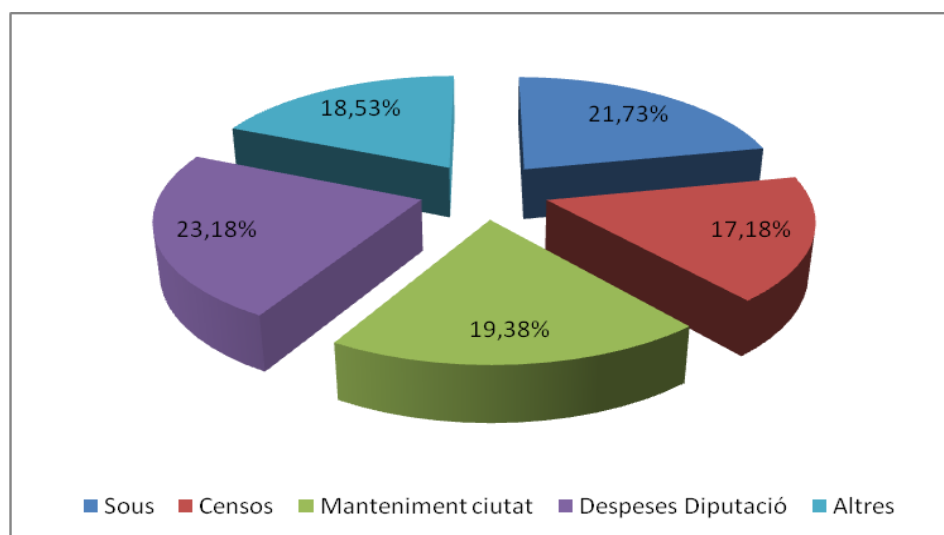
Pel que fa al capítol de despeses municipals, aquestes es classifiquen en ordinàries i extraordinàries. Les ordinàries poden ser fixes o alterables. Les fixes corresponen al sou dels empleats municipals: mestres, metges, serenos, porters, secretari, sequier, agutzils... i el pagament dels interessos dels censos.

Les despeses alterables són totes les necessàries per a la conservació de les finques del Comú, les contribucions que l'Ajuntament ha de pagar a tresoreria que consisteixen en el 20% dels ingressos de Propis i el 5% dels arbitris, tota mena de despeses produïdes per les escoles i la beneficència, les quintes, la subscripció al *Boletín Oficial*, l'ajut als presoners pobres i les ocasionades per la celebració d'eleccions generals.

Els censos que paga l'Ajuntament de Castelló són a favor del clergat de la ciutat; monges de Santa Clara (a partir de 1839, a la Hisenda Pública); monges de Morella (a partir de 1839, a la Hisenda Pública); Lluís Doménech; Fausto Vallés (baró de la Pobla Tornesa); Bautista Mas; Ramón Climent; Joaquín Tomás; Capellania de la Mare de Déu del Lledó; administració Obra Pia de Llorenç Martorell i la de Josep Mas; col·legi de Sant Tomàs de València; ermitori Mare de Déu del Lledó; col·legi d'orfes de Sant Vicent; clergat de Sant Llorenç de València; Joaquín Ros; Reial Patrimoni, i a les Carmelites Descalces de Nules. Els quatre últims censos els redimeix l'Ajuntament entre 1849 i 1850.

La següent gràfica correspon a les despeses del pressupost municipal de l'any 1844 reflectides a l'apèndix VII.

GRÀFIC IX. DESPESES DEL PRESSUPOST MUNICIPAL DE L'AJUNTAMENT DE CASTELLÓ DE 1844

Font: *Actes de l'Ajuntament de Castelló*, 25 de juny de 1844

Les despeses extraordinàries a Castelló, normalment van ser per a la fortificació de la ciutat, per al trasllat de l'Hospital Militar a la caserna de Sant Francesc i per

subministrar racions a les tropes en els anys de la guerra civil, per uniformar la Milícia Nacional i per redimir censos.

TAULA XV

DESPESES OCASIONADES PER LA GUERRA ENTRE 1833 i 1840

Anys	Milícia Nacional	Exèrcit Regular	Fortificació ciutat	Racions tropa	Totals
1833-1839	659.968	443.400	265.000	512.000	1.880.368
1839-1840			514.346		514.346
Totals	659.968	443.400	779.346	512.000	2.394.714

Font: Elaboració pròpia amb dades de les *Actes de l'Ajuntament de Castelló* i d'AGUILERA LÓPEZ, José (2011): *El nacimiento de la sociedad burguesa. Castellón, 1833-1843*, Col·lecció Humanitats 36, Universitat Jaume I, Castelló

Les despeses de la guerra carlina van suposar per la Hisenda municipal la principal causa d'endeutament, per la qual cosa, molt sovint es va recórrer a préstecs, sobretot als majors contribuents. Aquest endeutament municipal no es va resoldre fins que no va acabar la guerra.

Els pressupostos municipals de tota l'època d'estudi restaven desequilibrats. Les despeses van augmentar moltíssim i els ingressos només feien que mimvar. La diferència entre els dos conceptes era molt gran. Ara veurem uns exemples

TAULA XVI

RESUM DELS PRESSUPOSTS MUNICIPALS ENTRE 1853 I 1864

Anys	Despeses	Ingressos	Dèficit
1853	420.592,00	158.196,00	262.396,00
1859	534.186,21	175.269,43	358.919,78
1861	460.183,13	27.600,00	432.600,13
1862	518.261,13	62.886,50	455.374,63
1863	514.619,63	64.386,50	450.233,13
1864	438.717,52	45.301,00	393.416,52

Font: *Actes Ajuntament de Castelló* de 26/06/1853, 28/07/1859, 06/07/1861, 22/07/1862, 14/02/1863, 03/02/1864

Les despeses sempre van ser altíssimes, però en concret, els anys en què més augmenten, l'Ajuntament va escometre obres d'envergadura, tal com vam apuntar en el capítol I.

En 1859, entre d'altres, es van recomposar tots els camins de l'horta, es rehabilità l'escorxador públic, es va reparar el camí de Llucena, s'expropiaren els terrenys per la construcció del nou cementeri, es van començar les obres de l'església del Grau i es portaren endavant les obres de reconstrucció de la séquia Major.

En 1862 van començar les obres d'un nou assut sobre la séquia Major, es va ampliar l'escorxador públic, s'emprengueren les obres de les carreteres Valdealgofa a Castelló i Molins de Rei a València i es porta endavant la conducció de l'aigua potable al casali del Grau.

En 1863, es va canviar l'enllumenat d'oli per schiste en les dues-centes faroles de la ciutat, principiaren les obres de la construcció del ferrocarril, es portà endavant l'eixample de les escoles públiques de la plaça de les Basses i del Real i s'expropiaren les cases el carrer San Joaquín (Ruiz Zorrilla) per la construcció d'una escola de xiquetes.

El pressupost municipal es troba afectat durant els anys de la Guerra Civil pel pagament a les arques de l'Estat del 20% dels ingressos de propis i el 5% dels d'arbitris. En acabar la guerra continua aquesta càrrega passant a formar part d'una despesa ordinària, dins del pressupost dels Ajuntaments, el pagar a la Hisenda estatal el 20% dels ingressos de Propis i el 5% dels d'arbitris. La tònica general és l'endeutament i el recurs a préstecs a compte de futures contribucions, nous repartiments veïnals i sobretot a constants arbitris.

CAPÍTOL III
LA PRIMERA GUERRA CARLINA
CABRERA I LA LLUITA POPULAR
CONTRA EL LIBERALISME

CAPÍTOL III. LA PRIMERA GUERRA CARLINA. CABRERA I LA LLUITA POPULAR CONTRA EL LIBERALISME

El moment històric de la revolució burgesa antifeudal ofereix l'escenari de la construcció nacional i de l'ascens de la burgesia, com a classe social en formació.

Però no tota la població espanyola estava conforme amb la revolució, sinó que una part d'aquesta població va demostrar rebuig i oposició a la revolució liberal burgesa.

La minoria que no estava d'acord amb les reformes liberals, es va oposar a elles i va lluitar durant més de sis anys per enderrocar el liberalisme. La guerra civil es va estendre per les províncies del nord i l'est peninsular i va servir de debat al parlament.

L'antiliberalisme espanyol mostrà una certa capacitat de mobilització per a la lluita armada des de 1820-1823. Aquesta mobilització antiliberal fou possible allà on determinades elits ultres trobaren ressò entre les capes populars. «En la subversió antiliberal, tingué gran influència la ideologia apostòlica, de caràcter antifrancés, radicalment contrària al liberalisme i a la Constitució de Cadis i defensora a ultrança de l'aliança del Tron i l'Altar» (Alanyà i Roig, 2012: 264).

Jordi Canal ens defineix el carlisme com:

[...] un movimiento sociopolítico de carácter antiliberal i antirevolucionario nacido a finales del Antiguo Régimen y que [...] constituye uno de los principales protagonistas de la historia contemporánea de España. [...]. En las seis décadas centrales del siglo XIX, el carlismo consiguió movilizar a millares de hombres e implicar otras tantas familias, provocando, en su permanente enfrentamiento con el liberalismo, dos auténticas guerras civiles (Canal, 2000: 9).

1. SOBRE ELS ORIGENS DEL CREIXEMENT DEL CARLISME

Quan al naixement del carlisme hi ha diverses opinions, però totes coincideixen en què el moviment va sorgir amb anterioritat a la mort del rei.

Per a Josep Fontana, el partit carlí nasqué el gener de 1824. Ferran VII acceptava un ministeri moderat per imposició de la Santa Aliança però el subordinava al Consell d'Estat de composició ultra. Aquests dos sectors s'enfrontaven. Els moderats pensaven en la necessitat de reformes, pels canvis que s'havien produït en la societat espanyola. Per contra, els ultres no consentien cap mena de canvi que a la llarga poguera acabar amb l'absolutisme.¹⁴⁷

En canvi, Jordi Canal puntalitza el naixement del carlisme i afirma que situar-lo en 1833, amb la mort de Ferran VII i l'esclat de la Primera Guerra Carlina, comporta atorgar a aquest moviment una espontaneïtat i una improvisació que no va tenir. Diu que optar per 1830, amb la publicació de la *Pragmática Sanción*, significa, en canvi, presentar al carlisme com un plet bàsicament dinàstic, fet que no s'ajusta a la realitat.

Per altra banda, triar l'any 1824, o qualsevol dels següents, permet assenyalar el sorgiment de dissensions a l'interior del règim absolutista fernandí i la formació d'un petit nucli de partidaris de l'infant Carlos María Isidro, però, per contra, deixa sense explicar les bases i les fonts de la mobilització carlina. En canvi, escollir com naixement del carlisme la data del Trienni Liberal (1820-1823) sembla el més adient, establint-se així una continuïtat entre reialisme i carlisme. En el Trienni va aparèixer un extens moviment de caràcter antiliberal i contrarevolucionari.¹⁴⁸

Efectivament, al Trienni van hi haver canvis dins l'absolutisme que, potser, podien haver influït al naixement del carlisme. Ferran VII, al tornar a Espanya en març de 1814, no va jurar la Constitució de 1812, en canvi, davant els esdeveniments de gener de 1820, «acosado el rey por la fuerza de las circunstancias, se vió obligado a jurar aquella constitución» (Bellver, 1888: 235 i 236).

---

¹⁴⁷ Per aprofundir en l'estudi del carlisme, cal consultar FONTANA, Josep (1993): «Crisi camperola i revolta carlina» en *El carlisme. Sis estudis fonamentals*, CANAL, Jordi (coord.), l'Avenç i Societat Catalana d'Estudis Històrics, col. Corsia 7, Barcelona, p. 111.

¹⁴⁸ Vegeu l'anàlisi tan minucios i rigorós que porta a terme CANAL, Jordi (2000): *El carlismo. Dos siglos de contrarrevolución en España*, Alianza Editorial, Madrid, 2000, p. 30 i 31.

Ferran VII

Carles María Isidre

Font: *Historia de España*, dirigida per Antonio Domínguez Ortiz, Editorial Planeta, volum 9, *La transición del Antiguo al Nuevo Régimen (1789-1874)*

Carlos Marichal ens dóna una visió molt aclaridora sobre el naixement i el lideratge del carlisme.

El carlismo representa quizá el ejemplo más sobresaliente de un movimiento absolutista y teocrático, de larga duración y con base en el campesinado, en Europa Occidental durante el periodo de la incipiente revolución Industrial. [...] En un principio, el carlismo nació como una causa sin jefe. En 1822-23, las fuerzas reaccionarias se opusieron a las Cortes liberales iniciando una serie de rebeliones en las provincias del norte, financiadas por legitimistas españoles y franceses, pero don Carlos no lideró este movimiento. Sólo a partir de 1827 llegaría a convertirse gradualmente en el símbolo y la esperanza de la reacción española, al oponerse cada vez más a las políticas de su hermano el rey Fernando VII. Fue solamente a la muerte del monarca en 1833, cuando don Carlos se convirtió claramente en el jefe de este movimiento preexistente (Marichal, 1980: 156 i 157).

En definitiva, consisteix en un moviment de tipus absolutista que va aconseguir el suport d'una part de la societat que col·laborà en el seu projecte i va agafar les armes contra el liberalisme.

El carlisme estava recolzat per les monarquies absolutes de la *Santa Alianza*, Prússia, Rússia i Àustria. En canvi, França i Anglaterra, animaven els moviments liberals del sud d'Europa. Molts aristòcrates francesos van lluitar al bàndol carlí i van enviar armes i diners. Les potències que l'ajuden tracten de convèncer don Carlos de la

necessitat de modificar la seua línia política de cara a atreure a sectors que temien una repressió excessiva en cas de victòria dels seus partidaris.

El canceller Metternich no va adoptar una política clara de recolçament a la causa carlina perquè no estava massa d'acord amb els principis absolutistes que pareixia defensar don Carlos. Li van suggerir unes mesures de contingut polític, entre d'altres que renunciara a la Corona d'Espanya a favor del seu fill i que aquest casara amb la princesa Isabel.

El responsable d'Assumptes Exteriors de la Cort de don Carlos, Cruz Mayor, envia una resposta per mig del representant carlí en la Cort de Rússia, Fernando Navia, amb data del 10 de febrer de 1835:

[...] con respecto a la marcha que deberíamos seguir para arreglar nuestros negocios, ideas extrañas por no decir otra cosa, en representantes de unas monarquías puras, a las que por su naturaleza debiera repugnar toda especie de innovaciones en materia de instituciones de otros Gobiernos análogos a los suyos, ideas que aunque no han sido convertidas en proposiciones, ni transmitidas directamente a S.M., no por eso han dejado de causarle una sensación desagradable.

[...] le prevengo que por ningún motivo ni en modo alguno nuestro digno Monarca accederá a proposiciones que tengan por objeto o la más mínima cesión de sus derechos y de sus prerrogativas soberanas, o el enlace de sus SS.AA.RR. los Serenísimos Señores infantes, sus Augustos hijos con las hijas de la Reina viuda, o la más leve desmebración de parte alguna de sus dominios, o una modificación, sea la que fuere, en nuestras instituciones y en nuestras leyes fundamentales.¹⁴⁹

Don Carlos aspirava a lograr que les potències posaren fre a les ajudes que França i Anglaterra proporcionaven als liberals.

A la fi de 1835, es reuneixen, a Toeplitz (Àustria), les potències conservadores. No es va produir el reconeixement oficial de don Carlos. Aquests països es mostraven preocupats per la imatge tan fosca que projectava. Li criticaven el mancar d'un programa clar d'actuació que no causara temor als seus aliats i de persones adequades

---

¹⁴⁹ URQUIJO GORTIA, José Ramón (2006): «Interferencias de las Cortes conservadoras ante el pretendiente carlista», *Revista Hispania*, vol. 66, n° 223, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, pp. 583-632. L'autor ha realitzat un treball molt interessant sobre les potències conservadores d'Europa que recolcen don Carlos que són Prússia, Àustria i Rússia, a més del rei de Sardènia que fa de mediador entre les parts. Treballa amb la correspondència originada entre els representants, ambaixadors i primers ministres dels països en qüestió, la Cort de don Carlos i fins i tot, el nunci del Papa en Viena.

per portar-lo endavant. Veien necessària la publicació, per part del Pretendent, d'un programa polític, que ells li proposen. Aquestes conclusions de la reunió no van satisfer don Carlos.

Van encarregar Paolo Cerrutti, ex-cònsul de Sardenya a Màlaga, per portar les propostes a don Carlos. Una d'aquestes era el compromís de no reestablir la Inquisició en cas que arribara al tron.

El carlisme va pretendre frenar l'avanç del liberalisme i dels burgesos mitjançant la defensa d'uns valors tradicionals i d'un rei absolut, que contribuïra a mantenir la seua posició social enfront de l'ascens d'aquests grups burgesos econòmicament forts.

Però el carlisme comptava amb un fort component popular. La desposseïció causada per les reformes liberals, va portar a camperols pobres, jornalers i aturats a expressar la seua disconformitat a través d'una guerra camperola que va suposar la seua unió i una part fonamental del moviment carlí. Els converteixen en persones importants en donar-los un sou, armes, algun poder i un nou sentit de dignitat.

El grup, inicialment minoritari, que es va adherir incondicionalment a don Carlos i va oposar una tenaç resistència al sistema polític liberal, va anar augmentant a mesura que les reformes governatives es van anar radicalitzant.

En aquests grups va arrelar el missatge dels dirigents perquè entre ells s'havien creat uns vincles que els uniren en una causa comuna, encara que les motivacions per fer front als liberals respongueren a una problemàtica diferent.

[...] Amb tot, no n'hi ha prou, amb això, per explicar el contingut social del moviment, perquè tot això no explica perquè el malestar popular es traduí en una manifestació específica com el carlisme.[...] sobretot per la manca de compromisos i reivindicacions socials i el predomini determinant de l'antiliberalisme polític; la capacitat movilitzadora d'un discurs polític autoritari, i la capacitat (per bé que limitada) de les elits ultres per desviar, en un sentit políticament condicionat, antiliberal, i dirigit per elles, l'agressivitat potencial de les capes populars (Jesús Millán, 1993: 205 i 206).

Si que és difícil de creure que pogueren lluitar junts absolutistes i camperols, sobretot quan tenen motivacions tan diferents. També aquesta contradicció queda ressaltada per Isabel Burdiel:

[...] cal recordar que la desposseïció camperola s'havia iniciat molt abans de les reformes liberals i que en aquesta reforma prengueren part alguns dels sectors socials privilegiats que després constituïrien els quadres dirigits del carlisme, tant des del punt de vista ideològic com de l'econòmic (Burdiet, 1990: 79).

Per al sorgiment del carlisme cal tenir en compte diversos factors o plantejaments: El factor ideològic, present en el grup dels conservadors absolutistes que volien mantenir els privilegis i tornar a les costums i creences de l'Antic Règim, que responen a la consigna *Dios, patria y rey* i que suposa que el poder polític ve de Déu i no de la sobirania de cada ciutadà. No hi ha divisions de poder executiu, legislatiu i judicial, sinó que el rei és el dipositari dels tres poders. Aquest, vetlla pels seus súbdits els quals reben d'ell una protecció paternalista. Aquest grup ultra, recolça els furs i manté una posició de predomini social davant la resta dels grups que formen el carlisme.

El factor religiós. Els liberals separaven la religió de l'Estat, pretenien secularitzar la societat i introduir la llibertat de cults i creences, mentre els carlins consideraven que l'única religió vertadera era la catòlica.

El factor econòmic i social, amb una església empobrida perquè se li s'ha privat de part dels seus béns, uns camperols que veuen perillar les terres comunals, la seguretat en les terres que cultivaven i els seus costums i manera de viure tradicional i uns artesans que veuen propera la competència de la indústria moderna amb l'ús de les màquines. Les condicions imposades al camp pels absolutistes, eren més favorables per els camperols que les dels liberals. La majoria dels liberals no han entès els seus problemes, com ho demostra la ineptitud de la política agrària que han fet. Els absolutistes no entenen millor els problemes agraris sinó que reivindiquen el vell feudalisme. La propaganda ultra es basa en la duresa dels impostos del govern liberal.

La controvèrsia que la presència del carlisme va desencadenar a la mort de Ferran VII descansava, per una part i per l'altra, sobre la constatació genèrica de una subversió. [...] aquest problema de subversió era, com tothom sap, molt anterior a la mort del rei i es remunta almenys a la revolució de 1820. En aquest sentit, reialistes, malcontents i carlistes són manifestacions [...] de fenòmens integrats en un procés únic [...]. L'aparició d'una qüestió dinàstica no altera en el fons la tipologia del fenomen. La rellevància màxima del carlisme es troba a nivell de conflicte social, només subsidiàriament com a conflicte ideològic i encara menys com a jurídic-polític (Aróstegui, 1993: 54).

I és que també, a aquestes vessants, s'afegí, al setembre de 1833, la qüestió dinàstica.

2. LA COMPOSICIÓ SOCIAL DEL CARLISME

Al carlisme, el lideraven eclesiàstics i militars i el sostenien els camperols. Per a Marichal, «el carlismo era una alianza entre dos sectores sociales diferentes: a) oficiales militares, eclesiásticos y aristócratas reaccionarios; b) el campesinado regional del País Vasco, Navarra y ciertas zonas de Cataluña» (Marichal, 1980: 156).

Els caps carlins eren membres de les classes altes, però la majoria dels soldats de l'exèrcit i els guerrillers eren camperols. Nobles i llauradors lluitaven baix la mateixa bandera, però no pels mateixos interessos.

El camperolat era el component majoritari del carlisme. Estem d'acord amb Azagra quan diu:

[...] desposeídos, «liberados» de sus ataduras a la tierra y lanzados fuera de su régimen tradicional de vida, no encuentran una industria que pueda absorberlos como mano de obra... Para ellos, minoría importante, drama sin solución del proceso revolucionario burgués, cualquier tiempo pasado sí había sido mejor. Empobrecidos y hambrientos [...] se acogieron a una bandera que les prometía la vuelta a un pasado que se idealizaba [...] un banderín de enganche, como salteadores o como guerrilleros, eso importaba menos (Azagra, 1978: 87).

Per a Vicent Sanz la composició sociològica del carlisme estava formada, bàsicament, per proletaris.

[...] Es tractava de camperols i artesans que posseïen únicament la seua força de treball per a poder subsistir. [...] Camperols temorosos de la proletarització a la qual es veuen abocats i artesans empobrits seran els protagonistes de la sedició carlista (Sanz, 2000: 100 i 103).

Fontana ens dóna una argumentació per tal d'explicar com el camperolat ha pogut unir-se al carlisme quan només coincideixen els uns i els altres en la lluita contra un enemic comú, i no implica, en canvi, un projecte social compartit.

L'arrelament del carlisme s'ha donat, especialment allà on hi havia hagut un cert grau d'adaptació a unes primeres formes de comercialització, que ha estat destruïda pels canvis que han tingut lloc en el primer terç del segle XIX, i on la nova estructuració de la economia espanyola no ha ofert solucions alternatives a curt termini. El carlisme no es dona a les zones camperoles més pobres, sinó a les empobrides, com el Maestrat a Castelló (Fontana,1993: 124).

També la participació del sector eclesiàstic en el moviment carlí va ser fonamental, doncs van ajudar tant en la lluita directa com difonent i defensant el carlisme desde la trona. Desenvolupaven un paper pedagògic important envers el poble i inculcaven als feligresos la defensa que de la religió catòlica feia el Pretendent. Els sacerdots i els frares van prendre les armes i recolçaren la causa carlina.

Va ser el clergat regular el que més clarament va mostrar les seues simpaties cap al bàndol carlí i va ser aquesta una de les causes -no l'única- de la sèrie de exclaustracions i espoli de béns que per la desamortització van deixar a les ordres religioses en el carrer, en la misèria o en el desterrament

Les novetats eclesiàstiques introduïdes a les lleis governamentals des de 1834 i el record del Trienni liberal van exaltar els clergues. En les províncies del nord, moltes vegades els eclesiàstics eren promotors i fins i tot autors materials de molts atemptats i desordres.

El grup de sacerdots, inicialment minoritari, que es va adherir incondicionalment a don Carlos i va oposar tenaç resistència al sistema liberal, va anar augmentant a mesura que ho feien les disposicions antireligioses del Govern. Va influir també en aquest fenomen la incerta actitud de la Santa Seu: Oficialment neutral, però sens dubte simpatitzant amb els carlistes, ja que la seua victòria era l'única garantia per al manteniment de les velles estructures polítiques, socials i econòmiques, i, lògicament, de la secular influència que l'Església havia exercit ininterrompudament a Espanya des de temps remots.

Don Carlos va tenir representants no oficials al Vaticà des del començament de la guerra. Per ells, la Santa Seu coneixia, parcialment, la marxa de la contesa i les mesures

antieclesiàstiques dels liberals. Aquesta era una de les raons que van motivar la tardança pontifícia en el reconeixement d'Isabel II.¹⁵⁰

També les oligarquies locals de moltes poblacions, procedents de la petita noblesa i de la burgesia, van controlar els Ajuntaments, directa o indirectament i van desenvolupar tasques administratives la qual cosa va desembocar en la depuració de membres dels consistoris i de l'administració local.

Quan a l'Exèrcit, els caps reialistes eren membres de les classes altes i van ser grans protagonistes del moviment carlí. Eren, quasi tots, antics oficials de l'Exèrcit de Ferran VII o Voluntaris Reialistes del període 1823-1833.

3. L'ESTRATÈGIA DE LLUITA.

Els carlins combinaven els recursos de l'Exèrcit regular, en podríem dir professional, amb els de la guerrilla. El primer estava format per unitats amb mobilitat que podien unir-se en cas de necessitat i comandades per oficials deposats dels seus càrrecs pel ministre Cea Bermúdez en 1832. Les bandes de guerrillers eren integrades per llauradors locals que feien baralles i accions d'assejament i saqueig en els territoris enemics. Tenien les seues bases en les zones on posseïen recolçament de la població camperola que a més els abastia d'homes i recursos. A aquestes zones, el Pretendent cobrava drets de duanes i altres contribucions.

L'Exèrcit carlí tenia, en 1836, en les províncies de Navarra i País Basc, un total de 30.000 homes d'infanteria i 1.000 de cavalleria. Per la seua part, l'Exèrcit liberal tenia prop de 180.000, dels quals, al voltant de 70.000 destacats en les províncies del Nord.¹⁵¹

---

¹⁵⁰ Per conèixer les relacions existents entre l'Església i l'Estat liberal cal consultar MARTÍ GILABERT, Francisco (1996): *Iglesia y Estado en el reinado de Isabel II*, Universidad de Navarra, Pamplona.

¹⁵¹ És bàsica la consulta, per aprofundir en el carlisme, del llibre de MARICHAL, Carlos (1980): *La revolución liberal y los primeros partidos políticos en España 1834-1844*, Cátedra, Madrid.

Paolo Cerruti, ex-cònsul de Sardenya ens dóna les dades estadístiques dels efectius carlins i conta com anaven uniformats:

Treinta y seis batallones de infantería de unos 800 hombres; 12 esquadrones de caballería de entre 80 y 100 caballos [...] en total 40.000 hombres que quedaran en un ejército de operaciones (20.000 hombres en las provincias del norte y 10.000 para las expediciones a Cataluña, Castilla i Asturias) y otro de reserva (10.000 hombres); considera que la caballería tiene problema tanto para conseguir caballos como para disponer de un buen jefe.

[...] las tropas estaban completamente uniformadas (capote gris claro y pantalón rojo), no utilizan chacó, sino que se ha generalizado la boina roja hasta en la oficialidad. La tela llega desde Francia en contrabando. Los fusiles provienen de los que capturan a los liberales y de los fabricados en las manufacturas de Eibar i Plasencia, que suministran a un ritmo de 1.200 al mes, cifra que podría alcanzar los 5.000 en caso de tener dinero para pagar los sueldos de los armeros (Urquijo, 2006: 607).

Cerruti nomena com a principals caps militars carlins a Eguia, Villarreal, Maroto, Moreno i Iturralde. Diu que la moral de les tropes era excel·lent.

La lluita guerrillera era primitiva, com la que portaven endavant les capes populars durant l'Antic Règim. Entraven en els pobles organitzats en partides d'entre 20 o 30 homes per aconseguir diners i avituallaments, roba, espardenyes, armes i cavalls. La seua estratègia era més de defensa que d'atac, practicaven una guerra de desgast, evitant enfrontaments en camp obert. El seu objectiu era desmoralitzar els seus enemics. També eren rudimentàries les armes que empraven: escopetes, carrabines, punyals.

L'historiador Arcadio Llistar ens descriu, amb molta claredat, la forma de lluita de la guerrilla carlina i la de l'Exèrcit liberal:

Un voluntario carlista con su fusil a la espalda recorría sin peligro una grande extensión de terreno, llegaba sin recelo hasta tocar los muros de las plazas fortificadas; cuando las tropas de la Reina, por el contrario, para hacer una marcha de algunas leguas con seguridad, necesitaban reunirse en número considerable, y según el terreno y las circunstancias, era menester un ejército entero. Acampábanse las divisiones carlistas en países tan pobres y desmantelados como las rocas que los rodeaban, y se mantenían allí largos días; y un ejército de la Reina debía regresar a un punto fortificado cuando se les concluían las provisiones que llevaban en los morrales: una derrota con dispersión era siempre fatalísima a una división de la Reina; los carlistas las sufrían de continuo, y sin riesgo de la fuerza principal, no deploraban tan terribles consecuencias (Llistar, 1987: 108).

4. LA PRIMERA GUERRA CARLINA, 1833-1840

El moviment favorable a don Carlos tenia una limitada localització geogràfica. Les principals zones de conflicte van estar el País Basc, Navarra, el Baix Aragó, Catalunya i nord del País Valencià.

Nucli molt important aquest de l'antiga diòcesi de Tortosa, territori insurgent que no té cap frontera política definida, tingué l'epicentre a les terres de l'Ebre. Tal com explica el professor Sánchez Cervelló, el territori abraçava uns 10.200 Km², era una zona socialment i econòmicament perifèrica, però que havia estat central quan el nucli vertebrador del territori era la Corona d'Aragó i que en l'època d'estudi, el riu era la via fonamental de comunicació entre el mar i el centre de la península, per tant, aquest territori ha tingut sempre un paper estratègic en totes les guerres i al llarg de tots els segles.

[...] la principal via de comunicació des de l'antiguitat fins que la construcció de l'embassament de Riba-roja (1969) acabà amb el tràfic fluvial mil·lenari. I, per aquest camí, viatjava també la sociabilitat i el parentiu que ajudava a establir complicitats i lligams amb les poblacions del Baix Aragó [...] (Sanchez Cervelló, 2015: 12-13).

Ja durant el Trienni, havien hagut rebel·lions ultres al País Basc i Navarra en contra de les mesures del Govern liberal. En tornar Ferran VII, els absolutistes o reialistes no van restar molt contents amb la seua actuació perquè els semblava que feia una política aperturista envers els liberals. En aquell moment, posen els ulls en el seu germà Carlos. Aquest no va voler reconèixer Isabel com a princesa d'Astúries i el rei l'obligà a exiliar-se. Es va produir un aixecament d'una part de les províncies del País Basc i Navarra en favor del Pretendent. A la mort del rei, també s'aixequen els Voluntaris Reialistes quan són obligats pel Govern a deixar les armes. El cos dels voluntaris en aquell moment estava format per uns 120.000 homes, comandats per oficials absolutistes.¹⁵²

---

¹⁵² Vegeu ARTOLA, Miguel (1987): *La burguesía revolucionaria (1808-1874)*, Alianza Editorial, Alfaguara, Madrid, pp. 52-55. L'autor, al capítol I, «Guerra i revolució», tracta la radicalització del conflicte entre liberals i absolutistes que comença en 1814 i la pugna entre els partidaris de Ferran VII i el Pretendent.

Per governar les zones que restaven sota el domini carlí, es formaren quatre Junes provincials, la de Biscaia, Guipúscoa, Àlaba i Navarra. El juliol de 1834 arriba als territoris el Pretendent i es crea un Govern paral·lel al liberal, una administració formada pels anomenats *Secretarios de Estado*: de Finances, Guerra, Justícia i Assumptes Exteriors. La Cort de don Carlos, no restava establerta en cap lloc fixe, sinó que es traslladava constantment per les necessitats de la guerra.

Als territoris de l'Ebre va hi haver desestabilitzacions amb la tornada dels exiliats i l'alliberament de presoners polítics, així com per part dels voluntaris reialistes i l'Església que també van ser font de desequilibri per la seua trajectòria absolutista. La primera crida a favor de Carles V la féu el tinent Manuel Carnicer el 12 d'octubre de 1833 a la Codonyera, població propera a Calanda, al Baix Aragó.¹⁵³

A l'estiu de 1835, els carlins fan expedicions a l'altra vora de l'Ebre. Les guerrilles carlines podien portar endavant incursions ofensives sense trobar gaire oposició. Però el juliol de 1836, és enviat el general Espartero a comandar el *Ejército del Norte*, amb millor estratègia que el seu antecessor, amb batalles campals i acumulació de tropes en el nord, ben proveïdes i amb paga regular.

L'any 1837 «disposant de sortida al mar, per on arribaven els mitjans per sostenir la guerra, [...] fou molt venturós per a les armes carlines» (Sánchez Cervelló, 2015: 101). Aquest any, Cabrera saquejà i assaltà els pobles de la Plana de Castelló, amb l'objectiu, de netejar de liberals la ruta de l'Expedició Reial. Als tres mesos de la proclamació de la Constitució de 1837, don Carlos va avançar amb 13.000 soldats, quasi fins les portes de Madrid. No va atacar, es va retirar al País Basc. Aquesta retirada va marcar el final de l'amenaça carlina. Van seguir lluitant durant dos anys més però fonamentalment a Navarra, el País Basc i el Maestrat.

A partir de 1837 comencen a minvar els recursos amb què comptaven els carlins. En 1839, la guerra arribava al final. El general carlí Maroto va iniciar negociacions amb el general isabel·lí, Espartero, i, al setembre, es va signar el Tractat de Bergara que donà fi a les hostilitats. Espartero es va comprometre a respectar els furs i privilegis de les

---

¹⁵³ SANCHEZ CERVELLÓ, Josep (2015): *Les guerres napoleònica i carlistes a la frontera de Catalunya, el País Valencià i Aragó (1808-1936)*, col. Biblioteca la Nau, 17, Onada edicions, Benicarló (Castelló). L'autor fa un magnífic estudi dels conflictes del segle XIX i la primera meitat del XX, que van succeir a la zona delimitada pel Baix Aragó, Terres de l'Ebre, el Priorat i la zona castellonenca de la diòcesi de Tortosa, tots ells territoris pertanyents a l'antiga Corona d'Aragó.

províncies rebels, no assetjar els soldats carlins i acceptar que els oficials foren incorporats a l'Exèrcit nacional.

Quadre conegut com *Abrazo de Vergara* en setembre de 1839. Font: *Historia de España*, dirigida per Antonio Domínguez Ortiz, Editorial Planeta, volum 9, *La transición del Antiguo al Nuevo Régimen (1789-1874)*

5. EL CARLISME VALENCIÀ

El focus més important del moviment reaccionari al País Valencià es trobava al Maestrat, territori que històricament inclou les pròpies encomanes del Mestre de l'Ordre de Montesa i la Bailia de Morella, al nord castellonenc.

El 4 d'octubre de 1833, un antic corregidor de València, el baró d'Herbés, va sortir de la capital, amb un grup d'homes armats, per unir-se a les partides que actuaven ja en el Maestrat. A Morella es van reunir la pràctica totalitat dels reialistes de València, Vinaròs, Vila-real i altres punts. Entre ells, es va allistar com voluntari un seminarista tortosí, Ramón Cabrera, que es convertirà, més avant, en cabdill de la guerrilla. Un poc després, un grup de voluntaris, a Burjassot, va proclamar el Pretendent com a legítim sobirà, amb el nom de Carles V. Es van produir altres proclamacions al Maestrat, el Camp de Morvedre i els Serrans. El 13 de novembre, el baró d'Herbés pren la ciutat de Morella. Es pot dir que ací comença la guerra carlina al territori valencià.

El carlisme valencià també tenia un fort component popular i camperol. La professora Isabel Burdiel, al respecte, ens assenyala una paradoxa:

[...] moviment d'ampli ressò popular constituït en defensa d'un model de societat basat en el privilegi, antiliberal i autoritari, que no oferia cap avantatge tangible –si no era el d'una suposada perpetuació de les formes conegudes d'explotació– als sectors populars, fonamentalment camperols, que li donaven suport (Burdiel, 1990: 79).

En canvi, el professor Sanz, veu amb claredat la necessitat del camperolat per sumar-se a la causa carlina:

A lo largo del siglo XVIII las condiciones de vida del campesinado morellano se habían ido degradando de manera constante. La acumulación de deudas, de réditos y censos a satisfacer anualmente adquirió tal proporción que en numerosas ocasiones la única manera que el campesino tenía de hacer frente a todas estas cargas consistió en despojarse de los bienes que poseía. Empobrecimiento, endeudamiento y, finalmente, desposesión: tales eran los términos en los que se saldaba la evolución del Setecientos para gran parte de los *masovers* en este territorio. [...] La degradación de la transformación del *masover* de dueño de la masía que trabaja en enfiteuta, se verá acelerada con la pérdida de los aprovechamientos comunales en los montes de la Bailía.

Desde este preciso momento comenzará a identificarse el antagonista social. Identificación que se hará más precisa cuando los beneficiarios del proceso privatizador aparezcan, y a lo largo de las sucesivas situaciones revolucionarias, como los representantes de la burguesía en el poder (Sanz, 2.000: 201 i 202).

Evarist Olcina fixa, en aquest text, com una de les causes de l'anexió del camperolat valencià al carlisme fou la desamortització.

El moviment reialista adquireix força per al País a la vella terra del Maestrat, i és justament en aquesta comarca històrica on el carlisme, des que va sorgir com a tal, adquireix tipicitat, i topicitat. [...] La inquietud produïda per les mesures desamortitzadores era ja antiga. Al País Valencià es va iniciar concretament el 1821, acabant-se la primera etapa el 1823; més avant n'hi va haver d'altres, la principal de 1836 a 1849, acabant-se definitivament el 1855. [...] L'únic perjudicat en fou el pobre arrendatari [...]. De la desamortització ençà passarien de ser masovers a ser jornaleros, i serien eradicats moltes vegades de les finques que havien treballat i de les quals van viure les seues famílies des de moltes generacions (Olcina, 1976: 35-37).

Així mateix, Samuel Garrido diu: «en Castelló, al igual que en las vecinas Borriana y Vila-real, las partidas tuvieron que ser la salida para muchos jornaleros en períodos de grandes dificultades económicas».¹⁵⁴

Però també van tenir una gran importància en el funcionament del carlisme al País Valencià les famílies absolutistes de l'oligarquia local pertanyents a la burgesia i la

---

¹⁵⁴ Consulteu, GARRIDO, Samuel (1986): *Los trabajadores de las derechas*, Diputació de Castelló, p. 33

petita noblesa valencianes que dominaven els Ajuntaments durant la restauració de Ferran VII i que encara ho seguien fent, com a carlistes, a la fi de 1833, tot 1834 i fins l'octubre de 1835, i que pertanyien a l'entorn de l'Antic Règim. Aquestes oligarquies locals van utilitzar totes les xarxes d'influència que tenien al seu abast per tal de controlar els Consistoris i el poder que representava el govern del municipi. Aquesta classe dirigent va saber avenir-se amb el veïnat, amb el que ja mantenia vincles i lleialtats personals, per tal d'articular un moviment d'oposició al liberalisme polític.

Per a Jesús Millán, al País Valencià:

[...] entre els notables carlins trobem rendistes exigents (bona part del clergat ho era), comerciants i prestamistes que veien en perill la via tradicional d'ascens en la societat. Un cercle reduït dels hisendats locals havia aconseguit, durant els segles XVII i XVIII, promocionar-se fins adquirir un títol i consolidar una propietat molt considerable» (Millán, 1990: 46).

El temor que s'havia originat entre els liberals arran la presa de Morella, va durar ben poc. El 28 de novembre va arribar a Castelló, com a governador militar, el mariscal de camp Rafael Horé. Aquest, junt a Manuel Bretón, governador de Tortosa, va recuperar Morella el dia 7 de desembre. «[...] en Calanda es capturado y ejecutado el barón de Herbés. Los constitucionales, a pesar de sus exiguas fuerzas, capturan a algunos líderes guerrilleros y fusilan a Monferrer, Covarsí, Soto, Marcoval [...]» (Romeu Llorach, 1985: 380). La majoria dels carlins que van poder fugir es van refugiar a Vistabella.

El creixent augment dels facciosos va generar temor en el Govern i açò va motivar l'aparició d'un decret, publicat el 7 de gener de 1834, instant a les diverses poblacions a la urgent formació i alistament de la Milícia Urbana que defensava el règim liberal i eixia en persecució de les partides carlines. Aquests cossos eren voluntaris i els seus oficials estaven formats, en la seua majoria, per propietaris i professionals liberals. Però conforme anava avançant la guerra, pel Reglament de 1835, el nombre de membres va créixer i a les ciutats els formaven artesans, petits comerciants i jornalers, mentre que a les zones rurals predominaven els camperols.

L'estiu de 1835, la Milícia Urbana de la província de Castelló estava formada per 16.416 homes; d'ells, només 4.451 tenien armes i 11.665 no en tenien. La cavalleria estava formada per 334 homes, d'ells 21 eren oficials (Chust, 1992. 486).

La província de Castelló es veia amenaçada de continu per partides de facciosos i moltes vegades els Ajuntaments dels seus pobles i ciutats van haver de quedar en sessió permanent davant el perill que suposava la presència d'aquests en les seues proximitats.

Notòries van ser les accions que es van donar en molts punts de la província. La capital es va veure amenaçada en moltes ocasions en què els facciosos fan pillatge pels seus voltants, robant bestiar, cànem, eines de llaurança i matant llauradors.¹⁵⁵

En aquests moments, la partida més important que actuava en la nostra província era la de José Miralles *el Serrador*, al costat de la de Forcadell. La tàctica utilitzada consistia a dividir la seua partida en grups de 20 i 30 homes que, actuant a curta distància uns d'uns altres, podien donar el cas, auxiliar-se mútuament.

Davant l'amenaça d'acostar-se a la capital, es prenen unes mesures de precaució, com l'establiment de guàrdies de cavalleria i infanteria en les dues avingudes de Borriol i l'Alcora i la immediata recomposició de tots els fusells inútils, així com la construcció de cartutxos. Com les circumstàncies eres bastant crítiques, es va acordar que la ciutat quedara il·luminada tota la nit i que restaren grups d'homes armats en els següents punts: Sant Roc, Sant Vicent, Hort d'Antonio Hernández, Convent de Sant Francesc, Molí del Toll i Plaça de Bous.¹⁵⁶

En aquestes circumstàncies, es va rebre un ofici en la matinada del dia 18 de maig per part del corregidor, en el qual s'expressava que la facció del Serrador s'havia retirat el dia anterior per Penyagolosa i Cantavieja, cap a la zona de Terol, la qual es componia d'uns 200 homes armats, uns 100 homes amb pals i gaiatos, al costat de 40 frares i un capellà. Es va demanar ajut a l'Ajuntament de Castelló per l'enviament d'una columna de la Milícia Urbana a Sucaina, Villahermosa i Sant Mateu per lluitar contra la facció.¹⁵⁷

---

¹⁵⁵ A.A.CS., sobretot les de 20 de gener, 2 de febrer, 7 de març, 6 de maig i 1 de juny del 1837.

¹⁵⁶ Vegeu RODA QUEROL, Gemma (2000-2002): «Mito o realidad: la guerra carlista en la ciudad de Castelló (1833-1840)», *Estudis Castellonencs* núm. 9, Diputació de Castelló, pp.897-900. L'autora fa un minuciós estudi sobre la Primera Guerra Carlina i la seua empenta a la ciutat de Castelló.

¹⁵⁷ A.A.CS., 12/04 i 17/05/ 1834.

Durant la resta de l'any 1834 no es va produir cap acostament de les forces carlistes a la capital castellanenca.

Moltes van ser les mesures adoptades pel govern central per a tractar de reduir el nombre de facciosos, destacant el segrest de béns de tots aquells que podien considerar-se carlins i la supressió dels monestirs o convents els individus dels quals hagueren marxat a les files enemigues.

José Miralles *el Serrador*. Font: Josep Miralles Climent (2008): *Realitat o mite? L'heroica defensa de Castelló*, Ajuntament de Castelló

Ramón Cabrera. Font: Jordi Romeu Llorach (1985): «Historia contemporánea» en *La provincia de Castellón. Tierras y gentes*, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón

L'activitat carlina es mantingué dispersa amb accions desordenades i fàcilment controlables, però la seua persistència exasperava els liberals. Aquests no en donaven massa d'importància i no els consideraren una amenaça, fins que el cap de la guerrilla, Ramón Cabrera, anomenat el *Tigre del Maestrazgo*, en la primavera de 1835, i a causa de l'afusellament del també cap guerriller Ramón Carnicer, va aglutinar un gran nombre d'homes a aquestes terres, que es van unir a la rebel·lió carlina. Les seues partides es dedicaven a saquejar els pobles que tenien fama de liberals.

Incrementa els atacs a pobles valencians com Chiva, Cheste, Bunyol, Utiel, València, Burjassot, i castellanencs com Castelló, Sogorb, Vila-real i Vinaròs; fins i tot el guerriller Forcadell va arribar a Oriola.

[...] la guerra baixa de l'interior fins a la franja litoral a l'ensem que la rebel·lió creix i les partides s'organitzen mínimament; així, a principis d'agost de 1835 Cabrera, el Serrador, Quiles i Forcadell arriben fins a Vila-real [...]. És a dir, els carlins escampen llur territori i, dels fronts originaris de Els Ports, Maestrat i Baix Ebre, baixen fins a Sucaina, Cabanes, Les Coves, La Plana, amb l'objectiu final de l'Horta de València, constantment amenaçada per les àgils forces que Cabrera havia organitzat (Monlleó i Campos, 1994: 188).

Altres partides comandades per Rufo, Quílez o Llangostera, atemoritzaven als pobles de l'Horta de València i Castelló. No es va poder aconseguir una activitat tan important com la de les províncies del Nord però, encara, es continuà lluitant després del Tractat de Bergara

L'element humà que lluitava amb Cabrera era natural dels masos de la zona o de pobles dels voltants. Eixos camperols tenien en gran estima els drets de propietat de la terra i rebutjaven les reformes liberals que en 1820 van permetre desamortitzar terres del Maestrat valencià. També es van unir als carlins, els artesans que temien proletaritzar-se. Aquesta població rural estava acostumada a una manera de vida basada en estructures sociopolítiques tradicionals.

El carlisme que es desenvolupa a aquesta zona tingué major duració per l'escassa vigilància liberal a conseqüència de la localització geogràfica del territori en zona perifèrica. Les forces liberals destacades a la zona foren insuficients, fins i tot quan es crea l'Exèrcit del Centre que actuava en el territori controlat per Cabrera. L'Exèrcit liberal va mancar de coordinació entre els diferents caps militars.

Al juliol de 1835, els carlins controlaven una part important de la província. Havien ocupat les poblacions de Puebla de Arenoso, Sucaina, Cabanes, Coves de Vinromà, Ortells, Palanques, Sorita i Villosos. El mes d'agost, també van ocupar la vila d'Onda. Cabrera va ascendir a comandant general interí del Baix Aragó.

A finals d'octubre, el govern central va decidir l'enviament a Castelló del primer Batalló del regiment de Ceuta, format per uns 1.200 homes, per la qual cosa, els carlins van sofrir algunes derrotes. Davant aquest fet, un contingent de tropes de la província fou traslladat a altres llocs.

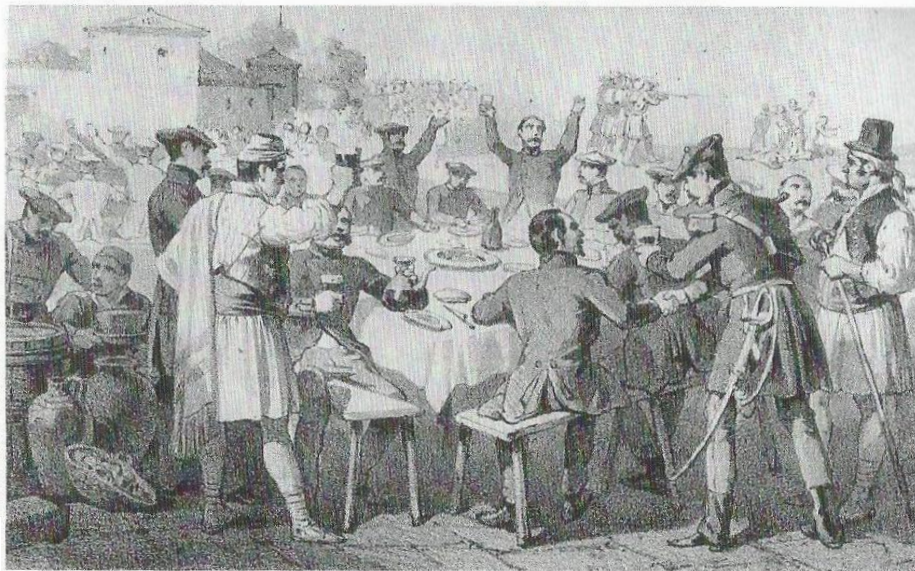
Per aquest motiu, el cristins van anar afluixant el control sobre la línia que formava el riu Sénia, amb la qual cosa, els carlins pogueren campar sense obstacles i

augmentar les comunicacions entre els diferents territoris, gaudint d'una xarxa comercial marítima a través del port dels Alfacs on arribaven armes, municions i diners.¹⁵⁸

Des de 1836, la guerra es va tornar més cruenta. Una de les causes podria estar en l'assassinat de la mare de Cabrera.

Un hecho que contribuirá a esta intensificación de la lucha será sin duda el asesinato de la madre de Cabrera por los liberales el 16 de febrero de 1836. Este atentado despertará la ira del dirigente carlista, quién a partir de este momento intensificará sus movimientos en nuestra provincia. Junto a la partida de Cabrera, cabe destacar también la acción de otras partidas ya mencionadas, como la del Serrador, Forcadell, Rufo o Viscarro, partidas de carácter local que, a pesar de ser derrotadas con relativa frecuencia, siempre volverán a reaparecer, gracias a su táctica de dispersión y reagrupación, alcanzando su máximo apogeo en estos años 1836 y 1837 (Roda, 2.000-2002: 905).

L'espiral de violència va portar a l'afusellament d'alcaldes liberals. A Burjassot, van ser afusellats 700 presoners isabel·lins.

Afusellament de presoners isabel·lins pels carlins a Burjassot el 2 d'abril de 1837.
Font: Josep Fontana (2007): *La época del liberalismo*, vol. 6 en *Historia de España*, Josep Fontana i Ramón Villares (dirs.), Crítica/Marcial Pons, Madrid.

---

¹⁵⁸ Vegeu SAUCH CRUZ, Núria (2005): «L'entramat social del primer Carlisme a les terres de l'Ebre i al Maestrat», *Recerques, Història, Economia, Cultura*, Barcelona, pp. 106-109. Tracta la visió del carlisme des de la tasca que porten endavant els sectors que integren el moviment i les característiques especials que el conformen en aquesta zona.

Cabrera va aconseguir prendre i fortificar la vila de Cantavieja en el mes d'abril de 1836, i la va convertir en el seu principal centre d'operacions.

Una de les accions més destacades del Serrador va tenir lloc el 5 de juny de 1836. Estant reunit l'Ajuntament de Castelló en sessió extraordinària, es va informar de la proximitat de la facció, que baixava per la costa de Borriol. L'Ajuntament va decretar l'enviament de tropes que van fer retirar-se a la facció.

En atenció a les crítiques circumstàncies en què es trobava la ciutat, l'Ajuntament de Castelló va decidir millorar la precària fortificació.

El Serrador va prendre el fort d'Alcalà de Xivert l'11 de juny. Així ens ho conta Vicente Meseguer:

[...] el día 8 de junio de 1836 se presentó José Miralles *el Serrador* con su división ante las tapias de Alcalá, con la intención de hacer desalojar el fuerte en el que se cobijaba una respetable guarnición... Miralles envió un mensaje al comandante del fuerte, conminándole a la rendición. Éste respondió que antes se verían sepultados entre las ruinas, que se entregarían. Se emprendió con calor el ataque...y un fuego mortífero de una y otra parte manifestaba la tenacidad de uno y otro bando. Siguió el fuego en los días 9, 10 y 11, pero a la media noche pidieron parlamento los sitiados y se entregaron (Meseguer, 2000: 72).

Quatre dies més tard, es va apoderar de Torreblanca.

La regent va decidir el nomenament del general Montes perquè s'encarregara de la direcció de les forces destinades a operar en el Baix Aragó i províncies de València i Castelló, rebent aquestes forces el nom d'Exèrcit del Centre.

El Serrador es va aproximar de nou a la capital castellonenca l'11 de juliol, una vegada Alcalà havia sucumbit. L'Ajuntament va dur a terme un pregó perquè els veïns encengueren les llums durant tota la nit i perquè augmentara la vigilància.¹⁵⁹ Els atacs van continuar al llarg del mes de juliol de 1836, ocasionant quantioses pèrdues, ja que van tenir lloc en l'horta circumdant a Castelló. Després, Serrador es va dirigir a Onda.

El 17 de juliol, Cabrera ronda per pobles propers a Castelló. Baixa a Bell-lloc i d'ací es dirigeix a Vila-real i després a Borriol.

---

¹⁵⁹ A.A.CS., sessió extraordinària 13/07/1836.

El 31 d'octubre de 1836, el general en cap de l'Exèrcit del Centre, Evaristo San Miguel, reconquesta Cantavieja.

Les despeses de la guerra són molt elevades i la Junta d'Armament i Defensa el 3 de novembre acorda imposar una contribució extraordinària mitjançant un arbitri que gravava la carn, el vi, l'aiguardent, el xocolata i els licors.

5.1 Castelló assetjada per les tropes carlines. Mite o realitat?

El 20 de gener de 1837, al migdia, la facció arriba a la ciutat, passa pel Caminàs i després de saquejar els camps i les alqueries, i afusellar més de cinquanta llauradors que estaven treballant els seus camp, es retira cap a Canet en direcció a Torreblanca. També al febrer, s'acosta a la capital la facció de Cabrera però es derrotada pel brigadier Borso di Carminati. El 31 de març, l'Ajuntament celebra una sessió extraordinària perquè Cabrera es troba a Nules i es queden en sessió permanent fins el 2 d'abril en què Cabrera abandona Nules i va a assetjar San Mateu.

El 17 de juny, altra vegada l'Ajuntament es constitueix en sessió permanent per acostar-se la facció de Serrador pel Pinar. Es clou la sessió quan entra a Castelló la columna del Brigadier Borso.

Al juny de 1837, don Carlos travessa, amb el seu exèrcit, el riu Ebre, per la població de Xerta i el 3 de juliol s'uneix a la facció de Cabrera en Sant Mateu. L'Ajuntament de Castelló, altra vegada, s'ha de quedar en sessió permanent.

Trajectòria de l'Expedició Reial de don Carlos, Carles V per als carlins, que va passar per Castelló l'any 1837. Font: Josep Miralles Climent (2008): *Realitat o mite? L'heroica defensa de Castelló*, Ajuntament de Castelló

La vila de Castelló comptava amb un nodrit contingent de forces armades per la seua defensa. Les unitats eren les següents: Segon Batalló del Regiment d'Infanteria de Saboia núm. 6, Batalló dels Caçadors d'Oporto, Regiment Provincial de Lorca núm. 33 i Tercer Batalló de Voluntaris de València. Entre les quatre unitats sumaven uns 7.200 soldats. A més també comptava amb membres de la Milícia Nacional que reunien al voltant de 1.300 homes. Cal afegir els guàrdies de camp, els paisans armats i algunes menudes unitats del municipi.¹⁶⁰

Els carlistes baixen a Cabanes i des d'allí, el 7 de juliol, insten a la capital a rendir-se. Els veïns, la Milícia i la columna del brigadier Borso s'organitzen per la lluita i el comandant general Antonio Boil, l'alcalde major Antonio de Vera i el comandant de la Milícia Nacional José Ballester, als quals anava dirigit el plec intimidatori, donen la callada per resposta.¹⁶¹ L'ofici era el següent:¹⁶²

¹⁶⁰ Consulteu MIRALLES CLIMENT, Josep (2008): *Realitat o mite? L'heroica defensa de Castelló*, Ajuntament de Castelló, pp. 41-45. En aquest llibre, l'autor ens ofereix algunes claus per apropar-nos als esdeveniments i interpretar el seu significat històric.

¹⁶¹ Vegeu LLISTAR ESCRIG, Arcadio (1887): *Historia de la Provincia de Castellón*, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, edició de 1987, València. A les pàgines 107 a 112 ens conta la primera guerra carlina.

¹⁶² Vegeu GIMENO MICHAVILA, Vicente (1984): *Del Castellón Viejo*, Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid, p. 68.

COMANDANCIA GENERAL DE ARAGÓN, VALENCIA Y MURCIA

Voy a vanguardia del Excto. del Rey N. Señor con mi División y le prevengo estoy decidido mañana a atacar ese pueblo. Si V. quiere aprovechar los momentos críticos y cortos de evadirse del golpe fatal a que se harán acreedores con la resistencia, espero por momentos la contestación.

Advierto a V. que no perdonaré medio alguno para desalojarles aunque me sea preciso quemar toda la población.

Dios guarde a V. muchos años. Cuartel General de Cabanes, 6 Julio de 1837

El General Ramón Cabrera

(rubricado)

Sr. D. Antonio Vera, Alcalde Mayor de Castellón

Don Carlos es dirigeix cap a Vila-real i partides de facciosos voregen la capital per la costa de Borriol, el Bovalar, camins de Benicàssim i Canet, voltants dels ermitoris de Lledó, Sant Francesc i Sant Roc, incendiant cases i pellers.

Perquè les partides de carlins no pogueren aixopugar-se, el comandant general de Castelló, Antonio Boil mana incendiar l'ermita del Calvari, que havien pres els carlins, i les alqueries d'Isidoro Gelpi i José Torres.¹⁶³

Avisado Buil de que la iglesia del Calvario había sido ocupada por numerosas fuerzas de infantería y de caballería [...] rompió el fuego de artillería con tal acierto que fueron en breve desalojados [...]. Para que no volviesen aposeionarse de aquel punto, la compañía de incendiarios le pegó fuego y redujo a cenizas (Madoz, 1845-50: 232).

Els facciosos es repleguen a Vila-real, realitzant incursions per Onda i els seus voltants.

---

¹⁶³ El dia 3 de juliol l'Ajuntament queda en sessió permanent fins el dia 9 per la vesprada, en què es promulga la Constitució de 1837.

L'arxiver de Castelló, Juan Antonio Balbás, ens conta així el setge de Castelló:

El día 7 desembarca rápidamente el segundo batallón de Saboya y corre a la población, medida oportunamente adoptada por el brigadier Borso di Carminati, que agradecerá eternamente Castellón por la doble seguridad que este refuerzo prometía.

Al anoecer de ese día [...] las huestes del Pretendiente fueron ocupando respectivamente la alquería llamada de Farcha, el ermitorio del Calvario, el de Lidón, el molino de Casalduch y Almazora y Villareal.

Forcadell ocupó la primera posición y se acercó a las tapias de la plaza, Cabrera ocupó el segundo punto, el tercero Serrador y La Cova, la vanguardia de navarros el cuarto, y en Almazora y Villarreal acamparon los restos del ejército a las órdenes de D. Carlos. [...] Al amanecer el fuego era horroroso por la parte del Toll; pero bien pronto fueron desalojados los carlistas del convento de Capuchinos que ocupaban, y forzados a replegarse al grueso de sus fuerzas acampadas en la ermita de Lidón.

Mientras tanto numerosas fuerzas de infantería y caballería atacaban vigorosamente por la parte del Calvario. En breve fueron desalojados los carlistas y perseguidos a larga distancia, y para que no volvieran a posesionarse de aquel punto, se pegó fuego a la Iglesia que quedó reducida a cenizas.

Reforzado el enemigo con algunas compañías de las que estaban en Lidón, ocupa otra vez el convento de Capuchinos y emprende un nuevo y vigoroso ataque. Conocida la urgente necesidad de privarle al enemigo de tan poderoso refugio, sale la compañía de incendiarios, desalojando al enemigo e incendiando el convento, dejándolo reducido a escombros.

Por la tarde se renovó el ataque en algunos puntos, particularmente sobre el fuerte y puerta de San Roque, y desde la alquería de Manuel Tirado; pero no pudiendo adelantar un paso, los carlistas se replegaron con algunas bajas hacia Lidón y cuesta de Borriol.

En la madrugada del 9 se vieron desfilar las masas carlistas hacia Villarreal. (Balbás, 1884: 161-164).

Els carlins de l'Expedició Reial arriben a Castelló. Font: Josep Fontana (2007): *La época del liberalismo*, vol. 6 en *Historia de España*, Josep Fontana i Ramón Villares (dirs.), Crítica/Marcial Pons, Madrid

Pel Reial Decret del 12 d'octubre de 1837, la ciutat de Castelló de la Plana és declarada Fidel i Lleial Ciutat, pel valor demostrat pels seus habitants i tropes en la defensa de la ciutat els dies 7, 8 i 9 de juliol d'aquest any.

Quan encara no havia acabat la guerra, el 2 de juliol de 1839 el, aleshores, regidor de l'Ajuntament de Castelló, Pedro Gutiérrez de Otero, va proposar al municipi que instituïra la commemoració anual de les accions de juliol de 1837. Aquesta proposta quedà aprovada.

Per a portar a terme la defensa del setge carlí la ciutat es va envoltar de muralles en 1837. La fortificació contava amb dos forts i sis bateries al costat de les entrades i eixides de la població:

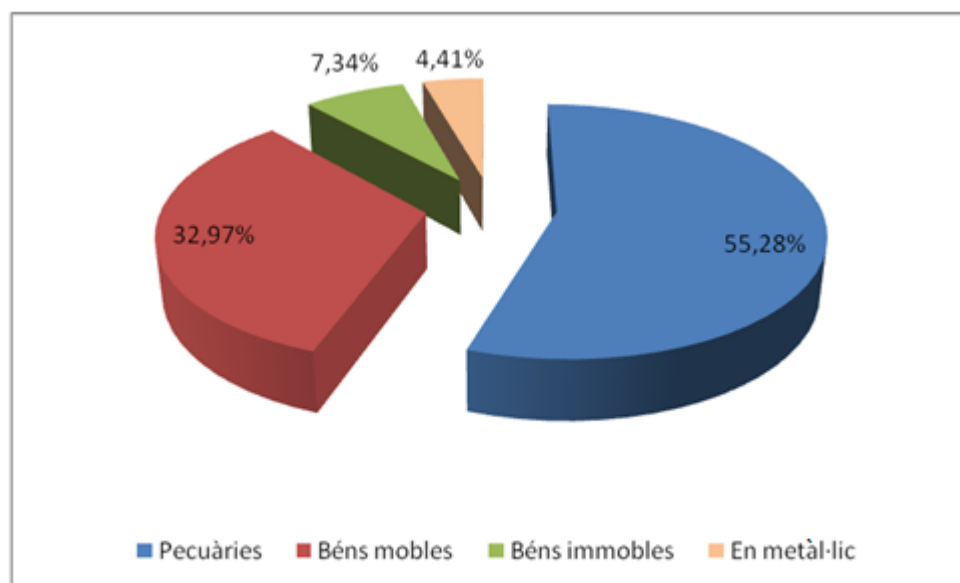
La bateria del fort de San Roc que protegia el portal del Toll; la del portal de Sant Doménech; la del fort de Sant Francesc que defensava el portal del mateix nom; la del portal de les Doberies; la del Calvari o portal de Morella i la de la porta de la carretera de l'Alcora.

Per a la construcció d'aquesta muralla es va nomenar una Junta de Fortificació. Els habitants de la ciutat van haver de carregar amb contribucions especials en forma de diners o de prestació personal. Tots els edificis que van quedar fora de la primera línia de fortificació van haver de ser enderrocats. Els danys causats van ser quantiosos.

L'Ajuntament, en la sessió del 12 de novembre de 1837 demana la formació dels expedients corresponents a les pèrdues que han sofert en els seus béns, els habitants de Castelló, per la guerra.

Aquests expedients permeten obtenir una valuosa informació sobre les dades dels atacs, les partides que van cometre l'assalt i els llocs on van tenir lloc. Robatori d'animals, eines de llaurança, collites, incendis d'alqueries i pellers. També hi hagueren pèrdues per la construcció de la muralla perquè s'hagueren de demolir edificis, tallar arbres i destruir horts i conreus.

GRÀFIC I. RESUM GENERAL DE LES PÈRDUES OCASIONADES PER LA GUERRA

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Arxiu Municipal de Castelló. *Daños de la Primera Guerra Carlista*, citades per RODA QUEROL, Gemma (2000-2002): «Mito o realidad: la guerra carlista en la ciudad de Castelló (1833-1840)», en *Estudis Castellonencs* núm. 9, Diputació de Castelló

Segurament van hi haver més denúncies de les existents a la caixa de l'Arxiu Municipal, però només coneixem aquestes. Al final dels llistats de la caixa trobem un resum general de les pèrdues.

Sobre aquests fets hi ha diferents historiadors que pensen que aquestes accions, dels dies 7, 8 i 9 de juliol, no representen cap heroïcitat per part de la ciutat, que els historiadors locals l'han exagerada i que Castelló ni fou tan heroica ni tan liberal.

Un d'aquests historiadors, en referir-se a aquestes operacions, diu: «[...] un fet de guerra que no passa de ser un més entre els molts que es van produir al llarg de set anys d'enfrontament bèl·lic» (Miralles, 2008: 35).

I, al final de la seua obra, acaba dient:

Pensem que Castelló convertida per aquells anys trenta del segle XIX en capital de la nova divisió provincial, i vivint-se al llarg del segle un ambient de romàntica exaltació revolucionària per part d'un sector de la nova burgesia, necessitava veure's realçada amb algun fet heroic de la nostra història contemporània.

El que sembla que va ser un atac estratègic dels carlistes [...] unit a l'exaltació i exageració que van manifestar els defensors de la ciutat mitjançant parts de guerra, proclames, manifestos, [...] van contribuir a convertir un fet menor -en el context d'una llarga guerra-, en una heroica defensa quasi que numantina, que es va anar arrossegant fins els nostres dies convertint el fet en un autèntic mite per a la ciutat de Castelló de la Plana (Miralles, 2008: 79).

Pot ser tinga raó i els fets es van magnificar per part de les autoritats, però les fonts estan ahí. Les actes de l'Ajuntament, les de la Diputació, els Butlletins Oficials de la Província, els lligalls de l'Arxiu Municipal sobre la guerra, els milicians, els expedients de les pèrdues... En fi, tota la documentació existent sobre el conflicte, podria exagerar, però, no creguem, mentir. De tota manera, nosaltres hem de beure de les fonts, encara que també hem de saber interpretar-les.

El cap polític dirigeix una crida als castellanencs amb motiu de la publicació de la Constitució de 1837, igualment la Diputació Provincial emet un manifest amb la mateixa finalitat.

L'Ajuntament decideix fer-ho quan la guerra es trobe en tota la seua efervescència, però no fou així. La vesprada del 9 de juliol, quan la facció de Cabrera es retira dels voltants de la capital en direcció a Vila-real, es proclama la Constitució.

Però la guerra continua. El dia 20 de setembre, els caps carlins Maestre, Rufo i Vizcarro derroten una columna que dirigia el comandant general, José del Riego, en els

voltants de Borriol. El 3 d'octubre aquest cap, auxiliat per l'esquadró de Milícia Nacional, va tornar a experimentar altra desfeta en el mateix lloc i mor en la contesa, juntament amb Ramón Vicente, sergent segon de l'Esquadró de la Milícia Nacional.¹⁶⁴

Els carlins es repleguen a l'Alcora amb la força de set batallons, amb el ferm propòsit d'encorralar la vila de Llucena, la qual va patir un setge de quatre dies. Davant la impossibilitat de prendre Llucena, Cabrera es va retirar a Atzeneta del Maestrat i Benassal i des d'allí altra vegada a Sant Mateu.

5.2 Final de la guerra, 1838-1840

Al llarg de 1838, els carlins van continuar amb la seua activitat. Cabrera pren altra vegada Morella el 28 de gener.

El mes d'agost de 1839 es va signar el Tractat de Bergara entre el general Espartero i el general Maroto. Aquest conveni va suposar la fi de la guerra al País Basc i Navarra i com a conseqüència, el Pretendent va fugir a França. Cabrera es va negar a acceptar aquest acord i va titllar a Maroto de traïdor a la causa carlina. La guerra va continuar al nostre territori, fonamentalment al Maestrat i els Ports.

Amb data 18 de novembre de 1839, el comandant general, per circular del duc de la Victòria, demana a l'Ajuntament de Castelló una relació de les famílies dels facciosos per tal de procedir a la seua expulsió i que els siguen confiscats els seus béns.¹⁶⁵

---

¹⁶⁴ A.A.CS., 30/10/ 1837.

¹⁶⁵ A.A.CS., 18 i 24 de novembre de 1839

TAULA I
FUGITS A LA FACCIÓ

Facciós	Familiar
Bautista Segura	Mariana Falomir (consort)
Ambrosio Chillida	Teresa Comín (mare)
Pascual Moliner	Mariana Samit (consort)
Francisco Vidal	Isabel Barriero (consort)
José Cazorla	Mariana Espinosa (consort)
Cristóval Peris	Josefa Salina (dona)
José Gómez	Joaquín Gómez (pare)
José Segarra	Francisco Segarra (pare)
Domingo Peris	Francisca Clarós (consort)
Domingo Bayer	No consta
Vicente Conesa	Germans (menors d'edat, estan a la Beneficència)

Font: *Actes de l'Ajuntament de Castelló*, 18 de novembre de 1839

TAULA II
FAMILIARS DE FACCIOSOS PER A SER EXPULSATS
I CONFISCATS ELS SEUS BÉNS

Familiar	Parentiu del facciós
Sebastián Royo	Un fill
Ramón Vallés	Un fill
Vicenta Carpi	Un fill
José Saborit	Un fill
Francisca Espinosa, vídua	El marit
Antonia Ramos, vídua	Un fill
José Conill	Un fill
Vídua de Nicolás Saborit	Un fill
Vicenta Marco	Un fill
Francisco de Paula Giner	Un fill
Fernando March (diputat provincial)	Un fill
Antonia Collado, vídua	Un fill

Font: *Actes de l'Ajuntament de Castelló*, 24 de novembre de 1839

TAULA III VOLUNTARIS REIALISTES QUE VAN FUGIR

Reialistes	Lloc on van fugir
Roque Dombilio	a Vilareal
Ramón Vallés	a València a principis de 1834
Vicente Sáez	a València a finals de 1837
Justo Pérez	a Benicàssim a principis de 1836

Font: *Actes de l'Ajuntament de Castelló*, 24 de novembre de 1839

Per fi el 30 de maig de 1840, el general Espartero va aconseguir apoderar-se de Morella. Aquest fet va posar el punt i final a la llarga guerra, de set anys, esdevinguda a les nostres terres. Sí, la Primera Guerra Carlina havia acabat, però «no así la mayoría de los problemas que habían estado en sus fundamentos y su prolongación, y que por lo tanto volverían a resurgir no demasiado después» (Ortega, 1992: 495).

Cabrera va fugir cap a França i posteriorment a Anglaterra.

Com a conclusió afirmem que el carlisme es va manifestar com un moviment social que aglutinà als descontents i opositors a l'Estat liberal dels sectors nobiliaris i populars, tant urbans com rurals.

Arran l'acord que havia pres l'Ajuntament el 2 de juliol de 1839 sobre la commemoració del setge carlí a la ciutat de Castelló, uns anys més tard, el 2 de juliol de 1864, la corporació pren la decisió de celebrar festes els dies 7, 8 i 9 de juliol, amb diversos actes, com missa, corregudes de jònecs, donació d'almoines als pobres i als presos, focs d'artifici... L'any 1876, al títol de *Fiel Leal Ciudad*, Alfonso XII afig el de *Constante*.

Per recordar els herois de Castelló, s'inaugura al bell centre del Passeig de Ribalta, l'any 1898, un obelisc. Els liberals i republicans de Castelló van continuar amb la commemoració fins l'any 1937, en plena guerra civil, per tal de celebrar el centenari de la defensa (Miralles, 2008: 77).

L'obelisc fou enderrocat l'any 1939, no se sap ben bé per qui, si pels carlins o pels franquistes, però fou reconstruït en 1982.

Obelisc, al Passeig Ribalta, commemoratiu del setge carlí a Castelló en 1837. Font: Manuel Martí Martínez (1999): «La fabricación de la provincia (1833-1975): de la identidad provincial y sus beneficiarios» en *La provincia de Castellón*, Mª Jesús Gimeno (dir.), Diputació de Castelló

CAPÍTOL IV
ELECCIONS A CORTS
CONTINUÏTAT HEGEMÒNICA DE LA
PLUTOCRÀCIA

CAPÍTOL IV. LES ELECCIONS A CORTS. CONTINUÏTAT HEGEMÒNICA DE LA PLUTOCRÀCIA

A l'acabar l'Antic Règim, les forces socials liberals plantegen la construcció d'un Estat que renove les bases jurídiques, econòmiques i socials de la societat estamental i reporte un règim polític i una societat liberals.

En aquest nou ordre, és una premissa substancial la regulació del dret al vot. Aquest passa per diferents etapes igual que la història política.

En el període isabel·lí hi van haver 22 eleccions generals amb sis lleis diferents i es contemplen els següents models de sufragi:

Sufragi censitari indirecte, entre 1834 i 1835.

Sufragi universal indirecte des d'octubre de 1836 a novembre de 1837.

Sufragi censitari directe de 1837 a 1868 amb alts i baixos quant a l'amplitud del cos electoral.

En aquesta variada normativa electoral existeix un factor comú a totes les lleis de l'època isabel·lina i és el caràcter censitari del sufragi en funció de la riquesa, la propietat i l'educació per a formar part del cos electoral.

Anem a fer un estudi de les eleccions a nivell local i provincial inserides i relacionades amb el panorama nacional per la legislació electoral. El poder central va obrint-se camí davant la primacia de les oligarquies locals.

Estem d'acord amb Andrés Borrego quan diu que 1845 marca una divisòria en la pràctica electoral del període que ens ocupa. Abans de 1845 dominen les forces locals enfront del centralisme encara imperfecte; eleccions fetes sense influència de l'executiu ni la burocràcia amb la intervenció de les autoritats locals i majors contribuents. En 1845 canvia el panorama i s'estableix el sistema de les candidatures oficials, buscant els candidats el suport dels ministres en compte de captar-se la confiança dels electors. És

també en aquesta segona època, segons Fernández Almagro, quan es sistematitzen o abunden les corrupcions electorals.¹⁶⁶

A més d'una anàlisi quantitativa, intentarem assenyalar els aspectes qualitatius de les eleccions i les persones que les conformen, les elits locals, que a uns els atorga la seua admisió en el cens electoral i als altres el poder formar part de la Cambra, ressaltant, d'aquests, la ideologia política i el poder econòmic.

1. LES CORTS SEGONS L'ESTATUT REIAL

Amb el sistema de l'Estatut Reial es van celebrar tres eleccions generals, les de juny de 1834, amb dues legislatures, i les de febrer i juliol de 1836.

Per a Isabel Burdiel el sistema de l'Estatut Reial es va convertir en l'expressió política dels desitjos de seguretat i moderació de l'ala més influent i conservadora del liberalisme (Burdiel, 1987 : 28).

En paraules de Miguel Artola «[...] es el signo de la transacción que a los liberales del exilio, interior y exterior, ofrece el pequeño grupo de moderados que en estos momentos ejercen un poder sin proporción con su fuerza social». (Artola, 1978 : 287).

1.1 L'Estatut Reial

A la mort de Ferran VII, el 29 de setembre de 1833, Mª Cristina realitza una ràpida transformació de règim per tal de satisfer les aspiracions dels liberals que són els únics capaços, davant les pretensions de l'aspirant carlí, de defensar els drets al tron de la seua filla Isabel. La reina governadora, a proposta del president del Consell de Ministres, Cea Bermúdez, publicava un manifest per al govern de la Regència. Aquest manifest no va satisfer ningú, ni al bàndol absolutista ni al liberal, la qual cosa es va traduir en una oposició a Cea. Mª Cristina deixa de donar-li suport i el substitueix, al

---

¹⁶⁶ BORREGO, Andrés, citat per FERNÁNDEZ ALMAGRO, Melchor (1943): *Las Cortes del Siglo XIX y la práctica electoral*, Revista de Estudios Políticos, Madrid, Tomo V, p. 387. Aquestes cites les arreplega JOVER ZAMORA, Jose M^a (1981) en «Prólogo», *La era Isabelina y el Sexenio Democrático en Historia de España* de Menéndez Pidal, Tomo XXXIV, Espasa Calpe, Madrid p. 50.

gener de 1834, per Martínez de la Rosa. Aquest en l'Estament de Procuradors afirmava que el seu govern amb l'Estatut pretenia «restablecer las antiguas leyes fundamentales de la Monarquía con las mejoras que establece la mudanza de los tiempos y los progresos de la civilización».¹⁶⁷

Però, en opinió de Joaquín Tomás Villarroya «[...] los mecanismos del gobierno establecidos por el Estatuto no tenían su origen en las antiguas y veneradas instituciones de la nación, sino en las nuevas doctrinas institucionales y representativas» (1981, pp 5 28).

Mª Cristina de Borbón. Reina Gobernadora. Francisco Martínez de la Rosa.

Font: *Historia de España*, Antonio Domínguez Ortiz (dir.) (1988), Volum 9 *La Transición del Antiguo al Nuevo Régimen (1789-1874)*, Editorial Planeta, Barcelona

L'opinió pública liberal demanava la redacció d'una Constitució i Martínez de la Rosa va considerar que la situació del país ho exigia. L'Estatut Reial va ser sancionat per la Reina Gobernadora el 10 d'abril de 1834. Era una Constitució atorgada per la Corona i a més incompleta, ja que mancava d'una declaració de drets, la qual va ser demanada per l'Estament, una vegada instal·lat, en el projecte de contestació al discurs

---

¹⁶⁷ *Diario Sesiones Cortes* (a partir d'ara D.S.C.), 16 octubre 1834, p. 546

de la Corona, i que es va aconseguir en la reforma de l'Estatut preparada pel Ministeri Istúriz en 1836.¹⁶⁸

L'Estatut Reial tenia com preocupació fonamental la restauració i ordenació de les Corts. Aquestes estaven formades per dos estaments, el d'Eminents i el de Procuradors per elecció. El primer d'ells era l'encarregat de representar els interessos morals de la societat i el segon els interessos materials.

L'estament d'Eminents es trobava integrat per dues classes de membres: els hereditaris i els de nomenament reial. A la primera categoria pertanyien els grans d'Espanya. La segona requeia en arquebisbes i bisbes; títols de Castella; persones qualificades en les carreres administrativa, política o militar; propietaris territorials i amos de fàbriques; persones que en el cultiu de la ciència o de l'ensenyament hagueren adquirit gran renom o celebritat. Gaudien del seu càrrec com vitalici i el seu nombre podia ser il·limitat. L'Estament de Procuradors era enterament electiu fruit d'un sufragi acusadament censitari. Aquest procediment electoral afavoreix el caràcter oligàrquic de les Corts. La normativa electoral es concreta en el decret del 20 de maig de 1834. L'elecció era indirecta en dos graus: Junes electorals de partit i Junes electorals de província.

Les primeres limitaven l'accés al cos electoral als individus dels Ajuntaments i a un nombre igual de majors contribuents de totes les ciutats que eren cap de partit judicial. En aquest primer cens electoral participaren al voltant de 16.000 espanyols i afectava exclusivament al 0'15-0'25 % del total de la població. Hi havia a Espanya 21.000 nuclis de població i 452 caps de partit. La Junta Electoral triaria dos compromissaris o electors per cada partit, amb excepció dels pobles que tenien 30.000 habitants, als quals els corresponien tres electors, i un elector més per cada 20.000 habitants. Aquests compromissaris formaven la Junta Electoral de província. En aquesta segona tria, el nombre d'electors a Espanya va ser de 950.

---

¹⁶⁸ El text de l'Estatut Reial ve en el *Boletín Oficial de Valencia y Castellón de la Plana*, núm. 69 del 29 d'abril de 1834.

També un magnífic comentari a l'Estatut Reial pot consultar-se en TOMÁS VILLAROYA, Joaquín (1981): «El proceso constitucional» en *La era Isabelina y el Sexenio Democrático, Historia de España de Menéndez Pidal*, cap. I, Tomo XXXIV, Espasa Calpe, Madrid pp. 5-28. Del mateix autor (1968): *El sistema político del Estatuto Real (1834-36)*, Instituto de Estudios Políticos, Madrid.

Podien ser nomenats electors, en primer lloc, els individus de l'Ajuntament del poble cap de partit, fins i tot els síndics i diputats. En segon lloc, els majors contribuents que havien concorregut a l'elecció. I en tercer lloc els individus que reuniren les condicions següents: ser espanyol o fill de pares espanyols, tenir 25 anys complits, dur més d'un any de residència en algun dels pobles de la província, ser propietari de predi que rendisquen 6.000 reals o colon que pague igual quantitat per l'arrendament o propietari que conree les seves terres justificant que li produeixen la meitat d'aquella renda anual, ser comerciant que pague 400, 300 o 200 reals, segons població, de contribució per subsidi de comerç, fabricants que paguen 6.000 reals d'arrendament de la fàbrica o que sent pròpia justifique que li produïa 3.000 reals de renda anual si la tinguera arrendada, empleats de nomenament reial que cobren 6.000 reals de sou anual.

Podran així mateix ser electors: els advocats amb estudi obert incorporats en qualsevol dels Col·legis del Regne, els relators i escribans de Cambra, els catedràtics i professors de Ciències amb nomenament reial, els directors, censors i secretaris de les Societats d'Amics del País, els directors, censors i secretaris de les acadèmies reials, els vocals de les Reals Acadèmies de Medicina i Cirurgia.

Els electors de província triarien als procuradors. Un procurador per cada 70.000 habitants. En la Junta Electoral de Província formen la mesa el governador civil i dos escrutadors i un secretari nomenats d'entre els electors i pels electors.

Per a ser triat procurador a Corts és necessari reunir les condicions que requereix l'article 14, títol 3r de l'Estatut Reial, a saber: ser espanyol o fill de pares espanyols, tenir 30 anys complits, gaudir de 12.000 reals de renda pròpia anual, haver nascut en la província que el nomene, o haver residit en ella durant els dos últims anys, o posseir allí algun predi rústic o urbà o cabdal de cens que produïxca la meitat de la renda necessària per a ser procurador.

El requisit de naturalesa econòmica tenia un doble propòsit: aconseguir una representació seleccionada i garantir la independència moral i política dels elegits.

L'article 18 de l'Estatut, a diferència de la Constitució de 1812, admetia la reelecció immediata i indefinida dels procuradors. El càrrec era renunciable i gratuït.

Les funcions de les Corts eren tres: legislativa, financera i de control. Les lleis havien de ser aprovades pels dos estaments i sancionades pel rei.¹⁶⁹

El dret de petició era l'única opció que els membres dels Estaments podien realitzar per pròpia iniciativa. La proposició firmada per dotze procuradors ha de ser dictaminada favorablement per dues de tres comissions, abans que el president assenyale el dia per la seua discussió.

Obertura de les Corts de L'Estatut Reial. Font: Manuel Chust Calero (1992): «La revolución burguesa» en M. Chust (dir.), *Historia de Castellón*, Editorial Prensa Valenciana, València.

1.2 Eleccions de juny de 1834

El Reial Decret de 20 de maig de 1834 de convocatòria a Corts fixava el nombre de procuradors en 188 i el dia 20 de juny com data de reunió de la juntes electorals en cada poble cap de partit judicial, engegant-se el primer procés electoral de l'Espanya isabel·lina. Aquest Reial Decret desenvolupava els principis de l'Estatut Reial i marginava importants sectors liberals que pugnaven per formar part del cos electoral.

---

¹⁶⁹ Al *Boletín Oficial de las provincias de Valencia y Castellón*, del 30 de maig de 1834 ve el decret del 20 de maig per a la convocatòria a Corts Generals i eleccions de procuradors.

El cens electoral era notablement reduït i poc representatiu de la realitat política de l'Espanya del moment, doncs el cos electoral del primer grau d'elecció a Espanya reunia al voltant de 16.000 individus, afectant a exclusivament al 0'15-0'25 % del total de la població i el de les eleccions del segon grau baixava a un total de 950 electors.

Aquestes eleccions, les primeres de l'època isabel·lina, es van desenvolupar en un ambient d'escassa atenció, en primer lloc, perquè la preocupació pública se centrava en les vicissituds de la guerra carlina i de l'epidèmia del còlera que assotava Espanya; en segon lloc perquè l'estructura indirecta i la reduïda composició del cos electoral no despertava l'interès popular, i en tercer lloc, perquè les diferències en el si del partit liberal no havien tingut temps encara d'exterioritzar-se¹⁷⁰, per la qual cosa van manca d'enfrontaments electorals entre els diferents grups d'opinió que els formaven.

1.2.1 Eleccions a Castelló

El dia 4 de maig de 1834 en la Casa Capitular de la ciutat de Castelló de la Plana es reuniren els membres de l'Ajuntament en sessió extraordinària presidida pel senyor sotsdelegat principal de Foment, el qual presenta un exemplar de l'Estatut Reial per a la convocatòria a Corts Generals del Regne. S'acorda procedir a la seva proclamació i s'organitzen els preparatius dels actes que es realitzaran per festejar l'esdeveniment.

El 28 del mateix mes presenta a l'Ajuntament una Reial Ordre perquè es verifiqui la promulgació de l'Estatut Reial, la convocatòria per a Corts Generals del regne i un Reial Decret per a les eleccions de procuradors. El governador civil determina que la promulgació es realitzi el diumenge 1 de juny.

Junta electoral de Partit

La província de Castelló es divideix en 10 partits judicials, a saber: Castelló de la Plana, Vila-real, Sogorb, Vinaròs, Nules, Viver, Sant Mateu, Albocàsser, Morella i Lluçena.

---

¹⁷⁰ Vegeu TOMÁS VILLARROYA, Joaquín (1968), *op.cit.*, p. 431, citat per CABALLERO, Margarita (1994): *El sufragio censitario. Elecciones Generales en Soria durante el reinado de Isabel II*, Junta de Castilla y León, Valladolid, p. 20.

El 20 de juny es reuneix en la Casa Capitular de Castelló la Junta Electoral de Partit, formada pels catorze membres de l'Ajuntament al costat de catorze majors contribuents per a nomenar als dos electors de partit que han de concórrer a l'elecció de Procuradors per a Corts Generals del Regne.

L'Ajuntament estava format per l'Alcalde Major, Antonio Chamodín; regidor degà, Francisco González Gaeta, hisendat; regidors: José Conca, hisendat; José Ros, hisendat; Nicolás Ballester, comerciant; Ramón Climent, hisendat; Manuel Blasco, confiter; Francisco Balado, llaurador; Vicente Vinyals, metge; Francisco Ruiz, advocat; Joaquín Andreu, sabater; Bautista Fabregat, argenter; Vicente Roca, comerciant i Nicolás Ramos, cirurgià.

Els majors contribuents en aquesta ocasió eren, Francisco de Paula Giner, Baró de Benicassim; Nicolás Tosquella, hisendat; Gabriel Segarra, hisendat i comerciant; Juan Bautista Mas, hisendat; Isidoro Juan Bigné, comerciant; Aurelio Cardona, hisendat; José Oliver, comerciant; Manuel Alba, soguer; Antonio Ferrer, hisendat; Pedro Bigné, comerciant; Antonio Martí, hisendat; Joaquín Tosquella, hisendat; Ramón Climent, hisendat i Pedro Ruiz, soguer.

Tots els compromissaris o electors formaven part de la oligarquia castellonenca. Podem comprovar que la gran majoria n'eren hisendats i comerciants, però també hi havien dos soguers que formaven part de l'elit econòmica de Castelló.

L'elecció es duu a terme per escrutini secret posant, cada individu, dintre de l'urna una cèdula amb el nom i cognoms del subjecte per qui votava. Va resultar elegit, en primer lloc, Gabriel Segarra per 22 vots dels 28 existents i en segona ronda Luis Bellver amb 17 vots.¹⁷¹

---

¹⁷¹ Consultat en Archivo General del Congreso de Diputados (a partir d'ara A.G.C.D). *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la Serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 10, núm 11.

TAULA I ELECTORS DE PARTIT

Electors	Partits judicials
Jose Miquel y Polo Mariano Miquel y Polo	Albocàsser
Gabriel Segarra Lluís Bellver	Castelló
Francisco Gascó Cristóbal Vela	Llucena
Antonio Gavarda Tadeo Boix	Morella
Tomás Bru Vicente Font	Nules
Joaquín Moliner	Sant Mateu
José Royo Vicente Sala	Sogorb
Jose Agustín Bas Gerónimo Emo	Vila-real
Agustín Ballester Joaquín Ayguals	Vinaròs
Miquel Lozano José Cuevas	Viver

Font: Elaboracio pròpia a partir del Archivo General del Congreso de los Diputados, *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la Serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 10, núm 11

Gabriel Segarra, d'opinions conservadores, era membre de la Junta de Beneficència i ciutadà d'immemorial. Luis Bellver, Jerónimo Emo, José María Royo, Antonio Gavarda i Joaquín Moliner van ser diputats provincials en la Diputació formada el novembre de 1835.

Junta Electoral de Provincia

El dia 30 de juny es reünix a Castelló, per ser capital de la província, i sota la presidència del governador civil Joaquín María Salvador i Vidal, Marquès de Villores, la Junta Electoral Provincial formada pels dinou electors de tots els partits judicials. Van actuar com escrutadors Jerónimo Emo i José Agustín Ballester i com secretari Tomás Brú.

Aquesta junta tria els procuradors següents:

José Cuevas Rubio

Joaquín Tosquella Monserrat

José Miquel y Polo

José Cueva Rubio, hisendat i advocat dels Reals Consells, oficial retirat de l'exèrcit, natural i veí de Caudiel ja va participar en la guerra de la Independència i en acabar fou exiliat a França per la seua militància liberal. Progressista convençut i gran líder del liberalisme, durant el Trienni fou diputat suplent per la província de València. En 1835, quan va ser elegit procurador per Castelló, estava al front de la Milícia Urbana local. Torna a ser elegit procurador per Castelló en els primers comicis de 1836 i diputat també per aquesta ciutat en la tercera elecció del mateix any. La seua influència política minva quan Espartero perd el poder. Més tard és elegit diputat provincial pel districte de Viver en 1856-58.

Joaquín Tosquella Monserrat, propietari i tinent de nau de la Real Armada, natural i veí de Castelló de la Plana. Liberal moderat, va començar la seua carrera en l'Armada allà per l'any 1801, primer destinat a Espanya i després a Amèrica, concretament a la província de Río de la Plata, l'any 1809. Va participar en la insurrecció de Buenos Aires i empresonat a Montevideo. Va ascendir en la seua carrera en la Marina fins arribar a capità de fragata de la Reial Armada en el moment del seu retir. En aquest moment comença la seua trajectòria política, no massa llarga, per cert. Fou regidor per la classe de nobles en l'Ajuntament de Castelló l'any 1833 i procurador per la província en aquestes eleccions de 1834. Ací s'acaba la seua curta vida política per la seua prematura mort l'any 1836.

José Miquel y Polo, hisendat i comerciant, tinent coronel retirat, veí de Benicarló, va intervenir en la guerra de la Independència i fou empresonat a França. Comença la seua carrera militar com cadet i va ascendir per mèrits propis. Quan inicia la seua carrera política ho fa, precisament, en aquestes eleccions, sent ja tinent coronel retirat. Liberal moderat, també fou diputat a Corts en 1837 com representant de Castelló i en 1846 pel districte de Vinaròs.

Tots tres procuradors eren grans propietaris.

José Cuevas comptava amb predis rústics i urbans a Caudiel, Jèrica, Viver i Sogorb. A aquesta ciutat posseïx: una casa, un celler, vint-i-quatre fanecades de terra, dos jornals de vinya i tres jornals de garroferes. A Caudiel té tres cases, un graner, una fàbrica d'aiguardent, una almàssera, dos pallers, quatre corrals de bestiar, noranta-nou peonades d'horta, 24 jornals de vinya i 92 jornals de secà. Li produïxen una renda anual 13.472 reals. També a Castelló posseïa diverses finques urbanes que li rendaven 2.410 reals.

Joaquín Tosquella posseïa tres cases a Castelló, vint-i-tres finques d'horta amb un total de 163 fanecades i quatre alqueries, quatre fanecades de marjal, vuit jornals i mig de garroferes, tot això en el terme de Castelló. Obté una renda anual de 18.794 reals i 36 maravedís. Nicolás Tosquella, pare de Joaquín, va interposar una demanda davant la Reial Audiència de València per a aconseguir la declaració de noblesa. Per a això presenta una sèrie de testimonis i de documents significatius, entre ells: l'haver pertangut a la classe de ciutadans i no haver realitzat treball mecànic, mantenint-se de les seves rendes; l'haver estat insaculats; no haver pagat mai la petxa, havent-se guardat totes les franquícies i exempcions pròpies dels nobles i gentilhomes. El 14 de setembre de 1808 la Reial Audiència de València li concedeix la declaració de noblesa de sang sent confirmada definitivament el 3 de febrer de 1809.¹⁷²

José Miquel y Polo era terratinent de Castelló i Benicarló. Els Miquel eren originaris de Tello, on havien obtingut la infançonia en 1585. Una branca d'aquesta família es va establir a Castelló. Al casar-se Andrés Miquel amb Eugenia Lluís, natural de Benicarló, la branca familiar tenia interessos en les dues ciutats i vivien indistintament en ambdues. A més de les seues possessions a Benicarló, a Castelló tenia 92 fanecades d'horta, 65 jornals i mig de garroferes, 12 jornals de vinya i una masia. Li produïa una renda anual de 19.841 reals.¹⁷³

A José Cuevas li van ser aprovats els seus poders el 20 de juliol i el 24 va jurar el càrrec i va prendre seient a les Corts; se li va concedir llicència per 40 dies el 9 de

---

¹⁷² Vegeu GIMENO SANFELIU, Mª Jesús (1990): *La oligarquía urbana de Castelló en el siglo XVIII*, Ajuntament de Castelló, pp. 230-232.

¹⁷³ Tant l'acta d'escrutini de l'elecció com les possessions dels tres procuradors electes poden consultar-se a A.G.C.D. *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la Serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 10, núm 11.

desembre, prorrogant-se-li per un mes més el 12 de febrer de 1835. Va estar absent en algunes sessions de la legislatura.

A Joaquín Tosquella li van ser aprovats els seus poders el 22 de juliol i el dia 24 va jurar el càrrec i va prendre seient a les Corts; se li va concedir llicència per dos mesos el 27 de desembre del mateix any; demana pròrroga per 40 dies més i se li concedeix el 6 de març de 1835. Aquestes llicències el lliuren de votar en algunes ocasions d'importància. Va acudir a les sessions de Corts de 1834 amb prou regularitat, però poc a les de 1835 i 1836 per la qual cosa Caballero en diu d'ell: «Faltó a muchas votaciones con más dolor del gobierno que de la oposición. En lo demás, ni para uno ni para otra hacia la menor falta y no le echaban de menos» (Caballero, 1836: 9).

A José Miquel li s'aproven els seus poders el 20 de juliol i el 24 del mateix va jurar el seu càrrec i va prendre seient a les Corts.¹⁷⁴

Tots tres, van signar, junt als procuradors de València i Alacant, tres peticions elevades a la Cambra, les quals afectaven els interessos provincials i regionals. La primera tractava del pagament del delme del raïm que es destinava per fer panses; la segona de l'impost que es cobrava a l'Antic Regne de València de 10 meravedís per arroba de vi per la construcció de la carretera de las Cabrillas (València-Madrid) i la tercera pels drets en què contribuïen al Patrimoni Reial les terres de la antiga Corona d'Aragó.¹⁷⁵ En recolzament de la segona petició, van intervenir en la sessió del 28 de novembre de 1834, el procurador per Alacant Joaquín Abargues i el de Castelló José Miquel. La petició va ser aprovada en la mateixa sessió.

Dels tres procuradors per Castelló, José Cuevas i Joaquín Tosquella es van limitar a votar a favor o en contra de les peticions que proposaven altres procuradors més actius. Solament José Miquel i Polo, a més d'intervenir en la petició abans nomenada, ho va fer en la discussió del dictamen del deute públic en les sessions del 17 i 26 de setembre de 1834. Així mateix va formar part de la comissió per a discutir el pressupost

---

¹⁷⁴ Totes les dades d'aprovació dels poders dels Procuradors i les de jurament del càrrec vénen en A.G.C.D. *Registro de los Señores Procuradores*, llibre núm. 2.

Per completar les biografies de tots els procuradors i diputats que tractarem en aquest treball fins 1854, cal consultar URQUIJO, Miquel (coord.) (2012): *Diccionario Biográfico de Parlamentarios Españoles, 1820-1854*, Servicio de Publicaciones de las Cortes Generales, Madrid, existent en versió digital.

¹⁷⁵ Veure BURDIEL, Isabel (1987) : *La política de los notables (1834-1836)*, Ed. Alfons el Magnànim, col. Estudis Universitaris, 32, València, p. 120.

de la Casa Reial, participant en les sessions del 15 i 18 de desembre, sempre a favor d'aquesta. També va intervenir en la discussió del dictamen del deute públic així com en l'assumpte del deute interior, a favor del trasllat del paper consolidat del deute interior espanyol als mercats estrangers.¹⁷⁶

Aquestes darreres intervencions van fer que Fermín Caballero es referira a ell «Fue ministerial marcado, menos en la deuda interior: sin duda tuvo presente el comercio de Vinaroz. Habla poco y con timidez; más cuando calla da señales inequívocas de lo que le agrada, de lo que le desagrada y de lo que quiere» (1863: 9).

Les sessions de Corts d'aquesta legislatura comencen el 24 de juliol de 1834, suspenent-se el 29 de maig de 1835. El president del Consell de Ministres, Martínez de la Rosa, dimiteix, succeint-li el comte de Toreno. Aquest tria a Mendizábal com ministre d'Hisenda, que en aquell temps residia a Londres.

Espanya estava vivint una situació d'incertesa. El liberalisme més avançat es mostrava descontent i considerava insuficient el sistema polític de l'Estatut i va utilitzar tots els mitjans que va poder per forçar la seua substitució. A les ciutats prenen cos moviments revolucionaris a l'estiu de 1835. La primera junta que proclama un manifest fou la de Saragossa que reclamava la convocatòria de Corts i una raonable llibertat d'impremta. A Barcelona s'origina, al juliol de 1835, un moviment contra els frares que eren considerats aliats del carlisme i que juntament amb altres esdeveniments, com la crema de la fàbrica Bonaplata, propicia la creació de la Junta Auxiliar Consultiva. El moviment juntista es va estendre per la major part del país. A València esclata la revolta el 5 d'agost davant l'avanç de la guerrilla carlina que baixa del Maestrat i arriba a Vila-real.

En aquest clima va arribar Mendizábal a Espanya en el mes de setembre. Contra la voluntat de Toreno que volia prohibir les juntes, Mendizábal es proposa legalitzar-les transformant-les en Comités d'Armament i Defensa.

---

¹⁷⁶ D.S.C. volum 33, a les sessions del 21, 29 i 30 d'abril i 6 i 16 de maig del 1835, es troben les seues intervencions.

Juan Álvarez Mendizábal

Font: Pedro Ruiz Torres (1995): «La fallida de l'Antic Règim» en *Història, política, societat i cultura del Països Catalans*. Vol. 6 *La gran transformació 1790-1860*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona.

Mendizábal és nomenat cap del govern el 14 de setembre. La victòria dels progressistes dona pas a intentar un canvi legal del règim «dado que estimaban insuficientemente representativo el Estatuto Real y excesivamente democrática la Constitución de 1812» (Artola, 1978: 292).

Es van emprendre una sèrie de mesures com la renovació dels comandaments militars i de l'Exèrcit que havia de derrotar al carlista, reorganització de la Milícia Nacional que pren el nom de Guàrdia nacional, començament de la desamortització per aconseguir combatre el carlisme i al mateix temps disminuir el deute públic i consolidar el règim liberal al donar l'oportunitat de comprar propietats a baix preu.

Mendizábal torna a convocar les Corts, que havien estat clausurades per Martínez de la Rosa, per al dia 16 de setembre de 1835, reprenent-se les sessions de la segona legislatura. La composició de les Corts és pràcticament la mateixa que en la primera legislatura, només van canviar al voltant d'una decena de procuradors que havien estat substituïts entre una i altra. El decret de convocatòria fou acollit amb entusiasme per part del liberalisme i també de la premsa. Només es reprenen les sessions ja hi van

haver desacords en la contestació al discurs de la Corona entre dos nuclis ideològics oposats que ja començaven a manifestar-se.

Es prepara una nova llei electoral. El projecte de llei provoca discussions parlamentàries i extraparlamentàries, de manera que la Cambra, en la sessió del 24 de gener de 1836, no aprova l'article 17é del citat projecte de llei que pretenia establir el predomini de les ciutats en les eleccions. Prevaleix el criteri conservador de les circumscripcions electorals per districtes en lloc de províncies, afavorint les zones rurals. Hi van votar a favor del ministeri 66 diputats, 71 en contra i 15 abstencions. Mendizábal, davant la crisi que suposava aquest rebuig de l'article 17é de la llei electoral, junt al seu Consell de Ministres i recolzat per la Reina, decideix la dissolució de les Corts que es va dur a terme el 27 de gener de 1836, convocant-se noves eleccions per febrer del mateix any. Es van celebrar un total de 221 sessions parlamentàries¹⁷⁷ i foren aprovades 56 peticions, formulades totes en la primera legislatura, entre juliol de 1834 i maig de 1835.

1.3 Eleccions de febrer de 1836

Convocades pel ministeri Mendizábal el 27 de gener, van seguir amb el mateix sistema de votació indirecta, tal i com establia la llei en vigor de 20 de maig de 1834 del Estatut Reial, ja que havia fracassat la llei electoral proposada per ell. Els progressistes van obtenir la victòria a nivell estatal pel retraïment dels conservadors que va donar pas al triomf dels candidats ministerials.

Encara que es porten endavant amb la mateixa normativa que les de 1834, el cos electoral resulta més reduït per la reforma dels ajuntaments del 23 de juliol de 1835. Es redueixen els membres dels consistoris i conseqüentment també el de majors contribuents. Va exercir el dret al vot al voltant del 0'05% de la població espanyola. A Espanya, dels 149 procuradors elegits, 119 en són ministerials i 30 de l'oposició moderada.

---

¹⁷⁷ Les dades d'apertura i dissolució de les Corts i el nombre de sessions celebrades en cada legislatura es troben en A.G.C.D. *Estadística de las Cortes y de los Ministerios, 1833-1879*, Madrid, 1879. En aquest cas cal veure l'apartat de les legislatures de juliol del 1834 a maig del 1835 y de setembre del 1835 a gener del 1836.

En aquestes eleccions, la passió política va estar ja notòria encara que no tant com en les posteriors de juliol del mateix any. Les discussions en l'Estament Popular i en la premsa feien evident l'antagonisme entre les dues tendències, moderada i avançada, del liberalisme. Opcions polítiques diferents que deixaven constància del desig d'assolir una majoria al parlament i que van marcar la norma de la futura divisió del liberalisme espanyol.

1.3.1 Eleccions a Castelló

La província de Castelló seguia dividida en els mateixos deu partits judicials que en les eleccions anteriors.

El dia 19 de febrer es reunix en la Casa Capitular la Junta Electoral de partit formada per tretze membres de l'Ajuntament i igual nombre de majors contribuents.¹⁷⁸

Membres de l'Ajuntament: Antonio Vera, hisendat; tinents d'alcalde, Francisco Moragrega, comerciant, Andrés Benedito, xocolater i Salvador Balado, llaurador; regidors, José Cruz, advocat, Francisco Vilarroig, advocat, José Ballester, hisendat, Vicente Braulio, soguer, Felipe Del Cacho, comerciant i hisendat, Francisco Caballer, jornalero, Joaquín Marqués, fuster, José Ramos, agrimensor i Miguel Boyra, llaurador.

Majors contribuents: Bautista Mas, hisendat, José Oliver, comerciant, Félix Tirado, llaurador i propietari, José Carbó, hisendat, Pedro Ruiz, soguer, Isidoro Juan Bigné, comerciant, Miguel del Cacho, comerciant, Juan Pedro Bigné, comerciant, Vicente Porcar, panadero, Isidro Gelpi, agrimensor, José Torres, notari, José Martell, llaurador y José Bueso, soguer.

Es procedeix a la votació dels compromissaris per escrutini secret. És triat en primera ronda Miguel del Cacho, amb 16 vots dels 26 i en segona ronda José Ballester amb 15 vots.

---

¹⁷⁸ A.A.CS., 19 de febrer de 1836 .

Miguel del Cacho Azín era progressista, comerciant d'origen aragonés i hisendat. Va ser individu de la Junta Popular formada després del pronunciament de juliol de 1836.

José Ballester Vilarroig era um hisendat progressista. Naix a Vinaròs i arriba a Castelló en 1824 fugint de la repressió reialista. Va ser comandant de la Milícia Nacional des de 1833; regidor des del 6 d'octubre de 1835 al 26 d'octubre de 1836 i alcalde primer en 1840 i en 1844-45. Va formar part de les juntes populars de 1836, 40 i 43 i diputat provincial en 1841. Així mateix va ser vocal del Consell Provincial en 1849 i de les juntes revolucionàries de 1844 i 1868.¹⁷⁹

Els compromissaris elegits per tots els partits judicials van ser:

TAULA II
ELECTORS DELS PARTITS JUDICIALS

Electors	Partits Judicials
Francisco Palomera	Albocàsser
José Ballester Vilarroig Miguel del Cacho Azín	Castelló
Francisco Sangüesa Vicente Gómez	Llucena
Fernando March	Morella
Joaquín Sales Juan Aymerich	Nules
Tomás M ^a Agramunt Joaquín Moliner	Sant Mateu
Salvador Reyna Pascual Gil	Sogorb
Gerónimo Emo Pascual Bonillo	Vila-real
Nicolás Ballester	Vinaròs
José Cuevas Jaime Gil de Orduña	Viver

Font: Elaboració pròpia amb dades de Archivo General Congreso de Diputados. *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la Serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 12, núm.11.

¹⁷⁹ Vegeu a Monlleó Peris, Rosa (1999): «Del Sexenio Democrático a la Guerra Civil» en ORTELLS, Vicent (dir.), *La ciudad de Castellón de la Plana*, Ayuntamiento de Castellón i Universitat Jaume I de Castelló.

També MARTÍ ARNÁNDIZ, Otilia (1997): *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Col·lecció Universitària, Diputació de Castelló, pp. 164 i 171.

El dia 28 de febrer de 1836 es reunix a Castelló, com capital de la província, la Junta Electoral Provincial formada pels electors dels deu partits de Castelló, sota la presidència del governador civil, José Laredo, que és a més secretari del Consell de la Reina, per a triar a les persones que havien de concórrer a les Corts Generals del Regne en qualitat de procuradors nomenats per aquesta província.

Oficien com escrutadors Miguel del Cacho i Nicolás Ballester i com secretari Francisco Sangüesa.¹⁸⁰

Van estar elegits Procuradors:

José Cuevas y Rubio

Vicente Sancho

Jaime Gil de Orduña

José Cuevas, progressista, advocat i hisendat, que ja havia estat procurador en l'anterior Cambra. Es van aprovar els seus poders el 16 de maig i va jurar el càrrec l'endemà. Va acreditar una renda de 13.472 reals de velló. D'ell ens diu Fermín Caballero: «Difícil es adivinar porque reeligieron a este buen señor; pues aunque letrado, hizo tan poco ruido que jamás abrió su pico; y como votante ni era de los que más concurrían, ni de los muy seguros». (Caballero, 1836: 74). I tenia raó perquè si durant la primera legislatura de l'Estatut Reial va faltar a més de la meitat de les sessions i en la segona legislatura només va assistir a dues votacions, en aquesta de 1836 a penes va acudir a ocupar el seu seient. En canvi, un autor anònim es refereix a Cuevas d'una manera més positiva i diu: «Hábil e instruido no ha podido remontar su vuelo porque la facción de los hombres exclusivos se ha apoderado de su noble alma. Rompa esas miserables ataduras y no tardará en manifestar su genio y en adquirirse un nombre glorioso y propio».¹⁸¹

Vicente Sancho, natural del poble valencià de Petrés, brigadier d'infanteria ja retirat, fou un destacat progressista que va ocupar càrrecs de responsabilitat tant com a membre de l'Estament Popular com dins del govern. Va iniciar la seua carrera militar ja

---

¹⁸⁰ Vegeu en A.G.C.D. *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la Serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 12, núm.11.

¹⁸¹ *Semblanzas de los representantes que compusieron el Congreso Constituyente de 1836*, Méjico, p. 11.

en la guerra de la Independència, ascendint a tinent, capità, sergent major i tinent general. Va representar València a les Corts del Trienni i en 1823 va ser nomenat governador de Cartagena. A causa de la restauració fernandina, s'exilià a París i després a Londres. En tornar a Espanya, en 1835, la seua carrera política s'enlaira d'una manera vertiginosa. Políticament està molt a prop de Mendizábal i amb el seu recolzament va recuperar el protagonisme polític del nou liberalisme progressista. En 1836 passà a ser membre del Consell Reial d'Espanya i les Índies, i secretari del Consell de Ministres en el moment de la seua elecció com procurador. Més endavant, en 1840, va ser escollit com Ministre de Governació de l'efímer gabinet d'Antonio González i va arribar a presidir el Consell de Ministres i detentar al mateix temps el Ministeri d'Estat de l'11 al 16 de setembre del mateix any. Encara que progressista, fou influent en els cercles cortesans.

En el moment de ser elegit procurador per Castelló, no gaudia de la renda vitalícia de 12.000 reals anuals que era necessària per tal de ser elegible.¹⁸²

En aquest punt, Isabel Burdiel escriu:

Desde el punto de vista socioeconómico, el caso de Vicente Sancho se encuentra en la línea de un cierto tipo de políticos liberales reconocidos, procedente de las clases medias profesionales que no contaban con rentas propias suficientes para acceder al cargo de procurador según el censitario sistema del Estatuto y que tan sólo vieron posibilitada su elección mediante la concesión por parte de sus electores, de una renta vitalicia en bienes raíces. (Burdiel, 1987: 294).

Gràcies al compromís i l'ajut dels seus votants, va ser triat procurador per València i per Castelló, optant per aquesta última. Es van aprovar els seus poders el 20 de març de 1836 i va jurar el càrrec el 2 d'abril.

Fou un dels membres més actius, prestigiosos i destacats de l'Estament. En les sessions de Corts participa en la discussió dels articles referents a la petició perquè es varie el reglament que contemplava la manera de fer les Corts peticions al Tron i, al mateix temps, aquest, contestar-les a les Corts. Va ser un dels promotors de la reforma de l'Estatut Reial, dirigida fonamentalment a la creació d'un règim liberal representatiu

---

¹⁸² En A.G.C.D. estudiant el seu expedient al lligall 12, núm 11 trobem un document signat pels seus electors de la província de Castelló en què aquests li proporcionen els mitjans que li faltaven per arribar a la renda de 12.000 reals que establia l'Estatut per tal de poder ser elegit Procurador.

i allunyat del model de Cadis. Així mateix participa en el projecte de la llei electoral, de la que va ser un dels principals creadors. Defensa que aquesta s'havia de basar en l'elecció directa i el vot censitari, només per als propietaris. Sancho va pronunciar un discurs amb la finalitat que s'aprovara aquesta llei, sent el secretari de la comissió encarregada d'aquest projecte. A més també va ser autor del projecte de llei sobre extinció de regulars i degà de la comissió especial nomenada amb aquesta finalitat.

Fermín Caballero lloa la persona de Sancho i diu:

En las Cortes Constitucionales se hizo notable por sus proposiciones sobre diezmos y señoríos y por su tino y táctica en el Congreso; [...] como redactor y defensor del dictamen sobre la ley electoral probó sus buenos conocimientos y la grande lógica con que discurre y habla [...]. Militar antiguo, político con recámara, liberal prudente y patriota honrado, tuvo que saltar la valla de los 12.000 reales de vellón, inventada por quien no estaba en el caso del Sr. Sancho. Es tan acérrimo partidario de la elección directa, que fuera de ella no ve verdadera elección, representantes propiamente dichos, ni Cortes de provecho; mientras otros no reconocen en los electores directos más representación que la propia [...]. El hecho es que nos han enderezado la torcedura que conocíamos, y en ello ha tenido una parte muy principal este procurador valenciano. (Caballero, 1836: 75)

Formava part dels set grans caps progressistes entre 1837 i 1840, anomenats *Los siete brillantes*, junt a Calatrava, Olózaga, Cortina, López, Roda i Caballero. Membre del Comité Progressista que, en companyia d'un altre de conservador, es va oposar al govern de Bravo Murillo de 1853.¹⁸³

Jaime Gil d'Orduña era natural de Castelnovo, província de Castelló. Va participar en la guerra de la Independència i fou perseguit per les seues idees liberals exaltades. Diputat per Castelló en el Trienni, va votar a favor de la inhabilitació temporal del rei i, al tornar aquest, va estar condemnat a l'embargament dels seus bens i a mort. Escapa i va a l'exili a Anglaterra i després a França fins l'amnistia d'abril de 1834. En 1835, es nomenat arxidiàcon d'Alpuente i canonge de Sogorb. En 1836, va ser elegit procurador per Castelló en la primera elecció i diputat en la tercera, integrant-se en el grup progressista de l'Estament. En 1841 passa a ser senador per Castelló. En el moment de la seua estada en la Cambra Alta, en 1841, és nomenat pel regent bisbe de Cebú, a les illes Filipines.

---

¹⁸³ Vegeu BURDIEL, Isabel (1987), *op.cit.*, p. 301 i també el *Diccionario biográfico...op. cit.*, eleccions febrer de 1836.

En la seua estada al Congrés dels Diputats durant quatre legislatures, sempre va formar part de la comissió d'Assumptes Eclesiàstics. Era partidari de què l'estat eclesiàstic devia ajustar-se a unes dimensions determinades, proporcionals a la seua població i riquesa, veien necessària l'adopció de mesures urgents. En les Corts que ens ocupen, de 1836, a més dels assumptes eclesiàstics, va formar part de la comissió encarregada de preparar una llei electoral i en la de la llibertat d'impremta. També sobre ell ens dona la seua opinió Caballero, encara que no d'una manera tan elogiosa com de Sancho:

Clérigo mundanizado, de los que gozan el privilegio del fuero por pura gracia, sin el uso de alzacuellos, coronas, ni ropas talares que digan a todo el que pasa, aquí hay un cura. Como capitalizó con el P. Rico, allá en la época, y compró con ello bienes nacionales, que se le han devuelto, està hecho un príncipe secular, con facultad de indultar para la otra banda. Calla y vota como mejor le parece; y como le pareció bien el restituido Mendizábal, votó el 16 y 21 lo que todos sabemos (Caballero, 1836 :75).

L'opinió que dona es basa en què Gil d'Orduña aprofita els seus mèrits patriòtics per enriquir-se. Va demanar al Ministeri d'Hisenda autorització perquè se li capitalitzara el seu sou de tinent vicari general castrense. La petició fou aprovada per les Corts. Un altre valencià, el franciscà Juan Rico Vidal també va capitalitzar el seu sou. Aquesta capitalització s'efectuava multiplicant el sou d'un any per trenta o quaranta. Amb aquest capital i per mediació del seu apoderat José Cuevas va adquirir, per aquelles dates, béns nacionals: una masia en Caudiel de 3 hectàrees i 47 àrees de secà i 26 àrees i 69 centiàrees de regadiu, una casa i un forn. A Viver, una propietat amb un pallier, terres de regadiu, dos forns i dos molins, a més finques de secà i regadiu a Novalitxes. En tornar Ferran VII, els seus béns van ser confiscats i es va exiliar a Londres i París. En 1835 va tornar a Sogorb sent-li restituïdes les seues propietats.¹⁸⁴ Per aquestes eleccions de 1836 va acreditar una renda de 15.000 reals. Es van aprovar els seus poders el 17 de març i va jurar el càrrec el 22 d'aquest mes.¹⁸⁵

Les sessions de Corts comencen el 22 de març. Malgrat la victòria dels progressistes, que van marcar les distàncies entre ells i els conservadors, es va accentuar

---

¹⁸⁴ Consulteu BRINES BLASCO, Joan (1978): *La desamortización eclesiástica en el País Valenciano durante el Trienio Constitucional*, Universitat de València, pp. 122-123.

¹⁸⁵ Les dades de jurament dels procuradors d'aquesta legislatura vegeu-les en A.G.C.D. *Registro de los Señores Procuradores*, llibre núm. 3

la divisió entre els propis seguidors de Mendizábal enfrontant-se ell mateix amb Istúriz. Es dona una crisi ministerial i el seu president perd lideratge. Les contínues divergències entre Mendizábal i la Reina Gobernadora van provocar la seua dimissió, acceptada el 15 de maig de 1836.

Francisco Javier Istúriz, president de les Corts, va ser cridat a formar govern. El nou gabinet va ser mal rebut en elles per la seva majoria progressista. Aquesta tercera legislatura de l'Estatut Reial, va combatre constantment contra Istúriz i, el 21 de maig, una majoria dels membres de la Cambra aprova un vot de censura contra ell. El vot de censura tenia la seua raó de ser perquè el gabinet no perteneixia a la majoria parlamentària. Aquest vot va separar als liberals segons la seua ideologia i va contribuir a la formació dels partits Progressista i Moderat. Van recolzar el vot de censura 78 procuradors, 29 el van votar en contra i 13 es van abstindre. Com a resposta Istúriz, amenaça amb dimitir, i va demanar a la Corona la dissolució de les Corts que es produeix el 23 de maig. Es van celebrar un total de 37 sessions. Unes noves eleccions són convocades per al mes de juliol.

Respecte al dret de dissolució del Estament Popular per part de la Corona, Juan Ignacio Marcuello comenta:

[...] peculiar uso por la Corona de la prerrogativa de disolución de Cortes. Las Constituciones isabelinas nunca llegaron a limitar el número de veces o frecuencia con que la misma se podría ejercer en plazo temporal predeterminado ni fijar, en igual sentido limitador, las circunstancias concurrentes para su ejercicio; aquéllas se ciñeron a indicar que en el caso de ejercitarse se deberían reunir nuevas Cortes en el plazo de tres meses (Marcuello, 1998: 25).

1.4 Eleccions de juliol de 1836

Mendizábal i Istúriz van ser dos pols d'atracció en aquestes eleccions en les quals, per primera vegada, els seguidors del primer reben el nom de progressistes.

El cos electoral dels comicis anteriors era molt reduït i a més tenia una composició molt conservadora, ja que estava integrat pels qui posseïen cert patrimoni o renda, per la qual cosa, encara que la nova llei electoral solament estava aprovada per

l'estament de procuradors de les Corts anteriors, pel decret de 24 de maig de 1836 se li dóna caràcter de llei.

1.4.1 Reial Decret del 24 de maig de 1836

Amb aquest decret es va establir el sistema d'elecció directa, sent les primeres eleccions realitzades a Espanya per aquest sistema, amb un augment del cos electoral, d'aproximadament el 0'6% de la població espanyola, resultant 65.067 el nombre total d'electors i d'ells 50.141 eren majors contribuents i 14.926 capacitats¹⁸⁶ amb un augment també del nombre de diputats, fixant-se aquest en 258. El nivell de participació va ser molt alt, a prop del 70%.

Aquestes eleccions van deixar instal·lat definitivament a Espanya el sufragi directe. Apareixen les candidatures, creant-se associacions electorals, que pot dir-se que van ser la base dels partits polítics a Espanya.

Presideix els comicis una mesa electoral formada per un president i quatre escrutadors, els quals havien estat designats per una mesa provisional presidida per l'alcalde del poble cap de districte. Es vota amb una papereta que el president entrega a cada elector on escriurà el nom de tants candidats com diputats li corresponen a la província. El termini per a la votació és de tres dies i cada dia, quan acaba aquesta, s'efectua el corresponent escrutini dels vots.

Es valora el saber juntament amb la propietat. En totes les províncies d'Espanya es nomenarà un diputat a Corts per cada 50.000 habitants. La província on resulte un excés o sobrant de 25.000 habitants nomenarà un diputat més.

Gaudiran del dret de votar els espanyols de 25 anys d'edat, que formen part dels majors contribuents de la província en què estiguen aveïnats, a raó de 200 votants per cada diputat que a la província li corresponga.

Tindran també el dret de votar si són caps de família amb casa oberta en la província i majors de 25 anys: els advocats amb dos anys d'estudi obert; els metges cirurgians i farmacèutics amb dos anys d'exercici de la seua professió ; els doctors i

---

¹⁸⁶ Vegeu ARTOLA, Miguel (1991): *Partidos y programas políticos*, Alianza Editorial, Madrid, p. 46.

licenciats; els arquitectes, pintors i escultors amb títol d'acadèmics de les Belles Arts ; aquells que ocupen en qualsevol establiment públic alguna càtedra de ciències, humanitats o algun ram de literatura, a exclusió dels mestres de primeres lletres, gramàtica llatina i idiomes estrangers; els individus de l'Exèrcit, de l'Armada o de les Milícies Provincials, tant en actiu com retirats, que tinguen la graduació de capità o superior; els caps i capitans de la Guàrdia Nacional.

Per ser diputat calia complir amb els requisits de ser espanyol, tenir 25 anys, ser cap de família amb casa oberta i posseir una renda pròpia de 9.000 reals anuals o pagar 500 reals de contribució directa.

No podran ser elegits diputats a Corts els eminents del Regne, ni tampoc els governadors civils, els intendants, els regents de les Audiències i els capitans i comandants generals per les províncies on exerceixen el seu comandament.

El càrrec de diputat a Corts és voluntari i gratuït i podrà renunciar-se a ell encara després d'acceptat i començat a exercir.

Si una mateixa persona fos triada per dues o més províncies alhora, optarà solament per la que prefereixca. Els diputats podran ser reelegits en eleccions successives mentre complisquen els requisits necessaris.¹⁸⁷ La formació del llistats electorals correrà a càrrec dels Ajuntaments, però seran rectificades per les Diputacions Provincials sent notòria la influència d'aquesta institució.

1.4.2 Eleccions a Castelló

A Castelló, com a la resta d'Espanya, es publiquen manifestos i candidatures electorals. Concretament a Castelló es publica un manifest al *Boletín Oficial de la Provincia* del 8 de juliol de 1836 sobre les eleccions, signat amb el pseudònim de Ramiro Alceo. En aquest manifest es presenta la candidatura progressista formada per:

---

¹⁸⁷ Al *B.O.P.C.* núm. 118 del 31 de maig de 1836, pp. 478-480 ve el Reial Decret del 24 de maig del 1836 què conté la normativa per les eleccions.

Juan Álvarez Mendizábal

Vicente Sancho

José Cuevas

Joaquín García Doménech

Però la candidatura que realment es presenta, molt similar a l'anterior, estava formada per:

Miguel del Arce

José Cuevas

Gil de Orduña

Vicente Sancho

A tres d'ells ja els coneixem per haver gaudit en anterioritat d'un escó a l'Estament Popular. De Miguel del Arce només sabem que va néixer a Villarobledo, que aleshores pertanyia a la província de Ciudad Real i que era propietari.

El dia 11 de juliol el governador civil de la província, Francisco Agustín Silvela, llança una proclama als electors. En ella, insta a concórrer a les eleccions, no solament com exercici d'un dret, sinó com compliment d'una obligació. També posa l'accent que es trie a les persones més dignes de representar a la província, recomanant que siguin homes de bé amb virtut i talent. Finalment exigeix ordre i legalitat en les operacions electorals així com una estreta observança del Reial Decret del 24 de maig de 1836.¹⁸⁸

A Castelló no van arribar a conèixer-se els resultats de l'elecció.

A escala nacional, van triomfar les candidatures ministerials, però va ser un triomf molt menor a l'obtingut pels seguidors de Mendizábal al febrer.

---

¹⁸⁸ La candidatura progressista la trobem al Suplement del *B.O.P.C.*, del 08/07/1836 i l'al·locució del governador al Suplement del *B.O.P.C.*, núm. 135

Cap dels diputats triats va arribar a prendre possessió del seu escó, perquè abans d'acabar-se la segona volta de les eleccions i que els resultats es conegueren per complet, el Govern d'Istúriz va ser desbaratat per la revolució de les províncies i el pronunciament de la Milícia Nacional, la qual cosa va desembocar en la proclamació de la Constitució de Cadis.

Al juliol augmenta a Andalusia el moviment juntista fomentat per Mendizábal. Es van formar Junes a Saragossa, Extremadura i València. Les ciutats revoltades reclamen la Constitució de 1812. Aquest moviment es va imposar en el cop d'estat de la Granja d'agost de 1836, el qual va obligar a la Reina Gobernadora a signar la Constitució de 1812. Amb això es posava fi a l'època i al sistema de l'Estatut Reial. Queda reinstaurada la Constitució de Cadis fins que es reunisquen altra vegada les Corts.

2. CORTS CONSTITUENTS

El 14 d'agost de 1836 la regent nomenava com a cap de govern José Mª Calatrava, qui va designar Mendizábal ministre d'Hisenda el 14 de setembre. Per Reial Decret del 21 d'agost de 1836 aquell convoca eleccions per a l'octubre. Durant el seu manament, Calatrava va posar en vigor la llei d'Ajuntaments de 1823, la de la Milícia Nacional, la de la llibertat d'impremta. Va prendre enèrgiques mesures contra els eclesiàstics que es manifestaren a favor del carlisme i va intervenir en el nomenament de capellans, vicaris i altres oficis del clergat.

Les Corts Constituents són el resultat de les eleccions d'octubre convocades pel Reial Decret del 21 d'agost.

2.1 Eleccions d'octubre de 1836

Es van celebrar d'acord amb l'estipulat en la Constitució de Cadis amb certes modificacions. El triomf va ser per als progressistes. Aquesta legislatura va ser la que va elaborar la Constitució de 1837 i la llei electoral progressista del 20 de juliol del mateix any. També ara, com en 1812, es va donar el sufragi universal masculí i indirecte en

quatre graus. Varia el nombre de diputats, un per cada 50.000 habitants, com en les eleccions de juliol de 1836. Es contempla, també com en 1812, l'existència de diputats suplents. Com les Corts que es triaren havien de portar a terme la reforma constitucional, es redueixen els terminis en què havien de tenir lloc els graus de l'elecció, ja que les juntes se celebren amb una setmana d'interval i en 1812 amb un mes d'interval.

Les eleccions es van realitzar en un clima de general indiferència, tant per la preocupació per la guerra civil amb els carlins com per la freqüència amb què es van succeir.

L'oposició al progressisme va prendre dos camins distints. Mentre, un grup encapçalat per Borrego s'adona a col·laborar amb el nou règim, un altre prefereix entrar a la clandestinitat per combatre-lo.

2.1.1 Procés electoral

S'articula el procés electoral en quatre graus, entorn de les Juntes Electorals de parròquia, partit i província.

En el primer grau participaven tots els veïns, triant directament als compromissaris, que eren els que escollirien en segon grau als electors de parròquia. El nombre d'electors era proporcional al de veïns, en raó d'un elector per 200 veïns. Als pobles que no arribaren a 200 veïns els pertenyia un elector per cada 150; si tampoc arribaven a aquest nombre, s'havien d'unir als d'altre poble veí. Per cada elector de parròquia, els veïns triarien onze compromissaris; per dos electors, vint-i-un compromissaris; per tres electors i més trenta-un compromissaris.

Es passa al segon grau d'elecció en els partits judicials. Els electors de parròquia, formaven la Junta Electoral de Partit. Es reunien en el poble cap de partit judicial i triaven als electors de Partit, els quals, en l'últim grau d'elecció, acudien a la capital de la província per a constituir-se en Junta Electoral de Província i elegir als Diputats a Corts que els corresponia a cadascuna.

El nombre d'electors de partit a triar en cada província havia de ser triple al de diputats. Si el nombre de partits judicials d'una província fóra superior al nombre d'electors que li correspon, sempre es nomenarà un elector per partit.

2.1.2 Eleccions a Castelló

Promulgació de la Constitució de 1812

El dia 11 d'agost, el brigadier Greses, comandant general de les tropes de la província, després d'haver publicat a Almenara la Constitució de 1812, a imitació de les ciutats de Cadis, Sevilla, Màlaga, Saragossa, València i altres ciutats i pobles, entra en la capital proclamant la Constitució, sent rebut amb aplaudiment general. El governador civil també s'adherix. Inmediatament es pronuncien les autoritats locals presidides per aquest, proclamen la Constitució del 1812 i procedeixen a formar una Junta Popular.

El comandant general de la província, brigadier Greses i el governador civil Agustín Silvela decideixen la conveniència de dissoldre la Junta Popular i formar una Junta Superior Governativa.¹⁸⁹

El dia 12 d'agost, aquesta Junta envia una proclama als castellonencs vitorejant la Constitució i la Reina.

Així mateix el cap polític mana una comunicació el 19 d'agost als Ajuntaments dels pobles perquè procedisquen a disposar el necessari per a la publicació i jura de la Constitució de la Monarquia de 1812 amb les solemnitats degudes; permetent, mentre que no s'altere l'ordre, les demostracions de goig, que no podran menys de fer tots els amants de la seva Reina i de la seva llibertat.¹⁹⁰

Per la seua banda, l'Ajuntament en les sessions dels dies 14 i 19 d'agost prepara la proclamació de la Constitució per al dia 21, acordant els actes i festes que es celebraran.

---

¹⁸⁹ El membres de la Junta Superior Governativa eren: President, José Greses; vicepresident, Francisco Agustín Silvela; vocals Gabriel de Huerga, José Mª de Iparraguirre, Antonio Vera, Francisco Moragrega, José del Cacho, Miguel del Cacho, Gerónimo Emo, Agustín Mª de Algarra, José Ballester, Vicente Ferrer, Ramón Huguet Jaime Bellver i José Juan.

¹⁹⁰ Veure en el *B.O.P.C.*, del 21/08/1836 tot el referent a la promulgació de la Constitució.

Divisió de la província de Castelló en districtes electorals

El triomf del sufragi directe planteja la necessitat de dividir el territori provincial en districtes electorals. Només en aquestes primeres eleccions, els deu districtes electorals coincideixen amb els deu partits judicials en què es va dividir la província, però, per a les altres eleccions, ja no coincideixen, els districtes no tindran res a veure amb els partits judicials. El nombre de districtes electorals fou diferent en cadascuna de les consultes electorals depenent, el seu nombre i delimitació, de les diputacions, sent notòria la seua influència.

Castelló queda dividida en deu districtes electorals, que són els següents:

DIVISIÓ DE LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ EN DISTRICTES ELECTORALS. ELECCIONS D'OCTUBRE 1836

Font: Elaboració pròpia a partir del *Mapa de termes municipals* existent a l'Oficina Tècnica de la Diputació de Castelló

A aquests districtes electorals, que en aquest cas coincideixen amb els partits judicials, els corresponen el nombre de compromissaris i electors de parròquia expressats a continuació.¹⁹¹

TAULA III
COMPROMISSARIS I ELECTORS DE CADA DISTRICTE

Districtes	Ajuntaments	Veïns	Compromissaris	Electors Parròquia
Albocàsser	16	4.820	249	24
Castelló	8	6.544	169	32
Llucena	24	6.046	284	30
Morella	26	4.183	203	21
Nules	9	6.036	174	30
Sant Mateu	8	4.198	178	21
Sogorb	19	5.324	223	25
Vila-real	7	4.674	138	23
Vinaròs	5	5.075	135	26
Viver	27	5.217	247	26

Font: Elaboració pròpia a partir de dades del *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón* del 06/09/1836

Amb les dades anteriors corresponents a 1836 i els habitants de la província de 1833, per manca de les dades de 1836, oferim un resum amb els percentatges a nivell provincial.

TAULA IV
RESUM DEL CENS ELECTORAL DE LA PROVINCIA DE CASTELLÓ

RESUM DEL CENS ELECTORAL DE LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ								
Nuclis de població		Juntes Parròquia		Habitants		Veïns		
						Número	% Habitants	
154		104		199.220		52.117	26,16	
Compromissaris			Electors de Parròquia			Electors de Partit		
Núm	% Veïns	% Hab.	Núm	% Veïns	% Hab.	Núm	% Veïns	% Hab.
2.000	3,84	1,004	258	0,49	0,13	12	0,023	0,006

Font: Elaboració pròpia amb dades del *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón* i padrons del 1833 i 1836 de l'Arxiu Històric Municipal de Castelló.

¹⁹¹ B.O.P.C., del 06/09/1836. Ací ho hem resumit per districtes, però al butlletí vénen els pobles de cada districte electoral amb el nombre de compromissaris i d'electors de parroquia de cadascun d'ells.

Observant els percentatges, es detecta que el cos electoral és molt reduït per a tractar-se d'un sufragi universal. La tornada al sufragi universal indirecte significava un cos electoral més ampli en el primer grau i segon grau d'elecció, però es reduïa dràsticament en el tercer i quart grau.

El poc interès que despertien les eleccions i l'escassa participació de la població, serveixen d'argument, tant a l'opinió progressista com moderada, per la implantació del sufragi directe en la llei electoral de 1837. Al respecte, el progressista Vicente Sancho destaca el perquè d'aquest desinterès:

La opinión general está a favor de la elección directa y para probarlo siento valarme del ejemplo de las últimas elecciones por las que nosotros nos hallamos aquí: nadie ignora el movimiento que durante las elecciones se notaba en los pueblos en vista de que los electores no corrían a votar; yo de buena fe lo digo: no hay más que tener a la vista lo ocurrido en Madrid, en donde ha habido un colegio electoral al cual, no habiendo asistido nadie, el regidor tuvo que llevar algunos amigos para que pudiese verificarse la elección.¹⁹²

A les eleccions a què es referix Sancho són les de febrer de 1836 en les que ell va estar elegit procurador, les quals es van realitzar amb el sufragi indirecte. En canvi, a les eleccions següents, les de juliol del mateix any, es va implantar el sufragi directe i van tenir una alta participació, malgrat que no es van acabar de conèixer els resultats.

Juntas Electorals de Parròquia i de Partit

El cap polític, Francisco Agustín Silvela, envia una circular als Ajuntaments de la província per a notificar que els compromissaris s'han de reunir el dia 18 de setembre amb l'objecte de nomenar els electors de parròquia corresponents.

A la província de Castelló li corresponen quatre diputats i dotze electors de Partit. Com té deu districtes electorals, els corresponen dos electors als districtes de Castelló i Lluçena i un elector a la resta dels districtes.

---

¹⁹² Citat per TOMÁS VILLARROYA, J. (1965): «El cuerpo electoral en la ley de 1837» en *Revista del Instituto de Ciencias Sociales*, núm. 6, Barcelona, p. 158. Citat també per CABALLERO, Margarita (1994): *op.cit.*, pp. 74-75.

Junta Electoral de Província

A Castelló de la Plana es reuneix el dia 2 d'octubre sota la presidència de José Osca, cap superior polític de la província, la Junta Electoral de Província formada pels senyors electors de Partit següents:

TAULA V
ELECTORS DE PARTIT

Districtes	Electors
Castelló	José Ballester Vicente Ferrer
Llucena	José Carrillo Francisco Sangüesa
Vilareal	Jerónimo Emo
Nules	Joaquin Canes
Viver	José Cuevas
Sant Mateu	Tomás M. ^a Agramunt
Vinaròs	Joaquin Ferreres
Sogorb	José Magdalena

Font: Archivo General del Congreso de Diputados. *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la serie de credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 13, núm. 21

Faltaven els electors dels partits de Morella i Albocàsser per no haver-se pogut verificar l'elecció a conseqüència d'estar ocupats, els pobles que els formen, pels carlins.

Es procedeix al nomenament de secretari i escrutadors i va recaure el primer en Tomás Mª Agramunt i per als segons en José Carrillo i Francisco Sangüesa. Els electors lliuren per al seu examen i posterior informe les certificacions del seu nomenament al secretari i escrutadors i a una comissió del sí de la Junta. A l'endemà, 3 d'octubre, es torna a reunir aquesta, procedint-se a la lectura dels informes sobre les certificacions, resultant no estar conformes les de Sogorb i Vinaròs.

La de Sogorb per haver obtingut l'electe 11 vots de 23 que componien la Junta de Partit i no haver-se fet segona votació entre ell mateix i Jose Mª Royo, que en va obtenir deu, per tant es va infringir la segona part de l'article 74, capítol 4t de la Constitució de 1812.

La de Vinaròs per no concórrer en l'electe Joaquín Ferreres el requisit de residència exigít en l'article 75 del citat capítol. Ferreres argumenta que com promotor fiscal del jutjat d'Albocàsser, estava obligat a residir en el seu lloc de destinació.

Discutits els assumptes i portats a votació, va resultar exclòs José Magdalena, representant de Sogorb i admés el de Vinaròs per ser diputat provincial.

A continuació es procedix a l'elecció dels diputats i suplents, un a un, apuntant el secretari en una llista, en presència de l'elector, el nom de la persona que aquest triara.

Concloua la primera votació va quedar triat diputat José Cuevas, per 7 vots dels 9 que componen la Junta. Com segon diputat va eixir Pedro Fuster per unanimitat. I com tercer diputat Jaime Gil d'Orduña per 7 vots. A l'hora de triar el quart diputat, hi va haver empat entre Joaquín García Doménech i José Mª Royo, obtenint 4 vots cadascun. Es procedeix a segona votació entre els dos i resulta elegit Joaquín García Doménech, per 5 vots.

Es continua amb l'elecció dels dos diputats suplents, resultant triat per 6 vots José Mª Royo en primer lloc. En segon lloc Wenceslao Ayguals de Izco va obtenir 5 vots i Antonio Oller 4, per la qual cosa es va repetir la votació, donant el mateix resultat. Per resol·lució de la Junta queda triat el primer d'ells.

TAULA VI RESUM DELS RESULTATS DE LES ELECCIONS

Diputats	Vots
José Cuevas	7
Pedro Fuster	9
Jaime Gil de Orduña	7
Joaquin Garcia Doménech	4 (en 2a votació 5)
José M. ^a Royo	4
Suplents	Vots
José M. ^a Royo	6 (resulta elegit)
Wenceslao Ayguals de Izco	5
Antonio Oller	4

Font: Archivo General del Congreso de Diputados. *Serie documentación electoral, Inventario General de la serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 13, núm. 21

Tant els diputats com els suplents eren de filiació progressista.

A José Cuevas el coneixem per ser ja veterà en el joc electoral.

Joaquín García Doménech era natural de Vinaròs, advocat de professió en 1813 i principis de 1814 va ser cap superior polític de Madrid. Una vegada restablert en el tron Ferran VII, restaurat l'absolutisme i abolida l'obra legislativa emanada de les Corts de Cadis que havien funcionat durant la Guerra de la Independència i que havien promulgat la Constitució de 1812, García Doménech va ser condemnat al maig de 1814 i empresonat al castell d'Alacant. Allí va romandre fins a març de 1820, quan va triomfar el pronunciament de Riego, que dona pas el Trienni Liberal. Va ser llavors nomenat cap polític de Múrcia i diputat a Corts per a les legislatures de 1822 i 1823. Va ocupar la vice-presidència de la Cambra i va presidir el Tribunal de Justícia de les Corts.

La intervenció a Espanya dels 100.000 Fills de San Lluís, va acabar amb el règim constitucional espanyol en 1823 i com a conseqüència, García Doménech va estar empresonat a Cadis durant vuit anys. Per raó del moviment juntista nascut a Barcelona al juliol de 1835 i que es va estendre per Espanya a l'agost, l'insigne liberal va ser triat membre de la Junta Governativa de la província de Cadis. En 1836, és elegit diputat per Castelló.

El diputat electe Pedro Fuster era hisendat i propietari. Tinent coronel retirat, a partir de 1834 va ser capità del Batalló d'Infanteria de la Milícia Urbana de València i advocat dels Reials Consells. Gran propietari de terres d'horta i arrossars a Albalat de la Ribera que li rendaven 12.664 reals de velló, a més dels ingressos que poguera guanyar amb la seua professió d'advocat, la qual cosa el situava entre un dels majors contribuents de la província de València amb 1.224 reals de contribució.

A les Corts de 1834-36 ja havia estat procurador per València. En els governs progressistes de Mendizábal i Calatrava va ser cap polític de València.¹⁹³ Als anys 1830 se'l podia considerar un liberal avançat però va anar evolucionant fins un liberalisme d'ordre. Quan és elegit diputat per Castelló el 2 d'octubre de 1836, va jurar el seu càrrec i va seure al seu escó el 4 de novembre. Va formar part de la comissió de Diputacions Provincials i prengué part en el debat sobre la llei de senyoriu. No va signar la Constitució de 1837 per gaudir d'una llicència. Fou nomenat senador per la província de

---

¹⁹³ Vegeu BURDIEL, Isabel (1987) : *La política de los notables. Moderados y avanzados durante el Régimen del Estatuto Real (1834-1836)*, Alfons el Magnànim, València, pp. 65-68.

Castelló en dues ocasions, el 15 de novembre de 1839 i el 10 d'octubre de 1843; en ninguna d'elles va prendre possessió.

José Cuevas renuncia al seu escó el 24 d'octubre de 1836, al·legant malaltia i li succeeix el primer suplent, José Mª Royo.

José Mª Royo, natural de Sogorb, província de Castelló, era advocat i hisendat. En 1831 va ser incorporat com membre del cos d'advocats dels Reials Consells. Va formar part del Partit Progressista de Sogorb i membre de la seua Junta Directiva. Tant a la seua vida pública com privada va fer gala d'un gran patriotisme. Ja per 1834, va pertànyer a la Milícia Urbana com tinent de cavalleria, més endavant va ascendir a comandant i en 1840 fou elegit comandant d'infanteria de la Milícia Nacional.

Va gaudir de càrrecs provincials, locals i nacionals. Passà a formar part de la Diputació Provincial de Castelló en 1835, és nomenat representant d'aquesta, instal·lada com Junta d'Armament i Defensa, davant la Comissió Consultiva, establerta a València. Fou comissionat davant el govern per sol·licitar auxilis per a la província de Castelló a causa de la seua desfeta per la guerra. També nomenat cap polític de Castelló en 1843 i governador provincial durant part del Bienni Progressista, fins al 15 de juny de 1855.

Enceta la seua marxa en política local en 1839 quan es elegit alcalde de Sogorb i posteriorment repeteix alcaldia en 1842 i la sindicatura de l'Ajuntament en 1850. Fou elegit diputat a Corts en les eleccions de 1836-37, 1839, 1840, 1841-43, 1854-56 i senador en 1872-73.

A partir de 1855, comença la seua carrera en la magistratura. Va exercir com magistrat de la Audiència de Saragossa en 1855, durant el Bienni (estant en aquest destí es elegit diputat a Corts), en acabar aquest, el cessen. El juliol de 1859 és nomenat magistrat de l'Audiència de Càceres, i posteriorment d'Albacete, en plena dècada liberal conservadora, fins en 1860.

El també diputat electe Joaquín García Doménech renuncia en octubre de 1836 per ser-li impossible viure a Madrid a l'hivern, per patir catarro crònic, succeint-li el segon suplent Wenceslao Ayguals de Izco.

Quant a Wenceslao Ayguals era comerciant a Vinaròs, la seua ciutat natal. Hi va alternar el conreu de les lletres amb la seua activitat política. Compromés amb el

liberalisme radical, va ser elegit diputat suplent a les Corts com representant de Castelló en quatre ocasions: octubre en 1836, 1839, 1840 i segona legislatura de 1843. Va prendre part en la primera guerra carlina com comandant de l'exèrcit isabel·lí. Com novel·lista i autor teatral fou prolífic i va destacar per introduir a Espanya la novel·la per lliuraments i el fulletó. A Barcelona fou nomenat soci de la *Academia de las Buenas Letras*. També va estar col·laborador del diari valencià *El Mole* i traductor de l'escriptor romàntic francès, Eugène Sue, igualment célebre pels seus fulletons.

En tornar a Vinaròs fou nomenat vocal de la Junta d'Armament i Defensa, comandant del batalló de la Milícia Nacional i alcalde constitucional en 1839, càrrec del que va ser separat. Al setembre de 1940, en tornar Espartero al poder, va ser restituït com alcalde del seu poble fins gener de 1842. A Madrid va ser redactor del periòdic satíric *El Guindilla* i altres diaris de la capital. Es va exiliar en caure el govern del Bienni Progressista i no va tornar a Espanya fins en 1857.

Segons González-Expesati (1965: 47) «era liberal a voz en grito, del trágala i genialoide de novelesca vida, con grandes simpatías entre la multitud miliciana de Castellón, predicamento que conserva y acrece en sucesivos años antes de decidir establecerse en Madrid buscando mayor espacio para sus hazañas ...literarias».¹⁹⁴ A pesar de l'opinió que d'ell tenia González Expressati, Ayguals gaudia d'una gran cultura i sabia diverses llengües. Al Congrés havia de substituir al diputat electe per Castelló, Joaquín García Doménech, però Ayguals també renuncia al gener de 1837 al·legant haver de socórrer el seu comerç i família de Vinaròs.

Davant això, cal triar un diputat i dos suplents.

Es convoca la Junta Electoral Provincial per al 2 d'abril de 1837, però no van acudir bastants electors, convocant-se'ls de nou per al 16 d'abril, succeint el mateix. Per fi el 18 de juny, dels nou electors de partit que havien de votar -recorde's que no hi van haver electors de partit a Morella i Albocàsser al no celebrar-se eleccions per motius de guerra i que l'elector de Sogorb va ser exclòs per la Junta- quatre emeten el seu vot

---

¹⁹⁴ Citat per MARTÍ ARNÁNDIZ, Otilia (1997): *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Col·lecció universitària, Diputació de Castelló, p. 155.

personalment, quatre més el donen per escrit i un altre no es presenta. L'elecció es dona per vàlida perquè la província de Castelló està en situació extraordinària de guerra. Les actes amb els resultats de l'elecció no van veure la llum, ni el nou diputat triat va arribar a prendre seient en el Congrés.

L'únic diputat que destaca en aquesta legislatura és Jaime Gil d'Orduña. Aquest repeteix legislatura, doncs com es recordarà va ser procurador al març de 1836, com resultat de les eleccions de febrer del mateix any. Va formar part de les comissions de negocis eclesiàstics, delmes, premis als defensors de Vinaròs, Castelló i altres punts. També de la comissió encarregada d'examinar els poders dels diputats i de la encarregada de l'examen dels decrets de les Corts del Trienni que es pogueren posar en vigor. Com a membre d'aquesta comissió es suma a la proposta de restituir la llei que abolia els senyorijs del 4 de maig de 1823. Així mateix va participar en els debats i signà la Constitució de 1837 encara que aquesta Constitució impossibilitava Gil d'Ordunya tornar a ser diputat, ja que per accedir a la Cambra calia ser seglar. Però la seua major activitat es va centrar en els assumptes eclesiàstics. Fou l'encarregat de presentar el nou projecte sobre l'arranjament del clero. Pronuncia un discurs al respecte en la sessió del 28 de juliol de 1837.

La Reina Governadora inaugura les Corts el 24 d'octubre de 1836 i en la seua apertura, Mª Cristina els recorda la seua missió de revisar la Constitució de 1812. Davant l'amenaça que suposava per a Madrid l'ocupació de Segòvia a l'agost de 1837 pels carlistes, Espartero entra amb les seues tropes en la capital. Uns quants oficials del seu exèrcit protagonitzen el colp nomenat de Pozuelo de Alarcón, al negar-se a abandonar la ciutat mentre no canvie el Govern. Aquest acte de força obliga a dimitir a José Mª Calatrava.

Durant el temps en què Mendizàbal va estar a l'Executiu, tant de president com de ministre d'Hisenda, va concloure el procés revolucionari que va acabar amb l'Antic Règim amb la desvinculació, la desamortització i «[...] la configuración del modelo progresista de régimen. [...] la transformación social que ha servido para consolidar la influencia de la burguesía, que lograra integrar en su esquema a los miembros de una nobleza que no vacilarían en aburguesarse» (Artola, 1978: 295).

El 18 d'agost de 1837 accedeix a la presidència del govern Eusebio Bardají. Sota la seua presidència es van tancar les Corts el 4 de novembre de 1837, havent-se celebrat un total de 287 sessions.¹⁹⁵

3. CORTS SEGONS LA CONSTITUCIÓ DE 1837

Les Corts Constituents de 1836 van començar prompte els seus treballs de reforma de la Constitució de 1812. El dia 5 de novembre es nomena una comissió presidida per Argüelles, sent secretari de la mateixa Salustiano Olózoga. Aquesta comissió presenta unes bases sobre les quals descansa la reforma. Una vegada aprovades les bases, la comissió presenta un projecte a les Corts, el 24 de febrer de 1837, els articles del qual es van sotmetre a debat.

3.1 Constitució de 1837

Les principals reformes que se li van fer a la Constitució gaditana per transformar-se en la de 1837, van consistir en:

Eliminar els preceptes que havien de figurar en lleis orgàniques i reglaments per prevenir en el futur qualsevol canvi en elles. Per aquest motiu la llei electoral no estarà inclosa en la Constitució, sinó que serà elaborada a part. Els 384 articles de la Constitució del 1812 es queden reduïts a 79.

Enfortiment dels poders de la Corona, amb la facultat de sancionar lleis, convocar, suspendre i dissoldre les Corts i reconeixement del poder moderador. Aquesta decisiva intervenció de la Corona va quedar compensada per l'ampliació de les funcions de les Corts reconegudes en una nova llei electoral que ampliava el nombre de participants i per una llei d'imprensa que establia els judicis per jurats.

---

¹⁹⁵ A.G.C.D. *Estadística de las Cortes y los Ministerios 1833-1879*, Madrid, 1879. Legislatura 1836-37.

Abandonament de la norma que, en la Constitució de 1812, prohibia la dissolució de les Corts.

Admissió del bicameralisme. A aquesta concessió de les dues càmeres tractaren de posar-li límits forçant la Corona a triar els senadors d'una llista formada pels electors en nombre triple al d'escons a cobrir. El nombre de senadors havia de ser les tres cinquenes parts del de diputats.

Per a ser senador es requeria ser espanyol, major de quaranta anys i tenir els mitjans de subsistència que la llei electoral determinara. Cada vegada que hi haguera eleccions generals de diputats, es renovaria per ordre d'antiguitat la tercera part dels senadors, els quals podran ser reelegits.

Aquesta forma d'elecció de senadors i la seua composició va ser molt discutida, va resultar imperfecta i va produir el descontent general, de manera que, més endavant, tant moderats com progressistes van coincidir en que aquesta institució estava necessitada de revisió.

Quant al Congrés, es va donar l'elecció directa dels diputats. Igual que per a les eleccions a Corts Constituents, cada província nomenaria un diputat cada 50.000 ànimes, en lloc d'un diputat per cada 70.000 habitants tal i com es fixava en la Constitució de 1812, així el Congrés quedaria format per 241 diputats.

Els diputats serien triats per un període de tres anys, encara que cap de les legislatures, fruit de les eleccions realitzades sota la vigència de la Constitució del 1837, arribe a la seua fi.

Una novetat important va ser la no exigència de tenir veïnat ni arrelament en la província que els designava.

Es requeria per a ser diputat ser espanyol, major de vint-i-cinc anys i tenir les circumstàncies que la llei electoral determinara.

Al preàmbul consta el principi de sobirania nacional com fonament de tot el text constitucional. En la resta del text constitucional, els progressistes han de transigir i

acceptar alguns principis de la doctrina moderada. Més que la reforma de la Constitució gaditana, era una de nova.¹⁹⁶ La reina jura la Constitució el 18 de juny.

3.2 Llei electoral del 20 de juliol de 1837

La mateixa comissió que va elaborar la Constitució es va encarregar de fer un projecte de llei inspirat en el Reial Decret del 24 de maig de 1836.

El cos electoral tenia base censitària. Ser propietari era criteri imprescindible per a tenir dret al sufragi, encara que rebaixava les condicions econòmiques per a ser elector.

Tots els electors podien ser elegibles. Aquesta llei ampliava el cos electoral pel que fa a les últimes eleccions fetes sota l'Estatut Real. Aquesta nova llei:

[...] significó una decisiva democratización no sólo por el número de individuos a quienes reconocía participación en el proceso político, sino también por hacer coincidir las condiciones necesarias para ser diputado con las exigidas a los electores y rebajar a 30.000 reales la renta necesaria para los senadores. (Artola, 1991: 48)

Podien ser electors els contribuents que pagaren almenys 200 reals anuals de contribució directa, els propietaris i les capacitats amb una renda anual mínima de 1.500 reals, els llauradors que posseïren un jou d'animals destinat al cultiu de terra pròpia, els colons que pagaren una renda anual, en diners o en fruits, d'almenys 3.000 reals o posseïra dos jous d'animals destinats al cultiu de terra pròpia o aliena i els llogaters que pagaren un determinat lloguer de quantia variable segons la importància de la seua població de residència.

Com veiem, en primer lloc apareixen els contribuents que pagaren com a mínim 200 reals de contribució directa, abandonant la premissa dels majors contribuents per la desigualtat de condicions que creava i a canvi els concedia protagonisme als propietaris de províncies més pobres.

---

¹⁹⁶ Vegeu TOMÁS VILLARROYA, Joaquín (1981), *op. cit.*, cap II, pp. 31-46, on analitza pas a pas el desenvolupament de la Constitució.

La nova llei electoral incorpora una modificació en l'elecció de la mesa electoral. Aquesta es encomanada als electors que acudisquen durant la primera hora després de la instal·lació de la junta. Naturalment aquesta norma va ocasionar conseqüències desafortunades:

No pasaría mucho tiempo antes de que se produjesen toda clase de violencias e incidentes, al esforzarse los electores por conquistar la mesa a toda costa, prueba indiscutible de la decisiva influencia que ésta ejercía en el resultado final de la consulta. (Artola, 1991: 73)

3.3 Eleccions realitzades sota la Constitució de 1837

Amb la Constitució de 1837, es van celebrar set eleccions generals amb un augment progressiu del cos electoral:

Les eleccions de 1837, en les quals, els diputats electes van participar de dues legislatures; les de 1839, amb una legislatura; igualment, les de 1840, amb una sola legislatura; les eleccions de 1841, amb tres; les de febrer de 1843, amb una; les de setembre de 1843, també amb una sola legislatura i les de 1844, amb dues legislatures.

En el transcurs d'aquestes set eleccions generals el cens electoral va augmentar molt. La participació va passar del 0'15% de la població segons l'Estatut Reial fins al 5% en el moment de més participació segons la llei electoral de 1837, amb un important increment.

TAULA VII
EVOLUCIÓ DEL CENS ELECTORAL NACIONAL
AMB LA LLEI ELECTORAL DE 1837

Any Elecció	Num. Electors	% Electors / Població Total	% Creixement
1837	267.290	2,2	-
1839	381.853	3,1	42,9
1840	461.583	3,8	20,9
1841	533.642	4,4	15,6
1843 (febrer)	591.508	4,8	10,8
1843 (setem.)	592.337	4,9	0,1
1844	635.517	5,2	7,3

Font: CABALLERO, Margarita (1994): *El sufragio censitario. Elecciones generales en Soria durante el reinado de Isabell II*, Junta de Castilla y León.

En la província de Castelló l'augment encara és major, com es reflecteix en la taula següent:

TAULA VIII
EVOLUCIÓ DEL CENS ELECTORAL A LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ

Any Elecció	Núm Electors	% Increment	% Electors / Població	Núm Votants	% Vots / Població	% Vots / Electors
1837	2.253	-	1,22	1.009	0,54	44,78
1839	2.691	19,4	1,45	1.380	0,74	51,20
1840	3.261	21,2	1,76	2.229	1,20	68,35
1841	5.439	66,8	2,90	2.766	1,49	50,85
1843 (febrer)	5.442	0	2,73	3.319	1,66	61
1843 (setem.)	6.996	28,6	3,51	3.288	1,65	47
1844	8.159	16,6	4	4.943	2,42	61

Font: Elaboració pròpia a partir de les Actes del Archivo General del Congreso de los Diputados. *Serie Documentación Electoral: Inventario General de la serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*. Lligalls corresponents als anys tractats.

S'aprecia en la taula anterior l'escassa participació les causes de la qual podrien ser, d'una banda, la freqüència amb què es convocaven els comicis i per una altra la indiferència de l'electorat per triar uns representants que moltes vegades no protexeixen els ciutadans sinó que defensaven les seues postures i les seues idees abans que el bé de les seues províncies.

Quant al nombre dels districtes electorals que va ser dividida la província per a cadascuna de les eleccions que es van realitzar amb la llei electoral de 1837, es va anar incrementant a poc a poc de manera que en 1844 s'havien més que triplicat respecte a 1837.

TAULA IX
EVOLUCIÓ DELS DISTRICTES ELECTORALS AMB LA LLEI DE 1837

Any elecció	1837	1839	1840	1841	1843 febrer	1843 setembre	1844
Districtes electorals	10	10	11	19	23	23	32

Font: Elaboració pròpia a partir de les Actes del Archivo General del Congreso de los Diputados, dels anys corresponents.

La divisió de la província en districtes era una de les tasques de la Diputació Provincial, amb límits i traçats estranys per tal de crear dificultats als electors d'alguns pobles, les idees dels quals eren contràries al Govern.

En la divisió realitzada en 1837 i 1839, sis de les deu ciutats que eren caps de districte electoral també ho eren de partit judicial. Cinc d'elles passaven dels 5.000 habitants, quatre més estaven entre 2.000 i 5.000 habitants, i solament una d'elles tenia entre 1.000 i 2.000 habitants.

En 1840 s'afegí un districte electoral més, en canvi solament cinc ciutats cap de districte eren al seu torn caps de partit judicial.

En 1841, dels dinou districtes en què es divideix la província, deu de les ciutats cap de districte són també caps dels deu partits judicials que té la província. De les altres nou ciutats cap de districte, una compta amb quasi 6.000 habitants, altres tres tenen més de 4.000, una altra quasi 3.000, tres compten amb més de 1.000 i solament una no arriba als 1.000 habitants.

3.4 Eleccions de setembre de 1837. Govern progressista i triomf moderat

Van ser convocades pel Reial Decret de 20 de juliol de 1837. Es van produir en circumstàncies excepcionals, pràcticament no existia govern, ja havia caigut Calatrava i Bardají va prendre possessió una vegada acabades les eleccions. Malgrat convocar-les un Executiu progressista, van donar la victòria als moderats, que s'havien organitzat millor i es beneficiaven del cansament provocat per la guerra, davant la qual, la proposta moderada era aconseguir la intervenció francesa.

Es dona una contradicció perquè l'ampliació del cos electoral establerta pels progressistes va en el seu perjudici, ja que segons Carlos Marichal, «permite la participación de una mayor proporción de terratenientes y arrendatarios prósperos que tendían a tener opiniones conservadoras» (Marichal, Carlos, 1980: 109).

3.4.1 Eleccions a Castelló.

A Castelló les eleccions es van celebrar entre el 24 i 28 de setembre. Prèviament el ministre de la Governació va enviar una circular al cap polític perquè intervinguera en les mateixes.

El 4 d'octubre, es reünix el cap polític, José Osca, amb els diputats provincials i els comissionats dels districtes electorals:

TAULA X
ELECTORS TRIATS PELS DISTRICTES ELECTORALS

Districtes	Electors
Almenara	Gracián Martí
Benicarló	Miguel Sala
Castelló	Antonio Vera
Morella	José Ferreres
Peníscola	Tomás M ^a Agramunt
Sogorb	Pascual Gil
Vilafamés	Joaquín Martín
Vila-real	Pascual Nebot
Vinaròs	Agustín Ballester

Font: Elaboració pròpia a partir de les Actes del Archivo General del Congreso de los Diputados. *Serie Documentación electoral, Inventario General de la serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral...* lligall 14, núm 30

Són elegits com secretaris Antonio Vera, José Ferreres i Miguel Sala i com suplent Agustín Ballester.

El comissionat per Lluçena no acudeix per circumstàncies de la guerra. Els Ajuntaments, caps de districte electoral, podran fer ús de la facultat que els concedeix l'article quart de la llei de 25 d'agost últim, i ajornar conforme a ell, la votació pel menor temps possible, sota la seua responsabilitat si ocorregués algun moviment de l'enemic que oferisca noves i grans dificultats a la concurrència dels electors per a donar el seu vot.

L'Acta de Benicarló va ser rebutjada per haver admés l'Ajuntament en la llista electoral a vint-i vuit ciutadans que no complien els requisits previnguts per la llei. En principi s'adopta la decisió d'excloure els vots de les persones que no complien dits

requisits legals. Se sotmet a votació i s'obtenen sis vots a favor de l'exclusió i dues en contra. Una de les persones excloses era precisament el comissionat Miguel Sala, qui es va retirar també de la comissió i va ser substituït com secretari de la Junta, pel suplent Agustín Ballester. Després de discutida la qüestió i davant la impossibilitat d'excloure els vots il·legals per ser secrets, es rebutja l'Acta completa.

El 18 d'octubre es torna a reunir la Junta Electoral perquè es presenta el comissionat pel districte de Lluçena Vicente Forner, sumant-se 65 vots als escrutats en la reunió anterior.

El nombre d'electors de la província era de 2.253 i van emetre el seu vot 1.009, per tant la majoria absoluta es xifrava en 505 vots.

TAULA XI
DIPUTATS ELEGITS I SENADORS PROPOSATS

Diputats	Vots
Jose M ^a Vallterra	734
José Martí, Baró de Casa Blanca	637
Diego Medrano	594
José Miquel y Polo	568
Joaquín de Pedro, Marquès d'Albaida	534
Senadors	Vots
Jose Martí	847
Diego Medrano	631
Pedro José Fonte, Arquebisbe de Mèxic	613
Bernardo Falcó	566
Joaquín de Pedro, Marquès d'Albaida	558

Font: Elaboració pròpia a partir del Archivo General del Congreso de los Diputados. *Serie Documentación electoral, Inventario General de la serie de credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 14, núm 30

La comissió de la Junta preparatòria del Congrés dels Diputats a Corts aprova l'Acta de les primeres eleccions a Benicarló per no variar el resultat de les mateixes.

A aquesta província corresponen quatre diputats propietaris, dos suplents i dos senadors que ha de triar la reina d'entre les sis persones que s'han de proposar en terna; com en l'escrutini general solament han obtingut majoria absoluta de vots cinc proposats per a senadors i ha estat nomenat tan solament un diputat suplent dels dos que ha de

triar la província, es convoquen segones eleccions conforme a l'article 40 de la llei electoral. En aquesta segona elecció, resulta triat com diputat suplent Pascual Sanglada Ballester de Togores y Rosselló, comte d'Ayamans.¹⁹⁷

Tant els diputats electes com els senadors proposats són liberals moderats. Ara farem un resum de la seua biografia.

José Mª Vallterra, nascut a Càlig, província de Castelló, era hisendat. Un dels majors contribuents de les províncies de València i Castelló. Perteneixia a una de les famílies aristocràtiques valencianes doncs el seu besavi era marquès de Vallterra. La família vivia de les rendes que els proporcionaven les terres que tenien en propietat. Sabem que en 1850 Vallterra va pagar 8.364 reals d'impostos i en 1851, 8.058 reals de contribució directa. Fou milicià en 1834, membre de la Junta Consultiva de València formada per l'esvalot revolucionari d'agost de 1835, regidor de l'Ajuntament i membre de la Diputació de València en 1837. Aquest mateix any fou triat diputat per les províncies de València i Castelló, però va optar per aquesta última. El seu tebi progressisme va evolucionar prompte a moderantisme. Ja com a moderat, fou elegit senador vitalici per designació real en 1851 però no passà a formar part de la Cambra Alta fins el 1853. Fou nomenat alcalde de València l'any 1856. Gaudeix del càrrec fins l'any 1868.¹⁹⁸

José Martí, baró de Casablanca, natural de Peníscola, ja en 1808 va lluitar en la guerra de la Independència formant part del regiment de Guàrdies Reials. En ple Trienni Liberal fou nomenat comandant de la Milícia de Castelló.

Amb la tornada de Ferran VII se li donen nou anys de llicència per les seues idees liberals moderades, i a la mort del rei, quan asumeix la regència Mª Cristina, fou nomenat per ocupar llocs militars destacats, com comandant del regiment d'infanteria de Soria, governador militar d'Eivissa i governador militar i polític de Peníscola i de Morella en 1836, quan el general Borso va decretar la seua presó per la Conspiració de Morella. Va resultar elegit diputat i proposat com senador per Castelló en les eleccions

---

¹⁹⁷ A.G.C.D. *Serie Documentación Electoral, Inventario General de la serie de credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 14, núm 30, es troben totes les dades referents als diputats, les votacions i els resultats.

¹⁹⁸ Vegeu MARTÍNEZ GALLEGU, Francesc A. (2001): *Conservar progresando. La Unión Liberal (1856-1868)*, Fundación Instituto de Historia Social, Centro Francisco Tomás y Valiente, Uned, Alzira-València, p. 33

de setembre de 1837. La reina governadora el designa senador però ell renuncia per ocupar un seient al Congrés.

Fou admés i va jurar el càrrec el 15 de març de 1838. Va participar poc a les sessions de Corts: va votar a favor d'un projecte de llei per millorar la Instrucció Secundària i Superior i va formar part de la comissió d'Etiqueta per felicitar Mª Cristina per la festivitat del dia de Reis. El 1840, al produir-se el pronunciament progressista d'Espartero, fou separat del càrrec que exercia com subinspector de la Milícia Urbana, per les seues idees massa moderades.

Pertanyia a una de les famílies més influents de Castelló, amb poder econòmic i polític. Els Martí van ser declarats gentilhomes de sang i reconeguts com ciutadans d'immemorial, iniciant el plet el 8 d'abril de 1777, concloent el 23 d'agost i presentant el títol de noblesa davant l'Ajuntament de Castelló el dia 1 d'abril de 1778. Per justificar la petició d'hidalguia de sang van presentar davant la Real Audiència tot un seguit de documents acreditatius els quals demostren que la família Martí havia ocupat durant més de 100 anys el càrrec d' administrador del Real Patrimoni (Gimeno, 1990: 238). Al seu avi li fou concedit el títol de baró de Casa Blanca, al qual accedeix l'any 1839. Quan el seu pare va ser diputat per Peníscola a les Corts de Cadis, va constatar el seu patrimoni, que després seria incrementat per José Martí, que consistia en tres cases a Peníscola, una cava, dos trulls, una paridera de ramat, dues finques d'horta, deu finques de secà i diversos capitals de censos.

José Miquel y Polo ja va ser diputat en la legislatura de 1834 i ja es va parlar de la seua situació econòmica i el seu estatus social. Va ser l'únic dels electes que va participar activament en les sessions de Corts, pronunciant un discurs en la del 8 de febrer de 1838, amb la que s'adhereix a la sol·licitud que eleva a les Corts la Diputació de Castelló, demanant socors per la crítica situació per la qual passa la província, perquè no caiga en mans de la facció.

Diego Medrano, natural de Ciudad Real, pertanyia a una família de l'elit terratinent provincial. Durant la guerra de la Independència començà la seua carrera militar passant de cadet a subtenent, tinent i tinent coronel. A la mort del seu pare, el 1816, va rebre en herència terres de secà i horta, corrals, olivars, diners, peces d'argent... per un total de 262.566 reals de vellón, amb una renda anual de 10.500 reals.

Per acreditar-se com a senador, en 1837, certifica rebre un sou de 40.000 reals com ex-ministre.

Quan trasllada el seu domicili a Madrid, de 1816 a 1820, assistia a reunions amb grups liberals que conspiraven contra l'absolutisme. Durant el Trienni, fou nomenat cap polític de Castelló des del 10 de març de 1822 a 3 de març del 1823. Va lluitar amb el general Riego a Andalusia i, per la derrota, fou empresonat a Jaén. Durant tota la dècada absolutista va sofrir repressió i se li va obrir un procés de depuració. En 1832 se li concedeix el cessament militar. A la mort de Ferran VII fou rehabilitat. Fou diputat i senador en diverses ocasions. Va ser elegit, alhora diputat i senador per Castelló en les eleccions del 22 de setembre de 1837. No va arribar a prendre possessió al Congrés, perquè va triar un seient al Senat. A l'Estament Popular va estar substituït pel compte d'Ayamans.

L'11 de gener de 1838, Diego Medrano passa el nomenament de diputat al mallorquí Pascual Felipe Sanglada Ballester de Togores i Rosselló, compte d'Ayamans, hereu universal del patrimoni de la família per ser el primogènit. Entre les seues propietats destaquen les baronies d'Ayamans, Lloseta i Biniali amb els béns que comporten en cases i terres a més d'una casa a Palma on residia la família. Va dedicar gran part de la seua vida a la política, va ser procurador suplent en 1835 i el mateix any, governador civil fins al setembre en què, per representar el liberalisme moderat, presenta la seua dimissió. En setembre de 1837 es presenta a diputat per Castelló i resulta elegit com suplent. Substitueix, com hem dit abans, a Diego Medrano el 11 de gener de 1838. El seu pas per les Corts va tenir poca relevància. Formava part de les comissions de peticions, felicitacions a la reina governadora i la que tractava de la construcció dels camins de les illes Balears.

L'altre diputat suplent, Joaquín de Pedro, marquès d'Albaida i de Sant Josep, pertanyia a una família de la noblesa valenciana. Gaudia d'altres títols nobiliaris com diverses baronies, a més d'acumular senyories de pobles i castells. Els béns que portaven agregats tots aquests títols feien d'ell un gran propietari. També era Gran d'Espanya, Gentilhome de Cambra, Mariscal de Camp, Cavaller de l'ordre de Sant Joan de Jerusalem i altres distincions. Fou nomenat pròcer entre 1834 i 1836. Va ser elegit diputat suplent a les Corts per Castelló el 22 de setembre de 1837 i proposat per a

senador. No va arribar a prendre possessió a les Corts ni tampoc fou escollit com senador. Per la legislatura 1846-1847 fou nomenat senador vitalici.

Els diputats electes, que prengueren possessió dels seus escons, van participar en dues legislatures. En la primera les Corts van obrir el 19 de novembre de 1837, sent president del govern Eusebio Bardají. El 16 de desembre succeix a aquest en la presidència del gabinet Narcís Heredia, comte de Ofalia, conegut per les seues tendències conservadores, responnent al predomini moderat de les Corts, les quals es van tancar sota el seu manament el 17 de juliol de 1838, havent celebrat un total de 186 sessions.

En la segona legislatura, van repetir a Castelló els mateixos diputats i senadors. El govern Ofalia havia caigut precipitat per l'aixecament del lloc de Morella el 6 de setembre de 1838. A continuació va presidir el gabinet Bernardino Fernández de Velasco, duc de Frías. Va ser un ministeri que mancava de significació i no contava amb el suport de cap partit. Sota la seua presidència, les Corts es van obrir el 8 de novembre de 1838. El duc de Frías va presidir el Govern durant tres mesos i el 9 de desembre va ser substituït pel moderat Evaristo Pérez de Castro. Aquest va tancar les Corts el 9 de febrer de 1839 i la reina Gobernadora, les dissol pel Reial Decret de l'1 de juny per no haver enteniment entre els membres de l'Estament i el Govern. En aquesta legislatura es van celebrar un total de 38 sessions.

3.5 Eleccions de juliol de 1839

Estava al front del gabinet Pérez de Castro quan es dissolgué el Congrés. Es van convocar noves Corts per a l'1 de setembre i la renovació de la tercera part dels senadors. Havien de començar les eleccions, en els pobles cap de districte, el 24 de juliol i fer l'escrutini dels vots el 5 d'agost.

El govern moderat va participar sense cap tipus de manipulació i van triomfar els progressistes. Malgrat no canviar la llei electoral, el nombre d'electors es va incrementar notablement, en un 21'9%, també van augmentar el nombre de districtes electorals, que es multiplicaren conforme a l'augment del nombre d'electors. A nivell nacional es disputaven les eleccions tres tendències: els progressistes, els moderats que

recolzaven el govern i els moderats que criticaven l'Executiu per la dissolució de les Corts.

El govern va intervenir en el procés electoral. El ministre de la Governació, Calderón Collantes, dóna normes als governadors perquè vigilen tots els actes electorals i revisen bé les llistes dels electors, que ells han de formar, i comparar amb les que elaboren els Ajuntaments. El frau ja estava present en les consultes electorals, sobretot en la formació de les llistes, tant per la inclusió de noms d'electors que no hi existien com l'exclusió d'individus de tendències contràries al govern del moment. Resulta importantíssima la revisió de les llistes perquè qualsevol manipulació pot fer que els resultats canvien.

Les comissions electorals i les candidatures ja constitueixen un costum que va generalitzant-se. Els progressistes creen, a més de les comissions provincials, una comissió central de la que formaven part, entre d'altres, Argüelles, Quintana i Olózaga. Per a Artola, aquesta formació d'una comissió electoral a escala nacional:

«[...] representa la adopción y el mejoramiento de la organización de los moderados, por cuanto se crea un centro de control, al tiempo que se mantiene la autonomía de gestión característica de una época en que los intereses y prestigios locales son más poderosos que abundantes las personalidades políticas nacionales». (Artola, 1991: 103)

3.5.1 Eleccions a Castelló

En aquesta ocasió va haver una important campanya electoral.

El cap polític de la província publica dos Reials Ordres, una amb data 5 de juliol perquè les eleccions siguin independents i l'altra del 19 de juliol perquè haja llibertat i ordre en les mateixes.

La Junta Electoral es va reunir a Castelló de la Plana, capital de la província, amb el cap polític de la mateixa el 5 d'agost de 1839. Faltaven els comissionats dels districtes de Nules, Sogorb, Jèrica, Vilafamés i Llcena. S'aproven les Actes dels districtes que representaven els comissionats que van comparéixer.

El comissionat de Peníscola va fer una reclamació per no estar conforme amb l'Acta presentada pel districte de Vinaròs. Aquesta reclamació va ser rebutjada.

El districte de Llucena no va poder realitzar les votacions per raó de les circumstàncies de la guerra i el seu Ajuntament envia un ofici a la Diputació Provincial, la qual el transcriu a la Junta Electoral dient que «Lucena tiene hace ya tres meses el enemigo a la vista y todos sus habitantes sobre las armas [...]»

El nombre d'electors de la província era de 2.691, prenent-ne part en l'elecció 1.380, per tant la majoria absoluta era de 691 vots. La participació va ser d'un 51'2 %, menor que la nacional, 63'3 %, a causa de la situació de guerra en què es trobava la província.¹⁹⁹

Van ser triats per majoria absoluta els diputats següents:

TAULA XII DIPUTATS ELECTES I SENADORS PROPOSATS

Diputats	Vots
Vicente Sancho	1.131
José M ^a Calatrava	1.067
José M ^a Royo	887
Ramón M ^a Temprado	823
Wenceslao Ayguals, suplent	821
Senadors	Vots
Pedro Fuster	827
José M ^a Calatrava	801
Jaime Gil de Orduña	792

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del Archivo General del Congreso de los Diputados. *Serie Documentación electoral, Inventario General de la serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 16, núm 2.

Tots els diputats i senadors electes eren liberals progressistes. Així en paraules de Estrada Sánchez per la comarca de la Liébana i que podem aplicar perfectament a la de Castelló:

---

¹⁹⁹ A.G.C.D. *Serie Documentación electoral, Inventario General de la serie de credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 16, núm 2. També en aquest lligall venen els resultats de les votacions.

[...] el período de tiempo que va de la promulgación del texto constitucional de 1837 a la consulta de 1839, supuso un afianzamiento en el poder del moderantismo, vencedor en las elecciones de septiembre de 1837, [...] a pesar de esta hegemonía moderada, los comicios de julio y agosto de 1839 pondrán de manifiesto, en el ámbito local, la fractura de su élite política y la confirmación del asentamiento de los postulados progresistas (Estrada Sánchez, Manuel, 1999: 33)

El diputat electe i admés per Castelló, José Mª Calatrava, va ser diputat i senador en diverses ocasions, fou magistrat del Tribunal Suprem en 1822-1823, ministre de Gràcia i Justícia, president del Consell de Ministres en 1837, president del Congrés en dues ocasions i empresonat a Melilla i exiliat a França per la tornada de Ferran VII, opta per Madrid i el substitueix el diputat suplent Wenceslao Ayguals.

El també diputat electe i admés, Vicente Sancho, opta per València²⁰⁰ i es convoquen segones eleccions per al 22 de setembre, començant amb l'escrutini de vots el 4 d'octubre amb la finalitat de nomenar a un segon diputat suplent i la proposta d'un candidat per la terna de senadors.²⁰¹

El diputat José Mª Royo, advocat, va ser admés en el Congrés el 24 de setembre de 1839 i va jurar el seu càrrec el mateix dia i Ramón Mª Temprado, també advocat, va ser admès en el seu càrrec el 8 de setembre i el va jurar el 10 d'octubre. El diputat Wenceslao Ayguals va ser admès al seu càrrec, però no va arribar a jurar-lo.²⁰²

Ramón Mª Temprado, liberal progressista i fidel esparterista, va nèixer a Villarluengo, al Maestrat turolenc. Va pertànyer al cos de cavalleria de la Milícia Nacional. La seua carrera va ascendir en arribar Espartero al poder, sent nomenat fiscal de la Audiència de Valladolid i sotssecretari del ministeri de Gràcia i Justícia. Pertanyia a la burgesia empenedora i era gran propietari de finques rústiques i urbanes. Només a Villarluengo posseïa vuit masies que tenia arrendades i caps de ramat, que li produïen una renda anual de 42.460 reals. Fou elegit diputat per Terol en 1837 i per Castelló, en 1839, quan era cap polític per aquesta província el seu amic Francisco Cabello. Va exercir de secretari de les comissions de Milícia Nacional i de la del restabliment de la Llei de 25 d'agost de 1837 sobre eleccions. Va pronunciar discursos sobre nomenaments

---

²⁰⁰ A.G.C.D. *Estadística de las Cortes y de los Ministerios 1833-1879*, Madrid, 1879. Legislatura de 1839.

²⁰¹ B.O.P.C., 10/09/1839.

²⁰² A.G.C.D. *Diputados electos y sus vicisitudes*, llibre núm. 8.

per al càrrec de senadors, sobre mitjans per a cobrir el servei de bagatges, sobre admissió d'alguns diputats provincials i sobre els Furs de les províncies Vascongadas i Navarra.

Aquestes Corts van ser obertes el 1 de setembre de 1839. Per la pau de Vergara, signada a l'agost, el Govern pensa que el canvi de circumstàncies produït en el país per la fi de la guerra, justificava noves eleccions. Però seguint amb l'opinió de Manuel Estrada, que nosaltres compartim, la fi de la guerra no justificava la dissolució de la Cambra ni una nova consulta electoral:

[...] en su transfondo estuvieron los resultados de las elecciones anteriores que habían supuesto una mayoría progresista enfrentada a un gobierno moderado. La solución a este conflicto era o la dimisión del gabinete o la disolución de las Cortes. La lógica del momento y el interés por la causa moderada de la Reina Gobernadora conllevaron la elección de la segunda de las soluciones. (Estrada, 1999: 35)

Obviament el Govern no pensava dimitir i va recórrer de nou al privilegi de dissolució que tenia la Corona per desfer-se d'un gabinet inconvenient i molest.

Les Corts van suspendre les seues sessions el 31 d'octubre de 1839 i es van celebrar un total de 58 sessions.

Els progressistes censuren a l'Executiu la suspensió de les Corts i aquest presenta a la Reina Gobernadora el decret de 31 d'octubre per a la seua dissolució sent dues les vegades que el ministeri Pérez de Castro suspén i dissol la Representació Nacional.

La Reina gobernadora decreta la dissolució de les Corts per R. D. de 18 de novembre de 1839, convoca eleccions per a gener de 1840 i proposa la renovació de la tercera part dels senadors. Es fixa la reunió de les noves Corts per al 18 de febrer de 1840.²⁰³

---

²⁰³ B.O.P.C., 26/11/1839.

3.6 Eleccions de 1840

En aquestes eleccions, celebrades al gener de 1840, l'acció electoral dels progressistes, que pel que sembla havien trobat ja cert recolzament en Espartero, es va veure frustrada i donen el triomf als moderats. Les causes segons l'ambaixador anglès a Espanya van ser els mitjans d'influència emprats pel Govern i el vot carlí que va donar el triomf als moderats en el País Basc i va contribuir a ell en altres llocs.²⁰⁴

L'Executiu va donar instruccions als caps polítics mitjançant del ministre de la Governació que envia una circular el 19 de novembre amb el calendari del procés electoral. Les Diputacions haurien de concloure les llistes d'electors el dia 19 de desembre i el dia 26 exposar-les al públic durant quinze dies. Les eleccions s'havien d'iniciar el 19 de gener de 1840 als pobles cap de districte.²⁰⁵ El cos electoral va experimentar un destacat augment respecte a la consulta de 1839. Si agafem les dades de Tomás Villarroja, el nombre d'electors fou de 423.787, un 3'5 % de la població espanyola que suposa un increment del 23'7% respecte als 342.559 electors de 1839 que van suposar el 2'8% de la població espanyola.²⁰⁶ La participació a nivell nacional va ser del 75,8 %, major que en els anteriors comicis que fou del 63'3%.

3.6.1 Eleccions de 1840 a Castelló

A Castelló hi va haver una intensa campanya electoral.

En la capital de la província es reuneixen els progressistes en la Caserna dels Nacionals, la nit del diumenge 8 de desembre de 1839, a fi de planificar les eleccions. Es nomena, entre tots els electors assistents, per presidir aquesta reunió Francisco Cabello i com secretaris a Pedro Gutiérrez d'Otero, regidor de l'Ajuntament i el prévere José Juan. Diferents electors prenen la paraula i pronuncien discursos. S'acorda nomenar

---

²⁰⁴ Vegeu MARTÍ, Casimiro (1986): *Afianzamiento y despliegue del sistema liberal* en Historia de España de Tuñón de Lara, tomo VIII, *Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo*, Labor S.A., Barcelona, p. 230 cita a JANK, Peter (1974): *Mendizábal y la instauración de la Monarquía Constitucional en España*, Madrid, pp. 302-303. Quarta edició.

²⁰⁵ *B.O.P.C.*, núm. 96, del 29/11/1839.

²⁰⁶ TOMÁS VILLARROYA, J. (1965): «El cuerpo electoral en la ley de 1837» en *Revista del Instituto de Ciencias Sociales*, nº 6, Barcelona, citat per CABALLERO, Margarita (1994), *op. cit.*, p. 131.

una junta formada per dotze persones per convidar els liberals dels diferents punts de la província a fer el mateix que els de la capital i que posats tots d'acord convingueren en les persones que s'havien de triar per als llocs de diputats i senadors.

Els individus que van formar la junta de la capital van ser:

José Ballester, hisendat, comandant de la Milícia Nacional; Francisco Juan, hisendat, aleshores alcalde segon de l'Ajuntament Constitucional; José Ramos, agrimensor, aleshores regidor degà de l'Ajuntament; Jaime Bellver, advocat, aleshores regidor de l'Ajuntament; Sebastián Esparducer, comerciant, regidor dels ajuntaments de 1838 i 1839; Vicente Masip, metge, procurador síndic dels Ajuntaments de 1838 i 1839; Vicente Bellver, advocat, havia estat regidor en 1836 i 1837; Pascual Sánchez, comerciant, havia estat procurador síndic en 1836, 1837 i 1838; Francisco Moragrega, comerciant, alcalde primer a l'Ajuntament d'octubre de 1835 a 1836; Vicente Rochera; Pascual Sarthou; José Oliver, comerciant, procurador síndic de l'Ajuntament d'octubre en 1836 i 1837.

Totes les persones els noms de les quals apareixen formant part de la Junta, o presidint la reunió, són coneguts progressistes de Castelló. D'aquesta reunió ix un manifest. Entre les raons que van tenir per a intentar la unió de tots els progressistes de la província està la que «los diputados que representen a la provincia en las próximas elecciones profesen las mismas ideas y defiendan los mismos principios que profesaron y defendieron los representantes de las últimas Cortes disueltas». Nomenen els inconvenients de què guanye les eleccions el govern centrant-se en què en les properes Corts es van a discutir els projectes de llei de Delmes, d'Ajuntaments, de la Milícia Nacional i d'Impremta.

Així mateix els progressistes de Vinaròs nombren una comissió que represente tots els liberals de la ciutat. Entre els membres d'aquesta comissió, formada per nou destacats progressistes, es troba l'alcalde constitucional, Wenceslao Ayguals de Izco, a més de membres superiors de la Milícia Nacional. Aquesta comissió publica un manifest, el 19 de desembre, posant els projectes del govern com perjudicials per als amics de les reformes, del triomf d'Isabel II i de la Constitució de 1837.

Per contrapartida els moderats també es reuneixen el 15 de desembre en la Casa Teatre sota la denominació d'Amics de les Institucions Monàrquico-constitucionals.

Destaquen la llei i l'ordre, que la Milícia Nacional no estiga influenciada per ningún partit, que la impremta únicament servisca de vehicle a la Il·lustració. «Los sufragios de los electores no deberan honrar sino al ciudadano de probidad conocida; al hombre que se experimentó consecuente en todas las vicisitudes; al que por su conducta práctica ha demostrado que no hace diferencia entre las virtudes públicas y las privadas que son su base». Aquest manifest ve signat per un grup de vint-i-dos dels principals moderats de Castelló.²⁰⁷

L'intendent de Castelló, Agustín Álvarez Martínez de Navas, aleshores cap polític interí de la província, va publicar un manifest dirigit als electors per a orientar el vot cap a la doctrina moderada.²⁰⁸

El *Boletín Oficial de la Provincia* número 9 del 31 de gener duu annexa la candidatura del progrés de la província de Castelló. Tots els membres de la candidatura van resultar els més votats en les eleccions, tant per a diputats com per a senadors.

---

²⁰⁷ Per a tots tres manifestes vegeu Suplements del *B.O.P.C.*, 10 i 17/01/1840.

²⁰⁸ *B.O.P.C.*, 18/01/1840.

PROVINCIA DE CASTELLON.

CANDIDATURA DEL PROGRESO.

CONSTITUCION DE 1857.
ISABEL II.

REGENCIA DE SU AUGUSTA
MADRE.

Conclusion de la guerra sin transaccion con
Cabrera.

Proteccion y fomento de la Milicia Na-
cional.

Ley de Ayuntamientos y Diputaciones Pro-
vinciales por nombramiento popular.

Indemnizacion á los Patriotas por los per-
juicios causados por los facciosos.

Sostenimiento de las Leyes de abolicion del
Diezmo, Mayorazgos y Señoríos.

Ley de responsabilidad Ministerial, y nada de
cesantias á los Ministros, como á tales.

Contribucion general para el sosten del Culto
y manutencion del Clero.

Rebaja de Contribuciones en las Provincias
donde hay guerra.

Premio á la constancia del Soldado, y Nacionales
que se hayan distinguido.

PARA DIPUTADOS.

D. Francisco Cabello.
D. Vicente Sancho.
D. José Royo y Murciano.
D. Ramon Maria Temprado.
D. Juan de Leiva.
D. Wenceslao Aiguals.

SENADORES.

D. Jaime Gil Orduña.
Conde de Soto ameno.
D. Facundo Infante.

Aquesta candidatura porta un programa característic del progressisme. Entre els seus principals punts contemplen acabar la guerra sense transigir amb Cabrera, protegir i fomentar la Milícia Nacional, canviar la llei tan restrictiva d'Ajuntaments i Diputacions perquè puguin ser elegits els seus membres pel poble, indemnitzar els pobles dels danys ocasionats per la guerra, mantenir les lleis que derogaven el delme, el pubillatge i els senyorius, pagar contribució per mantenir el culte i el clergat, rebaixa de la contribució als pobles ocupats pels facciosos i, un punt molt important, la llei de responsabilitat Ministerial.

Votacions i resultats

El 31 de gener de 1840 es reuneixen a Castelló de la Plana, capital de província, en Junta d'Escrutini General de vots, presidida pel cap polític en comissió, Juan Bautista de Còrdova, els diputats provincials, José Bacora Catalá, José Esteller, Fernando March, Francisco Javier Gascó, Teodoro Alegre i Carlos Echevarría, junt els comissionats:

TAULA XIII
COMISSIONATS I DISTRICTES

Comissionats	Districtes
Pedro Gutiérrez d'Otero	Castelló
Buenaventura Burgada	Borriana
Melchor Martí	Peníscola
Antonio Roselló	Vinaròs
Rafael Querol	Onda
Francisco Salas	Sogorb
Fernando d'Ocón	Jèrica
José Domingo	Nules
Vicente Puchol	Vilafamés
Fernando Beltrán	Almenara

Font: Archivo General del Congreso de los Diputados. *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 19, núm 2

No es va presentar el comissionat pel districte de Lluçena, per l'estat de bloqueig en què es trobava aquesta ciutat.

Resulten triats com secretaris Pedro Gutiérrez d'Otero, Antonio Roselló, Buenaventura Burgada i Melchor Martí. Es verifica l'escrutini dels referits districtes i se suspén la Junta per a continuar-la quan es presente el comissionat de Lluçena.

El 6 de febrer es reuneix de nou la Junta General d'Escrutini quan es presenta el comissionat pel districte de Lluçena. Una vegada examinada l'Acta i afegits els vots als resultats anteriors, queden triats quatre diputats propietaris i dos suplents:

TAULA XIV
DIPUTATS ELECTES I SENADORS PROPOSATS

Diputats	Vots
Juan de Leiva	1.896
Vicente Sancho	1.688
José M ^a Royo Murciano	1.687
Francisco Cabello	1.684
Ramón M ^a Temprado	1.683
Wenceslao Ayguals de Izco	1.606
Senadors	Vots
Facundo Infante	1.684
Jaime Gil de Orduña	1.682
Conde de Soto-Ameno	1.679

Font: Archivo General del Congreso de los Diputados. *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 19, núm 2

Les Actes van ser protestades perquè sembla que hi van haver il·legalitats, coaccions i amenaces. Però la comissió d'Actes no ho va considerar de suficient gravetat com per a produir la nul·litat de les eleccions, i així ho proposa al Congrés perquè s'aproven. L'Acta va ser aprovada pel Congrés el 13 de març de 1840.

El nombre d'electors era de 3.261, participant en l'elecció 2.229, xifrant-se la majoria absoluta en 1.115.²⁰⁹

Els diputats electes Vicente Sancho, Wenceslao Ayguals, José Mª Royo i José Mª Temprado repetien en l'Estament popular. Ara farem un breu resum de les biografies dels que formaran part del Congrés per primera vegada.

Juan de Leiva era militar. La seua família gaudia de noblesa, i «limpieza de sangre». Va ser coronel de la Milícia Nacional en 1821, elegit regidor de l'Ajuntament de Castelló per l'estat noble en 1833, però no pren possessió del càrrec al ser nomenat governador de Valencia de Alcántara. Després de passar per diferents càrrecs polítics va

---

²⁰⁹ A.G.C.D. *Serie Documentación electoral. Inventario General de la serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 19, núm.2.

estar destinat comandant general de l'exèrcit de la província de Castelló, a l'abril del 1838, on segueix la lluita contra el capitost carlí, Cabrera.

Es presenta a diputat per la circumscripció de Castelló, formant calició amb altres progressistes en la denominada «Candidatura del Progreso», amb el programa electoral que abans hem mostrat. Va ser admés en el Congrés el 15 de març de 1840 i va jurar el seu càrrec el 18 del mateix mes.

En la sessió de Corts del 25 d'abril fa una intervenció per defensar la ciutat de Vinaròs i que no s'aproven les Actes de les eleccions. També, en la sessió del 26 de juny participa en el tema del servei de bagatges que proveïa de queviures els punts fortificats de les ciutats i demana una indemnització per els llauradors que perdien les seues cavalleries i posaven en risc les seues vides.

En la sessió del 7 de juliol, presenta a les Corts un projecte de llei sobre indemnitzar als veïns que hagen sofrit pèrdues a causa de la guerra. També es presenta a les eleccions celebrades en 1841, com veurem més endavant. Aquest militar va ser candidat alhora del partit progressista i del moderat. Dirigeix una circular als castellonencs, amb data de 12 de gener, manifestant les seues opinions polítiques.

[...] fiel a mis principios si la voluntad de los electores me conduce a ocupar un asiento en el Congreso Nacional, emplearé todos mis esfuerzos en que se conserve la Constitución de 1837 ilesa y en perfecta observancia en todas sus partes, y con ella el Trono de Isabel II y la Regencia de su augusta Madre. La pronta y completa pacificación de la Península, será otro de mis objetivos preferentes, siempre que ésta se consiga sin menoscabo e independencia y decoro nacional [...]²¹⁰

Francisco Cabello va nàixer a Torrijo del Campo en la província de Terol. Membre de la Milícia Nacional, combat contra les partides reialistes de la província i és processat per la seua identificació amb el règim liberal. Com advocat, va exercir de fiscal en el jutjat de l'infant Francisco de Paula.

Va ser cap polític de la província de Terol en 1837 i de la província de Castelló des del 6 de febrer fins el 30 de novembre de 1839, província per la que es presenta a les eleccions del gener de 1840. Va ser admés en el seu càrrec el dia 15 de març i el jura el dia 18.

---

²¹⁰ Suplement al *B.O.P.C.*, del 31/01/1840.

Va ser nomenat per la Reina Gobernadora, pel Reial Decret del 12 d'agost de 1840, Secretari d'Estat i del Despatx de la Governació de la Península, per la qual cosa dimiteix del seu seient en el Congrés, sent admesa la seua dimissió el 29 del mateix mes.

Durant els mesos en què va formar part del Congrés va pertànyer a dues comissions, la de la derogació del decret que concedia a les Diputacions facultats per crear companyies soltes i la de complimentar a la família reial per motius del seu viatge. Va participar en molts discursos, però anem a senyalar els dos més importants o almenys que més repercussió van tenir: el de l'autorització al Govern per plantejar el projecte de llei d'Ajuntaments i el del dictamen sobre una petició de Francisco Vera sobre l'anul·lació de les actes d'elecció de l'Ajuntament de Vinaròs.

En el primer, compara el nou projecte de llei amb la llei del 3 de febrer reivindicant que l'actual projecte restringeix massa les atribucions dels Ajuntaments «yo creo que esta centralización ha tocado en el extremo, que se ha llevado a tal punto que los Ayuntamientos han quedado sin atribuciones ningunas».²¹¹

En el discurs sobre les Actes de Vinaròs, recolza la petició de Francisco Vera, tal i com havia fet Leiva, per tal que s'anul·len i dóna els seus arguments i conclou dient «y cuando apenas quedaba un liberal progresista en Vinaroz, se hicieron las elecciones de Ayuntamiento en medio de ese terror; y véase como hay motivos justísimos para temer que en ellas hayan podido influir personas sospechosas».²¹²

També va participar en el tema del servei de bagatges juntament amb Juan de Leiva. Va estar elegit diputat per Castelló en les eleccions que es celebraren en 1841, com veurem més endavant al tractar d'elles. En arribar Espartero a la Presidència del govern, el va nomenar cap polític de València el 27 de novembre i el 21 de gener de 1841 passa a ser magistrat de l'Audiència de Madrid. Fou senador vitalici des de 1847 fins 1851.

José Mª Royo fou admés al seu càrrec el 15 de març i el va jurar el dia 21. El diputat suplent, Ramón Mª Temprado, va substituir Vicente Sancho que va optar per València. Va ser admés en el Congrés el 27 de març i va jurar el seu càrrec el 28 del

---

²¹¹ D.S.C. del 22/04/1840.

²¹² D.S.C. del 25/04/1840.

mateix mes.²¹³ Pronuncia un discurs perquè s'indemnitzen les vídues i orfes dels milicians nacionals i totes les persones que han patit per la guerra. Així mateix nomena els pobles de la província de Castelló que han estat arruïnats per la facció.²¹⁴ Com hem assenyalat abans tots els diputats escollits van ser proposats per la candidatura anomenada del progrés.

Aquests diputats van formar part d'unes Corts obertes el 18 de febrer de 1840. El Congrés estava format per una majoria moderada, encara que el partit progressista estava molt ben representat amb diputats com Argüelles, Olózaga, San Miguel, López, Caballero, entre d'altres. Aquestes Corts van gaudir de poca vigència per la naturalesa restrictiva dels projectes de llei que el Govern va presentar al Congrés. El projecte de Llei Electoral de 23 de març de 1840 minvava el nombre d'electors. També eren restrictius els projectes de Llei d'Impremta i el d'Ajuntaments. L'esmentat projecte de llei contemplava la potestat del rei o el cap polític de cada província per triar els alcaldes.

La reina governadora va intentar guanyar per a la seua causa a Espartero, per a això va iniciar amb la seua Cort un viatge a Barcelona l'11 de juny. El general victoriós va demostrar la seua hostilitat «al gobierno Pérez de Castro y la decisión de defender la continuidad de la Constitución, de pedir la disolución de las Cortes y el abandono de los proyectos de ley que discutía el máximo organismo legislativo» (Martí, Casimiro, 1981: 230).

La regent signa la Llei d'Ajuntaments el 15 de juliol. L'esclat revolucionari no es fa esperar, provocant la dimissió del govern el dia 18. A aquest gabinet el segueixen tres més de signe progressista i igualment efímers, presidits, successivament, per González, Ferraz i Onís. Finalment es constitueix un govern de signe moderat presidit per Modest Cortázar, el qual suspén les sessions de Corts el 25 de juliol, havent celebrat 136 sessions.

Davant aquests canvis i la inestabilitat del Govern, s'inicia a Madrid l'1 de setembre un moviment insurreccional com a resultat del qual es constitueix una Junta Governativa. Davant aquests successos el Secretari d'Estat i del Despatx de Marina,

---

²¹³ Els juraments dels càrrecs i la presa de possessió de tots els diputats d'aquesta legislatura estan en A.G.C.D. *Diputados electos y sus vicisitudes*, llibre núm. 10.

²¹⁴ D.S.C. del 31/03/1840.

encarregat interinament del de la Governació de la Península, mana una circular el 5 de setembre als caps polítics provincials perquè els esdeveniments de Madrid no tinguin ressò en les seues respectives províncies. Malgrat això aquest moviment s'estén ràpidament per la resta d'Espanya, davant el qual la Regent demana ajuda a Espartero, el qual exigeix la suspensió de la Llei d'Ajuntaments i el canvi de Govern. El resultat va ser el nomenament d'Espartero com cap del Govern. Aquest escull el seu Gabinet i, el dia 9 d'octubre, es presenta a València, on es trobava la regent en eixos moments. A la vista del programa presentat del nou govern la Reina Gobernadora abdica. El dia 11 dissol el Congrés i el 12 s'exilia a França. El nou ministeri assumeix la Regència Provisional del Regne. El 14 del mateix mes, mitjançant un decret, el Ministeri-Regència disposa que les Corts es reunixquen el 19 de març de 1841 (Martí, Casimiro: 230-231).

3.7 Eleccions de 1841. Predomini progressista

El Govern va convocar eleccions a Corts per al mes de febrer de 1841. Les Diputacions Provincials havien de quedar instal·lades l'1 de gener i calia dividir les províncies en districtes electorals abans de l'1 de febrer en què s'inicién les eleccions. L'escrutini de vots havia de portar-se a terme el 12 de febrer i obrir-se les noves Corts el 19 de març de 1841, aniversari de la promulgació de la Constitució de 1812. S'havien de renovar la tercera part dels senadors.

Els moderats van practicar el retraïment i els progressistes van guanyar per una gran majoria. Solament hi va haver un moderat en el Congrés, Francisco Pacheco, diputat per la província d'Àlaba. Pel retraïment dels moderats, va estar innecessari el recurs als comitès electorals i les Corts van gaudir de tres legislatures sense cap oposició.

El cens electoral nacional es va incrementar notablement i els individus amb dret a vot representen el 4'4 % de la població espanyola. Malgrat l'augment del nombre d'electors, la participació va ser del 66'6%, menor que a les eleccions de 1840.

3.7.1 Eleccions de 1841 a Castelló

L'aixecament de 1840 també té ressò a Castelló. El dia 12 de setembre s'adherix la ciutat de Castelló de la Plana al pronunciament fet a Madrid i es forma una Junta Directiva, tal i com vam veure en parlar dels Ajuntaments.

El 14 d'octubre, la Junta Directiva provisional dissol la Diputació Provincial. El 7 de desembre pren possessió el nou cap polític, Juan Antonio Garnica.

Cal ressaltar l'ambient enrarit d'acusacions d'uns progressistes contra uns altres. Com exemple valga un article que va escriure un tal *Guindilla* de Vinaròs en el número 315 del periòdic *La Tribuna*, contra el Govern Polític de la província i més concretament contra el seu secretari Gattell, acusant-lo de voler desbaratar els Ajuntaments nomenats pel pronunciament i del no compliment del decret de 25 d'octubre de la Regència Provisional del Regne perquè els caps polítics, d'acord amb les sotsinspeccions de les províncies, promoguen la reorganització dels batallons i companyies dissoltes de la Milícia Nacional.

El secretari, en un comunicat al Suplement del *Boletín Oficial de la Provincia*, número 100 del 29 de desembre, dóna les raons de perquè el Govern Polític no porta a terme aquest decret i acusa al redactor de l'article, entre altres coses, de ser liberal per les seues mires particulars i per no donar la cara i signar amb un pseudònim.

Tots aquests esdeveniments són els prolegòmens de les ja properes eleccions.

El 21 de desembre de 1840, el secretari d'Estat i del Despatx de la Governació de la Península, envia diverses disposicions als caps polítics provincials per a les eleccions de diputats i senadors.²¹⁵

També el dia 21 de gener de 1841, el mateix secretari d'Estat, demana als caps polítics que vetlen per la llibertat en les eleccions i facen que es complisquen religiosament les lleis.²¹⁶

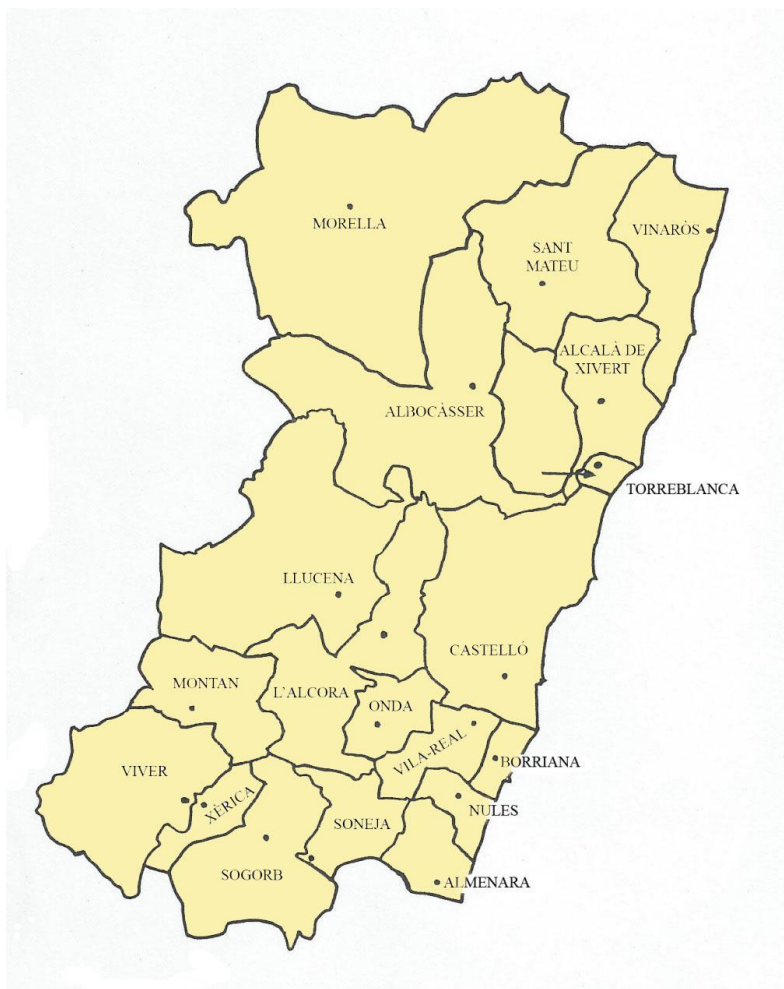
²¹⁵ B.O.P.C., del 01/01/1841.

²¹⁶ B.O.P.C., del 26/01/1841.

Els caps polítics envien una circular el 19 de gener de 1841 als alcaldes i ajuntaments constitucionals per a la llibertat i seguretat dels electors de tots els colors i matisos polítics.

La nova Diputació Provincial, instal·lada el 1 de gener de 1841, envia unes normes als alcaldes i ajuntaments constitucionals de la província perquè no es cometin infraccions i s'observe una estricta legalitat en les pròximes eleccions. En compliment del Decret de la Regència Provisional del Regne de 21 de desembre de 1840, ha dividit la província en deu districtes electorals.²¹⁷

DIVISIÓ DE LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ EN DISTRICTES ELECTORALS. ELECCIONS DE 1841

Font: Elaboració pròpia a partir del *Mapa de termes municipals* existent a l'Oficina Tècnica de la Diputació de Castelló.

---

²¹⁷ B.O.P.C., 05/01/1841. Veure Apèndix Documental VIII amb la distribució dels pobles que corresponen a cada districte electoral.

El 12 de febrer de 1841, a Castelló de la Plana, capital de la província es van reunir en Junta d'Escrutini General de Vots i presidits pel cap polític, Juan Antonio Garnica, els diputats provincials amb els comissionats dels districtes electorals:

TAULA XV
COMISSIONATS I DISTRICTES

Comissionats	Districtes
José Antonio Gattell	Castelló
Juan Ciales	Vila-real
Salvador Rubio	Viver
José Berganza	Jèrica
Francisco López	Montán
Francisco Sangüesa	Llucena
Tomás Segura	L'Alcora
Juan Croselles	Sant Mateu
José Mundo	Alcalà de Xivert
José Galiana	Vinaròs
Francisco Tena	Torreblanca
Joaquín Abella	Morella
Gregorio del Castillo	Almenara
Ramón Llopis	Borriana
Felipe Agramunt	Onda
Miguel Fornés	Sogorb
Salvador Juan	Soneja
Tadeo Salvador	Nules

Font: Archivo General del Congreso de Diputados. *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 22, núm. 20

El comissionat per Albocàsser no es va presentar, però l'acta va ser remesa a la Junta General d'Escrutini i va ser donada per vàlida.

Es va procedir a triar als quatre comissionats que havien d'exercir les funcions de secretari, conforme l'article 35 de llei electoral de 18 de juliol de 1837. Van eixir per sorteig Salvador Rubio, Miguel Fornés, Francisco Sangüesa i Francisco Tena.

No hi va haver reclamacions ni protesta alguna en les actes de cap dels districtes. Una vegada fet el resum general de vots, van resultar triats diputats:

TAULA XVI
DIPUTATS ELECTES I SENADORS PROPOSATS

Diputats	Vots
José M ^a Royo Murciano	2.552
Vicente Sancho	2.466
Ramón M ^a Temprado	2.383
Francisco Cabello	2.280
Juan de Leiva, suplent	2.134
Senadors	Vots
Jaime Gil de Orduña	2.477
Joaquín M ^a Ferrer	2.265
Francisco Javier Saravia	2.491

Font: Archivo General del Congreso de Diputados. *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 22, núm. 20

És nomenat senador per la regent, Jaime Gil de Orduña.

El nombre d'electors va ser de 5.439 i van prendre part en la votació 2.766, per tant la majoria absoluta estava en 1.384 vots el que va suposar una participació del 50'85% del cens electoral, sent a nivell nacional el 66'7%. El cens electoral s'incrementa notablement, en canvi l'índex de participació baixa prou comparant-lo amb les eleccions de 1840.

Tots els diputats triats eren progressistes i repetien en el Congrés.

També eren progressistes els proposats en terna per a senadors.

Vicente Sancho es elegit diputat per València i Castelló optant per aquesta.

El diputat electe Francisco Cabello va resultar elegit per les circumscripcions de Castelló i Terol i va optar per la primera. Fou admés al Congrés el 23 de març i va jurar el seu càrrec el dia 28.

El diputat Ramón Mª Temprado opta per Terol i li succeeix el diputat suplent Juan de Leiva el 9 de maig, sent admés en el Congrés el 12 i jurant el seu càrrec el 13 del mateix mes.²¹⁸ Les seues intervencions parlamentàries foren poc nombroses, participant

---

²¹⁸ A.G.C.D. *Diputados electos y sus vicisitudes*, llibre núm.12

en l'aprovació de la contribució extraordinària de guerra i en la indemnització als pobles incendiats pels facciosos.

Per tant es convoquen noves eleccions per al mes de juliol de 1841 per a triar un diputat suplent i també una terna per a proposta de senadors, ja que el senador per la província de Castelló, el mariscal de camp Facundo Infante, va ser nomenat pel regent, al març, ministre de la Governació de la Península i el Senat, en sessió del 17 de juny, el declara subjecte a reelecció conforme al prescrit en l'article 43 de la Llei Fonamental, mitjançant haver admés el ministeri de la Governació de la Península que no és ocupació d'escala en la seua carrera.²¹⁹

En l'escrutini de vots celebrat el 19 de juliol, solament obté majoria absoluta per a proposta de senadors Facundo Infante, per tant, per tercera vegada es tornen a convocar eleccions a l'agost per a triar dos senadors més per a la terna i un diputat suplent.

L'escrutini de vots es porta a terme el 18 d'agost. Es presenten els comissionats de tots els districtes electorals menys Nules, Sogorb, Soneja, Montán, l'Alcora, Vinaròs, Torreblanca, Albocàsser i Viver.

Excepte el comissionat del districte de Viver que es trobava greument malalt en aquell moment, els altres comissionats que no van acudir va ser perquè en els seus respectius districtes no s'havia pogut verificar l'elecció per falta de concurrència d'electors fins i tot per a constituir la taula.

Resulta triat per a diputat suplent Juan Antonio Garnica per 600 vots i proposats per a senadors, Pedro Fuster amb 694 vots i Vicente Sancho amb 627 vots.

Dels 5.439 electors, solament prenen part 930, poc més del 17% del cens electoral.

Atés que el diputat Vicente Sancho, nomenat ministre plenipotenciari de Sa Majestat a Londres, és declarat subjecte a reelecció el 3 de febrer de 1842 per l'art. 43 de la Constitució²²⁰ i que el també diputat José Mª Royo renuncia al seu escó el 2 de febrer pel seu delicat estat de salut després d'haver pres seient al Congrés, s'han de

---

²¹⁹ B.O.P.C., 29/06/1841

²²⁰ B.O.P.C., 11/02/1842

celebrar eleccions per al nomenament de dos diputats i un suplent, segons els art. 4 i 47 de la llei electoral.

El diputat suplent triat en els comicis parcials d'agost de 1841, Juan Antonio Garnica, es creïa en el dret de substituir a José Mª Royo i per això envia una exposició al Congrés,²²¹ però no se li té en consideració i es presenta a les eleccions, l'escrutini general de les quals se celebra en la capital de la província i en la sala de sessions de la Diputació el 10 de març de 1842. Es reuneixen els diputats provincials amb els nous comissionats dels districtes electorals, menys els de Morella, Montan i Viver:

TAULA XVII
COMISSIONATS I DISTRICTES

Comissionats	Districtes
Félix Vilarroig	Castelló
José Domingo	Nules
José Juan Verdecho	Almenara
Ramón Llopis	Borriana
Luis Sabater	Vila-real
Felipe Agramunt	Onda
José Gil y Tort	Sogorb
José Martínez Piquero	Soneja
Inocencio Dealbert	Jèrica
José Martín	Llucena
José Vilallonga	L'Alcora
Antonio Soliquera	Sant Mateu
Luis Tena	Alcalà de Xivert
Agustín Safont	Vinaròs
Pascual Persiva	Torreblanca
José A. Segarra	Albocàsser

Font: Archivo General del Congreso de Diputados. *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 20, núm. 22

Es procedeix a traure per sort als quatre comissionats que han d'exercir les funcions de secretaris escrutadors i van eixir Félix Vilarroig, Ramón Llopis, José Gil i Tort i Luis Tena.

---

²²¹ B.O.P.C., 08/02/1842

Els alcaldes constitucionals de Morella i Montán dirigeixen a la Junta sengles oficis, donant-li part de què en els seus districtes no s'havia pogut verificar l'elecció per falta de concurrència d'electors per a constituir la taula.

L'alcalde de Viver envia un altre ofici, acompanyant la certificació de l'Acta d'aquell districte, en la qual expressava que el comissionat triat no podia personar-se en la capital per patir reuma.

La Junta va resoldre escutar l'Acta del districte de Viver ja que estava arreglada a llei.

Fet el resum general dels vots, van resultar triats diputats:

Vicente Sancho per 979 vots .

Juan Antonio Garnica per 771.

Dels 5.439 electors, voten 1.486,²²² el que representa un 27'32 % de l'electorat.

Com es pot apreciar, la participació decreix en les tornades d'agost de 1841 i març de 1842 en comparació amb les primeres de febrer de 1841.

Açò es deu al cansament dels electors donada la freqüència de les convocatòries.

Tant els diputats triats com els senadors proposats en segones, terceres i quartes eleccions segueixen sent progressistes.

Les Corts en les que van participar aquests diputats van desenvolupar les seues sessions en tres legislatures.

En la primera, el Congrés obri les seues portes el 19 de març de 1841, suspent-se les sessions el 24 d'agost, havent-se'n celebrat un total de 143.²²³

La primera qüestió en què es van ocupar els diputats va ser la del nomenament del regent, i que va desembocar en la divisió dels parlamentaris, ja que uns van ser partidaris que aquesta funció l'assumira una sola persona, uns altres que l'assumiren tres

---

²²² A.G.C.D. *Serie Documentación Electoral, Inventario General...* lligall 20, núm. 22, estan les quatre actes amb els resultats de les quatre consultes electorals.

²²³ A.G.C.D. *Estadística de las Cortes y de los Ministerios 1833-1879*, Madrid, 1879. Legislatura de 1841.

i altres, cinc. Van guanyar els partidaris de la primera opció i Espartero va jurar com únic regent del Regne el 10 de maig de 1841, per 153 vots a favor i 137 en contra.²²⁴

Tots els diputats per Castelló votaren a favor de la Regència única i en aquesta legislatura participaren activament.

Vicente Sancho, José Mª Royo, Juan de Leiva, Francisco Cabello i Ramón Mª Temprado (diputat per Terol però que se suma a la proposta), presenten al Congrés una proposició de llei, el 3 de juny, per autoritzar a la Diputació de Castelló el recapte de les contribucions atrasades des del començament de la guerra fins l'any 1840, als pobles que han estat ocupats per la facció. Per aquesta qüestió, Francisco Cabello pronúncia un discurs pregant per a què les contribucions es queden a la mateixa província i els seus productes siguin invertits en obres d'utilitat pública.²²⁵

Vicente Sancho, intervé en altres discursos en les sessions del 13 i 29 de juliol sobre el manteniment del *culto y clero*. Es manifesta a favor de què aquesta càrrega la paguen només els veïns dels pobles i no els terratinents forasters.

Leiva, Sancho i Cabello participen en sengles discursos en les sessions de l'1, 2 i 4 d'agost perquè s'indemnitzin els pobles incendiats per les faccions carlines o que han sofert greus perjudicis.

La segona legislatura comença el 16 de desembre de 1841 i acaba el 16 de juliol de 1842, celebrant-se un total de 149 sessions.²²⁶

Arran de l'aixecament contra Espartero protagonitzat pel general O'Donnell el 27 de setembre de 1841 a Pamplona, s'enrareix l'atmosfera política i militar. El malestar contagia fins i tot als progressistes, ja que els diputats d'aquest signe eleven un vot de censura al Govern el 28 de maig de 1842 «[...] motivado en origen por la pretendida política librecambista de Espartero y la negociación de un tratado comercial con Inglaterra » (Estrada, 1990: 39).

El 17 de juny dimiteix el gabinet González i encapçala el Govern el general José Ramón Rodil, amic d'Espartero.

---

²²⁴ D.S.C. 08/05/1841.

²²⁵ D.S.C. 04/08/1841.

²²⁶ A.G.C.D. *Estadística de las Cortes y de los Ministerios 1834-1879*, Madrid, 1879. Legislatura de 1841-42.

En aquesta legislatura es discuteix i sanciona l'abolició de l'impost de *aiguardiente y licores*. Al respecte intervé el diputat i a més vicepresident del Congrés, el ministerial Francisco Cabello, pronunciant un discurs en la sessió del 24 de febrer de 1842 a favor de l'abolició. Així mateix formava part de la comissió de contestació al discurs de la Corona i, en un dels dos discursos en què participa, tracta de la llibertat d'impremta manifestant «[...] que dicha ley sea compatible con el respeto profundo y religioso que deben tener los españoles a la Constitución, contra la cual no pueden ser permitidos ni tolerados ataques importantes e insensatos, pero no por eso menos sediciosos ni criminales».²²⁷

El diputat Juan Antonio Garnica, pro-ministerial, en la sessió del 29 de març presenta a les Corts una exposició de la Diputació de Castelló per a què es perdonen les contribucions atrasades per la injustícia que suposa que els pobles que han estat dominats pels rebels hagen de pagar-les.

Però el tema més polèmic, en què va intervenir aquest diputat, fou el del seu propi processament perquè el Govern, amb data del 13 d'abril, havia demanat al Congrés iniciar procediment contra ell, a petició del Tribunal Superior de Justícia, per aclarir la conducta que, com cap polític de València, va complir en els sucesos que van ocórrer els dies 31 d'octubre i 2, 3 i 4 de novembre de 1841 en el moviment que va sorgir d'oposició al regent. La comissió creada per tractar l'assumpte denega el permís al Govern. En el debat plantejat al respecte del dictamen, Garnica es defensa manifestant que estava absent de la capital i que «[...] no reconcí a la Junta formada en Valencia ni permití que sus disposiciones fueran llevadas a efecto [...] y en cambio a otros Jefes Políticos que no solo reconocieron las Juntas, sino que formaron parte de ellas se les daba las gracias por el Gobierno.»²²⁸ S'aprova el dictamen de la comissió que denega el permís d'obrir procediment contra ell.

També presenta al Congrés dos exposicions, una de la Diputació Provincial de Castelló i una d'altra de l'Ajuntament en contra dels projectes de llei de Diputacions i municipalitats per trobar-los sumament centralistes.

La tercera legislatura, de vida efímera, va començar el 14 de novembre de 1842 i va acabar el 22 del mateix mes i any, en què se suspenen les Corts havent-se celebrat

---

²²⁷ D.S.C. 21/02/1842.

²²⁸ D.S.C. 03/05/1842.

solament sis sessions.²²⁹ Només van poder presentar el Pressupost General d'Ingressos i Despeses corresponent a l'any 1843, i tres projectes de llei, un del ministre d'Hisenda que demanava l'autorització per contractar 600 milions de reals, un altre per la dotació de *culto y clero* i un altre sobre l'extinció del servei de bagatges.²³⁰

A la fi de 1842 es fa més palesa l'oposició al regent i el seu govern. El 13 de novembre es produeix un alçament a Barcelona, moviment que culmina el 3 de desembre amb el seu bombardeig des de la fortalesa de Montjuïc.

Aquests greus successos acaben per abocar al partit progressista a un definitiu procés d'escisió interna. Espartero segueix recollint impopularitat, especialment a Catalunya i decideix la dissolució de les Corts el 3 de gener de 1843, decisió que ve a confirmar l'excessiu personalisme del general, convocant-se noves Corts per al 3 d'abril.

3.8 Eleccions de febrer de 1843. Divisió partidista.

Se celebren en un clima d'incertesa i oposició al regent en tota Espanya. Entre els progressistes s'enfronten tres grups ben diferenciats. D'una banda els que protegien a l'Executiu, agrupats entorn Espartero, coneguts com *ayacuchos* o ministerials, formats pels caps militars i destacats elements civils com González, Calatrava o Mendizábal. Per altra banda, els dos grups que es manifestaven contraris al Govern, oposant-se a la regència d'Espartero, un encapçalat per Olózaga format pels progressistes denominats legals, i l'altre encapçalat per Joaquín Mª López, format pels denominats progressistes purs.

A aquests tres grups cal afegir els moderats, que ixen del seu retraïment i es presenten a les eleccions, i els demòcrates que concorren per primera vegada en la lluita electoral.

En algunes províncies els moderats van formar coalicions amb progressistes i fins i tot amb demòcrates plantant cara tots junts als ministerials.

---

²²⁹ A.G.C.D. *Estadística de las Cortes i los Ministerios 1837-1879*, Madrid, 1879. Primera legislatura del 1843.

²³⁰ D.S.C. 15/11/1842.

Aquesta atomització de les eleccions dóna lloc a un Congrés fraccionat.

Conforme a l'article 19é de la Constitució, es renovarà la tercera part dels senadors.²³¹

Espartero dirigeix un manifest als espanyols el 6 de febrer per tal d'intentar reconduir el vot cap a les candidatures ministerials.²³²

Les eleccions comencen el 27 de febrer de 1843 i es porta a terme l'escrutini general el 10 de març.

El cens electoral a nivell nacional augmenta un 11%, prenent part en els comicis el 4'8% del total de la població espanyola (Caballero, Margarita, 1994: 153).

Els diputats que s'oposaven al Govern, s'alien en la Cambra i gaudeixen d'una confortable majoria parlamentària.

3.8.1 Eleccions a la província de Castelló. Denúncies i il·legalitats.

La Diputació Provincial de Castelló, complint amb el Decret del regent del 3 de gener de 1843, ha procedit a formar els districtes electorals de la manera que ha cregut més convenient per la comoditat dels pobles, i decideix dividir la província en 23 districtes.²³³

El 19 de febrer el cap polític de Castelló, Miguel Mª Calafat, dirigeix un manifest als castellonencs demanant el vot per als seguidors d'Espartero i la necessitat de la participació perquè «el producto de la elección sea la expresión fiel de la voluntad nacional».²³⁴

Es presenten candidats ministerials, progressistes purs i moderats.

---

²³¹ Suplement al *B.O.P.C.*, 10/01/43.

²³² Veure *B.O.P.C.*, 14/02/1843.

²³³ *B.O.P.C.*, 13/01/43.

²³⁴ *B.O.P.C.*, 03/02/43.

El 10 de març de 1843, es reuniren a Castelló de la Plana en Junta d'Escrutini General de Vots i presidits pel cap polític, els diputats provincials amb els comissionats de tots els districtes electorals a saber:

TAULA XVIII
COMISSIONATS I DISTRICTES

Comissionats	Districtes
Félix Vilarroig	Castelló
Gregorio Castillo	Almenara
José Gisbert	Vall d'Uixó
Pascual Sarthou	Vila-real
Mariano Beltrán	Morella
Félix Bueno	Nules
José Arnau	Viver
Vicente Gil	Fanzara
Andrés Vives	Onda
Inocencio Dealbert	Jérica
León Tena	Villafranca
Eutimio Peraire	Torreblanca
Gabriel Segarra	Albocàsser
José Vilallonga	L'Alcora
Tomás Tárrega	Cabanes
Antonio Reverter	Alcalà de Xivert
Buenaventura Brugada	Borriana
Francisco Castillo	Begís
José Nebot	Llucena
Tomás M ^a Agramunt	Sant Mateu
José Marco	Sogorb
Miguel Gil	Soneja
Ramón Peñalver	Montán
Demetrio Ayguals	Vinaròs

Font: Archivo General del Congreso de Diputados. *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la serie de credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 18, núm. 30

Van ser elegits per sorteig per exercir les funcions de secretaris Pascual Sarthou, Tomás Tárrega, Demetrio Ayguals i José Arnau.

Es van aprovar les Actes presentades per tots els comissionats menys la del districte de Montán, per faltar en ella la llista nominal dels votants que van prendre part

en la elecció en aquest districte. Es va anul·lar aquesta acta per unanimitat de tots els comissionats menys el de Montán.

Es va procedir a l'escrutini dels vots i només van resultar triats diputats per traure majoria absoluta:

José Cuevas   1.932 vots .

Vicente Sancho   1.798 vots.

El nombre d'electors de la província era de 5.442, prenent part en l'elecció 3.319, xifrant-se la majoria absoluta en 1.660 vots.

Al traure solament dos candidats majoria absoluta, calia fer segones eleccions per a triar dos diputats i un suplent.

En aquestes eleccions solament es poden presentar els nou candidats que van resultar més votats segons les actes de les primeres eleccions.

Els comissionats dels districtes juntament amb els diputats provincials, presidits tots ells pel cap polític es reuneixen en la capital de la província el 27 de març en Junta d'Escrutini General de vots.

Els comissionats dels districtes de Fanzara, Llucena, Morella i Vilafranca no van acudir per no haver-se pogut constituir la taula electoral.

S'aproven les actes dels districtes i fet el resum general dels vots van resultar triats diputats:

Juan Antonio Garnica   1.954 vots .

José Ros y Escoto   1.641 vots.

Francisco Cabello   1.574 vots. Aquest queda com diputat suplent.

La participació va ser menor que en les primeres eleccions, doncs van votar 2.596 electors, sent la majoria absoluta 1.299 vots.²³⁵

José Ros y Escoto nasqué a Cullera, el 12 de febrer de 1811 i morí a València en 1876. Va realitzar estudis de Dret a la Universitat de València, es va doctorar i formà part del Col·legi d'Advocats. Va exercir la seua professió. Fou un destacat membre del Partit Progressista de València, gran propietari i terratinent, sabem que era propietari, al menys, de tres cases a Cullera i, a més, s'ocupava del cobrament dels interessos del paper de l'Estat a la seua ciutat natal. Al Congrés, Ros va formar part de la comissió de Pressupostos.

També fou candidat al Congrés per Castelló en la legislatura següent, 1843-1844, com veurem més endavant. Als comicis convocats pel president del Govern, el general Serrano, el 15 de febrer de 1871, va ser elegit pel districte valencià de Sagunt i a les d'abril de 1872, convocades per Sagasta, tornà a ser elegit per la mateixa ciutat, però aquesta vegada com candidat pel Partit Constitucional.

José Cuevas renuncia el dia 7 d'abril i és reemplaçat per Francisco Cabello. Tots quatre van ser admesos al Congrés el 21 d'abril i van jurar el seu càrrec el dia 30.²³⁶

El diputat Francisco Cabello, participa amb diversos discursos, però el més digne de ressaltar és el del dia 13 de maig, en què es debat la petició elevada pel Govern, al Congrés sol·licitant permís per prosseguir la causa oberta contra el diputat Juan Prim. Aquest havia demanat permís al capità general de *Castilla la Nueva* per marxar a Barcelona i li fou denegat. Davant la negativa, escapa a França utilitzant un nom fals. Se li obri una causa. La comissió del Congrés encarregada d'emetre un dictamen sobre si se reobri o no l'expedient, el vol sobreseure. El diputat Cabello no està d'acord amb aquest dictamen i s'aprecia clarament que està a favor del Govern i d'Espartero.

Aquests diputats formen part d'un Congrés dividit que obriren les seues portes el dia 3 d'abril. Espartero no va tenir altra solució que tirar mà dels progressistes purs, per formar, el 9 de maig, un gabinet encapçalat per Joaquín Mª López que només va gaudir d'una curta existència, perquè el dia 19 va acabar el seu manament. Aquest fracàs

---

²³⁵ Tant els comissionats, com els resultats de les dues consultes es troben a *A.G.C.D. Serie Documentación Electoral, Inventario General...* lligall 18, núm 30.

²³⁶ *A.G.C.D. Diputados electos y sus vicisitudes*, llibre núm 14.

podria deure's a la negativa del regent de renunciar a la col·laboració dels generals Linaje i Zurbano. Aquest ministeri li és succeït el presidit per Gómez Becerra, rebut a les Corts, el dia 20, amb xiulades, amb el trencament definitiu entre 'Estament i el Govern. Salustiano Olózaga s'aprofita de la situació i lidera l'oposició, pronunciant el conegut discurs d'oposició amb la frase «Dios salve al País, Dios salve a la Reina».²³⁷

El mateix dia 20 de maig, se suspenen les sessions de Corts i el 26 es decreta la seua dissolució. Es van celebrar un total de 33 sessions.²³⁸

Al maig de 1843, una aliança entre moderats i progressistes, contraris a la política dictatorial d'Espartero, i de manera circumstancial, va fer triomfar un moviment que va acabar amb el regent i, de rebot, un poc més avant, també amb el govern progressista. Un grup de militars, entre d'ells O'Donnell i Narváez, conspiraven a París per enderrocar el Govern. Sorgiren aixecaments armats a moltes províncies. Aquesta vegada, va començar l'aixecament a Andalusia, en concret a Màlaga, el 24 de maig, i es va escampar per la majoria de les províncies d'Espanya. Barcelona es va sumar el 6 de juny. Arran de la dissolució de les Corts, alguns diputats van liderar aquests aixecaments. El general Prim s'aixeca a Reus i el general Serrano a Barcelona.

El 28 de juny, la Junta Suprema Provisional de Barcelona va instal·lar interinament, a aquesta ciutat, el Govern de la nació. Encapçala el Ministeri Joaquín Mª López, i s'encarrega de totes les Secretaries d'Estat, Francisco Serrano. Al dia següent, aquest Govern provisional de la nació, pren la resolució de destituir de la Regència el general Baldomero Espartero «por ser incompatible con la felicidad pública la regencia del duque de la Victoria».²³⁹

S'incorporen al pronunciament els moderats Narváez, Concha i Pezuela que desembarquen a València i d'allí, el primer marxa cap a Madrid, redueix les tropes fidels a Espartero, el 22 de juliol, i entra a la capital.

Espartero que, aleshores, estava a Andalusia, el 23 de juliol de 1843, pren un vaixell anglès a Cadis i fuig d'Espanya.

---

²³⁷ Citat per COMELLAS, José Luís (1970): *Los moderados en el poder 1844-1854*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, p.17.

²³⁸ A.G.C.D. *Estadística de las Cortes y de los Ministerios, 1833-1879*, Madrid, 1879. Legislatura de 1843.

²³⁹ B.O.P.C., 14/07/1843.

Per al professor Comellas: «el pronunciamiento de 1843 fue, ante todo, de grupos militares i políticos profesionales» (Comellas, 1970: 18). I per Juan Valera: «uno de los pronunciamientos más populares y unánimes que ha habido en España» (Valera, 1890: 392).

3.9 Eleccions de setembre de 1843

Mitjançant el Decret de 30 de juliol, el Ministeri López, convoca Corts Generals per el 12 d'octubre. Fixa els terminis per a la realització de les operacions electorals, com són la divisió de les províncies en districtes, i l'exposició dels llistats electorals durant 15 dies, a partir del 15 d'agost. Les eleccions començaran el 15 de setembre l'escrutini el 27 del mateix mes. Es dona la inusual circumstància de presentar-se units els candidats moderats i progressistes formant una coalició electoral.

[...] en lo que a este solo efecto se denominó *partido parlamentario*. [...] En esta ocasión encontramos la primera mención de un tipo de asociación, el casino, que jugará un decisivo papel como organización de base en la vida política española [...] constituirá un centro local del partido, y la pluralidad de tendencias políticas se reflejará en la de casinos (Artola, 1991: 104 i 105).

Els resultats van donar un nombre similar d'escons a moderats i progressistes. Segons Fernando Garrido, els carlistes intervenen en les eleccions mesclats amb els moderats.²⁴⁰

A les Corts, obertes el 15 d'octubre, en la sessió del dia 25, el Govern va demanar s'adelantara la majoria d'edat de la reina. La proposició fou acceptada i Isabel va jurar la Constitució de 1837 el dia 10 de novembre de 1843.²⁴¹

---

²⁴⁰ GARRIDO, Fernando (1868): *Historia del último Borbón de España*, vol. II, Barcelona, pp. 279-298, citat per Comellas, *op. cit.* p. 28.

²⁴¹ B.O.P.C. extraordinari 04/08/1843.

Isabel II (1833-1868). Font: Javier Paredes Alonso (1988): *La España Liberal del siglo XIX*, Biblioteca Iberoamericana, Anaya, Madrid

3.9.1 Les eleccions a Castelló

La ciutat es pronuncia l'11 de juny de 1843. Es reuneix l'Ajuntament en sessió extraordinària junt a oficials representants de la Milícia Nacional i una comissió de la Diputació Provincial i s'acorda el pronunciament de la ciutat.

Es nomena una Junta Provisional Directiva i de Govern formada per elements progressistes i moderats, tant de la Milícia Nacional com de l'Ajuntament, la Diputació o representants dels ciutadans perteneixents a diferents professions.²⁴²

Quasi tots els pobles de la província van adherint-se al pronunciament.

Aquesta Junta, el 31 de juliol, pren la determinació de beneficiar el clergat amb la idea d'administrar els béns nacionals que els pertanyien i no s'han venut i els guays es destinen al seu manteniment.²⁴³

La Diputació Provincial, complint amb les disposicions del Govern, divideix la província en 23 districtes electorals.²⁴⁴ Aquesta Diputació és la que es va instal·lar en 1841, com a resultat de la depuració que es va fer a causa del pronunciament de 1840, la qual cosa deuria voler dir que encara era una Diputació pro-esparterista o *ayacucha*. Per aquest motiu, el Govern, decreta que només passen les eleccions de diputats a Corts, s'han de renovar les Diputacions Provincials. Les eleccions, per a diputats de la província, es realitzaran del 14 al 18 d'octubre.²⁴⁵

Durant la vigència de la Diputació de 1841, sobretot al mes d'agost, es pot apreciar en les Actes de les seues sessions els ajornaments de les peticions dels veïns per a la seua inclusió en els llistats electorals.

Pel Decret del 13 d'agost, el Govern Provissonal de la nació, nomena cap polític de la província a Pedro Martínez Villalta, secretari fins aquesta data de la Diputació i de la Junta Provisional Directiva i de Govern de la província.

---

²⁴² Veure els membres de la junta a la taula VIII pàgina 33 del capítol II.

²⁴³ Suplement al *B.O.P.C.*, 01/08/1843.

²⁴⁴ *B.O.P.C.*, de 11/08/1843.

²⁴⁵ *B.O.P.C.*, de 15/09/1843.

El dia 20, trasllada un manifest als habitants de la província posant èmfasi en què la seua principal tasca seria conservar la tranquil·litat pública, assegurar els drets dels ciutadans i promoure els interessos materials del País.²⁴⁶

Amb motiu de les eleccions, el dia 7 de setembre, dirigeix una al·locució als ciutadans perquè emeten el seu vot lliure de coaccions i sense cap temor ni recel.²⁴⁷

El 27 de setembre es reuneixen a Castelló de la Plana, capital de la província, i presidits pel cap polític, Pedro Martínez Villalta, els diputats provincials amb els comissionats dels districtes electorals, menys els de Morella i Borriana, per fer el recompte dels vots.

TAULA XIX COMISSIONATS I DISTRICTES

Comissionats	Districtes
Francisco Moragrega	Castelló
Juan Llopis	Albocàsser
Juan Segarra	L'Alcora
Gaspar Llorens	Alcalà de Xivert
Manuel Latorre	Begís
Ramón Montérdez	Benassal
Vicente Maicas	Cirat
Pedro Boix	Coves de Vinromà
Joaquín Monfort	Fanzara
Inocencio Dealbert	Jérica
José Porcar	Llucena
Criatóbal Bosch	Montán
Tadeo Salvador	Nules
Felipe Agramunt	Onda
Juan Croselles	Sant Mateu
Mariano Arnau	Sogorb
Dionisio Srianó	Soneja
Ramón Puchol	La Vall d'Uixó
Pascual Sarthou	Vila-real
Demetrio Ayguals	Vinaròs
Joaquín Vivas	Viver

Font: Archivo General del Congreso de Diputados. *Inventario General de la Serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 23, núm 28

²⁴⁶ B.O.P.C., de 22/08/1843.

²⁴⁷ B.O.P.C., de 08/09/1843.

Van exercir de secretaris Francisco Moragrega, Cristóbal Bosch, Joaquín Monfort i Joaquín Vivas.

Una vegada fet el resum dels vots i, sense cap reclamació, resultaren elegits per a diputats:

TAULA XX
DIPUTATS ELECTES I SENADORS PROPOSATS

Diputats	Vots
Juan Antonio Garnica	2.959
José Cuevas	2.629
Vicente Sancho	2.629
Juan Mercader	2.367
Wenceslao Ayguals (suplent)	1.926
Senadors	Vots
Tomás M. Agramunt	3.044
Pedro Fuster	2.821
Pedro Chacón	2.811
José Juan	2.220
Miguel Cortés	2.212
Mariano Miquel y Polo	1.646

Font: Archivo General del Congreso de Diputados. *Inventario General de la Serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 23, núm 28.

El nombre d'electors era de 6.996 i van participar en l'elecció 3.288, el 46'99% de l'electorat. La majoria absoluta estava en 1.645 vots.

El dia 4 d'octubre el Govern nomena senadors per la província a Pedro Fuster y Miguel Cortés.²⁴⁸ El primer d'ells renúncia al càrrec i es nomenat en el seu lloc Mariano Miquel y Polo.

---

²⁴⁸ B.O.P.C., 17/10/1843.

TAULA XXI
RESUM GENERAL DE LES ELECCIONS PER DISTRICTES

Districte	Electors amb dret al vot	Electors que han participat	Percentatge de votants
Castelló	952	112	11,76 %
Albocàsser	423	412	97,87 %
l'Alcora	134	20	14,92 %
Alcalà de Xivert	138	45	32,60 %
Burriana	265		
Begís	322	208	64,59 %
Benassal	136	88	64,70 %
Cirat	44	40	97,56 %
Coves de Vinromà	207	125	60,38 %
Fanzara	62	47	75,80 %
Jérica	165	99	60 %
Llucena	238	22	9,24 %
Morella	382		
Montán	80	44	55 %
Nules	168	84	50 %
Onda	313	203	64,85 %
Sant Mateu	473	502	23,46 %
Sogorb	508	277	54,52 %
Soneja	277	196	70,76 %
La Vall d'Uixó	351	282	80,34 %
Vilareal	176	98	55,68 %
Vinaròs	775	454	58,58 %
Viver	410	319	77,80 %
Totals	6.996	3.288	46,99 %

Font: Archivo General del Congreso de Diputados. *Inventario General de la Serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 23, núm 28.

Juan Mercader, establert a Sogorb, d'ideologia liberal progressista, fou un personatge influent i important de la ciutat i formava part dels majors contribuents del municipi. No arriba a prendre possessió del seu escó. El dia 16 d'octubre renuncia i passa a substituir-lo, el diputat suplent, Wenceslao Ayguels. Jura el seu càrrec el 2 de novembre.

Juan Antonio Garnica es admés al Congrés el 17 d'octubre i jura el càrrec el dia 26 del mateix mes.

El dia 27 d'octubre, també renuncia l'Acta de diputat José Cuevas. Com no hi ha més diputats suplents, el 15 de novembre es convoquen unes segones eleccions, per l'article 41 de la llei electoral vigent, per al dia 26 del mateix mes. S'elegiran dos diputats i un suplent entre els que havien tret més vots en la primera elecció.

El dia 7 de desembre es reuneixen en la capital de la província, el cap polític amb els diputats provincials i els comissionats d'Albocàsser, Joaquín Miralles, de Castelló, Vicente Rochera, de Coves de Vinromà, Pedro Boix i de Cirat, Vicente Maicas. Els comissionats dels districtes de Sant Mateu i Vinaròs, no han acudit, per malatia, però han enviat les respectives actes. En els restants districtes no es van arribar a constituir les meses electorals per no haver acudit electors.

Del recompte de vots dels sis districtes en què va haver-hi eleccions, resulten escollits: com diputat, José Ros y Escoto per 919 vots. Com suplents, Fermín Caballero per 707 i Francisco Sangüesa per 511.

L'abstenció fou enorme. El nombre d'electors de la província era de 6996 i van exercir el seu dret de vot 991, només el 14'16% de l'electorat.²⁴⁹

Tots quatre diputats ja han estat al Congrés en altres ocasions i coneixem algunes pinzellades de la seua biografia.

El republicà i antiesparterista Ayguals de Izco, l'única participació destacable que va tenir al Congrés fou un discurs sobre els sucesos de Madrid del 26 de novembre de 1843. Demana explicacions al Govern sobre la repressió exercida per la Guàrdia del Palau Reial a un grup de ciutadans desarmats que vitorejaven la Reina, la Constitució i la Milícia Nacional i que mostraven la seua oposició per l'organització que volia fer-se a la Milícia Nacional de Madrid. Ayguals cita el diari *El Espectador*, que tracta la notícia afirmant que «[...] a grupos de gente indefensa se les dispersó con cargas de caballería y fuego de fusilería». L'assumpte es debat a les Corts arran la publicació de la Reial Ordre per la regulació de la Milícia, en què el Govern té l'última paraula i, a la vista dels llistats presentats per l'Ajuntament, decidirà quins individus són, o no, aptes per formar part dels cos de milicians.²⁵⁰ Per els que gaudeixen del poder, la Milícia es radicalitza massa i ja no els interessa.

---

²⁵⁰ D.S.C. 27/11/1843.

Wenceslao Ayguals de Izco
(Vinaròs 1801-Madrid 1873).
Font: Jordi Romeu Llorach
(1985): «Historia
contemporánea» en *La
Provincia de Castellón de la
Plana, tierras y gentes*. Caja
de Ahorros y Monte de
Piedad de Castellón.

Del diputat Garnica, progressista pur i també antiesparterista, destacarem, d'entre tots els discursos que pronuncia, el que concerneix a la nostra província, la situació crítica en què es troba el Maestrat:

En la provincia de Castellón de la Plana [...] no hay libertad ni seguridad personal porque están amenazadas de muerte y heridas en su corazón por una horda de foragidos. Ciento cincuenta rebeldes recorren impunemente todos los pueblos del Maestrazgo; y digo impunemente porque no se les persigue ni se les estorban sus correrías.²⁵¹

El president de les Corts li contesta que la interpel·lació es transmetrà al Govern.

Aquests diputats formaren part d'unes Corts que començaren el dia 15 d'octubre. El dia 26, el Govern presidit per Joaquín Mª López, proposa a les Corts avançar en dos anys la majoria d'edat de la reina. S'inicia un debat en la sessió del 30 d'octubre i el 8 de novembre se sotmet a votació. Dels 404 diputats que formen el Congrés, només 219 hi assisteixen. Voten a favor 110, 16 en contra i 93 s'abstenen. La reina jura la Constitució de 1837 el dia 10 de novembre de 1843.²⁵²

---

²⁵¹ D.S.C. 11/12/1843.

²⁵² B.O.P.C., 17/11/1843.

El gabinet López reduí les Junes formades a les províncies. Va dimitir i proposà, el 24 de novembre, Salustiano Olózaga com President del Govern, el qual comptava amb molt de prestigi entre les files del progressisme. Davant les mesures que va prendre, rearmament de la Milícia Nacional, amnistia per els esparteristes i modificació de la llei d'Ajuntaments, que no van agradar ni a Narváez ni als moderats, la reacció no va tardar a arribar.

Olózaga va proposar Joaquín Mª López com president de les Corts, però va obtenir el càrrec Pedro José Pidal, la qual cosa va empènyer Olózaga a dissoldre-les. La reina va signar el decret el 28 de novembre. Els moderats utilitzen la Reina en una fosca maniobra contra el president del Consell i l'acusen d'haver obligat la Reina a rubricar la dissolució. Aquesta ho confirma en una declaració feta el dia 1 de desembre.²⁵³ Els moderats enfonsen Olózaga i, amb ell, el progressisme.

El mateix 1 de desembre, assumeix la presidència del govern Luís González Bravo, un dels subscriptors de la denúncia feta per la reina, recolzat per Narváez, començant una etapa de transició al moderantisme. Olózaga, en la sessió de Corts del 3 de desembre, pronuncia un discurs defensant-se de les acusacions.²⁵⁴ González Bravo va prendre unes mesures antiliberals, que l'enfronten amb els progressistes, com la suspensió de les sessions de Corts el 27 de desembre de 1843, el restabliment de la llei moderada d'Ajuntaments de 16 de juliol de 1840, la reforma de la llei d'imprensa en sentit restrictiu del 10 d'abril de 1844 i la creació de la Guàrdia Civil el 28 de març de 1844.²⁵⁵ Quan González Bravo havia complert amb el seu paper d'afeblir el progressisme i ja no els va fer falta als moderats, Narváez es desfà d'ell.

Amb la tornada de Mª Cristina de París, Narváez substitueix, el 3 de maig de 1844, González Bravo en la presidència del Govern. Pel Reial Decret del 4 de juliol de 1844, es dissol el Congrés, havent-se celebrat un total de 52 sessions.²⁵⁶

---

²⁵³ Suplement extraordinari al *B.O.P.C.*, 05/12/1843.

²⁵⁴ *D.S.C.*, 03/12/1843, pp. 357-362.

²⁵⁵ *B.O.P.C.*, 23/04/1844.

²⁵⁶ A.G.C.D. *Estadística de las Cortes y de los Ministerios 1833-1879*, Madrid, 1879. Segona legislatura de 1843.

3.10 Eleccions de setembre de 1844. Tornada al moderantisme

Narváez convoca noves Corts per octubre, havent-se de celebrar comicis en setembre, a més de renovar-se la tercera part dels senadors. Aquestes eleccions van ser les darreres celebrades sota la Constitució de 1837. El seu objectiu era el de triar unes Corts que reformaren la Constitució en vigor.

El partit moderat publica un manifest electoral que, a més de la reforma constitucional, contempla uns punts fonamentals com són l'enfortiment de la religió catòlica, reorganització de l'Administració del país i, com no, la consolidació de l'ordre públic.

El partit progressista es va abstenir i va portar endavant una gran activitat per difundir aquesta idea.

El nombre d'electors fou el major de tot el període, el 5'2% de la població espanyola, amb un augment del 7'3% respecte a les eleccions anteriors.

3.10.1 Eleccions a Castelló. El desplaçament de Sancho i Ayguals

Aquesta és una època de canvis, tant per la substitució dels principals empleats de l'Administració local i provincial, com per la renovació de les Diputacions Provincials en novembre de 1843. També pel canvi del cap polític de la província, que a partir del 27 de desembre de 1843 ha recaigut en el moderat Antonio Fernández Golfín. La Diputació Provincial ha executat la divisió de la província en 32 districtes electorals, fixant les ciutats capçaleres de districte.²⁵⁷

A aquesta província li correspon elegir quatre diputats i dos suplents. S'ha de renovar la tercera part dels senadors. D'aquesta província cal substituir el senador Miguel Cortés. Les eleccions començaran el dia 3 de setembre.

El dia 14 de setembre, es reuniren, en la capital de la província, els comissionats per cada districte amb els diputats provincials, sota la presidència del cap polític, i formen la Junta per el recompte general de vots.

---

²⁵⁷ B.O.P.C, 19/07/1844.

TAULA XXII
COMISSIONATS I DISTRICTES

Comissionats	Districtes
Francisco Vilarroig	Castello
Tomás Modiego	Albocàsser
Alejandro Martínez	Almenara
José Montero	Sogorb
Jayme Salvia	L'Alcora
Silvestre Oliver	Torreblanca
Tomás Beltran	La Vall d'Uixó
Joaquin Vives	Viver
José González Masiá	Borriana
Bautista Llistar	Onda
Tomás Tárrega	Vilafranca
Pascual Nebot	Vilareal
Pascual Silvestre	Vall d'Almonacid
Francisco Monzonís	Ayódar
Bautista Guimerá	Cabanes
Francisco Colomer	Puebla de Arenoso
Antonio Oller	Benicarló
Antonio Heras	Coves de Vinromà
Luis Miralles	Benassal
Francisco Castillo	Begís
Agustín Ballester	Vinaròs
Manuel Olmedes	Morella
Faustino Gómez	Jérica
Cristobal Bosch	Montán
José Gallén	Llucena
Miguel Veige	La Jana
Antonio Ebrí	Alcalà de Xivert
José Centelles	Vilafranca
Vicente Prior	Nules
Tomás M. ^a Agramunt	Sant Mateu
José Vicente	Soneja
Vicente Bagán Gómez	Villahermosa

Font: Archivo General del Congreso de los Diputados. *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 24, núm 33

El comissionat de Villahermosa no ha acudit a causa de patir una malaltia però ha fet arribar les Actes.

Una vegada recomptats els vots, van resultar elegits diputats els quatre diputats i dos suplents.

TAULA XXIII
DIPUTATS ELECTES I SENADORS PROPOSATS

Diputats	Vots
Pedro Sabater	4.914
Luis Mayans	4.893
José Justo Madramany	4.887
José Polo y Borrás	4.653
Joaquín Marco y Miguel (suplent)	4.618
Francisco Bonafont (suplent)	4.529
Senadors	Vots
José Miquel y Polo	4. 657
Carlos Bayer	4.565
Pascual Gil y Fonte	4.451

Font: Archivo General del Congreso de los Diputados. *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 24, núm 33

El nombre d'electors era de 8.159; van prendre part en les eleccions 4.943, el 60'58% de l'electorat. L'abstenció va estar en el 39'42%. La majoria absoluta estava en 2472 vots.²⁵⁸

Van triomfar els moderats tant al Congrés com al Senat, doncs foren recolzats pel cap polític Antonio Fernández Golfín. Queda clar com l'evolució política de la província ha derivat cap un predomini moderat. La reina, el 24 de setembre nomena a Carlos Bayer, senador per la província de Castelló.

Pedro Sabater, Luís Mayans i José Polo y Borrás, foren admesos al Congrés el dia 14 d'octubre de 1844 i van jurar el seu càrrec el 17 del mateix mes. Luís Mayans, que també havia estat elegit per València, opta per representar a aquesta. El substitueix el primer suplent, Joaquín Marco y Miquel. És admés al Congrés el 4 de novembre i jura el seu càrrec el 28 de desembre.²⁵⁹

²⁵⁸ A.G.C.D. *Serie Documentación electoral. Inventario General...* lligall 24, núm. 33.

²⁵⁹ A.G.C.D. *Diputados electos y sus vicisitudes*, llibre núm 18.

Pedro Sabater va nèixer a València. Estudià la carrera de dret, i va exercir d'advocat. Fou oficial del Ministeri de Gràcia i Justícia en 1844, el 5 d'abril del mateix any va ser nomenat secretari de la reina i en 1846 cap polític de Madrid. En 1844 eixí elegit diputat a Corts per València i Castelló, optant per aquesta. En 1846 va contraure matrimoni amb l'escriptora romàntica Gertrudis Gómez de Avellaneda.

El diputat José Justo Madramany era natural del poble valencià d'Alcúdia de Carlet. Va cursar estudis de dret. Fou un líder moderat, gran propietari de les províncies de Castelló i València. Es va casar amb l'única filla i hereva de l'hisendat castellonenc Antonio Ferrer. Per accedir a ser diputat, consta que pagava a Castelló per contribució d'immobles 1.188 reals i per exercir la seua professió d'advocat, 90 reals. Fou diputat per Castelló en 1844 i per Nules en 1846 i 1857; també diputat provincial en dues ocasions, formant part de la corporació moderada que es va renovar en 1843, i cap polític de la província en 1847 i 1864. No va destacar per la seua activitat parlamentària.

Joaquín Marco y Miquel nasqué a l'Alcora, Castelló. Va estudiar dret a la Universitat de València. Perteneixia a una família de gentilhomes, grans propietaris de l'Alcora, Vistabella, Atzeneta, Alcalà de Xivert... Vivien de les rendes de les seues propietats urbanes i, sobretot, territorials. En 1846 el trobem pagant contribució d'immobles a l'Alcora, Vistabella, Llcena, Morella, Xodos, Villahermosa, Vilafranca i Castelló per un total de 6.854 reals anuals.

El 1845, la reina li concedeix l'hàbit de Cavaller de l'Ordre de Montesa a la que només podien accedir els que no tingueren antecedents de raça ni mescla de jueu, moro o convers.

L'únic diputat que va participar activament en les sessions del Congrés fou José Polo de Bernabé y Borrás. Nascut al poble valencià de Quartell, va cursar estudis de dret a València. Defensor de les idees liberals, durant la primera guerra carlina li van ser embargades les seues propietats. Fou tinent d'alcalde de l'Ajuntament de València.

Gran terratinent de Nules, Vila-real i Llcena en 1875 figurava com el quart major contribuent de la província. Pagava contribució a Atzeneta, Ares del Maestre, Xodos, Cíntorres, Borriana, Vila-real, Vistabella i Villahermosa. Va destacar per millorar la producció de les seues terres, i va introduir a les seues possessions de Vila-real el taronger i el mandariner, exportant taronges a França, Anglaterra, Alemanya i Suïssa.

Fou elegit diputat per Castelló i va ser nomenat secretari de la mesa del Congrés. En aquesta legislatura participa en els debats de la reforma de la Constitució i en la comissió de pressupostos. Es va inscriure al Partit moderat, proper als *puritans*, per la qual cosa va mancar de recolzament governamental en 1850 quan va voler optar per l'escó de Nules. Fou diputat, en altres legislatures, per diferents districtes de la província: per Morella en 1846, 1851, 1853 i 1858, per Llcena en 1857; per Nules en 1863 i 1864; per Castelló en 1866 i per Vinaròs en 1876. També fou nomenat senador per les Illes Balears en 1881 i vitalici de 1884 a 1889. En acabar el Bienni Progressista, Polo es va passar a la Unió Liberal i cap a 1879 va formar part del Partit Constitucional de Sagasta.

José Polo y Borrás. Font: Ajuntament de Vila-real

En tots els debats en què va intervenir i en els discursos que va pronunciar s'aprecia el seu gran conservadurisme i parcialitat. En la seua vida parlamentària, les seues intervencions van girar al voltant de dos grans temes, la reforma de la Hisenda pública i la legislació electoral. Va defensar la rebaixa de la contribució d'immobles i la reforma de la de consums.²⁶⁰ Era partidari de la reducció del cos electoral i de què foren els majors contribuents de cada districte els que pogueren gaudir del dret de vot. Per a ell pagar la mateixa quota en totes les províncies i districtes per tal d'adquirir el dret a votar, significa privar d'ell a molts espanyols que ofereixen grans garanties i concedir-lo a altres que no les poden oferir.

En los distritos rurales, asiento, por lo general, del orden y sosiego y de las ideas conservadoras, la ley es avara para conceder el derecho electoral, en cambio, en las ciudades populosas, inclinadas a los transtornos y foco de las revueltas y las ideas revolucionarias, la ley concede con suma prodigalidad los derechos electorales. [...] Tiene las mismas causas para estar contento con su suerte e interesado en la conservación del orden, [...] un pequeño industrial o comerciante de una población populosa, que paga 400 reales de contribución, que la que tiene un labrador de un país pobre que pagando 200 será tal vez la persona más rica de su pueblo y por su posición debe tener ideas más conservadoras.²⁶¹

També està en contra dels vots de les capacitats perquè se'ls demanen menys garanties que a les classes industrials, agrícoles i mercantils.

Aquests diputats van gaudir de dues legislatures. La primera va començar el 10 d'octubre de 1844 fins el 23 de maig de 1845. Van celebrar un total de 134 sessions. En aquesta legislatura, dues qüestions molt importants es va portar endavant, una fou la reforma de la Hisenda pública i l'altra la reforma de la Constitució de 1837. El Govern va presentar a les Corts, el 18 d'octubre de 1844, el projecte de la reforma de la Carta Magna. En l'Estament es va encetar un debat i s'examinà el projecte, fins el dia 4 de desembre en què fou aprovat. Va passar al Senat i, una vegada ratificat, fou sancionat per la Corona el 23 de maig de 1845. Més que una reforma es pot considerar una nova Constitució. Eixe mateix dia es tanquen les Corts.

---

²⁶⁰ D.S.C., 03/03/1846, pp. 762-764.

²⁶¹ D.S.C., 04/02/1846, pp. 527-529.

La segona legislatura començà el 15 de desembre de 1845.²⁶² Narváez dimiteix, inesperadament, l'11 de febrer de 1846, amb una gran crisi dins el Partit Moderat, començant un període d'inestabilitat governamental. Es succeeixen, fins el 5 d'abril, quatre equips ministerials. El marquès de Miraflores substitueix Narváez en la Presidència del Consell de Ministres però el 16 de març renuncia, i el relleva altra vegada Narváez, que suspén les sessions de Corts el dia 17. Encapçala el Govern durant un període de 19 dies, dimitint el 5 d'abril. Forma govern Istúriz. Malgrat haber estat suspeses les Corts, el 14 de setembre es tornen a reunir per a ser dissolt, definitivament, el Congrés el 31 d'octubre de 1846. Es van celebrar un total de 56 sessions.

4. CORTS DE L'ÈPOCA MODERADA. LA CONSTITUCIÓ DE 1845

Una comissió de la que formaven part Narváez, Martínez de la Rosa, Mayans, Mon, Pidal i Armeo, va ser l'encarregada de redactar el projecte del nou text constitucional. El van presentar a les Corts el 9 d'octubre de 1844. Les diferències amb la de 1837, en apariència, no eren massa grans «[...] las diferencias respecto del hasta entonces vigente no eran demasiadas, aunque significativas, y, además, se las supo disimular en muchos casos con evidente habilidad» (Comellas, 1970: 197). La llei constitucional, promulgada el 23 de maig de 1845 presenta com característica de major importància, en el preàmbul, la supressió del principi de sobirania nacional i el poder constituent del poble i se confirma el de sobirania conjunta de la Corona i les Corts com subjectes del poder constitucional. Aquesta supressió fou aprovada majoritàriament tant per la Cambra del Congrés com per la del Senat.

Els articles referents al Senat, el fixaven de designació reial, entre categories que permeteren una selecció; de nombre il·limitat, per tal de donar flexibilitat a la Cambra Alta; de condició vitalícia que assegurara la seua independència i estabilitat.

Quan al Congrés, modifica la duració del manament parlamentari de tres anys, per la Constitució de 1837, a cinc; exigeix gaudir d'una renda procedent de béns immobles

---

²⁶² B.O.P.C., 21/11/1845.

o pagar per contribució directa la quantitat fixada per la llei electoral; dispensava de la reelecció els diputats nomenats ministres.²⁶³

4.1 Llei electoral del 18 de març de 1846

En aquest període es van introduir modificacions importants. Es fixa l'elecció per districtes en compte de províncies. Augmenta el nombre de diputats a 349, un per cada 35.000 habitants. S'elegirà un diputat per districte, en canvi minva el cos electoral, perquè només tenen dret a vot els espanyols majors de 50 anys, que paguen 400 reals de contribució directa i determinades categories professionals o capacitats que paguen, al menys, 200 reals de contribució.²⁶⁴ «La reducción del cuerpo electoral fué más que notable, con la nueva ley, el número de electores fué de unos 98.000, el 0'8% de la población española» (Caballero, 1994: 194).

De totes les eleccions que hi van haver en l'època moderada, tant amb la llei electoral de 1846 com amb la de 1865, encara que en aquestes va experimentar un augment, el cos electoral no mai aconseguirà la magnitud que va tenir amb la llei electoral de 1837.

Els moderats introdueixen altres canvis en les eleccions i confien el control per la formació de les meses electorals a les autoritats. El president de la mesa interina serà l'alcalde amb els dos electors de més edat i els dos de menor edat. Es realitza la votació per formar la mesa definitiva, que presidirà l'alcalde amb els quatre electors que hagen tret major nombre de vots.

Al establir-se l'elecció per districtes, es prenen les primeres precaucions per tal de dificultar el falsejament dels resultats, es confeccionen dues còpies certificades, una per al president de la mesa que havia de fer el recompte i una altra per al secretari escrutador.²⁶⁵

---

²⁶³ TOMÁS VILLARROYA, Joaquín (1996a): «El proceso constitucional» en *La era isabelina y el Sexenio Democrático. Historia de España*, de Menéndez Pidal, Espasa-Calpe, tomo XXXIV, Madrid, pp. 208-212.

²⁶⁴ Al *B.O.P.C.*, 10/04/1846, ve la llei electoral.

²⁶⁵ Vegeu ARTOLA, Miguel (1991), *op. cit.* 73-78. L'autor realitza un minuciós estudi sobre les eleccions generals.

També ens cal destacar les atribucions que aquesta llei donava als caps polítics de la província. Ja no són les Diputacions les que confeccionaran els llistats electorals i la divisió provincial en districtes, tal i com feien amb la llei electoral de 1837, sinó el cap polític serà l'encarregat de tota l'organització de les eleccions.

Aquesta llei va estar en vigor fins 1865, exceptuant el Bienni Progressista.

4.2 Eleccions celebrades sota la Constitució de 1845 amb la llei electoral de 1846

Amb la llei electoral de 1846 es van celebrar vuit eleccions generals:

Les de 1846, els diputats de les quals van gaudir de quatre legislatures. Les de 1850, amb una sola legislatura. Les de 1851, 1853 i 1857, amb dues legislatures cadascuna. Les de 1859 amb quatre legislatures, i les de 1863 i 1864 amb una sola legislatura.

TAULA XXIV
ELECCIONS I LEGISLATURES AMB LA LLEI ELECTORAL DE 1846

Elecció	Legislatura	Apertura	Suspensió	Clausura	Dissolució
1846	1846-1847	31/12/1846	05/05/1847	05/10/1847	
	1847-1848	15/11/1847	22/03/1848	26/03/1848	
	1848-1849	15/12/1848		14/07/1849	
	1849-1850	30/10/1849	18/02/1850		04/08/1850
1850	1850-1851	13/10/1850			07/04/1851
1851	1851	01/06/1851	30/07/1851		
	continuació	05/11/1851	09/12/1851	07/01/1852	
	1852	01/12/1852			02/12/1852
1853	1853	01/03/1853	08/04/1853	09/04/1853	
	1853	19/11/1853	10/12/1853		
1857	1857	01/05/1857		16/07/1857	
	1858	10/01/1858	06/05/1858	13/05/1858	11/09/1858
1859	1859	01/12/1858	03/06/1859		
	continuació	01/10/1859	14/11/1859	28/01/1860	
	1860	25/05/1860	06/07/1860		
	continuació	25/10/1861	06/05/1861	29/09/1861	
	1861-1862	08/11/1861	02/07/1862	01/11/1862	
	1862-1863	01/12/1862	07/02/1863		
	continuació	09/04/1863	06/05/1863		12/08/1863
1863	1863-1864	04/11/1863		23/06/1864	22/09/1864
1864	1864-1865	22/12/1864		12/07/1865	13/10/1865

Font: Archivo General del Congreso de los Diputados. *Estadística de las Cortes y de los Ministerios, 1833-1879*, Madrid, 1879.

TAULA XXV
CENS ELECTORAL DE LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ. EVOLUCIÓ I
DISTRIBUCIÓ PER DISTRICTES AMB LA LLEI ELECTORAL DE 1846

Any	Castelló	Llucena	Morella	Nules	Sogorb	Vinaròs
1846	378	161	173	200	178	160
1850	383	254	267	289	355	227
1851	383	259	267	289	355	227
1853	405	261	319	336	373	284
1857	480	269	355	390	263	284
1858	429	225	427		180	290
1863		171	473	460	275	427
1864	500	151	455	220	291	456

Font: Archivo General del Congreso de los Diputados. *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la Serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligalls dels anys corresponents.

4.2.1 Eleccions de desembre de 1846

Amb motiu del matrimoni d'Isabel amb Francisco de Asís, el 10 d'octubre de 1846, es va dissoldre el Congrés per Reial Ordre del 31 d'octubre del mateix any i es convoquen noves Corts per el 25 de desembre. Gràcies a l'amnistia concedida a molts progressistes pel Govern Istúriz, amb el motiu de les noces reials, els progressistes se reincorporen a la lluita electoral i, encara que triunfen els moderats, aquells trauen 40 escons. També afavoreix la participació dels progressistes en les eleccions l'escissió produïda al sí del Partit Moderat a causa l'oposició que fan a les Corts un grup menys conservador, encapçalat per Pacheco, conegut com *fracción puritana* i nascut de l'oposició a la reforma constitucional en les Corts de 1845. En aquesta branca militaven, a més de Pacheco, Istúriz i Pastor Díaz.

Comencen les eleccions el 6 de desembre tal i com assenyalava el Reial Decret del 15 de novembre. La participació a nivell nacional fou alta, al voltant del 66'5% de l'electorat.

Eleccions a Castelló

El dia 17 de novembre, el cap polític interí, Miguel Ribés, publica el *Boletín Oficial de la Provincia* la divisió de la província en sis districtes electorals i les seccions corresponents, aprovades pel ministre de la Governació el dia 12 del mateix mes.²⁶⁶

DIVISIÓ DE LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ EN DISTRICTES ELECTORALS. ELECCIONS DE DESEMBRE DE 1846

Font: Elaboració pròpia a partir del *Mapa de termes municipals* existent a l'Oficina Tècnica de la Diputació de Castelló

Les eleccions es realitzen els dies 6 i 7 de desembre de 1846 amb un alt índex de participació.

El 10 de desembre es reuneixen, en Junta d'escrutini, en les capitals cap de districte, els alcaldes amb els secretaris escrutadors per fer el recompte dels vots,

---

²⁶⁶ B.O.P.C. 01/07/1846

seguint l'article 57 de la llei electoral. Una vegada acabat el recompte, el president de la Junta proclama diputat al candidat que ha obtingut majoria absoluta de vots.

TAULA XXV RESULTAT ELECCIONS 1846

Districte	Diputat	Vots	Percentatge vots
Castelló	Carlos Bayer Asarau	150	56,39 %
Llucena	Joaquín Marco y Miquel	106	96,36 %
Nules	José Justo Madramany	88	68,75 %
Vinaròs	José Miquel y Polo	73	71,56 %
Sogorb	Pascual Gil y Fonte	67	50,75 %
Morella	José Polo y Borrás	115	100 %

Font: Archivo General del Congreso de los Diputados, *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 25, núm.10

Pel districte de Castelló, queda proclamat diputat, Carlos Bayer y Asarau que va obtenir 150 vots front als 116 que va aconseguir el seu opositor Pedro Chacón. El nombre d'electors del districte n'eren 378, van prendre part en la consulta 266 votants, el 70'37% d'electorat.

Carlos Bayer Asarau, militar i diputat per Castelló de 1847 a 1850. Font: Imatge obtinguda en *Obra Gráfica Moderna y Taller de Marcos, Madrid*

Carlos Bayer, natural de Castelló, fill d'un destacat advocat, encarregat de la bailia local que fou assassinat pels francesos en 1811. Sa mare procedia d'una família de llauradors benestants. A la mort de son pare, ingressa, voluntari, a l'Exèrcit i participa en la guerra de la Independència espanyola, en la de la Independència americana i en la

carlina. Es va oposar al pronunciament contra Espartero i obté el grau de brigadier i mariscal de camp. Quan cau el regent, torna a Castelló com a coronel «[...] pero pronto reanudó su carrera militar y política bajo el signo del moderantismo» (Balbás, 1883: 142-151).

Pagava contribució per immobles a Castelló i Vila-real, per un total de 1.402 reals. Fou admés al Congrés el 20 de gener de 1847 i va jurar el seu càrrec el dia 4 de febrer. Va tenir una activitat parlamentària molt discreta i no va efectuar cap discurs. Manuel Sánchez Silva ens diu d'ell:

D. Carlos Bayer era un liberal antiguo que en Granada no quiso pronunciarse el año 1843 y abandonó el Regimiento de Asturias que mandaba para unirse al ejército del Regente. Cuando se vió perdido, cambió de rumbo, y en el puente de Córdoba se pasó a las tropas que mandaba el general Concha. En 1844 le dieron el empleo de brigadier y le nombraron gobernador del castillo de Murviedro.²⁶⁷

En el districte de Llcena, trau majoria absoluta Joaquín Marco y Miguel, amb 106 vots. Al districte li corresponien 161 electors, 110 exerceixen el dret a votar, el que resulta el 68'32% de participació.

Aquest diputat no és nou a l'Estament. Només afegirem que era propietari de Llcena, districte pel que ha estat triat, on paga contribució, a més de en cinc pobles més. Fou admés al Congrés el 16 de gener i va jurar el seu càrrec el 23 del mateix mes.

Pel districte de Morella, queda designat diputat, per unanimitat, José Polo y Borrás amb els 115 vots dels 115 participants en l'elecció, que representa el 66'47% de participació perquè el nombre d'electors d'aquest districte estava en 173. Entre els vuit pobles on pagava contribució, estaven Cincorres i Ares del Maestre, que perteneixien al districte de Morella pel que fou elegit.

El districte de Nules tria com diputat José Justo Madramany amb 88 vots. Els electors del districte n'eren, als llistats, 151, però per una reclamació se n'anul·len sis de Tales, per estar en dos districtes alhora. Queden 145 electors, participen en l'elecció 128, el que suposa el 88'27%.

---

²⁶⁷ SÁNCHEZ SILVA, Manuel (1850): *Semblanzas de los 340 Diputados a Cortes que han figurado en la legislatura de 1849 a 50*, Imprenta de Gabriel Gil, Madrid, p. 43.

Pagava contribució a la ciutat de Castelló, però no era propietari del partit pel que fou elegit. Va ser admés al Congrés el 20 de gener de 1847 i jurà el seu càrrec el 26 de gener.

Pel districte de Vinaròs ningún candidat va traure majoria absoluta. D'acord amb l'article 60 de la llei electoral, es van celebrar segones eleccions els dies 14 i 15 de desembre, havent de triar només entre els dos candidats que havien tret major nombre de vots, José Miquel i José Justo Madramany, tots dos representants del moderantisme. José Miquel va obtenir 73 vots i Madramany, 29. És proclamat diputat José Miquel y Polo. Dels 160 electors que li corresponien al districte, 102 van prendre part en l'elecció, sent 63'75%.

Era propietari de Llucena, Castelló i Benicarló, on pagava contribució. Va ser aprovada la seua acta el 5 de gener de 1847 i jurà el seu càrrec el 23 del mateix mes.

En el districte de Sogorb, es va proclamar diputat per les properes Corts, el moderat, Pascual Gil y Fonte, per 67 vots front als 64 que va obtenir el progressista Vicente Sancho. Van votar 132 electors dels 168 que tenien dret a fer-ho, el que significa el 78'57% de l'electorat.

Va hi haver protestes al districte de Sogorb per anul·lar, la majoria moderada de la mesa, quatre vots, amb la qual cosa no estava d'acord la minoria progressista que la formava. També es van presentar dos peticions per invalidar les eleccions. Una d'elles, per la protesta comentada abans i altra per l'arbitrària divisió del districte en dues seccions, Sogorb i Jérica, sent que no hi havia prou nombre d'electors, el que representava la infracció de l'article número 30 de la llei electoral, a més no existien obstacles per concórrer a votar tots a la capçalera de districte. El president de la mesa escrutadora, no va fer cas de les peticions i donà l'acta per tancada.

Fins i tot, el diputat progressista per Madrid, Francisco Luján, a la sessió del Congrés del 28 de gener, pronuncia un discurs en contra de l'aprovació de l'Acta de Sogorb. Explica que Gil y Fonte no era conegut a Sogorb, al contrari que Sancho, i que no té res a veure amb el districte, només les influències de les autoritats que allí governen. Afig que tant el governador, com el comandant general, com el jutge de

primera instància han fet tot el possible per captar vots per el candidat moderat. Si no s'hagueren anul·lat els quatre vots, Sancho seria diputat. Pidal, ministre de la Governació dóna per conclosa la discussió, aprova el dictamen i queda admés el candidat pel moderantisme.

Gil y Fonte tenia propietats a Puebla de Arenoso, Campos de Arenoso, Villahermosa, Argelita, València, El Puig i Rafelbunyol. Pagava la contribució de *Inmuebles, cultivo y ganadería* a tots aquests pobles i, a més, la de indústria i comerç als tres darrers, per un total de 2.466 reals. No era contribuent de cap dels pobles del districte pel que fou triat. Fou admés al Congrés el 26 de gener de 1847 i no va jurar el seu càrrec.

D'ell diu Sánchez Silva, (1850:110): «Viaja muy despacio, pues hace cuatro años que es diputado y aún no ha llegado a tomar posesión.»

Tots aquests diputats van formar part d'unes Corts que gaudiren de quatre legislatures. En la primera el Congrés obri les portes el 31 de desembre de 1846. El president del Govern, aleshores, era Istúriz, però per poc temps, perquè els puritans units als progressistes fan triomfar la candidatura de Castro Orozco per president de les Corts, contra la del governamental Bravo Murillo, la qual cosa provoca la dimissió de Istúriz, el 27 de gener de 1847. Li succeeix el gabinet del duc de Sotomayor, format per moderats i puritans, prescindint dels progressistes. Aquest govern solament logra sostenir-se fins el 27 de març a conseqüència de la crisi econòmica que comporta la refundició dels bancs de San Fernando i Isabel II.

La reina crida a Pacheco per formar Govern, el qual nomena a Salamanca ministre d'Hisenda. Se li va criticar la política financera desde les Corts de majoria moderada, i al perdre el seu recolzament, Pacheco les dissol el 5 de maig de 1847. Ell dimiteix, però no Salamanca, que aconsegueix de la reina demane formar Govern al també purità García Goyena, que concedeix una àmplia amnistia als progressistes exil·liats. «Posiblemente esta política conciliadora, meritoria y bienintencionada, precipitó su caída» (Tomás Villarroya, 1996: 232). Aquestes mesures no van agradar els moderats, que, en octubre de 1847, van fer tornar Narváez al poder, que implanta una vertadera

dictadura amb la tornada a les mesures restrictives. Es clausuren les Corts el 5 d'octubre, havent celebrat un total de 86 sessions.²⁶⁸

Altra vegada és el diputat Polo y Borrás el que participa activament de la vida parlamentària. Va intervenir en la sessió de l'aprovació de l'acta de Sogorb. Aportà una carta d'uns electors del districte en la què desmentien les protestes dels progressistes, assegurant que les eleccions s'havien celebrat d'una manera neta, sense enganys ni coaccions.²⁶⁹

També va participar a la sessió de les Corts del 27 d'abril sobre la ja consumada fusió dels bancs Isabell II i San Fernando. Deixava ben clar que el Govern no pot decidir res en matèria tan transcendental sense sotmetre-ho a la decisió de les Corts com a detentores del poder legislatiu. També pronuncià un discurs en la sessió celebrada el 21 d'abril quan es discutia l'article 12 del projecte de llei sobre la creació o no de les companyies mercantils per accions. Ell s'oposava a l'existència d'accions al portador, en contra del que opinaven els membres del Govern.

La segona legislatura comença el 15 de novembre de 1847. El Govern de Narváez va haver d'enfrontar-se a la crisi econòmica, generalitzada a tota l'Europa occidental: males collites, pujada de preus, fallida de les companyies ferroviàries, tancament de fàbriques. A Espanya es va agravar pel fet de què els alts preus que es pagaven als mercats internacionals pels cereals va fer que augmentaren les exportacions de grans espanyols, amb la consegüent pujada dels preus. Va hi haver avalots a la Corunya, Granada, Écija, Úbeda, Carmona, País Valencià, Extremadura i Catalunya.

Davant la gravetat de la crisi, el Govern, el 14 de març, suprimeix les exportacions de cereals i creïlles i autoritza l'entrada de grans estrangers. Molt diputats no hi van estar d'acord amb aquestes mesures restrictives del comerç. «Como diría Beltrán de Lis, que había pasado de un equívoco pasado liberal a un conservadurismo extremo, no se debía favorecer a las clases menesterosas contra los intereses de las clases productoras.» (Fontana, 2007: 241).

---

²⁶⁸ A.G.C.D. *Estadística de las Cortes y de los Ministerios 1833-1879*, Imprenta Nacional, Madrid, 1879. Legislatura de 1846-47. Ací es troben les dates d'apertura, suspensió, clausura o dissolució de les Corts, a més del nombre de sessions celebrades.

²⁶⁹ A.C.D., sessió del 26 de gener de 1847.

Davant el triomf de la revolució francesa en febrer de 1848, es va revitalitzar l'activitat política dels demòcrates i els republicans i, Narváez, preocupat pel que poguera passar, suspén les garanties constitucionals, tanca les Corts, el 22 de març de 1848 i les clausura el dia 26, després d'aconseguir que aprovaren una llei concedint-li poders excepcionals. Amb aquesta, de fet, dictadura, que va durar nou mesos, va actuar amb extrema duresa contra els avalots.

En aquesta legislatura, el parlament va celebrar 89 sessions van ser sancionades com lleis l'autorització al Govern per suspendre les garanties individuals i el projecte de societats anònimes mercantils. És en el debat sorgit al voltant d'aquest segon projecte on participa el diputat pel districte de Morella, José Polo, l'únic que fa alguna intervenció rellevant, que aleshores era membre de la comissió que havia preparat el dictamen del projecte. El defensa vivament i quan alguns parlamentaris qualifiquen el projecte com reaccionari, sobre tot per l'article 18 que tracta de la dissolució d'algunes societats que no compten amb els mitjans necessaris per seguir endavant, ell contesta:

«Muchas compañías que no deben ni pueden continuar y que con su continuación aumentan la ruina de sus accionistas y sostienen el mal estado de los negocios «comerciales», ¿no se había de proponer, no se había de admitir y no se había de acordar un medio justo, legal y conveniente para que pudieran disolverse?»²⁷⁰

El Congrés va aprovar el projecte de llei. Aquesta, va suposar «[...] la desaparición de un montón de sociedades creadas alegremente en los años de euforia y especulación, y puso en graves apuros al Banco Español de San Fernando [...] iba a ser un grave obstáculo para la continuidad de las actividades económicas en España» (Fontana, 2007: 251).

Al mes de maig hi han nous intents de rebel·lió, sobre tot, aixecaments republicans a la franja mediterrània. Amb data 23 de maig, el cap polític de Castelló, Ramón de Campoamor, envia una circular als habitants de Castelló dient que una banda de 50 o 60 republicans, fugint de la persecució que pateixen a València, «[...] han venido a refugiarse en nuestras pacíficas tierras [...] debemos ahuyentar lejos de este país, como se desea ahuyentar una temible calamidad.»²⁷¹

---

²⁷⁰ D.S.C., 17/01/1848.

²⁷¹ B.O.P.C., 24705/1848.

El fracàs de la revolució a Espanya i la dictatorial actuació de Narváez, van portar el reconeixement d'Isabel II per part de les potències conservadores d'Europa, Àustria, Prússia i el Piemonte. També fou reconeguda pel Papa Pius IX perquè havia rebut ajut de part de Narváez quan va ser expulsat d'Itàlia pels revolucionaris. D'aquesta manera Espanya intervé en la política europea (Casimiro Martí, 1986: 240).

Aquesta política autoritària estava recolzada per Luís José Sartorius, ministre de la Governació, un jove protegit de Narváez, d'origen polonès, que va obtenir el títol de comte de San Lluís.

Després de nou mesos tancat el Parlament, comença una nova legislatura, amb la solemne apertura de les Corts per la reina, el 15 de desembre de 1848.²⁷²

Els principals projectes de llei presentats pel Govern van estar: la reorganització del banc de San Fernando i la regulació dels establiments de Beneficència. El diputat Polo y Borrás fou l'únic que va implicar-se en els debats d'aquestes temàtiques i amb d'altres, en quasi que totes.

Ell mateix presenta al Congrés una proposició de llei relativa a la manera de proveir les col·locacions públiques: «[...] la causa primera de la mala administración, y hasta la causa tal vez más importante del dañoso aumento de los gastos del Estado, es la arbitrariedad en la provisión de los cargos públicos»²⁷³

Arran l'organització de la Beneficència, també critica el Govern per l'exagerada centralització política, que vol llevar-li competències a la Diputació i als Ajuntaments en aquesta matèria.²⁷⁴

José Polo també pronuncia discursos sobre la reorganització del banc de San Fernando i la inconveniència de la concessió al Govern d'un emprèstit de 100 milions de reals per salvar el banc.²⁷⁵

---

²⁷² B.O.P.C., 18/12/1848.

²⁷³ D.S.C., 27/01/1849.

²⁷⁴ D.S.C., 13/02/1849.

²⁷⁵ D.S.C., 15 i 27/03/1849.

Envia una altra proposició de llei sobre la reforma dels articles 8é i 9é de la llei electoral en referència a la compatibilitat o incompatibilitat de les destinacions públiques amb el càrrec de diputat:

[...] excesivo número de diputados empleados [...]. Y cual sería el remedio radical, el verdadero remedio? Este sería, que así como en la ley electoral la regla es que los empleados puedan ser Diputados y la excepción el que algunos no puedan serlo, la ley electoral fijara, por lo contrario, como regla, el que ningún empleado pudiera conservar su destino siendo Diputado, y sería ahora como excepción algunos cargos cortos en número, y de muchísima importancia.²⁷⁶

Quant a la presentació dels pressupostos per 1849, va en contra de la petició que fa el Govern de l'augment de 50 milions de reals en la contribució d'immobles.²⁷⁷

Polo pronuncia discursos sobre les eleccions que manipula el Govern, «ahora los candidatos no van a buscar su elección en los distritos, no; van a procurarla en los ministerios»²⁷⁸

En totes aquestes ocasions, el diputat per Morella ha opinat enfrontat al Govern, per això ell mateix comenta que alguns del grup moderat, al que ell mateix pertany, li han dit: «que me iba a los bancos del partido político que está enfrente, que me separaba de los principios del partido moderado, que en la pendiente en que me hallaba iba a parar al partido opuesto». Ell afirma: «porque ya que he pertenecido, que pertenezco, y seguiré perteneciendo al partido moderado, no quiero que nadie tenga el menor pretexto para decir que me separo de él ni en la cosa más pequeña».²⁷⁹

El 18 d'octubre de 1849, inesperadament dimiteix Narváez i va formar Govern, durant unes hores, el comte de Cleonard. Tot seguit, la reina torna a cridar Narváez per formar gabinet. Aquesta dimissió podria deure's a les pressions de la *camarilla*, així ho enten Narváez, que es desfà de les persones de l'entorn del rei i desterra Bedmar, el pare Fulgencio i sor Patrocinio.

---

²⁷⁶ D.S.C., 16/04/1849.

²⁷⁷ D.S.C., 11/05/1849.

²⁷⁸ D.S.C., 15/06/1849.

²⁷⁹ D.S.C., 13/02/1849.

Pel Reial Decret del 6 d'octubre de 1849, es convoquen Corts, que comencen les sessions el dia 30 del mateix mes.²⁸⁰ S'enceta la quarta legislatura.

El diputat Polo y Borrás ha intervingut, principalment en tres debats. D'ells, el més important ha estat el del projecte de llei sobre la Hisenda pública. En tots tres vota en contra del Govern. Forma part de la minoria moderada, anomenada *puritana*, que està enfrontada a una majoria també moderada.

Sánchez Silva el descriu així:

Es uno de los jefes de la oposición conservadora y se ha dado a conocer bastante para poderlo calificar de instruido y buen discutidor. Caballero que no desmiente en sus maneras que ha tenido una educación esmerada No es tan insignificante enemigo como pretendió el Sr. Pidal diciéndole que sólo obtendría triunfos como los de Vasco de Camoes, pues supo replicarle con presteza que más adelante esperaba tenerlos como los de Vasco de Gama. Es propietario, joven, de cuerpo esbelto y de alegre semblante.

S'agrava la descomposició i la divisió dels partits. Una branca del progressisme, la més avançada, es va separar donant lloc, a Madrid, al Partit Demòcrata. Els moderats, s'enfronten entre sí en vàries fraccions. Narváez, el 18 de febrer de 1850 suspén les sessions del Parlament i, el 4 d'agost, la reina dissol la representació nacional. Convoca noves eleccions per al 31 d'agost perquè es reunisquen les Corts el 31 d'octubre.²⁸¹ Narváez ho fa amb la intenció de disminuir la representació de progressistes i de puritans al Congrés.

4.2.2 Les eleccions de 1850

Les noves eleccions les organitzà Sartorius, que executava la cartera de Governació en el gabinet Narváez. Va publicar una Reial Ordre donant instruccions als governadors. El contingut és molt revelador per comprovar la utilització del poder per part dels moderats. El resultat de les eleccions va ser la formació d'un Congrés conegut com *Congreso de familia*, amb una contundent victòria del moderantisme de la fracció de Narváez quedant exclosos la majoria dels progressistes, puritans i altres moderats que resultaven incòmodes per al Govern.

---

²⁸⁰ B.O.P.C., 17/10/1849.

²⁸¹ B.O.P.C., 09/08/1850.

Eleccions a Castelló

La divisió de la província en districtes és la mateixa que la de les eleccions anteriors. Els comicis es duen a terme els dies 31 d'agost i 1 de setembre. Hi ha un retraïment progressista i la decisió de no presentar-se a les eleccions.

Queda com a testimoni una carta que envia Joaquín Bayer, nebot del candidat moderat pel districte de Castelló, Carlos Bayer, el 20 d'agost amb motiu de les eleccions:²⁸²

[...] nosotros unidos ganando votos todos los días; los progresistas desunidos, sus jefes principales se marchan fuera para tomar parte. Anoche tuvieron una reunión en casa de Bellver a donde asistieron los que forman parte ardiente del progreso y los que no tratan de presentarse a la palestra [...] después de una acalorada discusión se decidió no tomar parte en las elecciones; haciendo lo que a cada uno le dictase su conciencia (Otilia Martí, 1997: 267 i 268).

El dia 4 de setembre es reuneixen a cada poble cap de districte, l'alcalde i els secretaris escrutadors tant del districte com de les seccions. Tots els candidats elegits van ser els proposats per l'Executiu.

TAULA XXVI
RESULTATS DE LES ELECCIONS A CASTELLÓ DE 1850

Districte	Diputat	Vots	Percentatge vots
Castelló	Carlos Bayer Asarau	180	100 %
Llucena	Ramón de Campoamor	193	100 %
Nules	Comte de Ripalda	193	82,47 %
Vinaròs	Joaquín Miquel y Lucuix	155	96,27 %
Sogorb	Vicente Gómez Sanahja	211	100 %
Morella	Luis Ballester Cacho	163	100 %

Font: elaboració pròpia a partir de Archivo General del Congreso de los Diputados, *Serie Documentación Electoral, Inventario General de la serie de credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 28, núm 13.

---

²⁸² *Archivo Municipal de Valencia*, sección Bayer, 43-44, 46, 48, 50, 52-53: Correspondència privada del Brigadier moderado. D. Carlos Bayer y Asarau. Citat per MARTÍ, Otilia (1997), *op.cit.*, pp. 265-273.

Carlos Bayer va ser admés al Congrés el 6 de Novembre i jurà el seu càrrec el dia 8 del mateix mes. No va tenir cap intervenció parlamentària, només va formar part de la comissió de reemplaçaments.

El diputat electe per Morella, Luís Ballester Cacho, és propietari, nascut a Vinaròs. Son pare, hisendat i comerciant, fou alcalde de Vinaròs en 1833, regidor degà, síndic procurador general i jutge. Luís entra a formar part del cos de Guàrdia de Corps. Nebot del conegut líder del progressisme castellanenc, José Ballester, comandant de la Milícia Nacional i alcalde de Castelló en 1840 i 1844-1845. D'aquest ja vam comentar al capítol II que, en aquestes eleccions, va recolzar els candidats ministerials.

Estudia Filosofia a la Universitat de València. Va pujant en l'escalafó militar fins arribar a tinent coronel. Pels seus serveis obté creus i condecoracions desenvolupant el seu treball a la secretaria del Ministeri de la Guerra. Té propietats a Vinaròs, Castelló i Madrid, el seu lloc de residència, i, pels rebuts que presenta per ser candidat i que consten al seu expedient, paga un total de 1064'43 reals. Només a Vinaròs, posseeix quatre cases, una finca de vinya i dues de garroferes, per un valor de 64.592 reals. Va ser admés al seu escó el dia 6 de novembre i va prestar jurament el dia 8 del mateix mes. No va tenir cap intervenció al parlament.

Pel districte de Nules, ix elegit José Joaquín Agulló Ramón, comte de Ripalda, però també es va presentar José Polo y Borrás que va traure 39 vots. Tots dos eren moderats, però el primer era el candidat governamental de la tendència monàrquica constitucional. El diputat electe va nàixer a Alfafar i era un dels majors contribuents de la ciutat. Pels documents que aporta al Congrés, pagava contribució a València, Quart i Russafa per un valor de 7.672 reals. Ja de jove es va interessar pel progrés econòmic de l'horta de València i va escriure alguns tractats sobre agricultura. Entre d'altres càrrecs va ser president de l'Acadèmia de Belles Arts de San Carles, membre de la comissió per l'exposició de París, primer president de la Creu Roja d'Espanya, fundada en 1864, assessor d'agricultura, indústria i comerç i vocal de la Junta d'Estadística. La seua vida política acaba amb l'esclat de la Revolució Gloriosa de setembre de 1868.

L'Acta d'aquest districte va ser protestada per haver estat expulsats dos electors del local on es feia la votació sense cap motiu, segons les declaracions d'altres electors.

Es va presentar una altra protesta manifestant la invalidesa de les eleccions perquè no va hi haver llibertat per votar, ja que la mesa electoral estava formada per persones addictes al Govern.

Fou admés al Congrés el 6 de novembre de 1850 i va jurar el càrrec el dia 7. Durant la seua vida parlamentària va oposar-se a l'excessiu centralisme de Madrid. Va opinar negativament al projecte de llei per la classificació de carreteres, perquè aquest posava Madrid molt per damunt de la resta de les províncies:

[...] provienen de una equivocación, que es creer que Madrid es España. No, señores, Madrid no es España; Madrid aumenta sus casas y su población, mientras que [...] y otros la disminuyen por mitad, porque las gentes se van a África, y allí se mueren de tercianas y trabajos, porque prefieren ir allí a morir de fatiga entre moros, que no morir de hambre entre cristianos. Repito que Madrid no es España; Madrid podrá vivir en el ocio y dedicarse a los goces materiales, porque le sobra el tiempo y el dinero; pero en las provincias no sucede eso.²⁸³

No va tornar a ser diputat, però fou nomenat senador vitalici en 1864.

El diputat electe per Vinaròs, Joaquín Miquel y Lucuix, era natural de Peníscola, fill de Mariano Miquel y Polo nascut a Benicarló, capità del cos d'Enginyers i que va ser senador per Castelló i senador vitalici entre 1834 i 1854. Joaquín va estar relacionat, familiarment, amb els marquesos de Benicarló. Estudià dret a Madrid, es va afiliar al Partit Moderat i als 30 anys començà la carrera diplomàtica, després de deixar el Parlament, exercint com a ministre resident a Suècia i Noruega. Com a justificant de què paga la contribució sol·licitada per ser elegible, aporta el rebut dels impostos que paga a Santa Magdalena de Pulpis 1.027 reals. S'aprova la seua acta de diputat el dia 6 de novembre de 1850 i presta jurament el 24 de febrer de 1851. Demanà la baixa del Congrés el 7 d'abril del mateix any.

El diputat electe pel districte de Sogorb, Vicente Gómez Sanahuja, nasqué a Cortes de Arenoso (Castelló) i va realitzar estudis secundaris a les Escoles Pies de València. Hisendat i comerciant, arriba a tenir al llibre d'Amillaraments un capital de 73.625 reals. Poseeix, al terme de Cortes, dues masies on es conreen productes de secà, una parcel·la d'horta a prop del riu Millars, unes quantes parcel·les de vinya (elabora vi que comercialitza), i corrals per al ramat. Al poble, és propietari de quatre cases. Paga al

---

²⁸³ D.S.C., 02/01/1851.

municipi una contribució de 1.280 reals.. També paga contribució, 153 reals, com a terratinent a Nogueruelas (Terol). Figura en primer lloc al llistat de majors contribuents del municipi.

La seua activitat política comença sent comandant de la Milícia Nacional, quan en aquest cos predominaven els professionals i propietaris. En 1843 organitza l'aixecament contra Espartero amb l'ajut de l'Exèrcit i les Milícies de Llucena i Castelló. A partir de 1859, es dedica a la seua activitat política, la Diputació de Castelló, del maig de 1859 a abril de 1860, 1863 i el gener de 1864, passa a presidir-la fins l'any 1865, tornant a ser diputat provincial en 1866.

S'aprova la seua Acta de parlamentari el 18 de novembre i jura el seu càrrec el 6 de desembre. No va destacar per la seua activitat parlamentària. El retràs en l'aprovació de la seua Acta de diputat va ser per la presentació d'una protesta encapçalada pel progressista i vàries voltes diputat, José Mª Royo, junt amb altres quatre electors arran de la formació dels llistats electorals, del nombre d'electors inclosos i de les seues quotes. La mesa electoral no pren en consideració la protesta.

Era una persona molt arrelada a la comarca on vivia i allí desenvolupava les seues activitats econòmiques.²⁸⁴

Vicente Gómez Sanahuja

Ramón de Campoamor

Font: Fons Arxiu fotogràfic de la Diputació de Castelló

---

²⁸⁴ Veure més àmpliament aquesta biografia en MONLLEÓ PERIS, Rosa (2012): *Diccionario biográfico de los parlamentarios españoles 1820-1854*, a URQUIJO GOYTIA, Miquel, Versión digital, Congreso de los Diputados, Publicaciones de las Cortes Generales, Madrid.

Al districte de Llucena, ix elegit diputat l'asturià Ramón de Campoamor. La seua família materna venia d'un llinatge noble de Navia (Astúries). Quan Ramón comptava 4 anys, va morir son pare i el va educar sa mare, dona religiosa que exercia gran influència política a la comarca. Als deu anys va estudiar *latinidad*, als 15 cursa estudis de filosofia a Santiago i als 18 anys va a Madrid per estudiar lògica i matemàtiques i després medicina. Abandona la medicina, als 20 anys per consagrar-se a la seua passió, la literatura. Treballa com redactor a diversos periòdics madrilenys, on pul·lulaven els escriptors romàntics i escriu poemes. Trava amistat amb escriptors consagrats, estudia els clàssics i llig els seus poemes al Liceu Artístic. Contacta amb els cercles del moderantisme i Sartorius li aconsegueix un lloc de redactor al periòdic *El Español*. En 1845, publica *Doloras*, que va representar la seua consagració definitiva com poeta.

La carrera política de Campoamor comença amb la pujada de Sartorius al Ministeri de la Governació, amb Narváez, l'any 1847. El 21 d'octubre d'eixe mateix any, el poeta és nomenat cap polític de la província de Castelló. A aquesta ciutat emprén millores com la preocupació per l'educació infantil, la construcció de camins, el sanejament de les vivendes i l'apertura de biblioteques. En novembre de 1848 es traslladat a Alacant com cap polític, càrrec que en 1849 canvia de nom i passa a dir-se governador civil. Quan cau el Govern Narváez, ell cessa com governador d'Alacant. L'agost de 1850, és elegit diputat a Corts per Llucena (Castelló), en 1853 per Alacant i l'abril d'eixe mateix any va com governador civil a València. Quan esclata el Bienni deixa d'exercir càrrecs polítics, però en tornar els moderats al poder, torna a la política, com diputat per Pego en 1863 i 1864 i Alcoi en 1865. Durant la Restauració es va convertir en una de les personalitats del partit Conservador de Cánovas del Castillo.

Quan és elegit diputat per Llucena, en 1850, era governador d'Alacant. Aporta el certificat amb la quantitat que paga per la contribució territorial en aquesta capital que era de 1.676 reals i 26 maravedís. Avisa al govern que renuncia al seu escó i es queda com governador civil d'Alacant, el 2 de febrer de 1851.

Cal fer unes segones eleccions en el districte de Llucena per substituïr a Campoamor, i es realitzen els dies 5 i 6 de març de 1851. El dia 9 es reuneix la Junta escrutadora que fa públics els resultats.

José Martínez López, marqués de Vivel, 115 vots.

Francisco Sangüesa, 87 vots

El nombre d'electors era de 258 i prengueren part en l'elecció 203, el 78,68% de l'electorat.

Aquesta acta fou protestada per Miguel Sangüesa, germà del candidat. Diu que:

[...] han venido fuerzas al Partido tan luego como ha comenzado a hablarse formalmente de elecciones [...] El comandante general del Maestrazgo vino también a situarse en Alcora en los días anteriores a la elección; en estos mismos días llegó al Partido el candidato del Gobierno acompañado del administrador de loterías de Castellón y de Don José Ballester, consejero provincial [...].

El propi Francisco Sangüesa, amb data 5 de maig, primer dia de l'elecció, envia una exposició al governador de la província, Perfecto Valdés Argüelles, perquè té retinguts a la capital a José Gallén i Victorino Fabra, persones influents de Lluçena i seguidors seus. També, amb data 10 de març, envia una altra exposició al Congrés manifestant les irregularitats ocorregudes en les eleccions i el dia 17 de març escriu una carta a Ramón de Campoamor demanant-li el seu recolzament perquè la seua renúncia va provocar les segones eleccions a Lluçena i perquè ell, Sangüesa, el va recolzar en les primeres eleccions en què fou triat.

Nou veïns de Lluçena envien una protesta al Congrés, amb data 16 de març, fent elogis de Sangüesa, «conocido por todos los electores y que es natural i vecino de Lucena y el candidato elegido es desconocido por los electores, pero que venia recomendado por el Capitán General, Juan de Villalonga, cuya influencia ejercida por medio de sus subalternos ha sido decisiva»²⁸⁵

Les queixes no serveixen de res. Al Congrés es va debatre molt sobre si s'aprovava o no l'Acta. L'aprovació la van desestimar tant moderats com progressistes. Però, el Govern i la comissió d'actes la van donar per bona. El Congrés aprova l'acta del marqués de Vivel el 27 de març de 1851²⁸⁶ i el mateix dia jura el càrrec.

---

²⁸⁵ Totes aquestes reclamacions, igual que la segona acta d'eleccions, vénen al lligall 28, núm 13.

²⁸⁶ D.S.C., 26/03/1851, p. 1540-1555.

El marquès de Vivel era natural d'Oriola, va exercir com advocat, fou secretari de la reina i gentilhome de Cambra. Tota la família vivia de les rendes que els produïen llurs propietats rurals i urbanes. Pagava contribució a Xàtiva i València per un total de 1.276 reals, que anava augmentant any rere any. Va promoure la instrucció d'un expedient al Ministeri de Gràcia i Justícia, el 26 de novembre de 1850, per reivindicar els drets de la seua dona, Ramona Agulló, a uns censos pertanyents al vincle format per un avantpassat seu. L'expedient es va resoldre positivament i els fou concedida una pensió anual de 18.411 reals en censos i el marquesat de Vivel per la seua esposa.

Era liberal monàrquic de tendència moderada. El 20 de febrer de 1847, fou elegit diputat provincial pel partit d'Albaida. Tota la seua activitat parlamentària va tenir lloc en la Dècada Moderada.

En la legislatura de 1850-1851, fou designat a la comissió de Peticions i no va destacar per ninguna intervenció.

En novembre dimiteix el ministre d'Hisenda, Bravo Murillo, davant l'oposició d'una part dels seus companys d'escó per el desig per part del ministre de la reducció de les despeses públiques. El mes de desembre, el Govern va presentar a les Corts uns pressupostos imprevistos, i demanava l'autorització pel cobrament de les contribucions abans d'aprovar-se el pressupost. Les acusacions de corrupció van esquitxar el Gabinet, però, sobretot, la intervenció de Donoso Cortés en la sessió de Corts del 30 de desembre on va votar en contra de l'autorització. El 10 de gener de 1851, Narváez presenta la dimissió, la reina l'accepta i encarrega, el dia 14, la formació d'un nou Govern a Bravo Murillo. Aquest presenta al Congrés, l'1 de febrer, el projecte d'arranjament del deute. Aquest va ser mal rebut per la Cambra, fins i tot per algun membre del propi gabinet. Davant aquest escàndol, es dissol el Congrés el 7 d'abril. Les Corts havien celebrat 84 sessions.²⁸⁷

4.2.3 Eleccions de maig de 1851

Es remodela a fons el Govern i accedeix a la cartera d'Estat Miraflores. Es convoquen eleccions per els dies 10 i 11 de maig.

---

²⁸⁷ *Estadísticas de las Cortes y de los Ministerios 1833-1879*, Madrid, 1879. Legislatura 1850-1851.

Es produeix la derrota dels progressistes i al mateix temps la separació total dels demòcrates. Aquests aconsellaren votar als progressistes en les eleccions però no va servir gaire. Als comicis va hi haver corrupció, suborns i tot tipus de coaccions.

El nou Congrés aprova l'arranjament del deute, que es va convertir en llei l'1 d'agost.

Castelló queda dividida en sis districtes electorals: Castelló, Morella, Nules, Sogorb, Vinaròs i Viver.

A Castelló, es reuneixen les Junes d'Escrutini de cada districte el 14 de maig.²⁸⁸

TAULA XXVII RESULTATS DE LES ELECCIONS DE 1851 A CASTELLÓ

Districte	Diputat	Vots	Percentatge vots
Castelló	Emilio Sancho Subercase	174	80 %
Llucena	Marqués de Vivel	150	94,34 %
Morella	José Polo y Borrás	170	100 %
Nules	Manuel Lassala	151	68,33 %
Sogorb	Eusebio Asquerino	137	56,61 %
Vinaròs	Fernando Bosch y Segarra	99	64,28 %

Font: Archivo General del Congreso de Diputados. *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la serie de credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 30, núm. 13.

Emilio Sancho Subercase va nèixer a València, fill de Vicente Sancho, que havia estat diputat per Castelló, mariscal de camp, ministre plenipotenciari a Londres i Senador.

Fou alferes de cavalleria de 1830 a 1834. Va tenir una llarga carrera en l'Administració d'Hisenda exercint de comissari auxiliar a Londres, cap superior d'aquest mateix organisme per Reial Decret de 18 de juliol de 1856. També va ser visitador de l'empresa arrendatària de la sal a la província de Castelló.

---

²⁸⁸ A.G.C.D. *Serie Documentación Electoral*, lligall 30, núm. 13.

La seua activitat política comença en el Partit Progressista, per integrar-se després en la Unió Liberal i, durant el Sexenni Democràtic, es va vincular al Partit Constitucional.

Fou elegit diputat pel districte de Castelló amb 174 vots dels 226 emesos, formant part de l'oposició progressista, front al candidat moderat governamental, Carlos Bayer, que en va traure 50. La seua acta fou aprovada el dia 6 de juny i va prendre possessió del seu escó el dia 12.

També fou elegit diputat en les eleccions de 1853, 1857 i 1865, tal com veurem més endavant. A més va ser senador per Castelló en 1872, 1876, 1877 i 1879.

Va pronunciar un discurs per donar explicació del seu vot a la proposició d'acusació contra el ministre d'Hisenda Juan Bravo Murillo.²⁸⁹

Manuel Lassala nasqué a Barcelona, fill d'un comerciant i propietari de Vinaròs, membre dels llistats de majors contribuents. Manuel pagava contribució territorial a Vinaròs i territorial i d'immobles a València, per un total de 1622 reals i 48 mrs., en 1851.

A l'edat de 8 anys va començar la seua carrera militar ingressant a l'Acadèmia de Cadets. En 1824 entrà a formar part de la Guàrdia Reial. A la mort de Ferran VII, com tenia idees absolutistes, va passar al bàndol del Pretendent amb altres reialistes, tant militars com civils.

Manuel Lassala ho tenia molt clar i passant-se a les files carlines s'oposava als canvis socials i polítics que implicaven els projectes de la revolució liberal burgesa.

Lluitant amb l'exèrcit carlí va prendre part en el setge de Bilbao i en la batalla de Lutxana, en desembre de 1836. En 1839, ja coronel i al front del segon batalló de Castella, es va acollir al Conveni de Bergara i es va passar a l'exèrcit isabel·lí. Als militars que van canviar de bàndol, els van conservar el grau de l'escalafó. Van arrimar-se al moderantisme.

Fou el repressor de l'aixecament que es va produir en gener de 1844 a Alacant. També va lluitar contra els carlins a Catalunya en 1849. Era brigadier i va arribar a

---

²⁸⁹ D.S.C., 04/12/1851, p. 1944.

mariscal de camp d'Infanteria. Pareix ser que no li va anar gens malament el canvi a les files isabel·lines. En 1853 fou governador provincial de Barcelona fins 1854 en què va ser separat de càrrec al començar el Bienni Progressista. El 1857 fou nomenat per la reina capità general d'Andalusia per tal d'acabar amb una sublevació a Sevilla, que va reprimir amb molta duresa. Per tots els mèrits acumulats, va rebre la Gran Creu de San Hermenegildo i fou ascendit a tinent general. Amb la Restauració borbònica, en 1875, va ser nomenat capità general de València.

Fou elegit diputat pel districte de Nules a les eleccions de 1851 per 221 vots dels 281 emesos. Va ser aprovada la seua acta el dia 5 de juny i va prendre possessió del càrrec el dia 12.

Eusebio Asquerino va nàixer accidentalment a Sevilla perquè son pare era militar destinat a eixa capital. Son pare era liberal i, en 1823, es va haver d'exiliar a Portugal quedant-se ell amb sa mare i els seus germans a Requena amb els avis materns. En tornar son pare, Eusebio va estudiar lleis, entrant a formar part del Col·legi d'Advocats de Madrid, en 1846. Deixà les lleis per la literatura. Va arribar a ser un bon escriptor i poeta i van ser representades al teatre diverses de les seues obres.

Era un liberal romàntic d'idees radicals, ubicat a l'ala esquerra del progressisme, amb idees demòcrates. Perseguit i condemnat a mort en més d'una ocasió, sempre anava fugint de la justícia. Als personatges de les seues obres els dotava d'idees avançades i revolucionàries.

Pagava de contribució a Madrid, en 1851, 1.123 reals i 4 mrs.

En els comicis de 1851, es va presentar per la candidatura de la oposició progressista i fou elegit diputat pel districte de Sogorb amb 137 vots, de 242 votants i 325 electors amb dret de vot, front al candidat moderat Santiago Dupuy que en va traure 99. L'Acta va tenir tres reclamacions de no massa importància. Una per un individu al que no van deixar votar per tenir malament el segon cognom, una altra per haver votat en blanc sense haver-se'n adonat i la tercera per tenir malament el primer cognom. Resultà extrany que els que tenien malament una lletra del cognom no se'ls deixara votar, en canvi a l'individu que havia votat en blanc, el deixaren tornar a votar. Aquest fet ens demostra la corrupció electoral que existia.

Va ser admés al Congrés el dia 6 de juny i prengué possessió del seu escó el dia 12.²⁹⁰

Fou un diputat «cunero» que no tenia cap relació amb el districte que el va triar. Cal destacar la llarga tradició progressista i demòcrata de la ciutat de Sogorb.

Al Congrés, interpel·la al Govern pel nomenament de nous alcaldes corregidors, concretament de cinc a la província d'Alacant.²⁹¹ També intervé amb motiu de la suspensió irregular de part del Govern del diari *La Europa* per anticlerical i antisocial. Retreu l'actitud dels moderats, que cada vegada retallen més la llibertat d'expressió.²⁹²

Fernando Bosch y Segarra, nascut a Benicarló, va estudiar dret i coneixia diverses llengües, com el francès, italià i anglès. Va obrir el seu despatx d'advocat a Benicarló però també fou promotor fiscal de Morella.

Era un dels majors contribuents de la província de Castelló. Pagava contribucions a Xert, Peníscola i Benicarló. L'any 1851 va abonar 1.176 reals i 3 mrs. Posseïa, només a Benicarló, onze cases i nombroses finques.

Va formar part de la Milícia Nacional des de 1834 fins a 1843 en què fou dissolta. Fou alcalde de Benicarló de desembre de 1842 a abril de 1843. En novembre de 1844 va ser nomenat oficial primer del Govern Polític de Castelló, càrrec al que renuncia en gener de 1846.

A les eleccions, va estar triat diputat pel districte de Vinaròs per 99 vots dels 154 electors que van exercir el dret al sufragi, front als 53 que va traure el seu opositor Joaquín Miquel Lucuix. Es aprovada la seua acta el dia 5 de juny i ocupa el seu seient a les Corts el dia 12. La seua acta va tenir reclamacions i protestes. Dues per la nul·litat de paperetes i una altra per no portar-se eixe dia a la mesa la llista dels electors per comprovar si votaven els que debien. Aquestes reclamacions ens informen de les trames i manipulacion dels individus pro-governamentals.

---

²⁹⁰ Veure més àmpliament aquesta biografia en MONLLEÓ PERIS, Rosa (2012): *Diccionario biográfico de los parlamentarios españoles 1820-1854*, a URQUIJO GOYTIA, Miquel, Versión digital, Congreso de los Diputados, Publicaciones de las Cortes Generales, Madrid .

²⁹¹ D.S.C., 15/07/1851.

²⁹² D.S.C., de 21 /11 a 04 /12/ de 1851.

Fernando Bosch no va tenir cap intervenció en les Corts però formà part de dos comissions, una en la de pressupostos i altra en la dels ferrocarrils d'Aranjuez a Almansa i de Madrid a Irun. També va participar en les votacions, sempre a favor del Govern.

José Martínez López, marquès de Vivel i José Polo y Borràs ja havien estat diputats en altres ocasions. El primer d'ells, de 259 electors amb dret a vot, van exercir-lo 159 i va estar elegit per 150 vots com diputat de Lluçena.

Va ser acceptat al Congrés el dia 4 de juny i va jurar el seu càrrec el dia 12. No va tenir cap intervenció a l'Estament digna de menció.

José Polo, va resultar elegit diputat pel districte de Morella per 170 vots, el 100% dels dipositats a l'urna, d'un total de 267 electors. Pagava contribució a Borriana, Vilareal, Atzeneta, Vistabella i Villahermosa, per un total de 4.370 reals i 50 mrs. Va ser admesa la seua acta el dia 4 de juny i pren possessió del seu escó el dia 3 de juliol.²⁹³

Va intervenir a les sessions del Congrés en dos temes que va proposar ell: la reforma del reglament del Congrés i la de la llei electoral en els articles 8é i 9é. Aquesta darrera petició demanava la disminució del nombre d'empleats públics i que tingueren dret a ser electors aquells veïns que gaudiren 12.000 reals de renda o en paguaren 1.000 de contribució. La proposta va ser aprovada, i passaria a ser estudiada, per 77 vots a favor i 45 en contra.²⁹⁴

Aquests diputats van gaudir de dues legislatures. En la primera, les Corts s'obrin l'1 de juny i se suspenen el 30 de juliol. Només es va aprovar el projecte de l'arrenjament del deute, que es va convertir en llei el mes d'agost. El Govern va presentar dinou projectes de llei i els diputats sis proposicions de llei, entre elles la de José Polo y Borràs.

Se reobrin les sessions el 5 de novembre per discutir el pressupost de l'any següent, però el cop d'Estat que dugué a terme Luís Napoleón a França, va influir a Espanya on Bravo Murillo, el 9 de desembre, va suspendre les Corts, les quals va clausurar el 7 de gener de 1852, acabant la primera legislatura.²⁹⁵

---

²⁹³ Les dades d'admissió y jurament del càrrec estan en *Diputados Electos y sus vicisitudes*, llibre núm. 27.

²⁹⁴ *D.S.C.*, 11/07/1851.

²⁹⁵ La duració i les sessions de les legislatures es troben en *Estadística de las Cortes y de los Ministerios 1833-1879*, Madrid, 1879. Legislaturas 1851 y 1852.

Bravo Murillo prepara una reforma de la Constitució de 1845 en sentit restrictiu que intentava eliminar la majoria dels drets individuals. A poc a poc s'anava creant un clima d'oposició al ministeri. Un grup format per persones de totes les tendències va preparar una exposició a la reina per tal de què es reuniren les Corts.

Després d'un any de suspensió les Corts comencen la segona legislatura i es reuneixen l'1 de desembre de 1852. Bravo Murillo volia presentar al Congrés la seua reforma, però al triar per presidir-lo a Martínez de la Rosa, candidat del grup opositor, Bravo, davant l'enfrontament entre l'Estament i el Govern, dissol les Corts al dia següent, 2 de desembre i convoca noves eleccions.²⁹⁶

4.2.4 Eleccions de 1853

La reforma constitucional va trobar oposició fins i tot dins les files del moderantisme. Es van unir progressistes i moderats en contra del gabinet, que va dimitir el 13 de desembre. La caiguda de Bravo Murillo comença una nova època de desestabilització política, el règim moderat trontolla.

La reina crida al general Roncalli, compte d'Alcoi, el 15 de desembre, per formar un nou gabinet. Fou l'encarregat de celebrar les noves eleccions. El nou govern troba la mateixa oposició que l'anterior. Va prohibir la propaganda electoral i les reunions de grups de gent als domicilis particulars amb el pretext de què es tractava de renions electorals.²⁹⁷

Les eleccions es realitzen els dies 4 i 5 de febrer i el dia 6 s'escruten els resultats. La majoria dels diputats elegits era ministerials, és clar, resultava molt fàcil al Govern la manipul·lació dels comicis i les amenaces i coaccions a l'electorat. Així i tot, les noves Corts feren oposició al ministeri.

---

²⁹⁶ B.O.P.C., 12/01/1853.

²⁹⁷ B.O.P.C., 24/01/1853.

Eleccions a Castelló

La província de Castelló estava dividida en sis districtes electorals, els matixos que als comicis anteriors. Els candidats van ser els de les eleccions de 1851, menys el de Sogorb. Eixa era la tònica general a tot el país, traure els mateixos diputats que ja coneixien la tàctica a seguir i tenien els seus fidels seguidors i el camp adobat. El nou candidat per Sogorb fou Francisco Salas Furió.

TAULA XXVIII
RESULTATS DE LES ELECCIONS DE 1853 A CASTELLÓ

Districte	Diputat	Vots	Percentatge vots
Castelló	Emilio Sancho Subercase	194	61,58 %
Llucena	Marqués de Vivel	184	100 %
Morella	José Polo y Borrás	191	100 %
Nules	Manuel Lassala	187	98,42 %
Sogorb	Francisco Salas Furió	182	80,53 %
Vinaròs	Fernando Bosch y Segarra	134	63,20 %

Font: Archivo General del Congreso de Diputados, *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la serie de credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 33, núm. 8.

Francisco Salas Furió era natural de Sogorb. De tendència conservadora, formava part del grup de Ramón de Campoamor. Segons aquest, Francisco «era una persona de inteligencia, acción y prestigio.» Fou secretari de l'Ajuntament de Sogorb entre 1837 i 1846. Posteriorment va ser nomenat cap interí del districte de Sogorb per recomanació de Campoamor, el 10 de gener de 1848, per neutralitzar les influències progressistes. Va exercir com alcalde corregidor de dita ciutat entre 1848 i 1851. Així mateix fou regidor de l'Ajuntament des de gener fins juliol de 1854, quan comença el Bienni Progressista. En 1856, quan aquest acaba, el nomenen diputat provincial de Castelló per Sogorb.

Era propietari d'immobles rústics i urbans de Sogorb i pagava 1.600 reals i 31 mrs. de contribució anual.

Va ser el candidat ministerial i va guanyar les eleccions per 182 vots front al candidat progressista, Eusebio Asquerino, que en tragué 43.

Fou aprovada la seua acta i admés al Congrés el 7 de març de 1853. Va jurar el càrrec i prengué possessió del seu escó el dia 18 del mateix mes.

Emilio Sancho no era el candidat ministerial, sinó de l'oposició, i en canvi va guanyar al candidat del govern, Joaquín Marco, que va rtaure 120 vots. L'acta de Sancho va ser protestada per un elector de la secció de Cabanes, perquè un altre elector de la mateixa secció amb el primer cognom equivocat, no fou rebutjat per la mesa electoral, sinó que el van deixar votar. La Junta va sospesar i deliberar sobre la protesta, que a la fi no va ser acceptada. Fou admés al Congrés el dia 7 de març i jurà el càrrec el 18 del mateix mes.

Fernando Bosch y Segarra, candidat altra vegada per Vinaròs, governamental, va guanyar al candidat, també moderat, Ramón de Campoamor, que va rebre 78 vots. Tal com hem dit abans, el moderantisme estava molt dividit i un sector del partit s'oposava al Goven. Hi hagué una denúncia dels membres del partit demòcrata, José Galiana, Antonio Sanz, Juan Bautista Febrer, José Simó, Juan Huguet y José Reverter sobre diferents accions portades endavant per afavorir al candidat ministerial, Fernando Bosch, manifestant que l'administració havia coartat la llibertat de molts electors.²⁹⁸

Fou admés al Congrés el 8 de març de 1853 i va jurar el seu càrrec el dia 18 del mateix mes.

Manuel Lassala va traure quasi el 100% dels vots. Candidat ministerial, no va jurar el seu càrrec fins el 26 de novembre. Els candidats per Morella, José Polo i Borrás i el de Lluçena, marqués de Vivel, van traure el 100% dels vots. Tots dos van prendre possessió dels seus càrrecs el 18 de març de 1853.²⁹⁹

Les Corts van gaudir de dues legislatures. Van començar les sessions l'1 de març. El cap del govern va trobar molta oposició a tots els projectes polítics i un gran nombre d'actes molt discutides per a la seua aprovació. A causa de l'enfrontament amb les dues

---

²⁹⁸ Veure més àmpliament aquesta biografia en MONLLEÓ PERIS, Rosa (2012): *Diccionario biográfico de los parlamentarios españoles 1820-1854*, a URQUIJO GOYTIA, Miquel, Versión digital, Congreso de los Diputados, Publicaciones de las Cortes Generales, Madrid.

²⁹⁹ Les admissions i presa de possessió dels càrrecs dels diputats d'aquesta legislatura es troben en A.G.C.D. *Diputados electos y sus vicisitudes*, llibre núm. 27.

Cambres, Roncalli pren la decisió de suspendre les sessions del Congrés el dia 7 d'abril i dissoldre'l al dia següent. Es van celebrar un total de 28 sessions. Els diputats per Castelló no van tenir cap intervenció digna de ressaltar.

El 14 d'abril dimiteix el Govern. «[...] caía el gobierno del poder al que le habia llevado la camarilla del palacio de la calle Rejas, donde vivían Cristina y su marido» (Fontana, 2007: 262). El que es va formar a continuació va estar presidit per Francisco Lersundi. Aquest govern era del gust de Mª Cristina i va rebre oposició per la mala administració en les concessions ferroviàries, sense subhasta ni concurs, negocis milionaris. Cau el gabinet ministerial i el substitueix, el 18 de setembre, l'encapçalat per Luís José Sartorius.

Les Corts encara restaven tancades i la premsa quasi que també per la censura que patia. A Sartorius també el va fer caure la qüestió ferroviària. Va obrir el Congrés el 19 de novembre, començant la segona i fugaç legislatura. Va retirar el projecte de reforma constitucional i va voler portar-se al seu terreny els militars. El senat va rebutjar un projecte de llei per aprovar totes les concessions ferroviàries que beneficiaven a la reina mare, el seu consort i el banquer Salamanca. Sartorius, el 10 de desembre suspén les Corts, però no dimiteix. El Govern va prendre represàlies contra aquells que havien votat en contra de les seues propostes. Exerceix la repressió amb uns militars i a altres els cal amagar-se.

La crisi de la Hisenda era gravíssima i Sartorius va demanar a compte un semestre de la contribució territorial i industrial. El 24 de juny de 1854 es pronuncien a Vicálvaro un grup de militars conservadors contra la corrupció administrativa: O'Donnell, Dulce, Ros de Olano i Mesina. S'enfronten amb les tropes governamentals. Davant la indecisió dels resultats, i per tal de moure els ciutadans, no tenen més remei els militars que aliar-se amb els progressistes, per la qual cosa accepten reivindicacions més d'acord amb la millora de la llei electoral i de la impremta i el restabliment de la Milícia Nacional. El manifest va provocar que el moviment s'estenguera per tota Espanya i moltes ciutats s'esvalotaren com Madrid, Barcelona, València, Saragossa... Al gabinet Sartorius el segueixen el de Fernández de Córdoba, el del duc de Rivas i el del general San Miguel.

La reina crida Espartero a formar Govern amb O'Donnell al front del Ministeri de la Guerra.

Es convoquen Corts per l'11 d'agost de 1854. Comença el Bienni Progressista.

5. EL BIENNI PROGRESSISTA. CORTS CONSTITUENTS DE 1854-1856

La revolució de 1854 dona pas al Bienni Progressista i va suposar una interrupció de la gran època moderada que es va perllongar desde 1844 a 1868. El govern format el 30 de juliol va portar endavant una tasca fonamental: les eleccions. Durant els dos anys de la seua vigència completaren el treball començat en 1834: desamortització i desvinculació, llibertat d'indústria i comerç, lleis de ferrocarrils i de bancs i societats de crèdit. També va tenir importància el Bienni en el camp polític i social. La Milícia Nacional perd la dimensió interclassista. És una etapa d'importància del liberalisme progressista. Sobre aquest període ens comenta Díaz Sampedro «Pueden considerarse como ejes centrales de sus actuaciones, la libertad de expresión, el papel de las Milicias Nacionales y el diseño de la organización electoral a nivel municipal y nacional» (Díaz Sampedro, 2006: 162).

Van dotar d'una major autonomia a les Diputacions i Ajuntaments i aquests van recuperar les competències econòmiques.

A València, segons Joaquín Azagra, el procés revolucionari va funcionar d'una manera desvinculada del Manifest del *Manzanares*. Afirmar que la revolta d'Alzira és anterior a la redacció del mateix.³⁰⁰ València es pronuncia el dia 16.

La ciutat d'Alacant es pronuncia el dia 17, el governador civil fuig i dimiteix l'Ajuntament.³⁰¹

A Castelló, segons l'Acta de la sessió extraordinària del 17 de juliol, «la población estaba en efervescencia». Al saber-se la notícia del pronunciament de

---

³⁰⁰ Vegeu AZAGRA ROS, Joaquín (1978): *El Bienio Progresista en Valencia. Análisis de una situación revolucionaria a mediados del siglo XIX (1854-1856)*, Universitat de València. L'autor fa un estudi profund de la revolució de 1854, els membres de la Junta Revolucionària i del Bienni a València.

³⁰¹ ZURITA ALDEGUER, Rafael (1960): *Revolución y burguesía: Alicante (1854-1856)*, Ajuntament d'Alacant.

Barcelona i València, s'adhereixen el governador militar i la Guàrdia Civil en la seu de Govern Civil. Després ho fa l'Ajuntament.

Es forma la Junta Directiva i de Govern de la Província de Castelló:

TAULA XXIX
JUNTA DIRECTIVA I DE GOVERN DE LA PROVÍNCIA

Individus	Càrrecs
President: Antonio Caruana	Hisendat, coronel retirat
Vicepresident: Francisco Juan	Hisendat, alcalde constitucional
Vocals: Domingo Roig	Tinent coronel, comandant de la Guàrdia Civil
Vicente Ferrer	Comerciant i hisendat
Estevan Richerte	Tinent coronel i comandant de carrabiners
Francisco Balado	Hisendat i llaurador
Francisco García	Tinent coronel i capità del Primer Batalló de San Fernando
Antonio Lacombe	Hisendat
José Mayoral	Comandant de l'Esquadró de València
José Bigné	Comerciant
Jaime Bellver Marco	Hisendat
José Ballester	Hisendat
Manuel Masip	Metge
Vocals secretaris: Luís Bellver	Advocat
Nicolás Gil	Advocat

Font: Elaboració pròpia amb dades de les *Actes de l'Ajuntament de Castelló*, sessió extraordinària del 17 de juliol de 1854

La Junta substitueix el governador civil, el moderat, José Justo Madramany pel progressista Antonio Caruana. El 23 d'agost Caruana dimiteix i és nomenat José Mª Royo Murciano.

Per desig de la Junta, l'Ajuntament continuarà exercint les seues funcions. El poble es nega a pagar els drets de portes i la Junta els suprimeix i també els consums amb el seu recàrrec provincial i municipal.³⁰²

El 26 de juliol es porta a terme l'allistament a la Milícia Nacional.

Per Reial Decret de l'1 de setembre, es restableixen els drets de portes i pel de 6 de setembre, s'ha de renovar l'Ajuntament.

TAULA XXX
AJUNTAMENT CONSTITUCIONAL
VA PRENDRE POSSESSIÓ EL 2 D'OCTUBRE DE 1854
FINS NOVENBRE DE 1856

Membres	Càrrecs
Alcalde primer: Francisco Juan	Va cessar el 28 de gener de 1855 Hisendat
José Bigné	Reemplaça al anterior el 6 de març del 55 Comerciant
Alcalde segon: Pedro Igual	Hisendat
Antonio Míazza	Comerciant
José Balado	Comerciant
José Clará	Comerciant
Salvador Viñes	Llaurador
José Tirado	Llaurador
Salvador Fabregat	Llaurador
Luis Bellver	Advocat. Va cessar el 20 de gener per ser diputat provincial
Bautista Balado	Llaurador
Miguel Pascual	Llaurador
José Calduch	Comerciant
Nicolás Gonzalez	Soguer
Luis José Gil	Farmacèutic
Francisco Juan	Hisendat
Síndic: José Domenech	Metge
Síndic: Vicente Ruiz	Advocat

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de les *Actes de l'Ajuntament de Castelló* dels anys corresponents, del *Manifiesto de Bienes* de 1841, dels *Expedientes de Industria* i de MARTÍ ARNÁNDIZ, Otilia (1997): *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Col·lecció universitària, Diputació de Castelló

³⁰² A.A.CS., 18/07/1854.

El dia 1 d'agost, per Reial Decret, es redueixen les Junes a auxiliars i consultives i declara nul·les les disposicions preses per elles. La Junta de Castelló acaba la seua tasca i així també podem dir que acaba la revolució a Castelló, de manera prou tranquil·la, tal i com havia començat.

5.1 Les eleccions a Corts Constituents

El Govern d'Espartero, pel Reial Decret de l'11 d'agost, convoca eleccions a Corts amb la llei electoral de 1837.³⁰³ En aquell moment moderats i progressistes estaven d'acord en la necessitat de convocar noves Corts. Els moderats accepten la llei electoral de 1837 i renuncien al manteniment del Senat a canvi de no qüestionar la monarquia.

El nombre d'electors a Espanya passa de menys de 100.000 a més de 500.000. Es va creure convenient l'augment del nombre de diputats. Correspondrà un diputat per cada 35.000 habitants amb un total de 349, quan en la llei moderada era un per cada 50.000 amb un total de 241 diputats. La quota electoral es rebaixa a 200 reals, mentre que amb la llei de 1846, n'eren 400. S'abandonen els districtes uninominals i s'adopta un únic llistat de candidats per tota la província. Solament podrien resutar elegits diputats propietaris, desapareixent la figura del diputat suplent.

Aquests comicis van ser els de més àmplia representació del segle XIX, si exceptuem les de sufragi universal masculí de 1869

S'estableix la reunió de les Corts per al dia 8 de novembre. El 6 de setembre havien d'estar ja formats els llistats electorals i les províncies dividides en districtes. A partir de 12 de setembre, i durant quinze dies, debien exposar-se els llistats al públic. Una vegada rectificats i formats definitivament, es publicarien per la Diputació Provincial i s'iniciarien les eleccions a les ciutats capçalera de districte el 4 d'octubre. L'escrutini general dels vots s'havia de realitzar en les capitals de província el dia 16 del mateix mes.

---

³⁰³ B.O.P.C., núm 98 de 18/08/1854.

5.2 Eleccions a Castelló

La Diputació Provincial de Castelló va dividir la província en 23 districtes electorals.³⁰⁴

DIVISIÓ DE LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ EN DISTRICTES ELECTORALS. ELECCIONS D'OCTUBRE DE 1854

Font: Elaboració pròpia a partir del *Mapa de termes municipals* existent a l'Oficina Tècnica de la Diputació de Castelló.

La província de Castelló comptava amb 10.780 electors, el 5,43% de la població provincial.

³⁰⁴ B.O.P.C., 30/08/1854.

A la capital, el dia 16 d'octubre, es reuneixen en Junta d'Escrutini General de vots, els diputats provincials amb els comissionats dels districtes electorals.

TAULA XXXI
COMISSIONATS I DISTRICTES ELECTORALS, 1854

Comissionats	Districtes
Gonzalo Sánchez	Castelló
Francisco Puerta	Viver
Antonio Bernat	Llucena
Isidoro Martí	Soneja
Miguel Sebastián	Vall d'Almonacid
José Almela	Vilareal
Andrés Peirat	Borriana
Francisco Antonio Cuevas	Caudiel
Francisco Mata	Jérica
Miguel Moros	Nules
Miguel Aguilera	Onda
Peregrín Segarra	La Vall d'Uixó
Francisco Barberán	Cirat
Cristobal Llopis	Torreblanca
Domingo Maspons	Vinaròs
Vicente Alcayde	Bejís
José Llistar	L'Alcora
No va acudir	Sogorb
No va acudir	Morella
No va acudir	Vilafranca
No va acudir	Alcalà de Xivert
No va acudir	Albocàsser
No va acudir	Sant Mateu

Font: Archivo General del Congreso de los Diputados. *Serie Documentación Electoral. Inventari General de la serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 37, núm 19.

Van actuar com secretaris, Gonzalo Sánchez, Miguel Aguilera, Miguel Sebastián i Miguel Moros.

Els comissionats de Sogorb, Morella, Vilafranca, Alcalà de Xivert, Albocàsser i Sant Mateu no van acudir a la Junta d'Escrutini, uns per malaltia i altres per no haver-se reunit a les ciutats corresponents «por estar invadida su ciudad de la enfermedad reinante». Van enviar les actes.

En la primera elecció, van votar 6.517 electors, el 59,95% dels 10.870 que tenien dret a fer-ho. La majoria absoluta estava en 3.529 vots. Només van traure eixa majoria tres individus que van ser nomenats diputats.

Com a Castelló li corresponien 6 diputats, va hi haver una segona elecció. El dia 30 d'octubre es reuneix la Junta d'Escrutini. Una vegada fet el resum general amb els resultats de les Actes de cada districte, nomenen els tres diputats que faltaven. Van votar 6.221 electors, el 57,78% dels que podien votar. La majoria absoluta estava 3.141 vots.

Van resultar elegits els diputats següents:

TAULA XXXII
DIPUTATS ELEGITS I NOMBRE DE VOTS, 1854

Primera elecció		
Diputats	Vots	Percentatge de votants
Antonio Caruana	4.116	63,15 %
Vicente Sancho	3.953	60,65 %
Miguel Alegre	3.774	57,91 %
Segona elecció		
Andrés Montero	4.926	78,43 %
Pedro Bayarri	4.080	64,95 %
Manuel Codorniu	3.870	61,61 %

Font: Archivo General del Congreso de los Diputados. *Serie Documentación Electoral. Inventari General de la serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 37, núm 19.

El coronel retirat Antonio Caruana, veterà progressista, va ser nomenat comandant general del Maestrat i governador militar de la plaça de Morella pel Govern amb petició feta a les Corts. Era hisendat formava part del llistat de majors contribuents en 1852. Fou el president de la Junta revolucionària provincial i nomenat governador civil interí de la Província de Castelló per la Junta de la que era president. Demanà la

dimissió en més d'una ocasió i, per fi, el 23 d'agost se li concedeix i el va substituir José Mª Royo.

És admés al Congrés el dia 13 de novembre. A les Corts no té cap intervenció digna de mencionar-se. Va formar part de la comissió per l'organització de les abolides Milícies Provincials.

De Vicente Sancho ja coneixem la seua trajectòria. En el moment de la revolució de 1854, era senador vitalici. Com en aquesta data les Corts van a ser unicamerals, es presenta candidat pel Partit Progressista. Defensa de manera incansable els principis polítics que estaven a la base de la Constitució de 1837. Els demòcrates el tractaven de retrògrad per no acceptar el sufragi universal.³⁰⁵ Ell sempre ha estat defensor de l'elecció directa perquè la considerava un distintiu del Partit Progressista. Va recordar a la Cambra, que el Partit Progressista havia realitzat les quatre grans reformes que havien fet possible la Espanya liberal: la supressió de les primogenitures, de regulars, del delme i de la llei de senyoriu. Unes reformes inspirades per l'amor a la llibertat i l'odi al privilegi que ell mateix es va sentir obligat a impulsar per «ser hijo de pobres labradores y principalmente por ser valenciano» (*D.S.C.*, 13/02/1856, pp. 10.696-1703).

Va ser admés al Congrés el dia 13 de novembre. Va pronunciar diversos discursos sobre les bases de la Constitució proposades per la comissió encarregada. Sobre la base primera, referent a la sobeïania nacional, no està d'acord en el dictamen que prepara la comissió i diu:

[...] la soberanía nacional no es tan temible como algunos suponen [...] no hay motivo para temer a las Cortes Constituyentes, ni las revoluciones que las producen [...] no tengo temor de que la nación se desborde. Nunca se ha levantado ninguna nación sin estar cargadísimos de razón. Naturalmente las Naciones, como son inmortales, son también pacientes como Dios. Porque las Naciones son inmortales; podrá derribarse a este o el otro Gobierno, pero a la Nación nadie la mata.³⁰⁶

Miguel Alegre Gil va naixer a Sogorb, va estudiar la carrera de dret. Fou Governador de Conca i diputat en diverses ocasions. Progressista convençut, va organitzar un cos expedicionari de guerrillers republicans per participar en els successos revolucionaris de 1848, però, després de la derrota soferta pels esvalotats, es va veure

---

³⁰⁵ *D.S.C.*, 01/02/1856, p. 10.460.

³⁰⁶ *D.S.C.*, 27/01/1835, p. 1691.

obligat a exiliar-se a França. Va tornar en acabar la Dècada Moderada. En 1854, va ser comandant de la Milícia Nacional. Es presentà a les eleccions com progressista.

Va prendre possessió del seu escó el dia 13 de novembre. Participà intensament als debats de les Corts. Va demanar al Congrés més claredat en l'assumpte de si era un perjudici, o no, l'obligació de recaptar les contribucions pels Ajuntaments.³⁰⁷

D'Andrés Montero poca cos sabem. Va ser admés al Congrés el dia 13 de novembre. Participa en nombroses comissions, entre elles, la de ferrocarrils de València a Xàtiva, Almansa a Xàtiva i Barcelona a Martorell, la que s'ocupava de la redempció de censos procedents del clergat secular i regular, formació d'una nova llei de inquilinats i introducció lliure de drets de duanes d'una bomba i un bombí contra incendis per al servei de bombers de la Milícia Nacional de Castelló de la Plana.

Pedro Bayarri, formava part del sector més conciliador del progressisme. En 1854, quan va estar elegit diputat, defensava les idees molt afins al Govern. De fet, va passar a formar part de la Unió Liberal, deixant de costat les seues idees progressistes. El compromís entre els progressistes i els moderats va ser molt dèbil i va acabar amb la separació d'aquells. Bayarri va ocupar el Ministeri de Marina en el Govern encapçalat per O'Donnell el 14 de juliol de 1865.

Fou admés al Congrés el dia 13 de novembre. Va tenir una vida parlamentària molt activa. Va formar part de nombroses comissions i intervingué en molts debats. Entre altres, ressaltarem el de supressió dels drets de portes. Altre sobre l'alteració de l'ordre públic a Castelló de la Plana. També va prendre part en el que tractava sobre la desamortització general civil i eclesiàstica i la que s'ocupava dels valors que deu tornar José de Salamanca al Tresor per no haver complit amb el seu compromís en la construcció del ferrocarril del Nord.

Manuel Codorniu, natural de la ciutat barcelonina d'Esparraguera, era metge militar, com el seu pare, però a més, fou polític i escriptor. Va ser nomenat metge de l'Exèrcit d'Ultramar. Va anar a Mèxic i allí va coincidir amb la revolució i la independència d'aquest país. Quan va tornar a Espanya, en 1829, fou sotmés a la *purificación* perquè era liberal.

---

³⁰⁷ D.S.C., 10/02/1855 pp. 2070-2071.

A la mort de Ferran VII, amb la tornada del règim liberal, va començar per a ell una etapa d'esplendor professional, polític i acadèmic, sobretot, en les èpoques de govern progressista. Va acumular càrrecs, prestigi i condecoracions.

En 1836, Codorniu fou nomenat sotsinspector de medicina de l'Exèrcit del Nord i, eixe mateix any, inspector del Cos de Sanitat Militar. Va escriure articles i obres de temàtica sanitària, especialment d'epidemiologia. Va estudiar a fons la malaltia del còlera.

Fou elegit senador per Tarragona en 1841 i diputat per Castelló en 1854. Va ser admés al Congrés el 13 de novembre. La seua activitat parlamentària va girar al voltant d'assumptes relacionats amb la seua especialitat.

Les Corts es reuniren el dia 8 de novembre de 1854 i començaren a preparar el projecte d'una nova Constitució. Aprovaren, en gener de 1856, lleis per fomentar el desenvolupament capitalista com la de creació de bancs d'emissió i societats de crèdit.

La coalició entre moderats i progressistes es va mantenir en el poder durant dos anys. Van haver de sufocar moviments populars que demanaven l'abolició dels impostos de portes i de consums -que s'havien restablert a principis de 1856- la supressió de les quintes i l'abaratament dels productes de subsistència. El Govern no va saber remeiar les crisis de subsistència, és més, les va agreujar consentint l'exportació de blat davant la demanda europea per la guerra de Crimea.

A Catalunya, al moviment revolucionari de 1854 s'havien afegit els obrers. Amb la pujada d'Espartero al poder, la complicada situació es va resoldre durant un temps, però amb l'arribada d'un nou capità general es tornen a complicar les coses. Va restablir l'estat d'excepció amb la prohibició dels sindicats i la depuració del personal d'idees polítiques més avançades.

Els treballadors enceten una vaga general el 2 de juliol de 1855, la primera en la història d'Espanya que es va estendre a totes les fàbriques de Catalunya. Espartero va enviar al coronel Francisco Javier Saravia, que havia estat comandant general de la província de Castelló en 1839 i senador, també per Castelló, en 1841 i 1843, per tal de que abandonaren la rebel·lió. Els obrers tornaren al treball; tanmateix, van promoure una exposició a les Corts amb la petició de que es regularen les relacions laborals i es

restabliren els sindicats. Aquesta reclamació se van adherir obrers d'Andalusia, Alcoi, Navarra i Valladolid.³⁰⁸

També a Castella es produïren motins de subsistència per la carestia del pa en juny de 1856. Sobre aquest esvalot, Fontana afirma:

En el Congreso no había nadie, ni siquiera los republicanos, que pensase que la situación de las capas populares bastara para explicar estos hechos, sino que se proponía que se buscara a sus desconocidos instigadores, [...] suponían más bien de las filas de una reacción que se oponía a la política avanzada de las constituyentes (Fontana, 2007: 283).

Les Corts suspenen les sessions l'1 de juliol de 1856, per tal d'obrir-les en octubre. La nova Constitució ja s'havia votat i faltava que la sancionara la Reina per procedir a la seua promulgació.

La situació econòmica era insostenible, augmentava l'atur i els esvalots. O'Donnell i Escosura protagonitzen un enfrontament i ambdós dimiteixen. Espartero se solidaritza amb Escosura i també presenta la dimissió. La reina accepta les de Espartero i Escosura i encarrega a O'Donnell la formació d'un nou Govern, el 14 de juliol de 1856. Els diputats es reuneixen el mateix dia 14 i li neguen la confiança al nou Govern. O'Donnell emplea la força i els obliga a desallotjar el Congrés.

Se suprimeix la Milícia, es dissolen les Corts -el 2 de setembre-, es destitueixen les Diputacions i els Ajuntaments i es recupera la Constitució de 1845 acompanyada d'una Acta addicional. Aquesta donava un sentit més obert i liberal a la Constitució de 1845. Un dels seus objectius va ser contentar i atraure els resellats.³⁰⁹

En els dos anys que van estar les Corts en vigor, es van celebrar un total de 422 sessions.³¹⁰ Es posa punt i final al Bienni Progressista.

---

³⁰⁸ Vegeu FONTANA LÁZARO, Josep (2007): «La época del liberalismo», vol VI d' *Historia de España*, FONTANA, Josep i VILLARES, Ramón (dirs), Crítica / Marcial Pons, Barcelona, 272-277.

³⁰⁹ Per una anàlisi de completa de l'Acta Addicional cal consultar TOMÁS VILLARROYA, Joaquín (1996a): «El proceso constitucional» en *La era isabelina y el Sexenio Democrático. Historia de España*, de Menéndez Pidal, Espasa-Calpe, tomo XXXIV, Madrid, pp. 297-302.

³¹⁰ *Estadística de las Cortes y de los Ministerios 1833-1879*, Imprenta Nacional, Madrid, 1879.

A aquest cal donar-li la importància que en realitat va tenir i la empenta que va deixar en els esdeveniments polítics futurs. Isabel Burdiel assenyala:

Tradicionalmente, se ha considerado que el Bienio fue un fracaso político y que su legado para el futuro desarrollo de la sociedad isabelina y del modelo de desarrollo del capitalismo decimonónico residió fundamentalmente en las leyes económicas que elaboraron las Constituyentes y que sobrevivieron a la caída de los progresistas. Tan sólo en parte fue así. Sin la experiencia de aquellos dos años, no se entiende la impotencia de la Corona y del moderantismo histórico para borrarlos de la historia, como era su objetivo declarado, ni por lo tanto la importancia decisiva de la Unión Liberal en la refundación y también en la preservación del edificio liberal surgido de la revolución de los años treinta (Burdiel, 2010: 580-581).

6. CORTS SOTA LA CONSTITUCIÓ DE 1845. TORNADA A LA LLEI ELECTORAL DE 1846

A la caiguda d'Espartero, hi hagueren revoltes a diverses ciutats espanyoles, entre elles, Barcelona, Madrid, València, Saragossa, Cartagena, Múrcia... que van ser reprimides amb molta duresa. A València, el capità general empresona els líders demòcrates.

Els vençuts en 1854 estaven esperant l'ocasió propícia per apartar a O'Donnell del poder. Aquesta es va presentar per les diferències amb la Corona al voltant de la desamortització eclesiàstica. La reina, el 12 de setembre, va exigir que es posara fi a les vendes de béns del clergat, i aquesta decisió va provocar la dimissió del ministre d'Hisenda i, més tard, la de tot el Gabinet. El 12 d'octubre, la reina deixa de recolçar a O'Donnell i el substitueix per Narváez. Aquest, abrigallat pels neocatòlics, representats per Cándido Nocedal, restableix en la seua totalitat la Constitució de 1845, anul·lant l'Acta addicional. El duc de València va convocar eleccions a Corts amb la llei electoral de 1846 per al 25 de març de 1857.

6.1 Eleccions de març de 1857

Pel Reial Decret de 16 de gener de 1857, es convoquen Corts per l'1 de maig del mateix any. La llei electoral moderada restarà vigent durant set anys, fins la seua substitució per la del 18 de juliol de 1865. En aquests set anys se celebraran quatre consultes electorals, amb governs moderats o de la Unió Liberal. La vigència d'aquesta llei va representar una reducció radical del cos electoral. En les eleccions anteriors, les de 1854, van tenir dret a vot a Espanya 696.420 electors i en les actuals de 1857 es passa a 148.975. Es donarà un lleuger i gradual increment fins 1865, sempre dins del sufragi censitari restringit (Caballero, 11994: 270). L'elecció es fa per districtes uninominals.

A totes aquestes eleccions celebrades sota la restaurada llei de 1846, intervindran els moderats, els unionistes i els progressistes. D'aquests tres partits que es presenten a la lluita electoral, només dos logran arribar al poder alternativament, els unionistes i els moderats, mentre els progressistes queden fora i resten com minoria d'oposició en les Corts perquè amb l'adopció de la pràctica del retraïment, només sis diputats arriben al Congrés.

El dia 1 de maig s'obrin les Corts. Va ser elegit president del Congrés Martínez de la Rosa i del Senat el marquès de Viluma, tots dos d'edat avançada. Van crear, amb la llei del 17 de juliol de 1857, el Senat hereditari.

6.1.1 Eleccions a Castelló

La Diputació Provincial divideix la província en sis districtes electorals: Castelló, Lluçena, Morella, Nules, Sogorb i Vinaròs. Els llistats electorals utilitzats van ser els mateixos que es van confeccionar en maig de 1854, arranats segons la llei de 18 de març de 1846.³¹¹ Se celebren els comicis els dies 25 i 26 de març i el dia 29 es reuneix la Junta escrutadora en cada ciutat cap de districte electoral per fer el resum general de vots. Resulten elegits:

---

³¹¹ Llistats publicats al *B.O.P.C.*, 30 gener de 1857.

TAULA XXXIII
ELECCIONS DE 1857

Districte	Diputat	Electors	Vots emesos	Percen. partici.	Vots obting.	Percen.
Castelló	Emilio Sancho	480	332	69,17	174	52,40
Llucena	José Polo y Borrás	269	170	63,20	170	100
Morella	Francisco Sangüesa Manuel Lasala	427	309	72,36	203	65,70
Nules	José Justo Madramany	390	190	48,72	182	95,78
Sogorb	Francisco Salas Furió	363	242	66,66	148	61,16
Vinaròs	Ramón de Campoamor	284	221	77,82	172	54,75
	Totals	2.213	1.364	61,64		

Font: Elaboració pròpia amb dades del Archivo Histórico del Congreso de los Diputados, *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la Serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 39, núm. 12

Els diputats electes van gaudir de dues legislatures. En la primera, les Corts es van obrir el dia 1 de maig de 1857 i van clausurar el 16 de juliol del mateix any, quan estava encara Narváez al front del Gabinet, havent-se celebrat un total de 59 sessions. Van portar endavant la reforma del Senat i es discutiren les bases d'una nova llei d'instrucció pública que es va aprovar en setembre. A més, es va aprovar un gran nombre de concessions ferroviàries.

En octubre de 1857, cau el Govern encapçalat per Narváez, provocat per la reina i les intrigues de la camarilla, substituint-lo un altre presidit pel general Armero. Aquest Gabinet amb prou feines va durar tres mesos. Comença la segona legislatura de les Corts el 10 de gener de 1858, i es triat per presidir-les Bravo Murillo en compte del candidat governamental, Luís Mayans, la qual cosa significa la derrota del Govern. La reina crida a Istúriz a formar un nou equip governamental el 14 de gener de 1858. Aquest va estar recolzat per Bravo Murillo sempre que donara alguns ministeris a persones de la seua confiança. El conflicte creat pel ministre de la Governació, Posada Herrera, al proposar la dissolució de les Corts i que es rectificaren els llistats electorals, va causar la dimissió del Gabinet el 30 de juny de 1858. Eixe mateix dia, la reina proposa a O'Donnell per presidir un nou Govern. Les sessions de les Corts ja havien estat suspeses el 5 de maig i el president del Govern les dissol l'11 de setembre de 1858.

El principal assumpte tractat en la segona legislatura va ser el de l'aprovació dels Pressupostos Generals de l'Estat.

A Francisco Salas, José Justo Madramany, Emilio Sancho i José Polo els foren aprovades les seues Actes i van ser admesos al Congrés el 6 de maig i juraren el càrrec i prengueren possessió del seu escó el 9 de maig.

L'Acta d'Emilio Sancho rep tres reclamacions de tres electors als que la mesa electoral no els va deixar votar per haver algun error o canvi d'alguna lletra en el primer o segon cognom. La mesa les va desestimar.

En canvi, l'Acta de Manuel Lasala fou aprovada més tard, en la sessió del 6 de juny de 1857, perquè va rebre quatre reclamacions formals. Les protestes es van basar en la manipulació i coaccions per part del governador militar. Aquest va enviar una carta a vuit alcaldes de pobles del districte per a que recolçaren a Lasala en compte de a José Polo. A les Corts, la comissió d'Actes va proposar que es declarara nul·la la de Morella. Aquesta nul·litat la va defensar José Polo, que, al mateix temps, havia estat elegit per Lluçena. Com que Lasala era el candidat ministerial, el dictamen de la comissió fou rebutjat i la seua Acta aprovada.

De tots els diputats electes, solament José Polo y Borrás va intervenir activament en els debats de les Corts. En la primera legislatura va pronunciar un discurs en contestació al de la Corona, al que va presentar una esmena. Va insistir en què el Partit Moderat no ha de mirar enrere, que cal fixar-se en el present i el futur. Fa referència a la divisió en el sí del partit, augmentada per la creació d'un altre de nou:

La situación nueva que puede acabar con nuestras disensiones, no se ha planteado todavía [...] no tan solo los hombres del partido moderado, sino los mismos elementos conservadores están hoy divididos. [...] habiéndose proclamado la creación de un partido monárquico-religioso, todas las tentativas, todos los trabajos que se hacen para crear este nuevo partido, tienden solo a debilitar los elementos conservadores y excitar su profundo fraccionamiento.³¹²

Al mateix discurs, també va parlar de la necessitat de la reforma del Congrés al igual que s'havia fet amb el Senat.

Així mateix, va pronunciar un altre discurs, com hem assenyalat abans, a favor de l'anul·lació de les actes de Morella en la sessió del 6 de juny de 1857.

---

³¹²D. S. C. 26/05/1857, pp. 187-191.

També va intervenir i presentant una esmena al Projecte de Llei d'Instrucció Pública sobre la necessitat de la intervenció de l'Església Catòlica en la instrucció, no solament religiosa, sinó també en la pública.³¹³

En la segona legislatura presentà una proposició de llei sobre la reforma electoral referent a la qüestió de les incompatibilitats dels empleats públics per formar part del Congrés. Aquesta proposició se sotmet a votació i, per 88 vots contra 41, no es pren en consideració.³¹⁴

En les sessions dels dies 4 i 5 de març, exposa una esmena a la presentació pel Govern dels Pressupostos Generals de l'Estat. Recolza la no rebaixa de les partides de despeses de cap Ministeri «El presupuesto general del Estado tendrá que ir acreciendo de año en año para atender y socorrer a las clases pobres y a la beneficencia pública hoy tan olvidada» i admet l'augment de 50 milions sempre que isquen més gravats els contribuents que paguen menys del 14%, i no els que ja el paguen.³¹⁵

També intervé en una discussió sobre la reforma de les Diputacions Provincials, «en sentido de darles más acción, más vida, y mucha mayor importancia».³¹⁶ No es pren en consideració la proposta per 40 vots contra 30.

La seua darrera intervenció en aquesta segona legislatura va estar en contra del dictamen de la comissió de pressupostos en relació al de despeses del Ministeri de la Guerra. Polo està en contra de fer economies en aquest ministeri:

Al tratarse del presupuesto de la Guerra, al tratarse de la cuestión del ejército, los Diputados del país deben ser solo Diputados españoles, no los representantes de partido alguno. La cuestión del ejército es la cuestión de la independencia y la dignidad nacional [...]. Tal vez hubiera sido conveniente que no hubiesen dado tanta extensión a su establecimiento militar las demás naciones de Europa; pero habiéndola dado toda Europa, nosotros no podemos menos de seguirla. [...] tienen ejércitos grandes, porque no le hemos de tener nosotros?.³¹⁷

---

³¹³ D.S.C., 18/06/1857.

³¹⁴ D.S.C., 11-02 -58 i *El Eco de Castellón*, 21/02/1858.

³¹⁵ D.S.C., 04/03/1858, pp. 520-521 i 05/03/1858, pp 530-533.

³¹⁶ D.S.C., 09/04/1858, pp.1018-1020.

³¹⁷ D.S.C.,20/04/1858.

Acaba rectificant la seua postura perquè s'acurten les distàncies entre ell i la comissió de pressupostos.

El diputat Manuel Lasala renuncia al seu escó pel districte de Morella, i calia fer altres eleccions. Els dies 13 i 14 de març de 1858, es torna a fer una consulta al dit districte. Al fer el recompte de vots, el 18 de març, el candidat Francisco Sangüesa en trau 203, dels 309 emesos d'un total de 427 electors que tenien dret a votar. Aquest diputat electe seu per primera vegada al Congrés.

Va nàixer a Llucena i pertanyia a una de les famílies amb més pes econòmic i polític de la zona. Comptava amb propietats agràries i immobles a Llucena i terres a Puebla de Arenoso, l'Alcora i Castillo de Villamalefa. Per totes les seues possessions pagava una contribució de 1.024 reals. Era lliberal moderat.

Va ser nomenat advocat dels Reials Consells en gener de 1833. Treballà en la carrera judicial, en l'administració civil i en la carrera de les armes.

Fou assessor de l'Ajuntament de Llucena i cap de la Promotoria fiscal de la ciutat fins setembre de 1840 en què cessa a causa del pronunciament progressista que suposa la renúncia de Mª Cristina a la Regència i el nomenament d'Espartero. Amb la pujada dels moderats al poder pel pronunciament militar dirigit per Narváez, Sangüesa és nomenat per la reina, en abril de 1844, jutge de Primera Instància del partit de Llucena. A partir d'ací, deixa la carrera judicial per exercir càrrecs polítics. El 26 de juny de 1851 fou elegit vocal del Consell Provincial de Castelló i vicepresident des d'abril de 1853 fins febrer de 1854.

Fou, aleshores, quan tornà a exercir un càrrec judicial, doncs va ser nomenat jutge de Primera Instància de Castelló fins el 18 de juliol, en què fou separat del seu càrrec per la Junta formada arran el pronunciament progressista que va posar fi a la Dècada Moderada.

Va pertànyer a la Milícia Nacional de Llucena en 1833, passant a comandant en 1835 i capità de les Milícies Provincials en abril de 1838.

Fou condecorat per distingir-se en la defensa de Llucena pels fets ocorreguts el 21 de setembre de 1839 en què la vila fou assetjada per les tropes carlines.

Es presentà a les eleccions a Corts en desembre de 1843 i va quedar com diputat suplent. Va ser candidat pel districte de Lluçena als comicis de 1850 però no va estar elegit. Foren unes eleccions molt protestades tal i com vam assenyalar en tractar-les.

En aquestes eleccions de 1857, els diputats electes gaudiren de dues legislatures. Sangüesa va estar elegit per a la segona, el 18 de març, per substituir a Manuel Lasala. Van haver-hi quatre electors progressistes que van protestar l'Acta per irregularitats. Aquest període coincideix amb la segona dècada liberal conservadora, on les pràctiques electorals es distingien per les manipulacions i els comportaments corruptes, amb la compra de vots i el clientelisme. Els cacics locals controlaven les eleccions.

Les Corts, en aquesta segona legislatura, s'obriren el 10 de gener de 1858 i Sangüesa fou admés al Congrés el dia 29 de març i jura el seu càrec el 12 d'abril. Com les sessions del Congrés se suspenen el 5 de maig, ell no va tenir l'oportunitat de participar en cap de les 76 sessions que es van celebrar en aquesta curta legislatura.

Com ja hem assenyalat abans, el Congrés fou dissolt l'11 de setembre de 1858. Es convoquen noves Corts per l'1 de desembre de 1858.

6.2 Eleccions de 1858

El Govern presidit per Leopoldo O'Donnell va ser el de major durada, quasi cinc anys, de tots els del regnat d'Isabel II.

El objetivo fundamental de la Unión liberal fue dotar al *liberalismo respetable* de moderados y progresistas de un instrumento político capaz de resistir «las locuras de Palacio», las de la reina y, sobretodo, las del rey. Es decir, la Unión Liberal alcanzó su sentido como partido y contó con sólidos apoyos políticos en la medida en que ofrecía un poder liberal estable frente a un trono peligroso para el régimen constitucional en su conjunto, tanto en lo político como en lo moral (Burdíel, 2010: 584).

El general O'Donnell, heroi triomfador a la guerra carlina, fill de militar absolutista, d'idees liberals moderades, coincideix amb els puritans en el tema de la política colonial. Com havia estat governador de Cuba de 1844 a 1848, tenia ascendent

sobre els hisendats esclavistes i sobre la burgesia que feia negocis en les colònies, perquè va tractar els esclaus amb mà dura allunyant qualsevol tentativa d'insurrecció. A la Península, té ascendent sobre alguns caps militars, Ros de Olano, Concha y Serrano i també amb algun civil amb influència política i social, com el castellanenc Victorino Fabra.

Al nou Govern li ofereixen la seua coparticipació un grup de progressistes, els més tebis, coneguts com *resellados* per antagonisme als *puros*, que són els que resten fidels al progressisme, i un altre grup que s'anomena *monárquico-constitucional*, format per membres del Partit Moderat, més tolerants, coneguts com *puritanos*. «Unos y otros derrochan habilidad para el transformismo político» (Martínez Gallego, 2001: 11).

Tots junts formen la Unió Liberal, partit centrista, que governarà fins 1863. Es va conservar la Constitució de 1845 amb l'Acta addicional, continuà la llei d'impremta represiva que havia implantat Narváez i es va seguir amb la desamortització dels béns nacionals, exceptuant els eclesiàstics. El nou Gabinet va contentar molta gent. Va rectificar els llistats electorals com desitjaven els progressistes que van abandonar el seu retraïment, al contrari que els neocatòlics que volen practicar-lo. La burgesia moderada també va recolçar O'Donnell perquè va captar que el nou règim seria beneficiós per als seus interessos.

Durant els cinc anys de manament de la Unió Liberal van destacar les expedicions militars a Cochinchina i Àfrica que van influir en l'opinió favorable al Govern. Aquesta etapa va gaudir d'estabilitat política i de prosperitat econòmica.

Es van convocar noves eleccions per reunir-se les Corts en desembre, organitzades per Posada Herrera amb àmplia majoria per als unionistes.

6.2.1 Eleccions a Castelló

Pel Reial Decret del 20 de setembre es convoquen eleccions generals per a diputats a Corts.³¹⁸ Les eleccions se celebren els dies 31 d'octubre i 1 de novembre de 1858.

---

³¹⁸ B.O.P.C. 27/09/1858

La Diputació divideix la província en sis districtes electorals, tants com diputats li corresponen.

Resulten elegits:

**TAULA XXXIV
ELECCIONS DE 1858**

Districte	Diputat	Electors	Vots emesos	Percen. partici.	Vots obting.	Percen.
Castelló	Pedro Bayarri	429	243	56,64	243	100
	Antonio Caruana		336	78,32	170	50,59
Llucena	Enrique O'Donell	225	161	71,55	85	52,79
	Miguel Alegre		96	42,67	96	100
Morella	José Polo y Borrás	427	274	64,17	137	50
Nules	Domingo Mascarós	353	298	84,42	163	54,70
	José Berruezo	358	326	91,06	176	53,99
Sogorb	José Escrig y Font	180	155	86,11	83	53,55
Vinaròs	Fidel Sagarminaga	290	145	50	143	98,62
	Total	1.904	1.276	67,02		

Els totals corresponen als primers diputats elegits.

Font: Elaboració pròpia amb dades del Archivo Histórico del Congreso de los Diputados, *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la Serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 40, núm. 9

Les Corts que resulten d'aquestes eleccions gaudeixen de quatre legislatures. En la primera, s'obrin l'1 de desembre de 1858 i acaben el 27 de gener de 1860. Els principals temes tractats van ser, a part de les discussions sobre els dictamens d'aprovació o no d'Actes, l'autorització al Govern per cobrar les contribucions, debat sobre la redempció i venda de censos i la discussió sobre el pressupost d'ingressos. També durant aquesta legislatura comencen la guerra de Cochinchina, qualificada com «aventuras imperiales en que iba a embarcarse el gobierno [...] cruzada española en Vietnam » (Fontana, 2007: 229) i la guerra d'Àfrica contra el Marroc que comença i acaba en aquesta legislatura.

La segona legislatura comença les sessions el 25 de maig de 1860 fins el 28 de setembre de 1861. Es presenta a discussió l'aprovació de l'Acta de José Polo com diputat per Morella perquè van haver-hi reclamacions a la Junta que feia el recompte de vots. Aquestes reclamacions van arribar fins a les Corts. Per fi, fou aprovada en la sessió del 4 de juny de 1860 i eixe mateix dia jura el càrrec. Segueix la discussió sobre el pressupost d'ingressos que havia presentat el Govern a les Corts. S'enceta el debat

sobre el projecte de llei per la desamortització dels béns del clergat que, de moment, s'havia suspès i també el d'organització del govern de les províncies.

En la tercera, les Corts s'obrin el 8 de novembre de 1861 i es tanquen l'1 de novembre de 1862. El tema més important tractat en les seues sessions va ser el de l'autorització al Govern per recaudar i invertir les contribucions i la reforma de la llei electoral.

La quarta legislatura comença l'1 de desembre de 1862 i s'acaba l'11 d'agost de 1863. A partir dels anys 60 es van produir escletxes en el si de la Unió Liberal. Rios Rosas i Alonso Martínez van dimitir, O'Donnell fou acusat de tenir massa mànega ampla amb la cort i Prim va derivar a posicions més progressistes. El president del Gabinet demanà a la reina la dissolució de les Corts i ella es va negar a fer-ho. El Govern va dimitir el 27 de febrer de 1863 a la meitat de l'última legislatura.

A Pedro Bayarri, José Escrig i Fidel Sagarminaga, els aproven les Actes el 6 de desembre de 1858 i juren el càrrec el dia 13. Pedro Bayarri mor el 25 de juny de 1859 i el substitueix Antonio Caruana. Li aproven la seua Acta el 2 de juny de 1860 i jura el càrrec el dia 4.

L'Acta de Sagarminaga va tenir una reclamació feta per uns partidaris de l'altre candidat, Wenceslao Ayguals. La mesa electoral les va desestimar.

Fidel Sagarminaga va nèixer a Bilbao. Era periodista, historiador i jurista. Fou membre de la Unió liberal, oficial del Ministeri de la Governació i governador civil. Va treballar primer en el diari *La España Regional* de Barcelona i en 1856 en *El Criterio* de Madrid. Era un gran erudit que acudia amb assiduïtat a l'Ateneu. Quan esclata la revolució Gloriosa va ser separat dels seus càrrecs.

En 1870 fou nomenat alcalde de Bilbao. Va evolucionar fins arribar a ser representant del foralisme liberal, apuntant cap al pre-nacionalisme, i encapsalà la resistència basca. Va treballar al periòdic foralista *La Paz* de Madrid de 1876 a 1879. L'any de l'abolició dels furs bascs creà el *Partido Fuerista de Unión Vascongada*, precedent de la *Sociedad Euskal-Erria*. També va ser cronista de Biscaia i diputat a Corts per Durango en 1888. Va escriure cinc obres, de les quals citarem com exemple *El gobierno y el régimen foral del Señorío de Vizcaya*, editat a Bilbao en 1892.

Les actes d'Enrique O'Donnell i Domingo Mascarós van ser aprovades el 7 de desembre de 1858 i va jurar el càrrec el 13 de desembre.

Enrique O'Donnell, germà del president del Govern, va ser elegit diputat per Llucena i Mota del Marqués en Valladolid i va optar per aquesta última. El substitueix Miguel Alegre Gil. La seua Acta és aprovada el 6 d'abril de 1859 i jura el càrrec el mateix dia.

Domingo Mascarós, va ser anomenat senador vitalici en setembre de 1859 i va avisar al Govern el 26 de juny de 1860. Només va assistir al Congrés durant la primera legislatura. El va substituir José Berruezo que va ser admés al Congrés el dia 3 de novembre de 1860.

Domingo Mascarós, nascut a València, era fill d'un advocat dels Reials Consells. Gran propietari de terres a Castelló, Borriana, l'Alcora, Nules i Castelló de la Ribera, per herència de els seus pares i per ser un gran comprador de béns desamortitzats.

Va estudiar Lleis, com el seu pare, però no mai va exercir l'advocacia. Fou milicià en 1834 i en 1840 formava part de la Junta Revolucionària Provincial de València. Líder progressista esparterista, fou alcalde de València i diputat provincial entre 1840 i 1843. Va ser diputat a Corts diverses vegades, en 1839, 1840, 1841, 1843, 1851 i 1853, formant part de la minoria progressista del Congrés.

En les eleccions de 1854 lidera una candidatura a València junt a Leopoldo O'Donnell i va ser el candidat més votat. El 5 d'agost de 1855 és elegit governador civil d'eixa ciutat. El 6 d'abril de 1856, a València, amb motiu del sorteig de les quintes, el descontent dels sectors demòcrates i republicans va provocar un enfrontament entre l'Exèrcit i la Milícia Nacional. Com a conseqüència, Mascarós va dimitir el 21 de maig.

En 1858, quan O'Donnell va tornar a ocupar la presidència del Govern, Mascarós s'adherí, ja obertament, a la Unió Liberal i es va convertir en el líder indiscutible de la formació a València. En els comicis de 1858, ix elegit diputat per Xàtiva i Nules. Sense haver renunciat a cap destinació, en setembre de 1859, és nomenat senador vitalici, i el seu lloc al Congrés, per Nules, l'ocuparà José Berruezo. Només va estar present a les Corts en la primera legislatura.

José Berruezo Berruezo, nascut a Almeria, arriba a Castelló per a participar en la guerra carlina en l'anomenada acció d'Useres del 18 de juliol de 1839. Des d'aleshores resideix a València. En 1863 és ascendit a la categoria de brigadier. És propietari de terres a Castelló, ciutat de la que és nomenat governador militar pel Govern unionista. Seu al Congrés en la segona legislatura.

L'Acta de José Polo, aprovada per la Junta d'escrutini de vots el dia 5 de novembre de 1858, va tenir protestes que la mesa electoral no va tenir en compte, però que van arribar a les Corts. Polo i el candidat governamental van empatar amb 137 vots cadascú. Van haver-hi electors que van reclamar dos vots a favor del candidat governamental perquè així haguera guanyat a Polo. Aquest altre candidat va enviar a les Corts la seua protesta, per això Polo va ser admés al Congrés amb tant de retard, el 4 de juny de 1860.

Però també un grup d'electors denuncià el dia de les eleccions, davant la mesa electoral, que el comandant general del Maestrat havia coaccionat els alcaldes de molts pobles del districte per a què votaren el candidat del Govern. També l'autoritat provincial havia fet acte de presència a Morella i altres pobles a parlar amb electors, per tal de convencer-los per votar al candidat ministerial i que la seua presència a la zona, així com les cartes que havia enviat a persones influents, *era público y notorio*.

La Junta d'escrutini no va prendre en compte cap de les protestes de ningun dels dos bàndols i va sortejar el càrrec de diputat, tal i com marcava la llei en cas d'empat. Va eixir diputat José Polo. Pren possessió del seu escó en la segona legislatura.

L'activitat parlamentària dels diputats que representaren la província de Castelló va estar quasi nul·la. Es limitaven a votar les poques vegades que hi assistien. Només dos diputats van participar en els debats.

Domingo Mascarós va tenir una intervenció, com a membre de la comissió que tractava l'assumpte de la redenció i venda de censos, per tal de rectificar al diputat neocatòlic Aparici y Guijarro, al que el dictamen de la comissió li va paréixer massa avançat, és clar, ell era enemic de la desamortització.

Mascarós contesta:

[...] nada dice tanto a favor del dictamen de la Comisión, como la circunstancia de haber sido éste atacado ayer por mi amigo el Sr. D. Pascual Madoz, en concepto de ser poco liberal y poco desamortizador, y haber sido hoy impugnado por mi amigo también el Sr. Aparici y Guijarro, en concepto de ser «demasiado liberal y demasiado desamortizador». Esto me indica, señores, que el Gobierno primero, y la comisión después, se han colocado en un término medio.³¹⁹

El diputat per Morella, José Polo y Borrás va tenir diverses intervencions en la seua estada a les Corts. Intervé a favor de què s'aprove la seua Acta de diputat que estava preparada per ser discutida.

S'oposà al dictamen de la comissió del projecte de llei per portar a terme l'alienació dels béns del clergat. No està d'acord en l'ús que se li vol donar al producte de la seua venda.³²⁰

També intervingué en la discussió del dictamen de la comissió que concedeix al Govern autorització per recaudar i invertir les contribucions. Està en contra de donar l'autorització al Govern i en contra de tot el pressupost de 1861:

[...] se ha hecho lo que hoy no se hace en ninguna parte de la Europa civilizada: se ha autorizado al Gobierno, a las diputaciones, a los ayuntamientos para que sin autorización de las Cortes, y según lo crean conveniente, como medida ordinaria, puedan aumentar en 100 por 100 el impuesto sobre consumos, aumentarlo aún más del 100 por 100, y llevarlo a cuantas materias tengan por conveniente.³²¹

Sobre el mateix tema va insistir per l'any 1862 i 1863.

Quan dimiteix O'Donnell el substitueix el marquès de Miraflores el 2 de març de 1863. Aquest formà un Govern que havia d'enfrontar-se a unes Corts amb majoria de diputats de la Unió Liberal. El Congrés no va rebre molt bé al nou Ministeri i Miraflores va suspendre les sessions del Parlament el 6 de maig i dissol les Corts unionistes, el 12 d'agost del mateix any. Convoca noves eleccions generals per al 11 i 12 d'octubre per

---

³¹⁹ D.S.C., 27/01/1859.

³²⁰ D.S.C., 22, 28 i 29/01/1861

³²¹ D.S.C., 27/ 12/1861.

reunir les Corts el 4 de novembre. En aquesta quarta legislatura es van celebrar un total de 59 sessions.³²²

6.3 Eleccions de 1863

El final del Gabinet O'Donnell va acabar amb la calma electoral i els comicis es realitzen cada any.

El ministre de la Governació envia una circular, el 12 d'agost de 1863, als governadors provincials limitant als electors l'assistència a les reunions de la campanya electoral. Aquesta mesura va decebre, sobretot, als progressistes que van determinar el retraïment que deixava els escons del Congrés als moderats i unionistes. Per a tota Espanya, corresponien 179.000 electors. Els comicis d'octubre de 1863 els van guanyar, per una gran majoria, els candidats governamentals. De 313 diputats que formaven el Congrés, 248 eren ministerials. Tot i així, el Govern va comptar amb poc de recolzament. Miraflores va proposar la creació de senadors hereditaris i el propi Senat li rebutjà aquesta reforma, derrota que va provocar la seua dimissió.

Després de la dimissió del Gabinet Miraflores, comença una època de ministeris molt breus. Arrazola va formar un Govern moderat el 16 de gener de 1864. El seu manament al front del Ministeri va durar al voltant d'un mes a causa dels conflictes amb Perú per l'arribada allí de l'esquadra espanyola amb la missió d'apoderar-se de les illes guaneres de Chíncha i Lobos. Ho van aconseguir en abril de 1864 (Martínez Gallego, 2001: 156-160). Una altra qüestió que va influir molt en la decissió que va prendre de dimitir fou la corrupció en el negoci dels ferrocarrils que va protagonitzar Salamanca a favor del rei consort i d'ell mateix (Fontana, 2007: 318). El Gabinet va dimitir el 28 de febrer de 1864.

El 3 de març de 1864, Alejandro Mon es posa al front d'un nou Govern amb quatre ministres d'Unió Liberal. Va abolir l'addició a la Constitució de 1845 i va implantar una nova llei d'impremta redactada per Cánovas. Aquesta formació

---

³²² Archivo General del Congreso de los Diputados. *Estadística de las Cortes y de los Ministerios 1833-1879*, Imprenta Nacional, Madrid, 1879.

ministerial va durar poc perquè el 16 de setembre de 1864 dimiteixen els unionistes i deixen caure el Govern. Torna a entrar Narváez a l'escena política.

6.3.1 Eleccions a Castelló

En el *Boletín Oficial de la Provincia* del 17 d'agost de 1863 apareix la convocatòria de les eleccions generals a Corts, publicada en la *Gaceta de Madrid* del 13 d'agost de 1863. A la província de Castelló tenen dret a vot 2.405 electors, repartits de la següent manera:

TAULA XXXV
CLASSIFICACIÓ DELS VOTS DE LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ

Any	Distri.	Ajunta.	Habitan.	Número d'electors		Total	Dipu
				Contrib.	Capacita.		
1863	6	143	267.134	2.298	107	2.405	6
	Votaren			No votaren			
	Contribu.	Capacit.	Total	Contribu.	Capacit.	Total	
1863	1.707	53	1.770	581	54	635	

Font: Instituto Nacional de Estadística, *Anuario Estadístico de España, 1862-1865*

Els electors suposen el 0,90 % de la població de la província. Fa ús del dret a votar el 73,59% de l'electorat i el 0,66% dels habitants provincials.

La consulta electoral es va celebrar els dies 11 i 12 d'octubre de 1863. A les ciutats cap de districte electoral, Castelló, Lluçena, Morella, Nules, Sogorb i Vinaròs es reuneixen les Junes d'escrutini de vots per formar l'acta amb els resultats obtinguts.

Resulten triats diputats:

**TAULA XXXVI
ELECCIONS DE 1863**

Districte	Diputat	Electors	Vots emesos	Percen. partici.	Vots obting.	Percen.
Castelló	Emilio Sancho	598	469	78,43	244	52,03
Llucena	Enrique O'Donell	172	141	82,46	70	49,65
Morella	León Galindo	473	357	75,46	219	61,34
Nules	José Polo y Borrás	460	401	87,17	218	54,11
Sogorb	José Escrig y Font	275	132	48	131	99,24
Vinaròs	Manuel Febrer	427	270	63,23	270	100
	Total	2.405	1.770	73,60		

Font: Elaboració pròpia amb dades del Archivo Histórico del Congreso de los Diputados, *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la Serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 47

Les Actes de León Galindo, José Polo i Manuel Febrer de la Torre van ser aprovades pel Congrés el dia 11 de novembre de 1863 i van jurar el seu càrrec el dia 25 del mateix mes. L'Acta de José Escrig també fou aprovada l'11 de novembre però va jurar el càrrec 7 de desembre.

León Galindo va nèixer a Barcelona. Va ser membre del grup neocatòlic de les Corts. En 1875 és nomenat membre de la *Real Academia Española de la Lengua*.

Presenta una esmena al Congrés, junt a altres neocatòlics, al discurs de la Corona.³²³ Participa amb discursos sobre la llei de pressupostos i l'abolició de les corregudes de bous «bárbara, repugnante y anticristiana fiesta llamada corridas de toros».³²⁴

José Polo és, de tots els diputats, el que més participa en el debats de les Corts. Presenta un projecte de llei sobre incompatibilitats parlamentàries. Va defensar la incompatibilitat absoluta i l'excepció, només, per a 20 o 25 empleats públics «que

---

³²³ D.S.C., 18/12/1863.

³²⁴ D.S.C., 07/02/1864, p. 913.

estuvieran en el corazón de la Administración [...] servidos por los hombres políticos más importantes del partido que ocupaban el poder.»³²⁵

També va participar en el debat sobre els pressupostos de l'any 1864.³²⁶

Manuel Febrer de la Torre era natural de Vinaròs. Fou militar com son pare. Als 12 anys va entrar a l'Exèrcit com cadet de Cavalleria i va anar ascendint en el escalafó fins arribar al grau de coronel. Va participar en les accions de Catalunya durant el Trienni i, per aquest motiu, fou condecorat en diverses ocasions. Va intervenir en un debat del Congrés sobre la incompatibilitat parlamentària.³²⁷

L'Acta d'Enrique O'Donnell va arribar al Congrés acompanyada de diverses protestes. Ell va traure 70 vots i el candidat opositor, José Polo, 69. La Junta d'escrutini no té en compte les protestes i nomena diputat a O'Donnell, però les reclamacions arriben a les Corts. Després de debatre's el Congrés li aprova l'Acta el dia 19 de gener de 1864 i jura el seu càrrec el dia 20.

En arribar Narváez al poder, el 16 de setembre de 1864, no va tardar gaire a dissoldre el Congrés, doncs ho va fer el dia 22, i convocà unes altres eleccions perquè es reunira de nou el Congrés el 22 de desembre de 1864. En aquesta legislatura es van celebrar un total de 154 sessions.³²⁸

6.4 Eleccions de 1864

Les eleccions es van convocar pel Reial Decret de 22 de setembre de 1864. El partit moderat estava dividit i la Hisenda pública estava passant per un dels seus pitjors moments. Els progressistes van optar pel retraïment.

Els comicis es van celebrar els dies 22 i 23 de novembre. Al Congrés van seure 349 diputats.

---

³²⁵ D.S.C., 25/04/1864, pp. 1683-1702.

³²⁶ D.S.C., 03/05/1864, p. 1817.

³²⁷ D.S.C., 03/05/1864.

³²⁸ Archivo del Congreso de los Diputados, *Estadística de las Cortes y de los Ministerios 1833-1879*, Imprenta Nacional, Madrid, 1879, Legislatura 1864-1865.

Aquestes Corts, van obrir les seues portes el 22 de desembre de 1864 i només van gaudir d'una legislatura. Els temes més importants que es van tractar foren la llei de pressupostos, la reforma de la llei electoral, l'assumpte de les reunions públiques, l'assumpte de l'anul·lació del reingrés de Santo Domingo a la Corona d'Espanya, que el Govern havia publicat el 16 de maig de 1861 i la bestreta de contribucions de sis-cents milions de reals.

Narváez informa a les Corts que Isabel II havia decidit vendre uns béns del Reial Patrimoni per tal de remeiar la mala situació per la que estava passant la Hisenda. Sobre aquesta qüestió Castelar, professor de la Universitat de Madrid, va menysprear l'actitud de la Reina escrivint al diari *La Democracia*, el 21 de febrer de 1865: «El patrimonio real es del país [...]» aleshores se li obri un expedient acadèmic. El rector de la Universitat, Juan Manuel de Montalván, al negar-se a instruir l'expedient, fou destituït del seu càrrec. Hi van haver avalots per part dels estudiants que es van reprimir amb mà dura, en l'anomenada «noche de San Daniel», que es va saldar amb 11 morts i un gran nombre de ferits. Castelar fou suspés de sou i feina.

El Govern va eixir malparat de tots aquests successos i la reina va cridar a O'Donnell a formar un nou Gabinet, el 21 de juny de 1865.

Los sucesos de la noche de San Daniel habian dejado tocado al gobierno. Ante una situación política que se degradaba, en la que intervino, al parecer, uno de los muchos amantes fugaces de la reina, el barítono Tito Obregón, Isabel decidió deshacerse de Narváez (Fontana, 2007: 323).

6.4.1 Eleccions a Castelló

Es van celebrar els dies 22 i 23 de novembre.

TAULA XXXVII
CLASSIFICACIÓ DELS VOTS DE LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ

Any	Distri.	Ajunta.	Habitant.	Número d'electors		Total	Dipu
				Contrib.	Capacita.		
1864	6	143	267.134	2.101	157	2.258	6
	Votaren			No votaren			
	Contribu.	Capacit.	Total	Contribu.	Capacit.	Total	
1864	1.225	38	1.263	876	119	995	

Font: Instituto Nacional de Estadística, *Anuario Estadístico de España, 1862-1865*

De la població de la província, el 0'84% són electors. D'aquests en voten el 55,93%, que significa el 0,47% de la població provincial.

Els membres de la Junta escrutadora dels vots, es reuneixen a les ciutats caps de districte electoral i fan el resum que reflecteixen a l'Acta.

Queden elegits diputats:

**TAULA XXXVIII
RESULTATS ELECCIONS DE 1864**

Districte	Diputat	Electors	Vots emesos	Percen. partici.	Vots obting.	Percen.
Castelló	Juan Valera	500	158	31,6	148	93,67
Llucena	Joaquín Gómez y Sanahuja	151	74	49	74	100
Morella	José M ^a de Osorno	455	341	74,94	246	72,14
Nules	José Polo y Borrás	425	220	52,94	220	100
Sogorb	José Escrig (renuncia)	291	177	60,82	177	100
	Manuel Pérez Molina	164	164	56,35	164	100
Vinaròs	Manuel Febrer	456	396	86,18	218	55,47
	Total	2.278	1.353	59,39		

Font: Elaboració pròpia amb dades del Archivo Histórico del Congreso de los Diputados, *Serie Documentación Electoral. Inventario General de la Serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 50, núm 13

Les Actes de Joaquín Gómez Sanahuja, José Mª Osorno, José Polo i Manuel Febrer van ser aprovades pel Congrés el 30 de desembre de 1864 i juren el càrrec el 5 de gener de 1865.

L'Acta de Manuel Febrer, candidat oficial, anava acompanyada d'una protesta del candidat de l'oposició Juan Antonio White, que va treure 178 vots. La protesta es basava en les coaccions i amenaces que havien rebut molts electors perquè votaren a Febrer i no a White. La Junta no va admetre la reclamació.

El nou diputat, Joaquín Gómez Sanahuja va nèixer a Cortes de Arenoso, província de Castelló. La seua família es va establir a Cortes des d'Aragó, encara que el

seu origen era basc. Es van traslladar, tots plegats, a València perquè els fills pogueren estudiar.

Son pare era comerciant i hisendat i ell fa constar, amb els rebuts corresponents, que pagava contribució a Cortes de Arenoso, Torralba i Villahermosa, per un valor de 1.158,95 reals.

Va pertànyer a la Milícia Nacional del Partit de Cortes d'Arenoso. Fou alcalde del seu poble des de 1848 fins 1850, regidor fins 1858, i en 1849, com alcalde que era, va presidir la Junta de Sanitat i Beneficència. Així mateix va ser diputat provincial en 1857 i 1858. Era liberal moderat.

L'Acta de José Escrig fou aprovada un mes després, el 31 de gener de 1865. Es nomenat governador provincial de Castelló i renuncia al càrrec de diputat el 26 d'abril de 1865. A Sogorb se celebren noves eleccions els dies 25 i 26 de maig per tal de triar un diputat que substituisca a José Escrig. El 29 de maig es reuneix la Junta escrutadora i proclama diputat a Manuel Pérez de Molina

Manuel Pérez de Molina, va substituir a José Escrig. Va nèixer a Jerez de la Frontera, fill d'un indiano que va lluitar contra els independentistes americans en les guerres d'emancipació de principis del segle XIX. Fou empresonat i condemnat a mort però va poder evadir-se i arribar a Espanya. Naturalment va perdre la seua fortuna.

Ferran VII li concedeix com a recompensa més de 4.000 *fanegas* de terres que pertanyien a l'Ajuntament de Jerez de la Frontera.

Manuel ho va heretar, per tant va ser hisendat i un dels majors contribuents de la ciutat. Estudià la carrera de Dret i era membre del Col·legi d'Advocats de Jerez. Va pertànyer a la Societat Econòmica d'Amics del País del seu poble a mitjan dels anys cinquanta. També fou periodista i escriptor de divuit obres. Com exemple, citarem *Observaciones a cerca del Proyecto de Ley sobre derogación de la reforma constitucional de 1857*.

L'Acta de Juan Valera apareix al lligall sense dictamen.³²⁹

---

³²⁹ Al llibre *Diputados electos y sus vicisitudes*, núm. 37, on deu anar la data d'aprovació de la seua Acta pel Congrés, diu: «Acta remitida por el Gobierno».

Juan Valera y Alcalá Galiano, natural de Cabra a la província de Córdova, fou escriptor, diplomàtic i polític. Va estudiar Llengua, Filosofia i Dret. Va estar d'ambaixador a Lisboa, Brussel·les, Viena i Washington i va viatjar per Europa i Amèrica. Va ser un gran escriptor i fou nomenat membre de la *Real Academia Española de la Lengua*, en 1862. Va escriure teatre, articles i assatjos, poesia i novel·les. D'aquestes citarem la més coneguda, *Pepita Jiménez*, publicada, en un principi, per lliuraments.

Els diputats per Castelló no van tenir unes intervencions massa destacades en els debats del Congrés.

Juan Valera va intervenir en la contestació al discurs de la Corona sobre la divisió dins del Partit Moderat, però reconeixent que encara té força i poder, i sobre la instrucció pública:

Yo no he hablado jamás de libertad de enseñanza; he dicho, por el contrario, que en un país como España donde el Estado da la enseñanza y donde el Estado es exclusivamente católico, sería una contradicción el que se permitiese que la enseñanza no lo fuera.³³⁰

També va intervenir amb altres tres discursos. Un sobre el pressupost del Ministeri de Foment defensant les càtedres de Metafísica.³³¹ Altre referent a la negociació dels 600 milions que demanava el Govern.³³² I un tercer, sobre la llei electoral recolçant al ministre de la Governació.³³³

Manuel Febrer va pronunciar un discurs a favor de la indemnització als pobles pels danys produïts per la guerra civil.³³⁴

---

³³⁰ D.S.C., 07/02/1865, p. 350.

³³¹ D.S.C., 16/05/1865, pp. 1936 a 1939.

³³² D.S.C., 17/06/1865, pp. 2806 a 2817.

³³³ D.S.C., 10/07/1865, p. 3026.

³³⁴ D.S.C., 10/07/1865, p. 3110.

[...] pocas provincias de España sufrieron tantos daños de esta especie como la de Castellón que tengo la honra de representar, pues fue durante toda la guerra civil el principal asiento, el centro de operaciones, la base de todas las líneas de movimientos de la facción de Cabrera [...]. Pues bien: 144 vecinos de Castellón resultaron grandemente damnificados en sus propiedades por valor de 939.818 reales.³³⁵

Jose Polo intervé amb un vot particular al dictamen de la comissió Prressupostos relatiu al d'ingressos i despeses extraordinàries per l'any econòmic de 1865-1866. El vot de Polo diu així:

Dejarán de figurar en el presupuesto extraordinario, y se incluirán en el ordinario sección de la Deuda pública, los 8.403.795 escudos á que ascienden los intereses y amortización de las obligaciones del Estado para ferrocarriles, llenándose por este año el déficit resultante con la parte necesaria de lo que produzcan los ingresos del presupuesto extraordinario.³³⁶

Aquest vot particular va ser desestimat.

També va participar en la discussió sobre l'emissió de 600 milions en títols amb un interés anual del 6%. Per a ell era un projecte onerós i diu: «las cuestiones de Hacienda deben resolverse por sí mismas y sin que entre para nada el interés de partido» (*D.S.C.*, 19/06/1865: 2829).

El Govern va haver de retirar el projecte davant la multitud de protestes i intervencions en la seua contra.

En accedir O'Donnell al poder, el 21 de juny de 1865, va intentar reduir distàncies amb els progressistes. El 12 de juliol de 1865 suspén les sessions de Corts i pel Reial Decret del 10 d'octubre de 1865, dissol el Congrés que havia celebrat un total de 129 sessions.³³⁷ Convoca noves eleccions per l'1 de desembre per reunir de nou el Congrés el 27 de desembre de 1865.

---

³³⁵ *D.S.C.*, 10/07/1865, p. 3140.

³³⁶ *D.S.C.*, 10/06/1865, p. 2663.

³³⁷ Archivo del Congreso de los Diputados, *Estadística de las Cortes y de los Ministerios 1833-1879*, Imprenta Nacional, Madrid, 1879.

7. ELECCIONS AMB LA LLEI ELECTORAL DEL 18 DE JULIOL DE 1865

O'Donnell va tractar de contentar els progressistes amb una llei electoral nova que, al rebaixar les exigències censitàries, ampliava el cos electoral, i també amb el reconeixement del regne d'Itàlia. Intentava integrar-los al règim però el progressisme havia aconseguit un grau d'organització que feia més difícil influir en ell i segueix amb la postura del retraïment.

Com afirma Casimiro Martí: «La corona no supo colocarse por encima de los intereses de los partidos y, al no contar en nada, para el gobierno del Estado, con el partido progresista, impulsó a éste a acercarse a las posiciones del partido demócrata» (Martí, 1981: 250).

7.1 La llei electoral de juliol de 1865

El Ministeri O'Donnell, que s'havia format el 21 de juny de 1865, al dia següent presenta a les Corts un projecte nou de llei electoral perquè fora aprovat amb urgència. La reina el sanciona, convertit en llei, el 18 de juliol i es publica en la *Gaceta de Madrid*, del 31 de juliol de 1865.³³⁸

La llei tornava al sistema electoral per províncies, que va establir la llei del 20 de juliol de 1837, i abandonava el de districtes. Ampliava generosament el cos electoral.

Per ser elector s'havien de complir els requisits següents: ser espanyol, major de 25 anys, contribuent a l'Estat amb 20 escuts anuals per contribució territorial o subsidi industrial. A les capacitats no se'ls exigia cap contribució.

Per ser diputat calia ser espanyol, seglar, major de 25 anys, cotitzar a l'Estat per qualsevol contribució directa. No cal acreditar-se amb la presentació de rebuts.

Es triarà un diputat per cada 45.000 habitants, amb un màxim de set diputats per província.

---

³³⁸ B.O.P.C., 04/08/186 i següents.

7.2 Eleccions de 1865

O'Donnell, per Reial Decret del 10 d'octubre de 1865, va dissoldre el Congrés el 13 d'octubre del mateix any. En convoca altre per reunir les Corts el 27 de desembre.

El cos electoral va passar d'uns 170.000 electors a més de 400.000 (Linz, Montero i Ruiz, 2005: 1090). Van seure al seu escó 352 diputats, la majoria d'Unió Liberal. O'Donnell convidava a participar en la lluita electoral als progressistes, però aquests, amb el manifest del 20 de novembre, van optar per seguir amb el retraïment, en contra de l'opinió de Madoz, Ruiz Zorrilla i Prim.

El partido progresista, aún con sensibles disensiones internas, parecía haber renunciado definitivamente a su reintegración al sistema; muchos de sus elementos más representativos se hallaban ya en inteligencia con los demócratas para derribar al trono [...] el día 2 de enero de 1866, a poco de abrirse las Cortes elegidas, se producía la sublevación del general Prim que, aunque frustrada, era testimonio de que los elementos más combativos del progresismo eran ya irrecuperables para el juego normal de las instituciones (Tomás y Valiente, 1996: 345).

Les Corts es van obrir el 27 de desembre de 1865. El 4 de gener ja està constituït definitivament el Congrés amb un alt percentatge de diputats admesos, 231 dels 352 electes.

El general Prim, el dia 2 de gener de 1866, es va sublevar contra el Govern O'Donnell al front de forces militars, volia entrar a Madrid i fer caure el Ministeri. No el van recolçar tots els cossos de l'exèrcit que s'havien compromés amb ell. Va fracassar i no va entrar a Madrid. Els diputats, el 8 de gener, envien un missatge a la reina donant-li el seu recolçament. Aquest esdeveniment va provocar un intens debat a les Corts. O'Donnell va canviar la política conciliadora per repressora.

Però el principal esdeveniment que faria caure el Gabinet O'Donnell va ser l'aixecament a Madrid, el 22 de juny, de sergents d'artilleria del quarter de San Gil, junt amb elements civils progressistes i demòcrates. El dia 25, el cap del Govern demana a les Corts l'autorització per suspendre les garanties constitucionals amb la presentació d'un projecte. Es debat al Congrés i s'aprova el 8 de juliol de 1866. O'Donnell va exercir una repressió duríssima amb 66 afusellaments. La reina volia prescindir d'ell i li nega el recolçament que esperava en el nomenament de senadors. O'Donnell, el dia 10 de

juliol de 1866, va dimitir i s'exilià a Biarritz. Al dia següent, Narváez torna a presidir el Govern i suspén les sessions de les Corts. Aquestes havien celebrat un total de 129 sessions.

7.2.1 Eleccions a Castelló

En el *Boletín Oficial de la Provincia* del 4 d'agost de 1865, comença a publicar-se la llei electoral de 1865 i al del dia 9, la distribució de la província en deu seccions.

TAULA XXXIX
CLASSIFICACIÓ DELS VOTS DE LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ

Any	Distri.	Ajunta.	Habitan.	Número d'electors		Total	Dipu
				Contrib.	Capacita.		
1865	1	10 secci.	267.134	5.512	774	6.286	6
	Votaren			No votaren			
	Contribu.	Capacit.	Total	Contribu.	Capacit.	Total	
1865	3.885	298	4.183	1627	476	2.103	

Font: Instituto Nacional de Estadística, *Anuario Estadístico de España, 1862-1865*

A Espanya són electors el 2,67% de la població. Va votar el 53,36% de l'electorat i el 1,42% de la població espanyola

A la província de Castelló, són electors el 2,35% de la població. Va votar el 66'46% de l'electorat i el 1,56% de la població provincial

A Castelló li corresponen sis diputats. Les eleccions es van celebrar els dies 2, 3 i 4 de desembre. El dia 8 es reuneixen a Castelló el jutge de primera instància del partit, un representant de cada secció i dos secretaris escrutadors per fer el resum general de vots:

TAULA XL
SECCIONS I DELEGATS DE LA JUNTA D'ESCRUTINI

Delegats	Seccions
Miguel Verdejo Montañana	Castelló
José Perayre	Albocàsser
Francisco Mezquita	Llucena
Francisco Javier Soto	Morella
Remigio Almela y Lafita	Nules
Joaquín Puig	Sant Mateu
Javier Chaumet	Sogorb
Julián Canós	Vila-real
Joaquín Davet	Vinaròs
Salvador Almet	Viver

Font: Archivo del Congreso de los Diputados, *Serie Documentación Electoral, Inventario General de la Serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 53, núm 14

Una vegada escrutats els vots, queden proclamats diputats:

TAULA XLI
DIPUTATS ELEGITS PER REPRESENTAR A CASTELLÓ. 1865

Diputat	Vots obtinguts	Percentatge
José Mas Salvador	2.695	64,43
Vicente Ruiz Vila	2.620	62,63
Emilio Sancho	2.582	61,73
Juan Antonio White	2.548	60,91
Enrique O'Donnell	2.544	60,82
Miguel Alegre Gil	2.465	58,93

Electors: 6.294, vots emesos: 4.183, percentatge de participació: 66,46%

Font: Archivo del Congreso de los Diputados, *Serie Documentación Electoral, Inventario General de la Serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 53, núm 14

Les Actes de cada secció van ser aprovades pel Congrés el 3 de gener de 1866.³³⁹

El castellonenc José Mas Salvador, fou admés al Congrés el dia 3 de gener i va jurar el càrrec el dia 5 del mateix mes i any. Va aportar un rebut del pagament de 28 escuts de la contribució de Castelló.

Vicente Ruiz Vila fou admés al Congrés el 3 de gener i va jurar el seu càrrec el dia 8 del mateix mes. Va nèixer a Castelló, fill del mestre soguer i hisendat, Pedro Ruiz Alcoy, pertanyent a la burgesia de la ciutat. Va estudiar la carrera de dret a la Facultat de València.

En tornar a la ciutat, va ser elegit procurador síndic de l'Ajuntament que va prendre possessió el dia 2 d'octubre de 1854, quan comença el Bienni Progressista. Pertanyia al grup moderat de la Unió Liberal i amb aquest partit va ser segon tinent alcalde de l'Ajuntament que es va elegir en acabar el Bienni, en novembre de 1856. Fou membre de la Diputació Provincial i va passar a presidir-la. Va ser diputat a Corts en la present legislatura i en la de 1869.

Es va casar amb la filla d'Antonio Caruana, destacat militar progressista que també es va passar a la Unió Liberal.

El 22 d'agost de 1873 va prendre possessió com alcalde de Castelló. En 1876 fou elegit senador per Castelló i, aleshores, junt a l'enginyer Leandro Alloza va aconseguir l'aprovació i posterior contrucció del Port de Castelló.

Va assistir a les noces del rei Alfonso XIII i la seua primera esposa, en representació de Castelló.

També va ser director administratiu, en setembre de 1886, de la sucursal del Banc d'Espanya a Castelló.

Emilio Sancho va ser admés al Congrés el 3 de gener i va jurar el càrrec el dia 4. Era, aleshores, director general del Deute Públic. Va al·legar la compatibilitat dels càrrecs i, com no es presenta cap esmena, la comissió encarregada l'aprovà.

---

³³⁹ Archivo Congreso de los Diputados, *Diputados electos y sus vicisitudes*, llibre núm 39.

El general Enrique O'Donnell, va ser admés al Congrés el 3 de gener i jurà el càrrec el dia 29. Miguel Alegre, va ser admés el 20 de febrer i prestà jurament el dia 21 del mateix mes.

Juan Antonio White és admés el 17 de febrer i jura el càrrec el mateix dia. Va nèixer a Benicarló l'any 1829. Pertanyia a una família de procedència anglesa, que va fugir a Irlanda per la persecussió que allí sofrien els catòlics. Al segle XVIII van arribar a Espanya moltes famílies irlandeses per motius comercials, quan Carles III fomenta l'entrada de capital estranger al nostre país. La majoria d'aquestes famílies es van dedicar al comerç del vi. Els White eren uns dels principals exportadors.

Tots els membres d'aquesta gran família van ocupar càrrecs importants a la ciutat i es van convertir en grans terratinents. Durant la primera guerra carlina, son pare i un oncle seu, van comandar l'exèrcit isabel·lí amb el grau de tinents coronels, per això van ser despullats de quasi tots els béns que posseïen a Benicarló.

Juan Antonio era el fill major de Manuel White White i de Dolores d'Ellisseche. Va ser regidor de l'Ajuntament de Benicarló i també el seu alcalde. Fou membre de la Diputació de Castelló pel partit de Vinaròs en 1858-1859 i seié al Congrés en aquesta legislatura de 1865-1866. Pertanyia al Partit Moderat.

A més de dedicar-se a la política, va treballar en l'empresa familiar d'exportació de vi: *Casa de comercio White y Elisseeche*, especialitzada, sobretot, a la fabricació del vi *Carlón*.

En el camp professional i polític va tenir èxit, però no en el personal. Es va casar dues vegades i no va tenir fills. Va morir molt jove, el 13 de juny de 1878, als 49 any (Constante, 2012:356-357).

Cap d'aquests diputats va tenir intervencions als debats de les Corts, només es dedicaren a votar en els assumptes que ho requerien.

Per Reial Decret del 2 d'octubre de 1866, es clausuren les Corts i el 30 de desembre es dissol el Congrés, amb 131 sessions celebrades.³⁴⁰

---

³⁴⁰ Archivo de Congreso de los Diputados, *Estadística de las Cortes y de los Ministerios 1833-1879*, Imprenta Nacional, Madrid, 1879.

7.3 Eleccions 1867

És l'últma consulta electoral que es celebra en el regnat d'Isabel II. La gran majoria de diputats eren ministerials.

La repressió de Narváez va enviar a l'exili a molts progressistes i demòcrates. Aquests van arribar a un acord a Ostende, el 16 d'agost de 1866. Aquest acord va ser revalidat a Brussel·les, el 30 de juny de 1867.

La crisi ferroviària va influir en la fallida de bancs, societats de crèdit i empreses. La situació era caòtica i es va complicar amb males collites de cereals i una gran sequera.

La revolució, sobtadament, seguia avançant. Els governants la veien venir i tornaren a suspendre les garanties constitucionals. El Govern s'atribuïa funcions pròpies de les Corts amb la consegüent desaprovació d'aquestes. Per resoldre el problema, tal com havíem assenyalat, dissol el Congrés el 30 de desembre de 1866 i fixa la reunió de les noves Corts per al dia 30 de març de 1867. Mentre les Corts restaren tancades, el Gabinet va tornar a governar mitjançant decrets, que la reina convertia en lleis, projectes relatius a la impremta, l'ordre públic, ensenyament, Ajuntaments i Diputacions.

La nova convocatòria d'eleccions era per als dies 10, 11, 12 i 13 de març. Va hi haver una retallada en el cens electoral del 4,8%. González Bravo va exercir la manipulació i les Corts van eixir de majoria moderada amb alguns neocatòlics.

El Congrés s'obri el 30 de març i el Govern, en abril, va presentar un projecte de llei a les Corts perquè el declaren lliure de la responsabilitat d'haver pres resolucions que pertanyien al poder legislatiu. Els ministres sabien ben bé que havien infringit la Constitució. Les sessions se suspenen el 13 de juliol havent-se celebrat un total de 66 sessions.

Comença una segona legislatura i es tornen a obrir les Corts el 26 de desembre de 1867. El règim estava descomposant-se, només es preocupava per presentar a les Corts projectes per aconseguir diners i subvencionar les companyies de ferrocarrils. La majoria dels diputats es dedicaven a aprovar els plans del Govern i altres, els opositors, intentaven estorvar-los.

Narváez mor el 23 d'abril de 1868 i la reina crida a governar a González Bravo. Mentre tant, les Corts segueixen assetjant el Govern i enfrontant-se els diputats ministerials amb els opositors, fins i tot els neocatòlics bloquegen les proposicions del Gabinet. Dimiteix el ministre d'Hisenda i, el 20 de maig, González Bravo suspén les sessions del Congrés. S'havien celebrat 82 sessions.³⁴¹

7.3.1 Eleccions a Castelló

La província queda dividida en les mateixes seccions de les eleccions anteriors. El governador provincial envia una cicular amb els reglaments i les lleis per la consulta electoral.³⁴²

El dia 17 de març es reuneixen a Castelló, sota la presidència del jutge de primera instància del partit, els delegats de les deu seccions de la província, per fer el resum general de vots:

TAULA XLII
SECCIONS I DELEGATS DE LA JUNTA D'ESCRUTINI

Delegats	Seccions
Miguel Verdejo Montañana	Castelló
Pedro Boix y Segarra	Albocàsser
Vicente Garcés García	Llucena
Francisco Javier Soto	Morella
Remigio Almela y Lafita	Nules
Pascual Sogues y Vaquer	Sant Mateu
Domingo Palau Gimeno	Sogorb
Antonio Batalla	Vila-real
Carlos Esparducer y Gómez	Vinaròs
Fernando Gallur y Ávila	Viver

Font: Archivo del Congreso de los Diputados, *Serie Documentación Electoral, Inventario General de la Serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 57, núm 13

³⁴¹ Archivo de Congreso de los Diputados, *Estadística de las Cortes y de los Ministerios 1833-1879*, Imprenta Nacional, Madrid, 1879.

³⁴² *B.O.P.C.*, 27/02/1867.

Una vegada fet l'escrutini dels vots, van ser proclamats diputats:

TAULA XLIII
DIPUTATS ELEGITS PER REPRESENTAR CASTELLÓ. ANY 1867

Diputat	Vots obtinguts	Percentatge
Manuel Febrer de la Torre	3.237	99,75
José Polo de Bernabé	3.209	98,89
Agustín de Perales	3.204	98,74
Mariano Valero y Soto	3.204	98,74
Nicolás Sánchez Palencia	3.203	98,70
Valentín Gil	3.202	98,67

Electors: 6.076, vots emesos: 3.245, percentatge de participació: 53,40%

Font: Archivo del Congreso de los Diputados, *Serie Documentación Electoral, Inventario General de la Serie de Credenciales, Actas Electorales y Propaganda Electoral*, lligall 57, núm 13

Les actes de tots els diputats van ser aprovades el 3 de març de 1857 i van ser admesos al Congrés el mateix dia. Tots sis van jurar el seu càrrec, el dia següent, 4 de març.

Agustín de Perales porta adjunt a la seua Acta un rebut, de Madrid, del pagament de vint-i cinc escuts en concepte de contribució industrial i de comerç per la professió d'administrador de finques. Abans havia estat intendent general de Marina.

Mariano Valero Soto paga contribució a Albacete en concepte de propietari d'un molí fariner, per un total de 22,80 escuts. Advocat de professió, apareix nomenat al Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de les illes Filipines com a advocat a Manila.

De Nicolás Sánchez de Palencia, no tenim dades. Solament sabem que va ser diputat pel partit de Xelva a la província de València. En el periòdic valencià *El Fénix*, ix una ressenya dient que va cantar al Liceu de València. Continuarem investigant per obtenir dades sobre la seua biografia.

Valentín Gil va nèixer a Guijar y Valdevacas, a la província de Segovia. Fou diputat a Corts per eixa província en les legislatures de 1854-1855 i 1869. Advocat de

professió, va ser primer comandant del Batalló de la Milícia Nacional de Segòvia. Adjunta, amb la seua documentació, un rebut com a què paga contribució territorial per un total de 55,132 escuts.

Tots els diputats, menys José Polo i Manuel Febrer, eren allò que anomenem *cuneros* que no tenien res a veure amb la província per la que eren elegits. Només ells van prendre part en els debats del Congrés.

Polo va intervenir amb discursos, fonamentalment en quatre temàtiques: La situació tan crítica per la que està passant la Hisenda, els pressupostos que presenta el Govern i la conversió del deute amortitzable, la llei electoral, l'emprestit a Ultramar i la candent qüestió del ferrocarril.

Sobre la llei electoral va presentar una proposició de llei per reformar dos articles. Assenyala que a causa de la intromissió del Govern, el Congrés estava malalt i la solució era la llibertat electoral.

Los resultados son que los diputados representan más las opiniones del Gobierno que las de los pueblos, que aquí varían las mayorías, que aparecen y desaparecen ellas, lo mismo que las notabilidades parlamentarias, con la misma facilidad que los bastidores del teatro. El resultado de todo esto es que sufre en gran manera el prestigio del Congreso.³⁴³

Quan a la situació d'Hisenda i els pressupostos, l'Estat vol adquirir 800 milions de reals i ell opina que es contraproductiu: «en el estado de penuria en que se encuentra la agricultura, la industria, la riqueza toda hoy día, España no puede pagar ese aumento» Opina que no és convenient la conversió del deute amortitzable ni el reconeixement dels cupons.³⁴⁴

Està en contra de l'emprestit ultramarí: «Yo pregunto: verificado este empréstito de Ultramar, si por desgracia se perdiera aquella provincia ultramarina, ¿quedaba obligado el Gobierno a pagar esa deuda?» (*D.S.C.*, 09/05/1868). La contestació era clara, sí.

---

³⁴³ *D.S.C.*, 03/02/1868.

³⁴⁴ En el tema de la Hisenda i els pressupostos ha intervingut en les sessions de *D.S.C.*, 05/04/, 31/05, 04/06/ i 02/07/1867 i 31/03/1868.

L'assumpte del ferrocarril, per a ell, resulta un escàndol perquè ha repercutit en la Hisenda d'una manera costosíssima: «ha resultado que el capital consumido para crear los ferrocarriles ha sido extraordinariamente superior al que debía haber costado su establecimiento».³⁴⁵

Manuel Febrer de la Torre va intervenir en dos temàtiques referents a la defensa dels pobles que ell representa.³⁴⁶ Tracta la qüestió del ferrocarril, perquè el de la línia València-Tarragona pague als propietaris dels pobles d'Alcalà de Xivert, Torreblanca, Vinaròs i Orpesa els diners que els deu per l'expropiació dels terrenys.³⁴⁷ Així mateix, passa a la comissió de peticions la de uns pobles de l'antic maestrat de Montesa perquè no es posen a la venda uns terrenys de la devesa de Vallibona per ser d'aprofitament comunal.³⁴⁸

També intervé en la discussió del projecte de llei sobre l'eficàcia o no de la guàrdia rural. Forma part de la comissió que estudia el tema i està a favor de la seua instal·lació.³⁴⁹

La causa revolucionària estava en marxa. Els generals Dulce i Serrano es van unir als progressistes i demòcrates junt amb altres caps militars. Prim, Ruiz Zorrilla i Sagasta tornen a Espanya i junt amb el brigadier Topete, firmen un manifest. Els demòcrates se subleven a San Fernando. La revolució es va estenent per tota Espanya i el 28 de setembre, s'enfronten les tropes governamentals amb les que comandava el general Serrano. Les tropes isabel·lines van sucumbir i decideixen retirar-se.

El dia 30 de setembre la reina abandona Espanya. La revolució *Gloriosa* dona pas al Sexenni Democràtic.

---

³⁴⁵ D.S.C., 16/05/1868.

³⁴⁶ D.S.C., 03, 20 i 22/05/1867 i 06/06/1868.

³⁴⁷ D.S.C., 3 i 20 /05/ i 06/06/1867 i 08/02/1868.

³⁴⁸ D.S.C., 27/01/1868.

³⁴⁹ D.S.C., 27/01/1868.

CAPÍTOL V

CANVI SOCIAL I DESENVOLUPAMENT

ECONÒMIC:

ECONOMIA I SOCIETAT A CASTELLÓ

CAPÍTOL V. CANVI SOCIAL I DESENVOLUPAMENT ECONÒMIC: ECONOMIA I SOCIETAT A CASTELLÓ

Durant el procés revolucionari burgès entre 1808 i 1874 van hi haver intenses transformacions, no solament en el marc polític i ideològic sinó, també, en l'econòmic i social. El XIX fou l'època d'expansió del capitalisme i com a conseqüència de l'aparició de grups socials nous.

Encara que la modernització d'Espanya es veu frenada per la guerra de la Independència, l'absolutisme de Ferran VII i la guerra carlina, en aquests anys s'inicia la vertebració del creixement econòmic. A partir dels anys 40, en aconseguir que les noves lleis afavorisquen el capitalisme, fins el 1852, els economistes parlen d'època daurada de l'economia espanyola. Es produeix un moviment en alça de la indústria i les finances, amb una correlació entre impuls demogràfic, creixement agrari i desenvolupament industrial.

És important l'opinió dels que visqueren en aquesta època i van deixar plasmada en obres que expliquen els processos de canvis. Per exemple per Pirala, Borrego i Valera:

«Desde la muerte de Fernando VII hasta nuestros días ha habido en España una grande y favorable transformación, de la cual podían ya advertirse los efectos al terminar la regencia y al empezar la mayor edad de doña Isabel II [...] No se puede dudar de que en España se advierte hoy este desarrollo: de que en España, desde 1833 en adelante, el acervo común de la riqueza pública ha crecido y los españoles se han hecho más ricos y prósperos, o si se quiere menos desventurados y pobres de lo que eran.³⁵⁰

Paral·lelament als canvis polítics, jurídics o educatius, el règim liberal i la burgesia de comerciants, empresaris i financers intenta consolidar unes noves relacions de producció o el que és el mateix, un sistema econòmic anomenat capitalisme que amb les idees que l'insuflen donarà com a conseqüència una societat, a l'últim terç del segle XIX, que ens permetrà parlar de modernitat i de revolució industrial, que es

---

³⁵⁰ LAFUENTE, Modesto (1890): *Historia General de España... continuada por don Juan Valera con la colaboración de don Andrés Borrego y don Antonio Pirala*, Montaner y Simón, Barcelona, vol. 22, pp. 359 i 360. Citat per Pérez Garzón, Juan Sisinio (1980): «La revolución burguesa en España. Los inicios de un debate científico, 1966-1979», en *Historiografía española contemporánea, X Coloquio de Pau*, coordinado por Manuel Tuñón de Lara, Siglo XXI, Madrid, p. 93 i 94.

desenvoluparà en el marc de les ciutats tant a Europa, Espanya, com al País Valencià. Josep Fradera adverteix dels canvis a Espanya, però també dels diferents ritmes regionals:

«El cas espanyol il·lustra prou bé les complexitats regionals de la transició cap a la societat liberal, malgrat que el mateix marc legislatiu fos, a grans trets, el mateix per a tota la península» (Fradera, 1995: 27).

La societat urbana serà la gran protagonista dels avanços moderns que seran palpables en els canvis demogràfics, en la millora de les condicions higièniques, alimentàries i sanitàries, en el degoteig continu del camp a la ciutat, en l'augment de la producció i consum, el creixement dels sectors secundari i terciari i en una major xarxa de transports, que comportarà major mobilitat de persones, idees i mercaderies.

1. CREIXEMENT ECONÒMIC

Un dels problemes fonamentals de l'economia espanyola d'aquesta època era la necessitat d'organitzar un mercat nacional. Era necessari fomentar la capacitat de compra de la població espanyola per tal de què poguera absorbir la producció d'una agricultura o la indústria que, per exemple, havia exportat molts productes a les colònies americanes i ara s'havia frenat aquest moviment comercial.

Per a la creació d'aquest mercat nacional, a més d'implicar la demanda interior, calia la liberalització de l'economia. Els poders polítics van consumir, mitjançant l'aprovació d'unes lleis, la llibertat d'exercir el comerç i la indústria i la supressió dels gremis i de duanes interiors.³⁵¹

---

³⁵¹ Vegeu TOMÁS Y VALIENTE, Francisco (1996): «La obra legislativa y el desmantelamiento del Antiguo Régimen» en *La era isabelina y el Sexenio Democrático. Historia de España*, de Menéndez Pidal, Espasa-Calpe, tomo XXXIV, Madrid.

Com molt bé assenyalen Candelaria Sáiz i Javier Vidal:

La historia económica de España en el siglo XIX es, como la historia de otras economías europeas, la búsqueda por tratar de hacer crecer la riqueza sobre la base de una nueva sociedad de carácter liberal, pero los obstáculos políticos y legales que se levantaban aquí para conseguir esos objetivos eran todavía muy grandes.

La España de fines del siglo XVIII había iniciado el proceso de transición hacia una sociedad que se preveía liberal. Sólo con un nuevo marco institucional podían enfrentarse los problemas de fondo, tanto sociales como económicos, especialmente el acceso al poder de las capas burguesas y el desplazamiento de los grupos privilegiados. Las Cortes de Cádiz diseñaron el edificio legal a partir del cual se pondrían en marcha los cambios políticos y económicos (Sáiz i Vidal, 2001: 9).

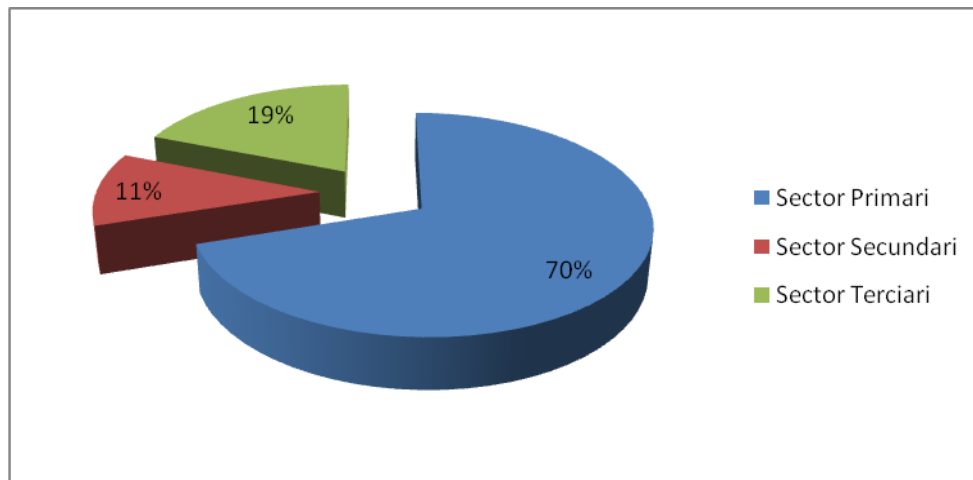
Els principals canvis econòmics que ocorreixen en un espai i un període determinat, on queden millor reflectits és en l'estructura professional de la població ocupada.

1.1 Creixement agrari i desamortització

Segons Antonio Domínguez Ortiz, el Cens realitzat en 1797, dona per tota Espanya 364.514 llauradors propietaris, 507.423 arrendataris i 805.235 jornalers. En total 1.677.172 llauradors que viuen de l'agricultura. «Una gran cantidad de labradores propietarios poseían sólo parcelas minúsculas que apenas les permitía vivir como no fuera auxiliándose con otras ocupaciones, y aún alquilándose como braceros temporales» (Domínguez, 1988: 403).

Antonio Fernández (1997: 20) ens assenyala que en 1877, el 70% de la població activa s'ocupava en el sector agrari, al voltant de 5.000.000 de persones, el 11% en la indústria i el 19% en el sector serveis.

GRÀFIC I. POBLACIÓ ACTIVA A ESPANYA 1877

Font: Elaboració pròpia a partir de FERNÁNDEZ GARCÍA, Antonio (1997): (coord.) «Introducción» en *Los fundamentos de la España liberal (1834-1900)* dins *Historia de España* de Menéndez Pidal, tomo XXXIII, Espasa-Calpe, Madrid

Existeixen dues postures sobre la modernització de la agricultura a Espanya: una defensada per Vicens Vives, Nadal i Tortella, assenyalava que l'inmobilisme agrari va ser la causa del retard econòmic global, Pel contrari les postures revisionistes representades per García Sanz, Garrabou i García Pérez, veuen l'agricultura com un sector dinàmic perquè amb la liberalització i mercantilització de la terra entrem de ple en canvis de naturalesa jurídica com per exemple l'eliminació dels drets feudals, la privatització dels béns comunals i la supressió del sistema de propietat amortitzada com a conseqüència de l'expropiació de propietats de l'església i altres institucions civils.³⁵²

La revolució liberal queda com un element fonamental i irreversible de la herència política de l'Espanya isabel·lina. Sobre la base d'un gran canvi en el règim de la propietat, especialment de la propietat agrària, es porta a terme la revolució a través d'unes quantes mesures legislatives, entre d'altres, la Reial Ordre de 6 de març de 1834 que dóna suport legítim a les ocupacions de terres ermes i de reialenc per part de particulars, el decret del 19 de febrer de 1836, que trau a la venda tots els béns que perteneixien a les congregacions religioses suprimides i els decrets del 29 de juliol de 1937 suprimint els delmes i primícies.

---

³⁵² Consulteu FERNÁNDEZ GARCÍA, Antonio (1997): (coord.) «Introducción» en *Los fundamentos de la España liberal (1834-1900)* dins *Historia de España* de Menéndez Pidal, tomo XXXIII, Espasa-Calpe, Madrid, p.20, 21, 22, 23.

Aquest conjunt de mesures legals, preses pels liberals per tal d'augmentar les terres de conreu i la producció agrària, van resultar exitoses doncs la desvinculació de les primogenitures i la venda de terres, van permetre l'ampliació de la superfície conreada, l'augment de les collites i de la producció, per fer front al creixement de les necessitats alimentàries de la població. Sobre aquest procés existia un acord entre aristòcrates i burgesos:

Todas estas medidas tenían por objeto modificar las estructuras heredadas del Antiguo Régimen, pero el sentido de los cambios provenía de un acuerdo tácito entre la aristocracia y la burguesía, que, de esta manera, tendría fácil acceso a la propiedad territorial, sacrificando los intereses del campesinado que, en muchas ocasiones, mostró violentamente su disconformidad (Barciela, González i López. 2005: 247).

El mateix opina el professor Sanz Rozalén i afirma:

El campesino con menos recursos observará como los beneficiarios de la política liberal, en detrimento de los usos comunales, serán precisamente aquellos que habían cuestionado desde hacía décadas tales aprovechamientos, serán los mismos a los que tienen que satisfacer anualmente un rédito en razón de los censos consignativos que se han impuesto, serán... liberales. Liberal, burgués, el antagonista se identificaba (Sanz Rozalén, 2001: 321).

De totes aquestes mesures, les desamortitzadores van suposar el canvi de titularitat de moltes propietats amb la possibilitat de l'extensió i l'expansió de l'agricultura i el consegüent desenvolupament econòmic.

Comença el procés jurídic pel que es nacionalitzen les propietats immobles acumulades per les anomenades *manos muertas* i la seua venda en pública subhasta per fer-les passar a propietat privada.

A Espanya hi va haver una revolució social perquè es van destruir les relacions de producció feudals per donar pas al mode de producció capitalista. Al voltant de la

revolució social és on s'inserix el procés desamortitzador i proletaritzador, que dona pas a la crua realitat de la qüestió agrària.³⁵³

La desamortització va significar un gran canvi en el règim de la propietat de la terra. Amb la repercussió en situacions socials concretes. Va propiciar l'emergència d'una burgesia agrària que va accedir al poder de l'Estat, però per una altra banda es convertí en detentadora del poder municipal. Aquesta nova classe dominant formava part de les Junes municipals i dels llistats dels majors contribuents amb la potestat d'avaluar la riquesa dels municipis. Per davall d'aquesta burgesia, queda una altra petita burgesia que sofreix l'empobriment dels municipis a causa de la desamortització.³⁵⁴

No hi ha cap dubte que la desamortització civil i eclesiàstica és un dels factors fonamentals que transforma l'estructura de la propietat i introdueix el criteri de la rendabilitat en consonància amb la mentalitat burgesa d'obtenir beneficis. La privatització de la propietat burgesa garantiria la penetració del capitalisme en les àrees rurals i reforçaria la agricultura intensiva que ja s'havia iniciat al segle XVIII. També comerciants i propietaris emfitèutes, detentors del domini útil, van augmentar el seu patrimoni amb la compra de béns desamortitzats i la redempció dels censos emfitèutics. Alguns camperols amb recursos també van comprar terres i ampliaren les seues propietats.

Los campesinos pobres no podían acudir a las subastas ni con dinero ni, menos aún, con títulos de la deuda. Por ello, las transferencias de propiedad favorecieron a los comerciantes acomodados, a los industriales, deseosos unos y otros de invertir sus ahorros en tierras por razón de seguridad y de prestigio, a los políticos i a los aristócratas.³⁵⁵

El clergat va ser el gran perjudicat al perdre propietats rurals i urbanes i, sobretot, els camperols arrendataris que no van poder accedir a la compra de terres i van tenir que

---

³⁵³ PÉREZ GARZÓN, Juan Sisinio (1980): «La revolución burguesa en España. Los inicios de un debate científico, 1966-1979», en *Historiografía española contemporánea, X Coloquio de Pau*, coordinado por Manuel Tuñón de Lara, Siglo XXI, Madrid, p. 123.

³⁵⁴ Vegeu JOVER ZAMORA, José M^a (1996): (dir.) «Prólogo» en *La era Isabelina y el Sexenio Democrático (1834-1874)* en *Historia de España* de Menéndez Pidal, tomo XXXIV, Espasa-Calpe, Madrid p. XXVI-XXVIII.

³⁵⁵ Veure *Ensayos sobre la economía española a mediados del siglo XIX*. Servicio de Estudios del Banco de España, p. 250.

vendre la seua força de treball a l'agricultura o a la indústria, proletaritzant-se , amb l'augment de les diferències socials i econòmiques en les comunitats rurals.

Van hi haver processos desamortitzadors abans de la nostra època d'estudi, per exemple en el període en què Godoy detenta el poder. Però la major activitat es va donar a partir de 1836 quan va triomfar definitivament la revolució liberal, després de la mort de Ferran VII. La incautació dels béns de l'Església es va portar endavant en dues fases, la primera va nacionalitzar el patrimoni del clergat regular per decret del 19 de febrer per iniciativa de Mendizábal i va servir per finançar la guerra carlina, per al sanejament de la Hisenda i per crear un grup de propietaris interessats en el triomf de la causa liberal. A la segona fase, per la llei del 2 de setembre de 1841, durant la regència d'Espartero, es nacionalitzen els béns del clergat secular. Les vendes s'estengueren fins 1844, en què torna al poder el Partit Moderat i les suspén.

L'Església com a institució propietària era el sector que tenia més dificultats per perllongar la seua situació hegemònica dins del nou marc polític i social. La seua resposta, doncs, havia de ser un rebuig a qualsevol canvi liberal, fos introduït pel reformisme il·lustrat o per un règim rupturista amb l'Antic Règim (Millán, 1995: 135).

La posterior llei desamortitzadora de Madoz de l'1 de maig de 1855 va traure a la venda tots els béns pertanyents a l'Estat i als municipis. Quan acaba l'any 1867, s'havien venut les tres quartes parts dels béns nacionals.

TAULA I
VALOR DELS BÉNS DESAMORTITZATS 1836-1867
(en millions de reals de velló)

Període	Clergat	Beneficència	Ajuntaments	Altres	Total
1836-1844	3.447	0	0	0	3.447
1855-1856	324	167	160	116	767
1858-1867	1.253	461	1.998	438	4.150
Total	5.024	628	2.158	554	8.364

Font: Elaboració pròpia amb dades de TORTELLA CASARES, Gabriel (1986): «La economía española, 1830-1900» en *Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo (1834-1923). Historia de España* dirigida por M. Tuñón de Lara, tomo VIII, Labor S.A, Barcelona.

L'extensió de les terres venudes s'estima en uns 10 milions d'hectàrees, el 20% del territori nacional, el 40% de la terra de conreu. Davant aquestes dades, queda clar que el canvi de propietat de la terra a mans privades va permetre l'expansió dels conreus.

Unes quantitats un poc més crescudes ens donen, per les mateixes dates, Carlos Barciela, Jesús González i Inmaculada López (2005: 292), amb un total de 8.799.672.000 reals de velló. A més ells afigen els censos i fòrums per un valor de 1.032.304.000 reals de velló, que si els sumem al valor de les finques, dona un total de 9.831.976.000 reals.

Els estudis de la desamortització donen notícies de compradors no solament comerciants, sinó d'alguns llauradors benestants. També compraven terres grups socials urbans. Es consoliden petits i mitjans propietaris, explotadors directes de la terra.

Los beneficiarios de la ley de Mendizábal no podían ser otros que los capitalistas tenedores de títulos de la deuda o capaces de comprarlos en el mercado; o, ampliando el círculo, la burguesía adinerada de provincias, que invirtió su dinero en la tierra a través de operaciones fabulosamente lucrativas concertadas al amparo de las subastas oficiales. (Tomás y Valiente, 1989: 81).

El mateix opinen aquests altres autors sobre els beneficiaris de tan fabulós alliberament de béns.

La desamortización contribuyó a fortalecer la burguesía preexistente ampliando su base territorial y acentuando su carácter terrateniente, favoreció la creación de una burguesía terrateniente y homogeneizó en sentido liberal el comportamiento económico de todos los grupos sociales propietarios de tierra, con independencia de cuál fuera su origen (Rueda, 1986: 12)

Mendizábal no mai havia amagat que intentava crear una capa de compradors interessats en recolçar el règim liberal i establir una capa de petits propietaris.

Peró a més de les causes polítiques, la desamortització també va tenir unes causes econòmiques que van ser, per una part, la demanda de terres amb augment de la productivitat, i per l'altra la situació caòtica que patia la Hisenda pública. La relació entre deute públic i desamortització és clara.

En l'Espanya del segle XVIII i part del XIX es produeix una pressió demogràfica i un augment dels preus agrícoles. Aquest creixement poblacional fou una de las causes de la demanda de terres i al mateix temps ho és de la desamortització.

Al vendre's els terrenys comunals dels pobles, es va produir un augment del camperolat sense terres, privat d'una entrada de recursos complementària als seus escassos ingressos. Alguns camperols es veuen obligats a emigrar. «Numerosos estudios han reflejado que a lo largo del XIX fue Alicante la provincia española que registró las cotas más altas de emigración a Argelia y Orán» (Gutiérrez Lloret, 1985: 27).

Mendizábal volia utilitzar el producte de les vendes de béns nacionals per solucionar el problema del deute públic:

A finales de 1833 el déficit era de 200 millones de reales, que sumados a otros 200 millones en 1834 suponen 400 millones (más de la mitad del presupuesto del Estado de un año), que, a corto plazo, no podían salir de ninguna reforma del sistema hacendístico, “de modo que no había más remedio que buscar este dinero de otra forma —y esa “otra forma” sólo podía ser un empréstito— o resignarse a perder la guerra civil (Rueda, 1986: 15).

Si important va ser la venda de les propietats rústiques, no ho va ser menys la de les urbanes. Va ser molt quantiós el nombre de finques del clergat afectades per la desamortització, ni més ni menys que 45.000 finques urbanes, que sens dubte van revolucionar el mercat urbà. D'aquestes es van vendre més de 21.000. Van ser comprades el 75 per 100 de les finques del clergat regular i el 28 per 100 de les finques urbanes del clergat secular. El valor dels béns urbans venuts aconseguix un percentatge nacional de quasi el 30 per cent del total, amb més de 1.000 milions recaptats.

Les finques del clergat regular aconseguixen 800 milions enfront de 215 milions del clero secular, destacant Madrid amb més de 200 milions i també les principals i més dinàmiques ciutats del país.

Els efectes de la desamortització de les finques urbanes en les ciutats espanyoles van ser majors que els de la desamortització dels béns rústics. Va suposar una total remodelació urbanística.³⁵⁶

Les desamortitzacions es van produir en diferents moments del segle XIX. Al País Valencià, entre 1836 i 1868, es van vendre el 68'4% de tots el béns nacionalitzats, acabant en 1895.

És important veure com va afectar la desamortització en la distribució de la riquesa, en el creixement de la producció i la major productivitat, així com també va repercutir sobre la Hisenda.

TAULA II
LA DESAMORTITZATCIÓ URBANA AL PAÍS VALENCIÀ
BÉNS DEL CLERGAT NACIONALITZATS I VENUTS FINS 1845

País Valencià	Cl. Regular Cl. Secular	Venuts	%	Valor (en mill. de reals)	% sobre el valor total dels béns urbans
Castelló	217	142	65,4	3,9	90,7
	256	24	9,3	1	47,9
València	947	655	69,2	60,1	96,5
	1.053	234	22,2	15,7	53,6
Alacant	139	123	88,5	3,1	98,3
	256	51	19,9	1,7	68,1
Total	2.868	1.229	42,8	85,6	83,3

Font: Elaboració pròpia amb dades de RUEDA HERNANZ, Germán (1986): *La desamortización de Mendizábal y Espartero en España*, Cátedra, Madrid

Segons les investigacions de Miguel Ángel Badenes, solament a la província de Castelló es van vendre 667 finques, entre 1836 i finals 1844, procedents del clergat regular, secular i Ordres Militars. Les rústiques foren més abundants que les urbanes. De les primeres se'n veneren 508 i de les urbanes 179 per un total de quasi 22 milions de reals. L'extensió conreable va estar al voltant de 1376 hectàrees, sent les de regadiu les més nombroses, les més cares i les de menor extensió.³⁵⁷

³⁵⁶ RUEDA HERNANZ, Germán (1986): *La desamortización de Mendizábal y Espartero en España*, Cátedra, Madrid, pp. 99-101.

³⁵⁷ BADENES MARTÍN, Miguel Ángel (1992) «La desamortización de Mendizábal (1836-1844)» en CHUST, M. (dir.), *Historia de Castellón*, Editorial Prensa Valenciana, València, pp.497 i 498.

Amb la llei de l'1 de maig de 1855 la desamortització general, coneguda com la de Madoz, abarcava els béns de la Beneficència, de propis, i de les Ordres Militars, i també els del clergat que no havien estat venuts.

En el primer periodo de ventas, hasta la suspensión de 17 de octubre de 1856, se vendieron en la provincia de Castellón 1.063 fincas; 47 eran urbanas y el resto rústicas. El proceso desamortizador se reanudó en 1858 y alcanzó su máxima intensidad en la década final del reinado de Isabel II (Piqueras, 1994: 163).

TAULA III
DESAMORTITZACIÓ DE MADOZ
Finques venudes a la província de Castelló 1858-1867

Procedència	Rústiques	Urbanes	Rematades en escuts	Cotització %
De l'Estat	27	74	103.233,400	143,8
Del Clergat	1.212	232	1.926.069,900	188,8
De propis	674	339	1.088.253,150	149
De Ordres Militars	?	?		
De Beneficència	284	63	543.680,900	173
D'Instrucció Pública	29	1	54.222,000	159
Total	2.226	709	3.715.459,350	171

Font: Elaboració pròpia a partir de PIQUERAS ARENAS, José A. (1994): *El carlismo latente: desposesión agraria y protesta campesina en Castellón*, Saitabi, 44, Universitat de València.

A la província de Castelló hi va haver un nivell molt baix de vendes si el comparem amb la mitjana espanyola.

Anem a centrar-nos ara en la ciutat de Castelló. És important conèixer les terres que tenia el clergat abans de les desamortitzacions.

TAULA IV
TERRES QUE PERTANYIEN AL CLERGAT DE CASTELLÓ EN 1818

Procedència	Hes.	Reg.	Secà	Marjal
Clergat de Castelló	42,63	42,13	0,50	-
Monges franciscanes de Santa Clara Castelló	35,90	34,40	1,50	-
Col·legi òrfens Castelló	32,41	24,93	7,48	-
Casa de l'Ensenyança	15,96	8,48	7,48	-
Convent Sant Agustí Castelló	15,46	-	5,98	9,47
Convent Sant Tomàs Castelló	14,46	6,98	7,48	-
Convent Predicadors València	14,46	14,46	-	-
Clergat de Sant Joan València	12,22	5,24	6,98	-
Convent del Carme d'Onda	1,99	1,99	-	-
Convent Caputxins Castelló	1,00	1,00	-	-
Bisbat de Tortosa	0,50	0,50	-	-
Convent Desert de les Palmes	0,25	-	0,25	-
Total	187,24	140,11	37,65	9,47

Font: Elaboració pròpia a partir de MARTÍ ARNÁNDIZ, Otilia (1997): *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Col·lecció universitària, Diputació de Castelló

Es tractava de terres de poca extensió, però de gran qualitat, situades en la zona de l'horta i que representaven 5'59% de la zona regada.

La desamortització dels béns del clergat regular masculí de 1836 a 1844, a la ciutat de Castelló, va estar:

TAULA V
TERRES DESAMORTITZADES SEGONS LA SEUA PROCEDÈNCIA
DES DE 1834 - 1845

Clergat regular masculí	Finques venudes			Extensió (Hectàrees)		
	Rústiques	Urbanes	Total	Regadiu	Secà	Total
Agustins	31	-	31	20,60	31,04	51,64
Caputxins	2	-	2	1,01	-	1,01
Dominics	23	9	32	6,95	27,22	34,17
Franciscans	1	-	1	0,79	-	0,79
Total remat (reals velló)	1.424.795	323.170	1.747.965			
Clergat regular femení	Finques venudes			Extensió (Hectàrees)		
	Rústiques	Urbanes	Total	Regadiu	Secà	Total
Franciscanes	34	6	40	18,52	20,96	39,48
Total remat (reals velló)	1.859.840	154.600	2.014.440			

Font: Elaboració pròpia amb dades del *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón*, de gener, maig, setembre i desembre de 1839; abril de 1842; gener, febrer, maig, agost, octubre, novembre i desembre de 1843; febrer, juny, juliol, setembre i octubre de 1844³⁵⁸

Es van vendre un total de 127'09 hes. de 1836 a 1844. Ja no li quedava molta terra per vendre al clergat regular de la capital.

Dels Butlletins Provincials que hem consultat, de 1834 a 1868, hem trobat compradors de béns del clergat secular en els dels anys 1843, 1844, 1856, 1857, 1859, 1860, 1861, 1863, 1864, 1865, 1866 i 1867; dels béns de propis i comuns, de la beneficència, d'instrucció pública, de l'hospital civil, del col·legi d'orfes de San Vicent i les redempcions de censos en els Butlletins de 1856 i de 1859 a 1867.

Només del clergat secular de Castelló es van vendre 137 propietats, d'elles 50 eren urbanes, que afegides a les afectades per la redempció de censos fan un total de 257 propietats.

Hem analitzat els compradors des de 1836 fins a 1867, el tipo de propietat que compraven, la partida del terme de Castelló on estava ubicada (en cas que fóra finca

³⁵⁸ També es troba a BADENES MARTÍN, Miguel Ángel (1982): «La venta de bienes eclesiásticos en las comarcas castellonenses. Desamortización de Mendizábal (1836-1845)», dins *Estudis Castellonencs* núm. 1, Diputació de Castelló.

rústica), la procedència i el preu del remat. El llistat és massa llarg per incloure'l, però ens hem adonat que els individus que apareixen ens són ben coneguts, un bon nombre són majors contribuents, altres han estat regidors, en fi, la majoria són membres de l'oligarquia de Castelló.

Només citarem els noms dels principals compradors, aquells que havien invertit més diners:

Pedro Gutiérrez de Otero, notari, impressor i, per descomptat, hisendat, compra quatre alqueries amb horta a les partides d'Almalafa i Villamargo de les monges Franciscanes de Castelló i dos finques d'horta dels Caputxins, una altra finca a Benadresa dels Dominics a més de sis cases a Vinaròs dels Agustins, per un valor de 596.900 reals de velló.

Ramón Huguet, comerciant i propietari, va comprar una finca de Propis, l'Estret, i dos cases a Castelló, una del col·legi d'orfes de San Vicent i una d'altra del clergat de Castelló, un hort a Rafalafena dels Caputxins i un forn de coure pa a Almassora per un valor de 466.900 reals de velló.

Francisco Moragrega, comerciant i ramader, adquireix una finca d'horta a la partida d'Almalafa de les Franciscanes, dos cases a Onda de les Franciscanes d'eixa ciutat, una masia a Benicàssim dels Dominics, una finca també a Benicàssim dels Agustins de Castelló, una casa forn a Castelló dels Congregacionistes de València, un garroferar a Vinaròs dels Agustins d'eixa ciutat i set finques d'horta a Vila-real de les Dominiques de dita ciutat. Tot li va costar 410.359 reals de velló.

Joaquín Tárrega, procurador, va adquirir sis cases a Castelló, tres de les Franciscanes, i les altres tres dels Dominics, del col·legi d'orfes de San Vicent i dels Carmelites de Vila-real, totes sis a Castelló; una alqueria en la partida de Gombau de les Franciscanes, quatre finques d'horta a Vila-real de les Dominiques i una d'altra a Vall d'Uixò de les monges de San Josep de València, tot per un total de 350.000 reals de velló.

Vicente Moros, panader i negociant, comprà tres cases a Castelló, dos del clergat de la ciutat i una dels Carmelites del Desert de les Palmes; tres finques d'horta a Castelló, una a la partida de Censal dels Dominics, una altra a la d'Almalafa de les

Franciscanes i una tercera a la de Villamargo dels Agustins; dos cases a Vila-real de les Dominiques d'eixa ciutat, tot per 275.100 reals de velló.

Bartolomé Fabregat, plater, adquireix una alqueria amb horta a la partida de Taxida de les Franciscanes i una finca d'horta a la partida de Censal dels Dominics, per un total de 275.000 reals de velló.

Salvador Tárrega, va comprar quatre finques d'horta a les partides de Gombau, de Canet, de Rafalafena i de Ramell que havien pertangut a la casa de Beneficència, a l'Hospital Civil, l'ensenyança pública i al clergat, respectivament. Va gastar 254.600 reals de velló.

José Bigné, comerciant, va comprar cinc finques d'horta a Castelló, dos d'elles en la partida de Taxida de les Franciscanes de Santa Clara, dos més en la partida de Canet, una de l'Hospital Civil i l'altra de la Casa de Beneficència i una a la partida de Cab de Canet, dels Dominics. També compra una finca d'horta a Vila-real de les monges de Santa Clara d'eixa ciutat. Tot per un total de 172.000 reals de velló.

Francisco Juan, hisendat, va comprar set finques d'horta a Almassora, sis de les quals pertanyien a les Dominiques de Vila-real i l'altra a les Franciscanes de Santa Clara, una alqueria a Almassora de les Franciscanes d'Onda i dos finques d'horta a Castelló, una en la partida de Canet dels Dominics de València i l'altra a la partida de la Plana dels Agustins de Castelló, tres finques d'horta a Vila-real, dos dels Dominics i una de les Dominiques, per un total de 166.672 reals de velló.

Vicente Ferrer, comerciant, compra dos cases a Castelló, una dels Dominics i altra del clero, una finca d'horta a la partida de Vinaxell i una de marjal a la partida de Rafalafena també dels Dominics, una masia a Onda dels Agustins de Caudiel, un garroferar a Vila-real de les Franciscanes d'Onda i dos glaciers a Bejís de la Cartoixa de Valdecris, per un total de 138.085 reals de velló.

Segueixen: Antonio Miazza, Vicente Ariño, Gaspar Tirado, José Miquel i Polo, José Juan, els germans de Cacho, José Oliver, Cristóbal Colera...En fi tots ells ja coneguts nostres.³⁵⁹

Caldria ressaltar que alguns compradors anaven en nom d'altres propietaris per cedir-los els béns comprats, actuaven com a testaferros. Algunes vegades en la informació surt el nom del que serà el receptor, però altres vegades, no.

Dels redemptors de censos, només en citaré alguns de Castelló:

TAULA VI
DESAMORTITZACIÓ DE MADOZ. REDEMPCIÓ DE CENSOS

Nom	Procedència	Capitalització (rs velló)
Raimunda Chermá vidua d'Antonio González Chermá	Caputxines de Castelló	5.647
Ajuntament de Vila-real	Clergat secular de Castelló	5.420
Vicente Ferrer Prats	Clergat secular de Castelló	5.082
Emilio Sancho, veí de València	Clergat secular de Castelló	3.263,25
Vicenta Molner	Clergat secular de Castelló	2.720,60
Francisco Moragrega	Clergat secular de Castelló	1.807
Antonio Lacombe	Clergat de Villahermosa	1694,04
Félix Forés	Clergat secular de Castelló	1694
Fosé Juan Ribes	Clergat secular de Sogorb	1.141,87
Vicente Cazador	Monges Clares de Castelló	1.129,50
Bartolomé Fabregat	Clergat secular de Castelló	1.126,50

Font: Elaboració pròpia amb dades del *Boletín Oficial de la Provincia de Castelló* de l'any 1859

Com es pot veure, la gran majoria dels censos redimits eren del clergat secular de Castelló.

---

³⁵⁹ A l'Anex XI, veure els compradors més importants de Castelló que hem trobat als *B.O.P.C.* i als suplementos.

1.2 El desenvolupament del sector agrari a Espanya i el País Valencià

Una vegada hem vist la vàlua i la quantitat de terres que han canviat de mans i que ara són de propietat privada tant a Espanya com al País Valencià i Castelló es comprén perquè es va produir l'extensió i expansió de les terres dedicades al conreu.

Tal i com diuen Garrabou i Pujol (1879: 94) «Cal recordar que fins els anys de la crisi, la superfície agrícola del País Valencià, i el de tot el conjunt de l'Estat, va augmentar notablement, ocupant terres de pastura, muntanyes i erms».

Els cereals, especialment el blat, van constituir el conreu principal de l'agricultura espanyola durant el segle XIX. Les dècades de 1830 a 1860 van estar les de major extensió del conreu blader. A l'altura de 1860 ocupava el 80% del sòl agrícola. Però, aquest avanç en la roturació de les terres va portar com a contrapartida la reculada de les activitats ramaderes.

Castella era una gran productora de blat i Catalunya una gran consumidora. De Castella, anava al port de Santander i allí embarcava amb destinació a Catalunya.

Des del decenni de 1830, altres conreus es desenvoluparen en la perifèria peninsular per l'estímul de la demanda exterior: Vinya, olivera, ametlers i cítrics.³⁶⁰

La vinya amplià la seua superfície a Andalusia occidental, Catalunya i País Valencià.

Les oliveres s'extenen per Andalusia, principalment Còrdova, Sevilla i Jaén, Catalunya, Aragó i el País Valencià.

Un dels indicadors més clars que es tenen per conèixer la capacitat de resposta d'una determinada agricultura davant el desenvolupament del capitalisme, és l'aptitud de canviar els conreus en funció del mercat.

L'aigua fou un factor clau per al creixement agrícola valencià. Ja al segle XVIII i començaments del XIX s'havia arribat a un aprofitament excel·lent de les aigües

---

³⁶⁰ Vegeu SÁIZ PASTOR, Candelaria i VIDAL OLIVARES, Javier, (2001), *El fin del Antiguo Régimen. (1808-1868). Economía*. Col·lecció Historia de España 3er Milenio, núm 23. Editorial Síntesis, Madrid, pp. 41-53.

superficials mitjançant la construcció de pous i de sínies mogudes per cavalls. Cal ressaltar l'extraordinari dinamisme dels agricultors valencians per ampliar la superfície regada.

El País Valencià s'adapta a la nova situació: l'agricultura té en compte les exigències de la demanda internacional dels països industrialitzats d'occident; també les expectatives comercials que el nou mercat intern demana són tingudes en compte pels comerciants i agricultors valencians.

Al País Valencià, a les zones on són possibles altres conreus, els cereals es veuen desplaçats.

En la conjuntura que es viu a terres valencianes hi ha un augment de la població, s'amplia la superfície conreada, afavorida per les desamortitzacions, el comerç de productes agraris i industrials també es veu beneficiat per la major demanda i es dona un estímul a la circulació de capitals i d'inversions.

La superfície de cultiu s'amplia i registra un gran dinamisme entre 1834 i 1858. Aquesta ampliació es dona a la vinya, les oliveres, els fruits de secà com les garrofes i el blat. No obstant això, cal destacar l'expansió del regadiu amb l'arròs, les llegums, les hortalisses, els fruiters i la morera que tindrà un retrocés a partir de 1857 i serà substituïda pels cítrics. Cap a 1860 va haver-hi un augment dels conreus intensius arboris. I tot això malgrat la persistència de l'arada tradicional i dels primitius instruments que s'havien utilitzat des de feia moltes centúries. Les màquines i eines més perfeccionades són un fenomen del segle XX.

Al País Valencià, la indústria sedera entra en decadència a partir de 1852. Com a productor de primera matèria, no va poder evolucionar per romandre en el mercat per les condicions de la demanda industrial. La morera és atacada per la malaltia anomenada *pebrina* i, a més, la manca de decisió del sector d'importar matèria prima en brut, va fer que aquesta indústria fóra acaparada per altres països amb preus més competitius. L'enfonsament de la morera fou degut també a la introducció d'altres conreus més rendibles: panses, cacahuet, cebes i, sobretot, l'arros, la vinya i el taronger que van prevaler a l'agricultura valenciana a la segona meitat del segle XIX i van ser, per excel·lència, els tres productes agraris valencians més comercials.

L'arròs ocupava a la província de València, en 1860, el 28'6% del regadiu amb uns alts rendiments per hectàrea.

La vinya també fou una gran protagonista de l'expansió agrària de meitat del segle XIX per la seua comercialització internacional. L'espectacular creixement de la vinya, a costa de l'olivera i la garrofera, posa de manifest la ràpida capacitat de l'agricultura valenciana per aprofitar les conjuntures favorables per a altres conreus, disminuint els cereals i es llança a una forta especialització per atendre la demanda del mercat internacional. Aquest fou un moment de prosperitat pels vins valencians per la plaga a França de l'oidium de 1852-1862 i la fil·loxera, també al país veí, des de 1868. El nostre vi també va servir per augmentar la graduació dels vins francesos.

Els cítrics valencians comencen a enlairar-se a la dècada dels anys 60, però el taronger ja comptava amb antecedents per al mercat intern, al segle XVIII, a Carcaixent, Oriola i Vila-real. Ja des de 1840 i 1850 s'inicien les exportacions des del País Valencià cap a França per l'ampliació de la superfície regada, a més, l'entrada al mercat britànic activa, a partir 1850, les plantacions valencianes.

Van ser tres les comarques valencianes que primer van adoptar el conreu del taronger: el Baix Segura, la Ribera del Xúquer i la Plana.

Durant els moments inicials del segle XVIII el Baix Segura va viure la major expansió, però aquell impuls es va interrompre amb la crisi del primer terç del vuit-cents, i quan a partir dels anys 40-50 es van obrir majors possibilitats d'exportació van ser la Plana i la Ribera les que es van posar al davant. [...] però en la dècada de 1860 la plaga de la goma va tallar el desplegament de la Plana, que començaria a recuperar posicions des dels primers anys 70; al començament del segle XX ja era la comarca valenciana amb una major superfície de tarongerar (Garrido, 2004: 82).

També l'economia valenciana continuava dedicant una atenció important als productes bàsics de consum intern. El blat i altres cereals que formaven cicle de rotació amb altres collites -com cànem, creïlles, fesols i hortalisses- no desaparegueren del tot amb la plantació de la vinya o el taronger.

La societat valenciana no fou al segle XIX dominada per una urbanització ràpida ni ràpid creixement fabril, ni de pèrdua de significat de l'agricultura, però va tenir uns mecanismes de desenvolupament: el que -a diferència d'altres països més endarrerits del seu entorn- conduí el País Valencià cap a la formació d'una agricultura dinàmica i un peculiar procés industrial (Millán, 1990: 29).

El creixement econòmic basat en l'agricultura comercial fou gradual, accelerant-se a partir de 1860-1870. No obstant, cal recordar que l'orientació de l'agricultura de regadiu valencià cap a un conreu intensiu i comercial, no era nova al País Valencià, sinó que al segle XVIII ja havia gaudit d'una significació important. L'expansió del XIX de l'agricultura comercial i del regadiu s'ha mantingut i augmentat en el temps i s'ha configurat en diversitat de productes que han destacat segons la conjuntura del moment.

Amb el fenomen roturador va evolucionar l'agricultura, però es va marginar la ramaderia. Fou un obstacle per la necessitat d'adobs i força de treball animal en l'entorn d'una producció intensiva.

L'orientació agrícola i antiramadera que caracteritza la implantació del sistema capitalista al camp espanyol, es manifesta amb molta virulència al País Valencià. Es constata una caiguda general de totes les espècies. Es conreen totes les terres que tenen un mínim de condicions i fins i tot aquelles que no en tenen. Sembrats i vinya han substituït antics terrenys de pastures. El que una part prou important de la superfície conreada al País Valencià continuara ocupada pels cereals es considerava un índex d'endarreriment i la part negativa del desenvolupament d'una agricultura d'exportació a partir de la segona meitat del segle XIX. (Garrahou, 1985: 11-24).

Amb l'ampliació de la superfície regada, ja a principis del XIX, l'agricultura valenciana augmenta la productivitat i planta cara a altres agricultures europees que li podrien fer competència. Per una part, aquest augment de la superfície irrigada seria per la demanda externa de productes, però també perquè «[...] el País Valencià mostrà una tendència clara a l'augment del regadiu, probablement perquè disposava d'unes forces socials més dinàmiques en un sentit capitalista del que s'ha cregut» (Millán, 1990: 46).

Al País Valencià, l'ampliació de l'àrea regada es va portar endavant abans de l'època de les grans construccions hidràuliques com séquies i pantans que aparegueren ja a finals del XIX. La millora en la distribució de l'aigua mitjançant l'ús de les sínies i modificacions de les ordenances ja feren possible l'ampliació del reg entre 1830 i 1860.

La intensificació de l'ús del sòl i l'increment de la productivitat només són possibles en la mesura que hi ha unes disponibilitats creixents de matèries fertilitzants. Tradicionalment els agricultors valencians sempre s'han preocupat per la utilització de matèries fertilitzants: fems, algues, adobs verds... En una data molt propera a la que Anglaterra comença a utilitzar guanos (1841) procedents dels països ultramarins, València, juntament amb Barcelona, inicia les primeres adquisicions d'aquest producte, l'any 1844. No cap dubte de què a l'etapa inicial, un percentatge molt alt es consumia al País Valencià. Castelló apareix com la província que menys fertilitzants artificials utilitza.³⁶¹ València el 67% de les importacions (Garrahou, 1985: 43-48).

Al País Valencià no estem davant d'una agricultura endarrerida, com fa ja unes dècades es va voler plantejar. «[...] tot el que divergia del model anglès de creixement agrari era considerat com símptoma d'endarreriment » (Garrido, 2004: 10).

Quan a la província de Castelló anem a fixar-nos en les dades del quadre següent:

TAULA VII
DISTRIBUCIÓ DE LA SUPERFÍCIE CONREADA A LA PROVÍNCIA
DE CASTELLÓ EN 1860.

Tipus de Conreus	Secà	Regadiu	Total hes.
Cereals i llegums	52.885	5.796	58.681
Vinya	25.438	2.005	27.443
Olivera	11.697	1 357	13.054
Fruiters	26.050	704	26.754
Hortalisses	-	1.140	1.140
Plantes industrials	-	2.800	2.800
Tubercles, arrels i bulbs	-	800	800
Farratges	-	700	700
Total hectàrees	116.070	15.302	131.372

Resum de l'ús de les terres provincials	
Total superfície conreada	131.372 hectàrees
Sense conrear: Monts, prats i pastures (67.780 públics i 386.248 privats)	454.028 hectàrees
Improductiu	82.500 hectàrees
Superfície total provincial	667.900 hectàrees

Font: Elaboració pròpia amb dades de GARRABOU, Ramón (1985): *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana (1850-1900)*, Alfons el Magnànim, València

³⁶¹ Al periòdic *El Eco de Castellón* de 12/07/ i 19/11/ de 1857 s'assenyala la utilització de guano per al conreu del cànem i en els de 16 i 20/11/1857 l'ús de sofre per les vinyes.

Els cereals i llegums ocupen el 37'9% de la terra de regadiu i el 45'5% de les de secà amb el 44'76% de la superfície total conreada.

Augmenta la superfície conreada i minva la superfície dedicada a monts, prats i pastures. Es pot comprovar que aquest augment té lloc, sobretot, en terres de secà.

La província Castelló compta amb una extraordinària activitat roturadora entre 1860 i 1886-1890. Castelló veu incrementada la superfície agrícola en un 61'5%. Amb aquesta ampliació de superfície conreable s'incrementen els cereals i els conreus arbustius i arboris. Una part de les roturacions es féu a costa del patrimoni públic de monts. El patrimoni de monts, per la desamortització civil, disminueix a Castelló en quasi 40.000 hes.

Es conrea en bancals i terrasses, en terrenys de baixa qualitat per dedicar-lo als cereals, a la vinya i a arbres que aguanten bé la sequera, com la garrofera i l'ametler. També l'olivera desapareix prou del regadiu i passa al secà. La garrofera a la província de Castelló, en 1860, ocupava 26.050 hes, alt percentatge de les terres de secà.³⁶²

Però també la superfície regada, entre 1860 i 1866, augmenta amb un increment del 43%, coincidint amb la venda dels béns de Propis i Comuns dels pobles. Els cítrics i els cereals en són els protagonistes d'aquesta ampliació. Els cereals donen majors rendiments al regadiu que al secà.

1.3 Castelló, un terme feraç amb diversitat de cultius

Ara ens toca parlar de la ciutat de Castelló i la seua situació a la Plana. La Plana és en realitat el gran delta fluvial del riu Millars i d'altres més menuts com el riu Sec de Borriol i la Rambla de la Viuda. Els sediments aportats per aquests han fertilitzat l'espai. A la vora de la mar, encara es poden trobar espais a meitat camí entre el món terrestre i el marí, com la marjalera. És lògic que l'emplaçament de la ciutat fugira dels terrenys insalubres de la marjal i buscara robar la menor quantitat possible del sòl ric de l'horta. De fet, la ciutat va anar creixent, durant molt de temps, sobretot cap a l'oest.

---

³⁶² Vegeu GARRABOU, Ramón (1985): *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana (1850-1900)*, Alfons el Magnànim, València, pp 26-59.

Castelló naix amb una orientació marcadament agrària en el contacte secà-horta al marge de les, aleshores, principals vies de comunicació (Sánchez Adell, 2006: 189).

Aquests tipus tan diferents de sòl donen lloc a distints tipus d'explotació. Sobre la Plana al·luvial, ben regada, es conreen cultius d'horta; a l'oest, al peu de les roques calcàries es donen productes de secà i prop de la mar, a la marjal, l'arròs. La línia de costa és de 10 km, baixa i arenosa.

Castelló gaudeix d'un clima benigne, un estiu calorós i un hivern suau, amb molta humitat, amb precipitacions escasses i irregulars i una elevada evaporació. Participa de les característiques climàtiques de la mar Mediterrània, segons els professors José Quereda i Vicent Ortells: «[...] determinadas por las propiedades físicas de la cubeta marina. Mar cálido, de 19° de temperatura media, a 3 km frente al Grao de Castellón, actúa como un potente termostato suavizando cualquier rigor invernal». (Quereda i Ortells, 1993: 34).

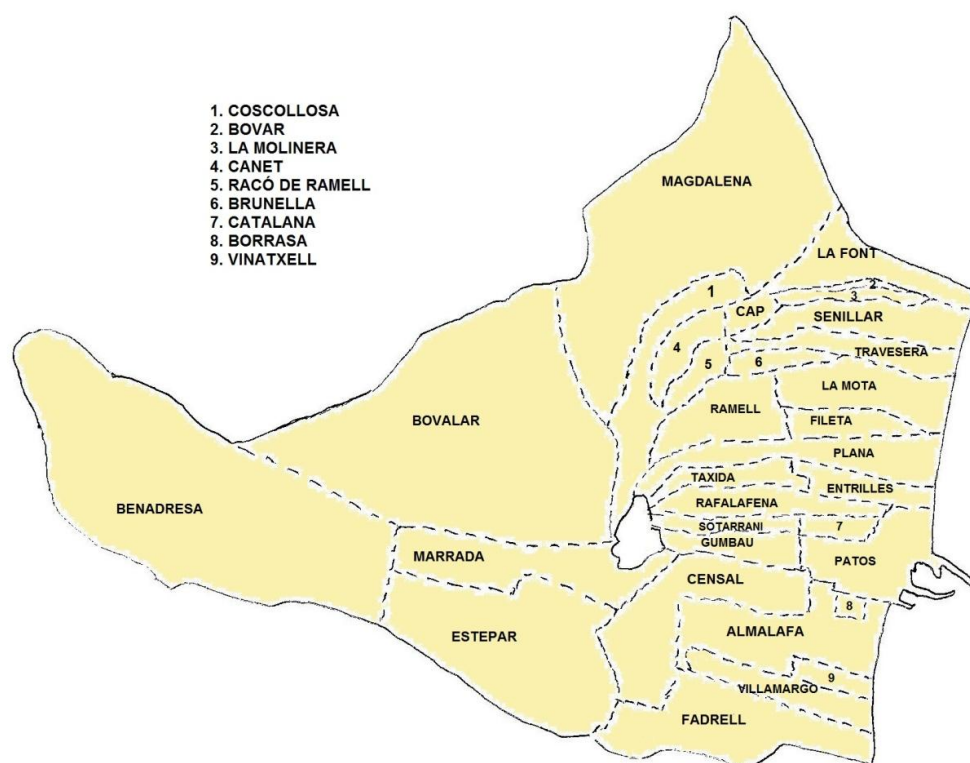
Aprofita l'aigua, principalment, del riu Millars en el seu curs baix, quan aquest ja ha rebut les aigües de la Rambla de la Viuda, encara que aquesta només porta cabdal al voltant de 20 dies a l'any. Aquesta aigua la comparteix, i molt sovint es disputa, amb altres pobles de la comarca. Interessant i complex sistema de regs que pren les aigües del riu Millars i les distribueix per totes les terres dels termes municipals que gaudeixen del dret històric d'aquest element fonamental. Els drets que els habitants tenien de l'aigua del Millars es remunta a la conquesta cristiana pel rei Jaume I, el qual la concedeix a les viles de Vila-real i Borriana (incloent una part del terme de Nules) a la marge dreta del riu i Almassora i Castelló a l'esquerra.

Molt sovint, en èpoques de sequera, amb l'escassetat d'aigua per al reg, hi havien disputes entre les viles beneficiàries del cabdal del Millars. Les aigües del riu són captades mitjançant tres assuts que les deriven a les séquies Majors. Castelló i Almassora compartien el mateix assut. D'aquest assut ix una séquia que també comparteixen les dues ciutats i que ocasiona litigis entre elles fins que arriba a un partidor d'on arranquen les corresponents séquies Majors. Castelló compta amb

jurisdicció sobre la séquia Major des del 2 d'agost de 1283, concedida pel rei Pere III. Abans era un dret senyorial.³⁶³

Així mateix cal destacar l'ullal anomenat Font del Molí, amb cabdal abundant que ix a la superfície prop de l'ermita de San Francesc per la qual cosa aquesta es coneix com San Francesc de la Font. Per la conducció de les aigües, Castelló compta amb la sèquia Major paral·lela al carrer del mateix nom, a la part est de la ciutat, i amb la Sequiota a la part oest.³⁶⁴ El Riu Sec, que té el seu naixement a la part oest del Desert de les Palmes, arriba a la ciutat describint una gran corba per l'oest i el nord, fins la marjaleria. També comptaven amb les aigües del Sequiol que entrava a la vila pel carrer Enginy, actual carrer de Vera, per al reg d'hortes i jardins interiors i l'abastiment de cisternes. Per l'abastiment dels veïns, també existien a Castelló cinc pous, que es van cegar en arribar a Castelló les aigües de la Rambla de la Viuda en 1874.

MAPA DEL TERME DE CASTELLÓ

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'Ajuntament de Castelló, Arquitectura Urbana.

³⁶³ Vegeu SÁNCHEZ ADELL, José (2006), *op.cit.*, pp. 109-112.

³⁶⁴ QUEREDA SALA, José i ORTELLS CHABRERA, Vicent (1993): *La Plana de Castelló. Estudio geográfico*, Col·lecció universitària, Diputació de Castelló, pp. 49-52.

El terme municipal de Castelló té una superfície de 10.750 hectàrees. Abans d'acabar l'Antic Règim, en 1777, es regaven a Castelló 1820 hectàrees, la superfície roturada era de 4.452 hes. Les parcel·les més nombroses a l'horta i la marjal tenien al voltant de 0'50 hes. o el que és el mateix, 6 fanecades i les de secà entre 1 i 2 hes. En 1817 es conreaven 7.792 hes. (Domingo, 1983: 31-33).

Per Otilia Martí, en 1818, a Castelló, es conreaven 5.851,59 hes. repartides entre 1.816,64 d'horta, el 31,04%, 3297'73 de secà, el 56,35% i 737,20 de marjal, el 12,60%. Predominaven la petita i mitjana explotació. La majoria eren parcel·les de més de 5 hectàrees, al secà. Les parcel·les de la marjal en la seua majoria eren menors de 2 hes.

Quasi el 30% de la superfície agrària es conreava de forma indirecta, per arrendament. També era precisa la contractació de jornalers a les finques dedicades al cultiu comercial, com el cànem, en algun moment del cicle productiu, però sobretot, a les grans parcel·les de secà. Les hectàrees de terra explotada directament eren 4.984'26 i la donada en arrendament 2.109'05 hes. Solament els propietaris forasters i l'església arrendaven totes les seues terres. Els grans propietaris locals només arrendaven les finques situades en l'horta i la marjal perquè la seua dedicació orientada al mercat necessitava mà d'obra especialitzada.³⁶⁵

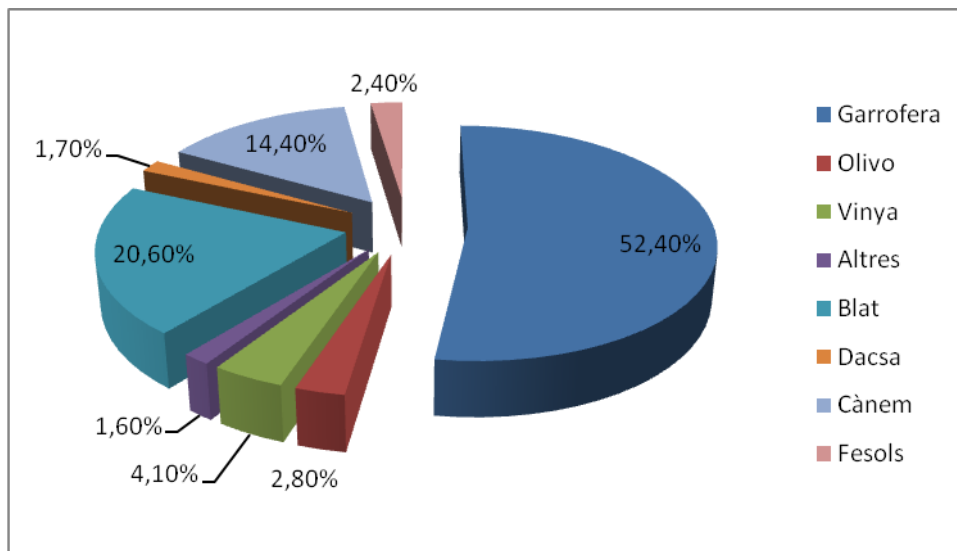
Els que arrendaven terres, molt sovint, eren petits propietaris. A la Plana, pren molta importància l'explotació directa a les parcel·les de regadiu, i al secà l'arrendament. En canvi a Castelló predomina l'explotació directa al secà. Tota aquesta renovació profunda de les terres i els conreus, es porta endavant pels canvis en la propietat de la terra.

Hi havia molta pressió pel pagament de la renda. Els propietaris i també els administradors, foren molt sovint prestamistes de gran quantitat de llauradors, uns especuladors. La propietat resulta fragmentada, de vegades, per la dificultat d'explotació directa, que portava a la cessió d'una part de la propietat al llaurador tant en el conreu de la vinya com del taronger. Conforme avancem en el temps, comencen a propietat.

---

³⁶⁵ Vegeu MARTÍ ARNÁNDIZ, Otilia (1997): *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Col·lecció universitària, Diputació de Castelló, pp. 88, 89, 192 i 197.

GRÀFIC II. CONREUS A CASTELLÓ DE LA PLANA, 1818

Font: Elaboració pròpia amb dades de MARTÍ ARNÁNDIZ, Otilia (1997): *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Col·lecció universitària, Diputació de Castelló.

Com podem veure, el principal producte era la garrofera, que es conreava al secà ocupant, pràcticament, la seua totalitat per ser un arbre de fàcil conreu i poc treball. En l'horta, predomina el cànem que feia rotació, junt als fesols, amb el blat i la dacsa. Completa la gràfica la producció d'hortalisses i fruitals, sobretot, a la marjal i el conreu de moreres en els marges de les finques.

El predomini de grans finques, sobretot, al secà, ens indica que un percentatge important de la riquesa agrària generada en les terres de millor qualitat quedava en mans dels petits i mitjans conreadors.

Una vegada consolidada la Revolució Burgesa, l'any 1851, Castelló compta amb 24.201 fanecades d'horta, 12.524 de marjal i 9.310 jornals de secà.³⁶⁶ Les parcel·les, normalment, es mesuren en fanecades i no en hectàrees, als llocs on el caràcter de l'explotació és minifundista, les finques són petites i el conreu és intensiu. Per tant, podríem dir que és la mesura unitària que caracteritza el minifundisme. Una hectàrea equival a 12 fanecades. El jornal és una mesura que s'utilitza a algunes zones d'Espanya i una hectàrea conté tres jornals. Per tant, traduïda la superfície conreada de Castelló a

³⁶⁶ A.A.CS., 06/05/1851.

hectàrees, en serien 6.183,75, el que significa el 57,53% de la superfície del terme municipal que en té 10.750. D'elles, 1.043,66 serien per la marjal, que representa el 16,73%, 2.016,75 per l'horta, el 32,61% i 3.123,33 per al secà, el 50,51%.

TAULA VIII
DISTRIBUCIÓ DE LA SUPERFÍCIE CONREADA (Hes.)

Anys	Horta	Marjal	Secà	Total
1818	1.816,64	737,20	3.297,73	5.851,59
1851	2.016,75	1.043,66	3.123,33	6.183,75
1856	1.961,71	1.037,35	4.412,87	7.411,93

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'Arxiu Històric Municipal de Castelló: *Cuaderno de riqueza de 1818, Reparto de la contribución para atender la seguridad de frutos y enseres de labranza de 1856* i *Actes de l'Ajuntament de Castelló*, sessió del 6 de maig de 1851

Només en cinc anys, en 1856, les hectàrees totals conreades a Castelló van augmentar quasi en un 20%, pujant a 7.411,93 hes. Aquest creixement ens ve a demostrar la quantitat de propietats venudes i redimides durant el Bienni, després de la paralització de la Dècada Moderada. El que va augmentar fou el secà per les roturacions i les ocupacions de terrenys erms. També podem traure la conclusió de què a Castelló encara no s'havia donat la transformació de terra de secà en regadiu perquè tal i com hem assenyalat abans, a tot el País Valencià, l'augment de les terres de regadiu es dona, sobretot a partir de la dècada del anys seixanta, per l'augment de la venda de béns de propis i comuns dels pobles en l'any 1959.

La superfície conreada de l'horta, oscil·lava poc. Dels anys del nostre estudi, va fluctuar entre el màxim de superfície conreada, 2.219 hectàrees i el mínim, amb 1.841 hectàrees. «[...] durant el segle XIX l'horta de Castelló quasi va assolir el sostre de la seua expansió potencial» (Garrido, 2004: 31).

TAULA IX
ESTRUCTURA DE L'EXPLOTACIÓ DE LA TERRA
A L'HORTA DE CASTELLÓ, 1833-1862

	Cultivadors			Fanecades cultivades		
	1818	1833	1862	1818	1833	1862
>=6	531	724	743	1.940	2.473	2.475
6-12	413	446	465	3.841	4.103	4.135
12-24	406	405	415	7.051	6.944	7.146
24-60	251	249	317	8.961	8.954	10.474
60-120	24	46	11	1.776	3.485	762
120-240	--	4	1	--	671	147
Totals	1.625	1.874	1.952	23.569	26.630	25.412

TAULA X
ESTRUCTURA DE L'EXPLOTACIÓ DE LA TERRA
A LA MARJAL DE CASTELLÓ, 1833-1862

	Cultivadors			Fanecades cultivades		
	1818	1833	1862	1818	1833	1862
>=6	814	1.113	1.300	2.808	3.525	3.891
6-12	385	398	508	3.535	3.525	4.420
12-24	161	198	244	2.747	3.187	3.965
24-60	16	49	46	532	1.622	1.353
60-120	1	4	--	74	312	--
Totals	1.377	1.762	2.98	9.696	12.271	13.629

TAULA XI
ESTRUCTURA DE L'EXPLOTACIÓ DE LA TERRA
AL SECÀ DE CASTELLÓ, 1833-1862

	Cultivadors			Fanecades cultivades		
	1818	1833	1862	1818	1833	1862
>=6	202	246	295	1.212	1.173	1.285
6-12	158	232	232	1.896	2.502	2.324
12-24	189	244	262	3.846	4.722	4.966
24-60	221	263	290	9.210	10.716	11.112
60-120	71	112	123	6.102	10.413	10.581
120-240	30	52	60	5.208	8.406	9.782
240-360	8	11	18	2.232	3.087	5.041
360-600	8	11	5	3.702	5.022	2.245
>600	3	6	6	2.334	4.848	5.717
Totals	890	1.187	1.291	35.742	50.889	53.053

Font: Elaboració pròpia amb dades de Garrido, Samuel (2004): *Cànem gentil. L'evolució de les estructures agràries a la Plana de Castelló (1750-1930)*, Ajuntament de Castelló de la Plana

Des de finals del segle XIX, veiem, per una banda, una micropropietat molt acusada, i per una altra la formació d'unes poques propietats més extenses, basades en el desenvolupament del conreu del taronger. L'atractiu que van exercir els cítrics desenvolupà una corrent d'inversions cap el taronger amb la creació de finques prou grans. Aquest fenomen va unit a la transformació de secà en regadiu. La introducció del taronger fou gradual fins que es converteix en monocultiu. A la marjal es conreen productes per al consum familiar.

Tant a l'horta com a la marjal, la forma característica de les parcel·les és la rectangular i amb sentit perpendicular a la mar. Les més grans són menys rectangulars, les menudes, resultat de subdivisions, molt més longitudinals. Les de la marjal, quasi fabricades per les persones, són les més allargades. Al secà solen ser més grans i a la marjal i l'horta més menudes.³⁶⁷

Era prou corrent l'existència de cases de camp per guardar les eines de treball i passar alguns dies d'esbarjo, al secà els masos i a la marjal les alqueries.

Terrenys de la marjal, amb les parcel·les molt estretes i allargades. Font: María Jesús Gimeno Sanfeliu (coord.) (1999): «Economía y Sociedad en el Antiguo Régimen castellonense» en *La Provincia de Castellón*, Diputació de Castelló

---

³⁶⁷ Vegeu DOMINGO PÉREZ, Concepción (1983): *La Plana de Castellón. Formación de un paisaje agrario mediterráneo*, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, Editorial Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid, pp. 203-224.

Per conèixer els principals productes que es conreen a Castelló només cal veure el que diu Pascual Madoz:

Las afueras de Castellón son deliciosas: por todas partes se observan campos cercados de moreras, y las áreas matizadas con cáñamos, maíces, trigos, alfalfas y hortalizas; se ven serpentear las aguas por varios canales que refrescan y fertilizan aquella tierra pingüe; el mar cierra el cuadro por la parte oriental, y los montes, más o menos distantes por los otros lados, todos cultivados y plantados de olivos, viñedos y algarrobo.

Las producciones: cáñamo, trigo, habichuelas, panizo, algarrobas, aceite, vino, habas y otros granos, abundantes frutos de todas clases y exquisito gusto y todo género de hortalizas muy saludables. La mayor lo es la del cáñamo, que por su fortaleza y buena calidad se extrae para toda la península ya en rama o rastrillado, siendo la mayor exportación para Cataluña y Aragón. Cuando la armada nacional se hallaba en su apogeo, el Gobierno se valía con preferencia del cáñamo para cables y demás útiles de los buques de guerra [...]. La segunda cosecha es la de algarrobas, de las que se extraen muchos miles de arrobas [...] también hay una regular cosecha de seda (Madoz, 1847: 228- 229).

Efectivament, el cànem va ser el producte principal del regadiu castellonenc. Ja fou conreat pels àrabs, i conegut des del segle XVI com un dels productes principals de l'horta de Castelló, després dels cereals i la seda.

Va tenir la seua època d'esplendor al segle XVIII perquè es dedicà, quasi exclusivament, a abastir a l'Armada Espanyola. Des d'aleshores el seu conreu pren una gran expansió i se sembra a quasi totes les explotacions de regadiu de Castelló. L'Estat controla la seua producció «que si teóricamente debía impulsar el cultivo, en la práctica significó una fiscalización y unos precios muy bajos que poco beneficiaron al desarrollo agrario de la comarca de la Plana» (Obiol, 1998: 63).

Però els enviaments a Cartagena no només es limitaven al cànem, sinó que també demanaven teixidors i filadors. Ningun treballador volia anar voluntàriament i ho havien de fer obligatòriament per sorteig. Però com només s'enviaven els malalts i poc capacitats, l'Administració va obligar el gremi a fer-ho per elecció. En obrir una nova factoria de lones a Cartagena, la pressió en la producció fou major i també la de l'enviament de personal qualificat. Calgué enviar gent de les presons entesa en l'ofici.

A l'horta de Castelló hi havia una complementarietat, per una banda es plantaven productes per l'autoconsum i per una altra un producte que es poguera comercialitzar.

Aquest era el cànem. Al segle XIX encara era el producte més important a la ciutat, però va patir una davallada en la seua comercialització per la menor demanda de l'Armada. Davant aquest descens, l'Ajuntament envià una petició al regent perquè prohibira l'entrada a Espanya de cànem estranger i en cas de què n'entrara, que es gravara amb un fort aranzel.³⁶⁸

TAULA XII
LA PRODUCCIÓ DE CÀNEM A CASTELLÓ

Anys	1748	1792	1818	1834	1890
Arroves	40.075	80.000	31.618	50.000	73.400

Fonts: Elaboració pròpia amb dades de Balbás per a 1748 i 1890; Cavanilles per a 1792 i Projecte per a 1834

D'aquestes dates, només correspon a la nostra època d'estudi la del Projecte de 1834. La collita d'aquest any fou una de les més fluïdes a causa de la caiguda dels preus. Aquest Projecte va estar confeccionat pel síndic personer de l'Ajuntament de Castelló, Francisco Ruiz, que el va presentar al Consistori en la sessió del 22 d'abril de 1834.

Castelló aportava el 38% de la producció valenciana, però el 75% de la de la Plana.

El declivi va continuar davant l'augment de la vinya, la introducció del taronger i la competència del iute. El cànem va anar desapareixent gradualment, conforme anava afermant-se el conreu de la taronja. Però, ja abans de la competència del taronger, en assentar-se la revolució burgesa, es va veure pertorbada la seua organització per satisfer els plantejaments de la classe dominant a la ciutat.

[...] a causa de la integració mundial del mercat, en el segle XIX el cànem espanyol va deixar de ser competitiu: al contrari del que havien fet amb la seda, però, els llauradors castellonencs es van resistir tot el que van poder a abandonar el seu cultiu, que des de molt prompte –abans de 1850- ja únicament podia subsistir gràcies a la protecció aranzelària (Garrido, 2004: 68).

³⁶⁸ A.A.CS., 24/05/1834, 15/12/1840 i 17/08/1841.

L'arancel proteccionista va baixar en 1865 amb la lenta desaparició del cànem. Així i tot, la collita de l'any 1866 fou bona.³⁶⁹ Davant la baixada del vi i la malaltia de la taronja, a principis del segle XX encara va donar algunes bones collites.

El cànem es plantava al febrer i es collia al juliol o agost.³⁷⁰

Com era un producte que necessitava molta aigua, i n'hi havia escassetat per la manca de pluges, les séquies anaven mig buides i l'Ajuntament va prendre mesures per tal d'evitar l'abús, com per exemple fer torns de reg. Durant el mes de maig es lleva l'aigua al blat per necessitar-la més el cànem i, a més, no es pot regar cap conreu en un interval menor de quinze dies. També ha de prendre altres mesures perquè l'aigua d'amerar el cànem és dolenta per els altres conreus, aleshores prohibeix el buidatge de les basses a qualsevol séquia.³⁷¹

L'agramaor preparant el cànem. Font: María Jesús Gimeno Sanfeliu (1999): «Economía y Sociedad en el Antiguo Régimen castellanense» en *La Provincia de Castellón*, María Jesús Gimeno Sanfeliu (coord.), Diputació de Castelló

---

³⁶⁹ *La Revista Castellonense*, 15/04 i 17/06/1866.

³⁷⁰ Per la preparació de la terra per plantar cànem vegeu GARRIDO, Samuel (2004): *Cànem gentil. L'evolució de les estructures agràries a la Plana de Castelló (1750-1930)*, Ajuntament de Castelló de la Plana, pp. 138-139.

³⁷¹ A.A.CS., 06/08/1842.

Una vegada collit el cànem, s'havien de sacsejar les garbes i, ja ben espolsades, les enfonsaven dins unes basses per poder remullar-les. Les bases solien tenir unes dimensions al voltant de 10 o 15 metres de llargària per 6 o 9 d'amplària i 3 d'altura. Rebien l'aigua de les sèquies de l'horta, on també desaiguaven mitjançant el trull.³⁷²

Després de vint o trenta dies i ben remullat i estovat, el portaven a l'era perquè s'eixugara. Quan estava ben eixut venia l'operació anomenada l'agramat. Havien de separar les fibres de millor qualitat de les més llenyoses. Una vegada ben net, s'embalava i ja estava apunt per passar a les mans dels artesans que l'havien de transformar. Moltes vegades, el mateix conreador del cànem era l'encarregat de la seua elaboració. En qualsevol cas, era un sistema agrícola d'explotació directa basat en el treball familiar (Domingo, 1983: 244). Un sector ampli de llauradors participava de la producció per la venda.

La seda va estar un producte significatiu pels pobles de la Plana. A Castelló no hi havia grans plantacions de moreres, sinó camps envoltats d'elles. La collita de la ciutat de Castelló fou, l'any 1748, de 7.940 lliures i 4 unces i per l'any 1775, segons Cavanilles, de 8.000 lliures (Balbás, 1987: 298-299).

A finals del segle XVIII, s'arrencaren bastants moreres per plantar cànem, a conseqüència dels alts preus d'aquest, i amb l'aparició de la malaltia de la pebrina, en 1854, es van arrencar les que restaven i s'aprofitaren els terrenys, que van deixar lliures, per plantar tarongers.

Com producte d'autoconsum, el blat era un conreu important del camp castellonenc. Però Castelló era deficitari, consumia més del que conreava. L'Ajuntament va prendre la decisió de prohibir la seua exportació, en canvi afavorí la importació. Aquesta norma tenia un motiu i és que els llauradors i comerciants, per l'alt preu que es pagava del blat, preferien exportar-lo. Segons notícies de l'Ajuntament, Castelló consumia 75.000 *fanegas* de blat i se'n conreaven 31.250.³⁷³ La fanega és una mesura de capacitat per les llegums, blat o altres grans, que és equivalent a 55,5 litres. Aquesta equivalència canvia d'unes zones a d'altres. A Castelló, pot ser valga 33,20

---

³⁷² Veure OBIOL MENERO, Emilio (1988): «El cultivo del cáñamo en Castelló de la Plana, durante el siglo XVIII» en *I Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Ajuntament de Nules i Diputació de Castelló, pp. 61-69.

³⁷³ A.A.CS., 14/08/1857.

litres. Representa, doncs, la producció d'entre 17.343'75 hectolitres de blat o 10.375. A l'hora de sembrar el blat i el cànem, l'Ajuntament aconsella *medianar las tierras*, la qual cosa volia dir que s'igualara, poc més o menys, la superfície dedicada ambdós conreus.³⁷⁴

De l'olivera, sabem la superfície que ocupava a tot el partit judicial de Castelló en 1888, 2.237 hes. de secà i 75 de regadiu, però ens manquen dades del terme de Castelló, i a més, de dates de la nostra època d'estudi. Cavanilles, per 1792, ens dona una collita de 4.000 arrobes i Balbás, per 1892, ens en dona 1.400.³⁷⁵

La garrofera estava estesa per tota la Plana. Ens passa el mateix que amb els altres conreus. Comptem amb dades de 1748, 37.000 arroves, i 1892, 190.000 arroves, gràcies a Balbás, i de 1795, 170.000 arroves, per Cavanilles, però cap dada de 1833 a 1868. La seua difusió es deu a què la garrofera dona poc de treball i creix en terrenys on altres conreus no haurien progressat. Era un producte d'autoconsum i també comercialitzable. El seu conreu no es deu prendre com una producció marginal perquè la riquesa d'alguns pobles de la comarca depenia de la garrofera.

La vinya, a Castelló, no va gaudir de tanta importància ni va créixer tant com a altres pobles de la comarca. Els conreus de vinya a Castelló van començar a créixer cap a 1860 i es van accelerar cap a 1880. La vinya ocupava al terme de Castelló, en 1608, quasi la mateixa quantitat de fanecades que en 1885. En 1608 es conreaven 18.063 fanecades, 11.887 en solitari i la resta junt a garroferes i oliveres i en 1885 continuava ocupant 18.000 fanecades. Això és possible perquè al llarg del segle XVII l'expansió de la garrofera es va portar endavant a costa de la vinya, que va retrocedir i tornà a recuperar-se, tal i com hem dit, a partir dels anys seixanta del segle XIX.³⁷⁶

---

³⁷⁴ A.A.CS., 11/10/1851.

³⁷⁵ BALBÁS CRUZ, Juan Antonio (1987): *El libro de la provincia de Castellón*, Caja de Ahorros de Castellón, Ed. Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid.

³⁷⁶ Consulteu GARRIDO, Samuel (2004): *Cànem gentil. L'evolució de les estructures agràries a la Plana de Castelló (1750-1930)*, Ajuntament de Castelló de la Plana, p. 47-62.

TAULA XIII PRODUCCIÓ DE VI A LA CIUTAT DE CASTELLÓ

Anys	1748	1795	1890
Hectòlitres	2.398	1.690	13.524

Font: Elaboració pròpia amb dades de Balbás per a 1748 i 1890, Cavanilles per a 1795

Altres productes agraris del camp castellonenc van ser les hortalisses i els arbres fruiters per abastir el consum familiar.

El conreu de la taronja, en plantació regular, va aparèixer al segle XVIII, però a la comarca de la Plana començà a plantar-se a principis del XIX; no obstant, no començà a adquirir veritable importància fins la seua segona meitat, multiplicant-se ràpidament a partir de 1840, en acabar la guerra carlina.

Encara que en les comarques eminentment taronjaires de Castelló i València s'entra plenament en l'expansió de la taronja pels anys 1920 a 1935, no es pot oblidar una primera etapa en la qual comença l'activitat: ens referim als anys que van de 1850 a 1890 aproximadament (Monlleó, 1984: 133).

Juan Antonio Balbás ens assenyala que al segle XVIII i el primer terç del XIX:

[...] el naranjo hallábase confundido en esta región entre los demás árboles frutales. En los años de 1825 al 30, empezaron ya a plantarse algunos huertos en Villareal, siguiendo este ejemplo Burriana y Almazora, y extendiéndose después su cultivo a los demás pueblos de la Plana [...] (Balbás, 1987: 209-210).

El mateix ens afirma A. Sanmartí: a la província de Castelló, el conreu del taronger va començar per Vila-real, d'ací passa a Almassora, Castelló i Borriana. Un poc més tard s'extén a la resta de poblacions costaneres.³⁷⁷

Cal ressaltar que, en 1845, el compte de Ripalda, futur diputat al Congrés pel districte de Nules, a la província de Castelló, va enviar uns plantons de taronger a la Societat Econòmica d'amics del País de València, de la que era soci numerari, per la

---

³⁷⁷ SANMARTÍ BESALDUCH, A. (1987): *Les exportacions vitícoles als ports de Borriana i Castelló, 1861-1915*. Centre d'Estudis de la Plana, butlletí núm. 11, pp. 65-77).

seua aclimatació a l'horta. Fou autor de diversos informes sobre agricultura i es va preocupar pels avanços d'aquesta, a més dels de la indústria i el comerç.

També, José Polo de Bernabé y Borrás, aleshores ex-diputat a Corts pel districte de Morella i futur diputat en altres legislatures, sempre per districtes de la província de Castelló, va introduir a Vila-real, en 1856, el conreu del mandariner i el va difondre per tota la zona. A la dècada dels anys seixanta, ja exportava caixes de taronja a França, Anglaterra, Alemanya i Suïssa.

A la premsa de Castelló, l'any 1859, ja apareix la notícia sobre una bona collita de taronges.³⁷⁸

En menys de cinquanta anys es va transformar l'economia i el paisatge d'extenses zones del litoral del País Valencià.

Els tarongers, com ja hem assenyalat abans, van anar expandint-se per l'horta de Castelló conforme anava retirant-se el cànem; solament a principis del segle XX substitueix a la vinya. Les primeres plantacions de taronger es feien amb peu de bergamota i més endavant es passà al peu de taronja borda o amarga perquè creixia més de pressa i era més resistent.

La seua difusió esdevé dinàmica a partir de mitjan del segle. Resulta impossible quantificar les plantacions realitzades per les poques fonts existents a l'època del treball i la seua escassa fiabilitat.

Rafael Ribés, davant la manca de fonts, suposa que:

[...] empezaría posiblemente a plantarse naranjos en las partidas de más fácil riego como lo eran Fadrell, Almalafa, Taxida y Ramell así como en la marjalería alta donde había muchas norias, pero muy paulatinamente dado el carácter poco aventurero de las gentes de por aquí (Ribés, 1989: 11).

L'única font primària de què disposem, per la ciutat de Castelló, és una acta de les sessions de l'Ajuntament de 1867, que assenyala que es conreen 84 hectàrees de

---

³⁷⁸ *El Maestrazgo*, 27/01/59

tarongers i 2 de llimeres, amb una collita de 1.025.840 kilos de taronges i 22.055 de llimes.³⁷⁹

S'enceta un període de prosperitat per l'agricultura en 1852, però que només dura un decenni, perquè desgraciadament, acaba en una crisi de subsistències l'any 1862. Pareix ser que la taronja resisteix, mal que bé, aquest embat i continua proporcionant una certa rendibilitat.

La malaltia de la *goma* va aparéixer a Almassora en 1862, extenent-se a la Plana i Sagunt. Mitjançant l'adopció de mesures enèrgiques es va lograr salvar la producció del País Valencià.

El paso desde una economía agrícola diversificada a otra basada en el monocultivo que se dio, como hemos visto, en extensas comarcas del País Valenciano, supuso un cambio radical en los sistemas tradicionales de cultivo que implica una auténtica revolución de los esquemas mentales del agricultor valenciano y representa un claro exponente de su versatilidad ante una situación económica cambiante (Abad, 1984: 31).

Però és a partir de 1880 quan es dona una veritable expansió al conreu dels tarongers. Algunes de les raons del seu augment haurien estat pel desenvolupament dels transports com el ferrocarril i el vaixell de vapor i les demandes dels mercats exteriors com els de França i Anglaterra que ens fan passar a una economia de mercat. La seua comercialització a bon preu estimula també el creixement de les plantacions.

La infraestructura agrària fou la primera afectada pels canvis a costa de grans sacrificis, portant endavant unes grans transformacions, com la dessecació de zones pantanoses properes al litoral i, l'abancament i nivelació del terreny, al secà de l'interior, per tal de plantar tarongers regats amb aigua dels pous que es perforaven sense parar.³⁸⁰

---

³⁷⁹ A.A.CS., sessió extraordinària del 16/07/1867. Aquests resultats els va publicar l'Ajuntament per l'exposició que s'anava a celebrar a París.

³⁸⁰ Per tal d'aprofundir en el conreu de la taronja, cal consultar ABAD GARCÍA, Vicente (1984): *Historia de la naranja (1781-1939)*, Comité de Gestión de la Exportación de Frutos Cítricos, València, pp. 19-31.

El creixement agrari a la província de Castelló durant la segona meitat del segle XIX no es va aconseguir per les innovacions tecnològiques, sinó per l'especialització en productes com el vi, la taronja o les hortalisses.

1.4 El sector industrial: un gran impuls en la segona meitat del segle

La lenta industrialització espanyola es deu, entre d'altres causes a la escassetat d'energia, manca d'institucions que facilitaren el crèdit, concentració de les activitats de l'Estat en l'impuls a les obres públiques i el baix nivell de renda que generava l'agricultura.

El sector secundario tomó la senda de la modernización en dos de los sectores más significativos de las primeras etapas de las revoluciones industriales: el textil algodónero y la industria metalúrgica. La ausencia de una vocación exportadora y el relativamente poco elástico mercado nacional, así como el proteccionismo de las tarifas aduaneras y la escasez de los transportes, retrasaron la modernización del sector al último tercio del siglo (Sáiz i Vidal, 2001: 11).

La industrialització va ser lenta, sí, però en començar el segle XIX, podem considerar certes activitats com industrials, aquelles que se cenyien a la primera transformació dels aliments i l'elaboració d'articles de vestir. Conforme avança el segle XIX i, sobretot al XX l'economia espanyola s'ha industrialitzat. Els decennis més dinàmics van ser els de 1850 i, sobretot, el de 1870. No hi haurà altre creixement igual fins 1920. I és que a la segona meitat del segle XIX Espanya va incorporar nova tecnologia industrial. És important ressaltar l'ocupació que genera la indústria i la productivitat.³⁸¹

En otras palabras: la segunda mitad del XIX asistió a una notabilísima incorporación de una nueva tecnología, que posibilitó que una proporción bastante estable de la población empleada generara una cantidad relativamente creciente del producto (Carreras, 2005: 361).

---

³⁸¹ Veure CARRERAS, Albert (2005): «Industria» en CARRERAS, Albert i TAFUNELL, Xavier (coords.), *Estadísticas Historicas de España*, vol I, siglos XIX y XX, Fundación B.B.V.A, 2ª Ed., Bilbao.

TAULA XIV
DADES D' INDÚSTRIA, 1850-1870

Any	Índex del P.I.B. real	Taxa de creixement interanual %	Participació de la indústria en el P.I.B. %	Participació de la indústria en l'ocupació %
1850	11,1	-	13,61	13,05
1860	16,7	4,1	15,48	13,50
1870	18,9	1,3	18,43	13,08

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de CARRERAS, Albert (2005): «Industria» en CARRERAS, Albert i TAFUNELL, Xavier (coords.), *Estadísticas Históricas de España*, vol I, siglos XIX y XX, Fundación B.B.V.A, 2ª Ed., Bilbao

Com es veu al quadre, el P.I.B. de 1850 a 1870 va passar de 13,61 a 18,43. És un creixement considerable i que és deu a l'impuls de la indústria cotonera. També és veritat que es van contraure, sobretot cap al 1860, els sectors de la llana, la seda i el lli.

Per a Gabriel Tortella, les indústries que més destaquen a Espanya són la textil cotonera i al siderúrgica «aunque no pueda decirse de ellas que protagonizaran un cambio revolucionario» (Tortella, 1986: 68). També caldria destacar la farinera, la de l'oli, la del calçat, la ceràmica, el vidre, la vinícola, la surera, les tèxtils de seda i llana i la química. La indústria tèxtil cotonera va nèixer a Catalunya, malgrat la falta de carbó i la pèrdua de gran part del mercat americà, la indústria va créixer al segle XIX, protegida per una barrera aranzelària, i abastia el mercat nacional. El procés industrial especialment destacat a Catalunya és la indústria tèxtil del cotó i la llana, ubicats, sobretot, a Tarrassa i Sabadell.

Respecte a la indústria siderúrgica, el que necessita és carbó i mineral de ferro. Espanya compta amb jaciments de ferro, però li manca combustible, per això aquesta indústria va tenir dificultats per el seu desenvolupament. La siderúrgia més potent va estar a Astúries i Biscaia. La primera estava ubicada prop dels jaciments de carbó de Mieres i Langreo, però en mans de companyies estrangeres. La de Biscaia, encara que no tenia carbó tenia abundància de mineral de ferro, aleshores l'importava d'Anglaterra i amb els mateixos vaixells exportava allí el ferro.

La indústria vinícola comptava amb dues zones exportadores, Andalusia i Catalunya. La surera, es trobava a Girona i es va especialitzar en taps de suro, sent un complement de la vinícola. La llana es treballava principalment a Castella la Vella i a Catalunya, sent aquesta última la que es modernitza, convertint-se en un centre important. La indústria sedera és tradicional a València i Múrcia, però amb la seua decadència, es concentra a Barcelona.³⁸²

La industrialització europea fou un procés protagonitzat no tant pel conjunt de determinats Estats com per la capacitat de transformació d'algunes economies regionals. L'economia valenciana formava part d'una Espanya que, encara que endarrerida, comptava amb nuclis industrials com Catalunya, des de finals del segle XVIII i el País Basc des de finals del XIX (Millán, 1990: 52 i 53).

Al segle XVIII la indústria sedera estava molt desenvolupada. En començar el segle XIX es produeix l'expansió de la indústria sedera a diverses ciutats del País Valencià, com per exemple a Castelló. Es comptava amb abundant primera matèria i la ciutat de València esdevé un important nucli industrial. Bona part dels fabricants procedien del grup de l'artesanat urbà que no ampliava el capital productiu sinó que controlava la primera matèria i el comerç dels teixits i també s'ocupaven d'altres activitats econòmiques. El negoci de la seda comença les seues dificultats a primers del segle XVIII, i al XIX s'accentua augmentada per la malaltia de la pebrina que va afectar els cucs de seda des de 1854, i també per la competència de la seda estrangera.

Però els anys de bonança havien donat lloc a una important acumulació de capital i concentració de mà d'obra, sobretot a València. Aquesta acumulació de capital excedent dona pas a l'adquisició de terra. No obstant això, la burgesia valenciana no només inverteix en terres sinó també en la construcció del ferrocarril.

---

³⁸² Vegeu TORTELLA CASARES, Gabriel (1986): «La economía española, 1830-1900» en *Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo (1834-1923)*. *Historia de España* dirigida por M. Tuñón de Lara, tomo VIII, Labor S.A, Barcelona, pp. 67-87.

En 1846 es crea la *Sociedad Valenciana de Fomento*, i en 1858 la *Sociedad de Crédito Valenciano*, amb una sucursal a Alcoi. Estem parlant de l'època daurada del capitalisme financer que es va donar entre 1840 i 1860. La crisi 1866 afectà les institucions de crèdit i a l'enfonsament de banca autòctona.³⁸³

Va hi haver un fort enlairament a les comarques del sud, amb l'elaboració de l'espert i la fabricació d'espardenyes a Elx o la fabricació de sabates a Elda.

La indústria tèxtil té la ubicació a les terres interiors del País Valencià amb la fabricació de draps i mantes de mitjana qualitat a Enguera, Ontinyent i Alcoi.

La indústria alcoiana, consolidada entre els segles XVIII i XIX, va tenir capacitat per transformar-se i mantenir-se en unes condicions de competència molt difícils. Amb fortes inversions al primer terç del segle XIX; a mitjan del segle el sistema fabril estava ja ben assentat. Teixits de llana amb mà d'obra barata i de més baixa qualitat que els teixits de llana catalans sofreixen gran competència, tant de la indústria catalana com de l'exterior. També la indústria paperera va ser important a Alcoi, amb producció de paper de baixa qualitat com per exemple el de fumar o embolicar taronges.

No hem d'oblidar la fabricació de ceràmica tan arrelada a Manises, Onda o l'Alcora. L'agricultura comercial va necessitar una indústria auxiliar com indústria de fusta per fabricació de caixes per l'exportació de la taronja, la construcció de bombes per al reg. Es posen les bases al segle XIX i en començar el segle XX el País Valencià esdevé la tercera regió industrial d'Espanya, després de Catalunya i el País Basc. (Millán, 1990: 62, 63 i 64 i 65).

---

³⁸³ Vegeu MILLÁN y GARCÍA-VARELA, Jesús (1990): «L'economia i la societat valencianes, 1830-1914. Les transformacions d'un capitalisme perifèric» en RUIZ TORRES, P. (coord.), *Història del País Valencià, Època Contemporània*, vol. V, Edicions 62, Barcelona, pp. 53-59. L'autor fa un estudi molt profund de les transformacions de l'economia valenciana.

Castelló havia estat un centre artesanal destinat a complir un ventall d'exigències i necessitats, tant dels habitants de la ciutat com de la població dels voltants. Podem dir que a mitjan segle XIX la indústria, encara que domèstica, es trobava ben arrelada com a activitat complementària. El seu origen està en l'artesanía i la transformació de productes agrícoles i ramaders. La fabricació d'una sèrie d'eines d'ús quotidià van donar nom a alguns dels carrers com Calderers, Sabaters, Teneries...

La indústria local per excel·lència es basava en l'elaboració del cànem. La seua manufactura ocupava a 3.000 persones que, una vegada filat, fabricaven tota mena de cordells, cordes, sogues, llibants per als vaixells i *aixereta* per a fer soles d'espardenyes.

Madoz ho descriu així:

No deja de notarse algún movimiento en la industria fabril [...]. La más importante es las cuerdas y demás productos del cáñamo, en que se ocupan unas 600 personas para las operaciones de hilar y rastrillar. Existen también 300 telares, donde se fabrican lienzos ordinarios, lonas y gergas, una fábrica de tejidos de algodón, 3 de aguardiente, una de curtidos de badanas, otra de azulejos, 4 de ladrillos y tejas, 5 de fideos o pastas, una de jabón blando, 3 de armas, 9 talleres para hacer carros, un molino de papel de estraza, 14 harineros y 8 almazaras o prensas de aceite (Madoz, 1847: 229).

La indústria del cànem estava vinculada a la Reial Armada amb l'obligació de vendre a la Corona al preu que aquesta establira i les porcions de cànem que sol·licitara.

L'organització de la producció artesanal d'aquesta activitat es caracteritzava pel predomini de petits tallers familiars ubicats, la majoria de les vegades, dins la pròpia vivenda. A Castelló, els principals oficis relacionats amb l'elaboració del cànem eren els teixidors, els corders i els espardenyers.

TAULA XV
AGREMIATS AL SECTOR DEL CÀNEM DES DE 1833 a 1845

Anys	Teixidors	Soguers	Espardenyers	Total
1833	132	71	39	242
1834	139	90	56	274
1835	130(+24)	80	48	258(+24)
1844	131	85	45	261
1845	115	85	51	251

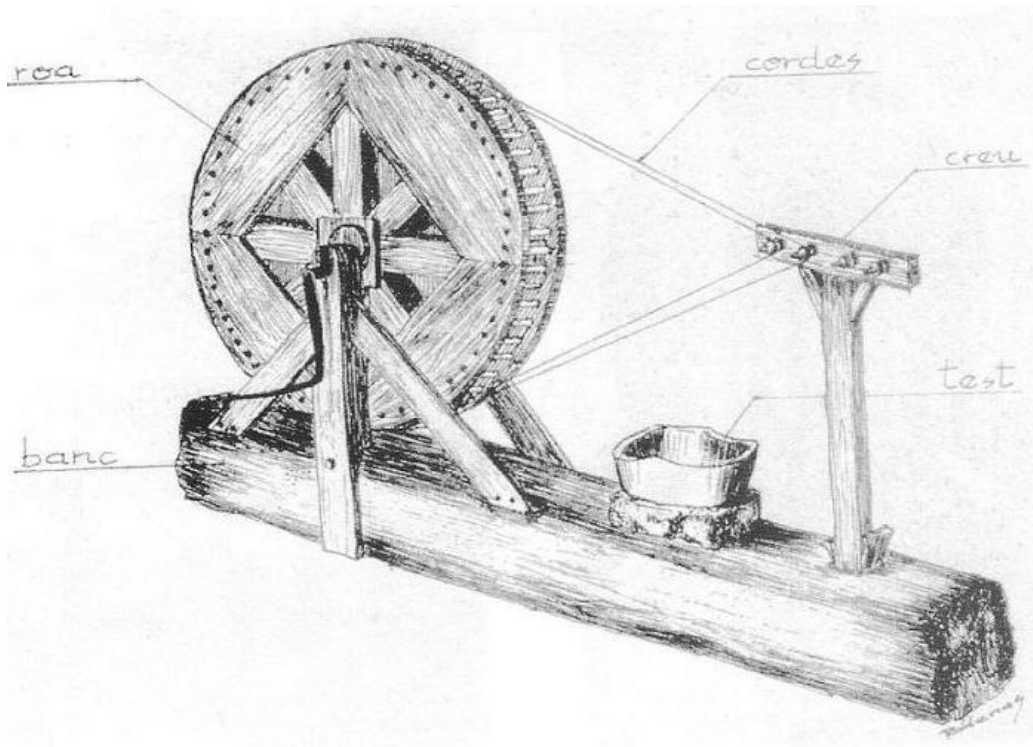
Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de SANZ ROZALÉN, Vicente (1995): *D'artesans a proletaris. La manufactura del cànem a Castelló (1732-1843)*, Col·lecció universitària, Diputació de Castelló

Com els corders o filadors necessitaven grans espais per la preparació del cànem, ocupaven alguns carrers de la ciutat per treballar-lo. Les cases dels corders tenien al pis de dalt una cambra per emmagatzemar el cànem. Una vegada embalades les fibres, mitjançant una politja, les pujaven per la façana al pis de dalt. Aquest havia de tenir una gran finestra o balcó perquè havien de cabre les bales. La cambra anomenada obrador, estava prou aïllada del pis de baix perquè el tractament del cànem produïa molta polseguera. Per accedir a l'obrador, hi havia al final de l'escala una trapa per al tancament hermètic i l'aïllament de la resta de la casa. Així ho conta Emilio Obiol:

[...] sin duda alguna fue el espacio urbano el más condicionado por la actividad. Las fases de *engarbar*, *empavellonar*, *agramar* y *pentinar*, tenían como escenario las calles y la periferia más inmediata de la ciudad. No hemos de olvidar que el trabajo de los sogueros se caracterizaba por la necesidad de disponer de un amplio espacio, destinado a extender en largas *sendes* sus materias primas encabezadas por una rueda donde la fibra resultante se modelaba voluntariamente (Obiol, 1988: 70).

Per treballar el cànem i no ocupar els carrers es van dedicar uns espais propis per a què els corders pogueren manipular-lo. A Castelló, el gremi dels corders demana a l'Ajuntament unes eres que hi havia a prop del raval del Calvari per concentrar allí tota la manufactura del cànem. El Consistori els va proveir de 13.613 metres quadrats, l'anomenat *Huerto Sogueros*. Malgrat aquesta cessió, els corders seguien treballant als carrers i al voltant de les muralles, produint-se les queixes del veïns per les molèsties que causaven per la pols i els embossos dels carrers. Açò dóna una idea del gran nombre de manufacturadors del cànem a Castelló. Aquest hort va quedar com a propietat del gremi.

Per filar el cànem s'utilitzava la roda de menar, que havia de disposar d'uns trenta metres de longitud de terreny, l'anomenada senda, i del rastell, per pentinar la fibra. El *menaoret* accionava la manovella de la roda i el filador, que portava creuades a l'esquena les madeixes de la fibra, caminava enrere i feia passar el fil pel rastell. Es feia aquesta operació tres vegades i aquests tres fils es retorcién i formaven les cordes. També es filaven maromes i cordes grosses.

Font: Rafael Ribés Pla (1998): *El cànem i Castelló*, Col·lecció Monografies del Museu Etnològic Castellonenc, Ajuntament de Castelló

Els corders o filadors havien de treballar quatre anys d'aprenent i dos més com oficials si volien arribar a la categoria de mestre.

Els corders utilitzen el cànem per la fabricació de cordes, cordells i tot tipus de filat. Aquests s'utilitzaven en l'agricultura per el transport de mercaderies en carros, però també per la mar s'usaven articles de cànem per aparells de pesca, velam, a més del cànem de pitjor qualitat que servia per carenar els vaixells. Compraven la primera matèria a la llotja.

Una de les indústries del cànem fou l'espardenyera, que ocupava del 25 al 30% de la producció.

Un terç de les fibres obtingudes, les de més baixa qualitat, s'usava per fabricar l'*aixereta*, que consisteix en una trena de cànem teixida a mà per les dones. Aquest tirabuixó es lliurava als *soleros*, que asseguts als seus bancs, modulaven les soles donant més o menys voltes a la trena i les cosien amb llargues agulles per unir-les. Una vegada cosides, les tornaven a les dones que els afegien dos peces de lona, la careta i la talonera i també les cintes per fixar l'espardenya al peu i enrotllar-les a les cames.³⁸⁴

El 7 de febrer de 1834, al *Boletín Oficial de la Provincia* núm. 46, apareix un Reial Decret del 20 de gener, on se suprimeixen les funcions dels gremis, per respectar-se la llibertat d'indústria. Des d'aleshores, la seua tasca es reduïa al manteniment dels socors mutus.

Junt a aquests petits tallers familiars, van apareixent nous tallers que tenen personal contractat. Alguns mestres soguers, com el ja conegut Ramón Huguet.³⁸⁵ o un altre com Pedro Ruiz Alcoy, poden contractar altres artesans perquè treballen per a ells.³⁸⁶

Aquests dos mestres soguers són, entre d'altres, uns dels que s'enriqueixen i esdevenen comerciants i hisendats i ocupen els primers llocs en els llistats de majors contribuents

Abans, els artesans compraven directament el gènere als llauradors, però amb l'aparició dels intermediaris, l'artesà perd una part del control sobre el procés de producció. Aquests mateixos mestres soguers nomenats abans junt a altres significats de la ciutat, també fan, de vegades, de comerciants, proporcionant la matèria primera a altres artesans:

---

³⁸⁴ Per completar la indústria del cànem consulteu Ribés Pla, Rafael (1998): *El cànem i Castelló*, Col·lecció Monografies del Museu Etnològic Castellonenc, Ajuntament de Castelló, pp 35-47

³⁸⁵ Al periòdic *El Eco de Castellón* 10/09/1857 apareix la notícia que aquest mestre soguer ha rebut una remesa de cànem dient que era del País i era estranger.

³⁸⁶ Veure SANZ ROZALÉN, Vicente (1995): *D'artesans a proletaris. La manufactura del cànem a Castelló (1732-1843)*, Col·lecció universitària, Diputació de Castelló, pp. 97-104. Es tracta d'un exhaustiu treball que caldria consultar per tal d'aprofundir en el tema.

En 1821, de los 73 maestros de este oficio de la ciudad de Castelló únicamente 17 contratan dos o más oficiales, 15 maestros pagaban a uno, y los 41 restantes reclutaban la mano de obra necesaria entre los miembros de la propia familia. [...] La intervención de la figura de un comerciante entre el proceso de producción y el de consumo suponía la pérdida de la independencia formal de los artesanos. [...] Sobre todo desde 1833 cuando se decreta la libertad de industria, serán estos artesanos y comerciantes acomodados los que estarán en mejor posición para hacerse con el control de todo el proceso productivo (Sanz, 1992: 478-480).

L'artesanía del cànem entra en recessió per la competència de la màquina de vapor que ja no necessita cordes per els vaixells i també per l'aparició del taronger que prompte el substituirà a les hortes de Castelló. A més, l'elaboració d'espardenyes anirà substituint-se, encara que lentament, per la de sabates.

Molt prompte el sector de la taronja impulsarà noves activitats industrials com l'elaboració de caixes de fusta o de maquinària per als magatzems. Al respecte, Rosa Monlleó assenyala:

És un fenomen tan determinant en totes les estructures del País Valencià, que molts estudiosos s'han plantejat si aquest «boom» taronjaire fou un dels factors que desviaren les inversions industrials envers les agrícoles. A hores d'ara es baralla una altra hipòtesi prou contrària: el creixement agrícola seria la raó prèvia i bàsica per a desenvolupar la indústria, donat que la implantació d'aquella suposava una forta comanda de productes industrials, tant per les activitats complementàries que derivarien dels sectors taronjaires, com pel consum, car la divisió del treball era cada vegada més acusada (Monlleó, 1984: 133).

Seguint amb la indústria, Madoz havia assenyalat que a la ciutat hi havia fàbriques d'aiguardent, de taulellets i almàsseres i molins fariners. Doncs aquests eren:

TAULA XVI
MOLINS FARINERS AL TERME DE CASTELLÓ

Nom	Núm. de <i>Fanegas</i> que molen al any	Partida del terme
Soterrani	3.640	Soterrani
Babiloni	3.640	Fadrell
Gombau	5.000	Gumbau
Toll	500	Intramurs
Segura	100	Taxida
Darrer	700	Ramell
Barranc	10.000	Barranc d'Almassora
Ortells	600	Almalafa
Del Mig	4.380	Ramell
Cervera	6.000	Camí fondo
Roder	3.000	Intramurs
Primer	4.000	Taxida
Casalduch	7.100	Censal

Font: Elaboració pròpia a partir d'una recopilació de dades del facsimil *Datos estadísticos relativos a la provincia de Castellón de la Plana reunidos durante el gobierno del Sr.D. Ramón de Campoamor*, existent a la Diputació de Castelló

1.5 Expansió comercial i revolució dels transports

La trajectòria d'Espanya ha estat inclinada al proteccionisme des de l'època colonial. Però no l'abandona i, una vegada ja ben endinsat el segle XIX, existia la prohibició d'importar molts productes i, altres que sí es podien importar, restaven gravats amb uns aranzels desorbitats.

Espanya exporta, sobretot matèries primeres i productes agraris. Amb la independència de les colònies americanes, França i Anglaterra, per la seua forta industrialització, supleixen, en una gran part, el comerç exterior.

A partir dels anys 60, augmenta el dèficit comercial pel creixement de la indústria espanyola, que suposa la importació de material ferroviari, de matèries primeres industrials com el cotó en floca i el carbó.

Per Josep Mª Fradera parlar de comerç espanyol amb Amèrica significa parlar de comerç català per la vinculació comparativament més estreta de Barcelona o Catalunya al comerç americà que el conjunt espanyol.

Des dels anys 30 ens trobem davant d'una economia industrial, on aquesta activitat és l'element motriu clau de la regional... La sortida dels productes manufacturats no ha estat, solament, el comerç exterior, sinó el mercat interior espanyol. Entre les guerres napoleòniques i el 1820 funcionà una estreta connexió entre els retorns del comerç colonial i la seua reexportació vers els mercats mediterranis, des de Marsella fins a Odessa i Alexandria, com a contrapartida els grans i cereals d'aquesta procedència arribaren a Barcelona o Tarragona. El comerç colonial i el desenvolupament del mercat interior no eren elements antitètics, sinó tot el contrari (Fradera, 1986: 112-117).

Hi ha hagut una transformació profunda de la naturalesa comercial amb Amèrica i del conjunt de les relacions exteriors. A partir d'aquesta data, hi ha continuïtat dels intercanvis comercials per part de Catalunya d'una manera encoberta. Recorreix a les marines estrangeres, principalment l'anglesa i també amb embarcacions catalanes sota pavelló estranger, sobretot rus, sard o napolità. El producte més necessari per Catalunya era el cotó en floca.

Els manufacturats catalans eren venuts en el mercat peninsular, que els pagava amb productes alimentaris agraris i amb matèries primeres.

La matèria primera s'havia d'importar. Entre l'any 1834 i el 1868, el cotó en floca que es va importar pel port de Barcelona fou de 85.799 quintals (Tortella, 1986: 60). Així mateix exportaven teixits de cotó.

Per Josep Fontana, la pèrdua de les colònies d'Amèrica continental, va afectar directament els diversos sectors productius del país i que, pel que fa a les zones més lligades al comerç colonial com Cadis, Màlaga, Sevilla, Barcelona, Santander, la Corunya i els seus respectius hinterlands, encara que es comerciava amb Anglaterra i França, la pèrdua havia de ser més del 5 al 8% (Fontana, 1986: 100).

Per a Leandro Pérez de la Escosura:

La desaparición de la mayor parte del Imperio colonial significó una contracción ostensible del comercio exterior y una drástica disminución de su peso en el conjunto de la economía [...]. La estructura del comercio exterior que se había mantenido inalterada por espacio de tres siglos y se basaba en un cierto equilibrio entre productos primarios y manufacturas en las exportaciones con destino a Europa y las colonias, respectivamente, fue modificada radicalmente a partir de la independencia colonial con el predominio de las materias primas y los productos alimentarios destinados a los mercados de Europa occidental (Prados de la Escosura, 1982: 173-174).

La pèrdua de les colònies americanes va significar la caiguda d'un 66% de les exportacions de manufactures, però, gràcies a l'augment del consum de productes agraris i minerals a Europa occidental, va permetre als productes del camp espanyol compensar la pèrdua dels mercats americans i augmentar les seues exportacions.

TAULA XVII
PRINCIPALS PRODUCTES EXPORTATS PER ESPANYA EN 1835 i 1846-1849

Mercaderies	Milers de reals	
	1835	1846-1849
Vi	35.822	115.812
Oli d'oliva	5.619	36.837
Mercuri	15.578	35.548
Plom	21.832	34.541
Panses	17.161	29.635
Llana rentada	32.797	25.689
Farina de blat	11.088	25.682
Suro, tapons	2.926	16.960
Aiguardent	14.511	11.630
Blat	1.128	11.475

TAULA XVIII
PRINCIPALS PAÏSOS RECEPTORS EN 1835 i 1846-1849

Països	Milions de reals	
	1835	1846-1849
Anglaterra	68,5	161,9
França	58,5	122,4
Cuba	43,1	84,7
Repúbliques hispanoamericanes	6,6	31,1
Estats Units	18,5	23,0
Portugal	5,8	10,1
Àfrica del Nord	0,8	10,0
Itàlia	7,0	8,3
Alemanya	3,7	7,7
Brasil	8,6	4,9

TAULA XIX
PRINCIPALS PRODUCTES IMPORTATS PER ESPANYA EN 1835 I 1846-1849

Mercaderies	Milions de rals	
	1835	1846-1849
Teixits de cotó	113.430	144.416
Sucre	40.411	86.104
Teixits de llana	33.476	73.614
Cotó en floca	13.375	66.206
Cacau	41.779	56.947
Bacallà	20.783	51.196
Cuir	14.504	34.657
Lli i cànem, filat	1.680	32.006
Teixits de seda	24.530	28.710
Ferro i acer, manufactura	7.176	19.933

TAULA XX
PRINCIPALS PAÏSOS PROVEÏDORS EN 1835 I 1846-1849

Països	Milions de rals	
	1835	1846-1849
França	162,6	267,0
Gran Bretanya	151,1	150,0
Cuba	60,3	121,2
Repúbliques hispanoamericanes	5,7	62,0
Estats Units	9,3	33,1
Colònies europees en Amèrica	--	26,5
Suècia	5,5	24,6
Puerto Rico	18,1	17,8
Itàlia	9,9	9,5
Alemanya	10,2	8,5

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de PRADOS DE LA ESCOSURA, Leandro (1982): «Comercio exterior y cambio económico en España (1792-1849)» en *La economía española al final del Antiguo Régimen III*, Comercio y Colonias, Alianza Editorial, Madrid.

La majoria dels productes exportats són agraris i minerals que porten en si mateixos un valor afegit derivat de la seua transformació industrial.

L'oli d'oliva i la farina van principalment al mercat colonial, especialment Cuba. El mercuri i el plom el seu destí era Gran Bretanya i França. El principal destinatari del vi i les panses era Gran Bretanya.

França, Gran Bretanya i Cuba coincideixen tant amb els productes que ens exporten com els que ens importen, encara que Cuba es troba a distància de França i

Gran Bretanya. Les importacions efectuades dels dos primers països suposen al voltant del 60% que junt amb Cuba, suposa el 75% del total del valor de les importacions.³⁸⁷

Els vins de Jerez són molt demanats per Gran Bretanya. Els vins valencians, l'aiguardent i les panses s'exporten a Itàlia, França, i Alemanya i Catalunya envia els seus vins a Estats Units.

Per Castelló, Pascual Madoz diu:

Careciendo de un buen puerto que pudiera facilitar grandes operaciones mercantiles, solo se concreta su movimiento a la importación y exportación de algunos efectos y frutos. [...] Cuenta con 21 tiendas de ropa, 2 de quincalla, una perfumería, 2 de especiería y droguería, 70 de abacería, una ferretería y 2 platerías» (Madoz, 1847: 229).

TAULA XXI COMERÇ AL PORT DEL GRAU DE CASTELLÓ

Anys	Cabotatge de entrada mercaderies en reals de velló			
	del Reino	de América	del Extranjero	TOTAL
1843	838.979	364.511	195.167	1.398.657
1844	1.097.521	235.193	520.961	1.398.657
TOTAL	1.936.500	599.704	716.128	3.252.322

Anys	Cabotatge de eixida mercaderies en reals de velló			
	del Reino	de América	del Extranjero	TOTAL
1843	1.258.445	--	4.802	1.263.247
1844	1.382.987	--	--	1.382.987
TOTAL	2.641.432	--	4.802	2.646,234

Font: MADOZ, Pascual (1847): *Diccionario Geográfico Estadístico Histórico de España y sus posesiones en ultramar*, tomo VI, Madrid

³⁸⁷ PRADOS DE LA ESCOSURA, Leandro (1982): «Comercio exterior i cambio económico en España (1792-1849)» en *La economía española al final del Antiguo Régimen III. Comercio y Colonias*, Alianza Editorial, Madrid, pp.173-221. L'autor fa una anàlisi minuciosa sobre el comerç exterior espanyol, comparant el vigent d'abans de la pèrdua de les colònies continentals americanes amb el posterior que va perdurar al llarg del segle XIX.

Importa principalment d'Espanya: alcohol, cotó, farina, taulells, blat. Del estranger: acer, abadexó, llana. D'Amèrica sucre, cacao, cafè, canyella.

Exporta a Espanya: quitrà, alls, cànem, garrofes, mantes, paper, seda en floc. A l'estranger: dogues, garrofes, vi, fruites i hortalisses. (Pascual Madoz, 1847: 230).

El port de Castelló estava habilitat amb duana al igual que els de Benicarló Vinaròs i Borriana.

Espanya va exportar a l'illa de Cuba al voltant de 3.000 quintals de cànem per l'any 1849, sent una part important de Castelló. També hi havien intercanvis interpeninsulars mitjançant contactes establerts per alguns soguers de la ciutat.³⁸⁸

A més a més, Castelló va comerciar amb el vi, encara que a petita escala, a través del port desembarcador del Grau. Aproximava la capital i els principals nuclis urbans i exportava els excedents a França i Amèrica. Els ports de Benicarló i Vinaròs eren els que exportaven major quantitat de vi, seguits dels de Castelló i Borriana. Aquesta activitat va donar renom a famílies de comerciants castellonencs com els Huguet o els Climent.³⁸⁹

TAULA XXII
EXPORTACIÓ DE VI DES DEL PORT DE CASTELLÓ. 1861-1868

Anys	Litres	Reals de velló
1861	24.115	39.000
1867	6.900	4.500
1868	368	320
1869	46.960	40.620

Font: SANMARTÍ BESALDUCH, A. (1987): *Les exportacions vitícoles als ports de Borriana i Castelló, 1861-1915*. Centre d'Estudis de la Plana, núm. 11, pp. 65-77

Com podem apreciar al quadre, exportava poques quantitats, però a partir de 1868 va començar a augmentar paulatinament, de manera que en 1880 va facturar 1.541.600 litres.

---

³⁸⁸ SANZ ROZALÉN, Vicente (1995): *D'artesans a proletaris. La manufactura del cànem a Castelló (1732-1843)*, Col·lecció universitària, Diputació de Castelló, p. 75.

³⁸⁹ SANMARTÍ BESALDUCH, A. (1987): *Les exportacions vitícoles als ports de Borriana i Castelló, 1861-1915*, Centre d'Estudis de la Plana, núm. 11, pp. 65-77.

Quant a la taronja:

L'actiu nucli taronjaire de la Plana se'ns presenta com a prova irrefutable de l'alt grau d'oportunisme de llurs agricultors en saber aprofitar al màxim les possibilitats oferides pel mercat internacional. De fet, tan sols abandonaren les exportacions vitícoles quan el sector de la taronja estava més que assegurat i quan els beneficis superaren amb molt als del vi (Sanmartí, 1987: 74)

A partir de 1850 podem reflectir les quantitats de taronja exportada a nivell de l'Estat espanyol. No coneixem les dades de Castelló fins 1872.

TAULA XXIII
EXPORTACIÓ ESPANYOLA DE TARONJA 1850-1869

Quinquenni	1850-54	1855-59	1860-64	1865-69
Mitjana anual Qm.	70.724	167.230	203.964	265.665

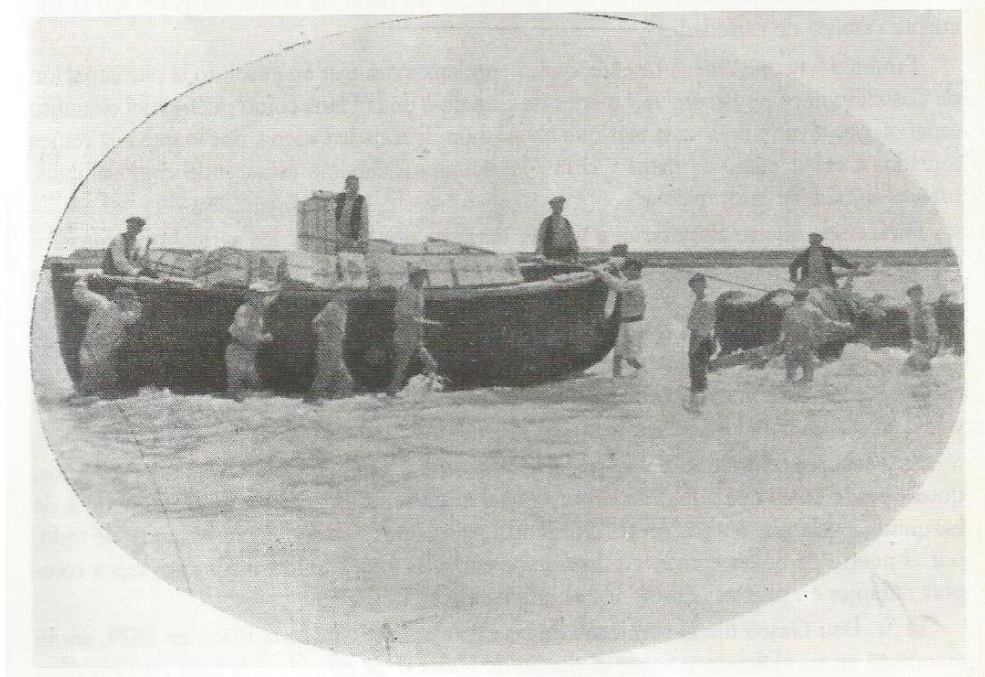
Font: ABAD GARCÍA, Vicente (1984): *Historia de la naranja 1781-1939*, Comité de Gestión de la Exportación de Frutos Cítricos, València

La taula ens mostra el caràcter expansiu de les exportacions de cítrics. Les nostres produccions van gaudir d'exclusivitat, no van tenir cap tipus de competència. La gran majoria d'aquestes exportacions són del País Valencià.

El primer comerç dels nostres cítrics va estar destinat al mercat interior, on els traguers transportaven les nostres taronges per camins intransitables, cosa que va influir en reorientar-lo a la navegació de cabotatge, en un primer moment cap a Catalunya i posteriorment cap a França. Cap a 1830, els vaixells catalans passen a dominar els circuits de cabotatge.

Per allà 1850 se pagava la fruita a 40 reals de velló per un miler d'unitats, que venien a pesar unes 10 arroves d'uns 12'88 kg cadascuna. En 1850, van embarcar al port de Valencia, cap a Liverpool, les primeres 50 caixes. Davant l'èxit d'aquesta exportació, es van repetir els enviaments en eixe mateix any, de milers de caixes. També a París es veneren, en 1854, 20.000 caixes de taronges procedents de València. S'enceta una nova època favorable per la taronja valenciana i per tant, també per la de Castelló.

A Castelló, abans de la construcció del port, les caixes de taronges es transportaven al Grau amb carros arrossegats per cavalls, pels camins en molt mal estat i plens de clots. En arribar, el personal les descarregava al muscle, amb aigua fins els genolls o la cintura, i les col·locaven en unes barques anomenades *mulas*, que remant les arribaven fins on estaven fondejats els vaixells (Ribés, 1989: 30-34).

Font: Rafael Ribés Pla (1989): *La naranja y Castellón*, Col·lecció Monografies del Museu Etnològic Castellonenc, Ajuntament de Castelló

Malgrat no comptar amb dades de les exportacions de taronja de Castelló fins 1872, ja fora de la nostra època d'estudi, sí sabem que al seu Grau s'embarcava taronja perquè en la sessió de l'Ajuntament del 18 de maig de 1864 es fa referència, per primera vegada, a l'exportació de taronges. Es demana rebaixar els aranzels per la seua introducció als ports francesos. Encara que fins aquesta data no es tracte a l'Ajuntament d'eixe assumpte, no vol dir que no existira l'exportació en altres dates més primerenques.

La quantitat de taronges exportades en 1872, des de Castelló, per via marítima, va ser de 14.380 kg. Els principals països compradors eren Gran Bretanya, França i Alemanya.

Seguint a Juan Antonio Balbás, donarem unes dades per veure el creixement de l'exportació de la taronja, de la ciutat de Castelló, conforme avança el segle XIX. Per la temporada 1877-1878 del Grau de Castelló van eixir 23.560 caixes i sense envasar 17.000 kg. Per la temporada 1878-1879 se'n van embarcar 25.243 caixes amb destinació Anglaterra i 329 cap a França. Per la temporada 1879-1880, van eixir del Grau 39.990 caixes cap Anglaterra, 3.600 cap a Bèlgica, 414 amb destinació França i 100 a Alemanya (Balbás, 1892: 300-301).

L'expansió del comerç de cítrics coincideix amb la revolució dels transports amb l'aplicació del vapor com a força motriu. Per la Llei General de Ferrocarrils de 1855, es van construir 4.500 kilòmetres de vies entre 1855 i 1866.

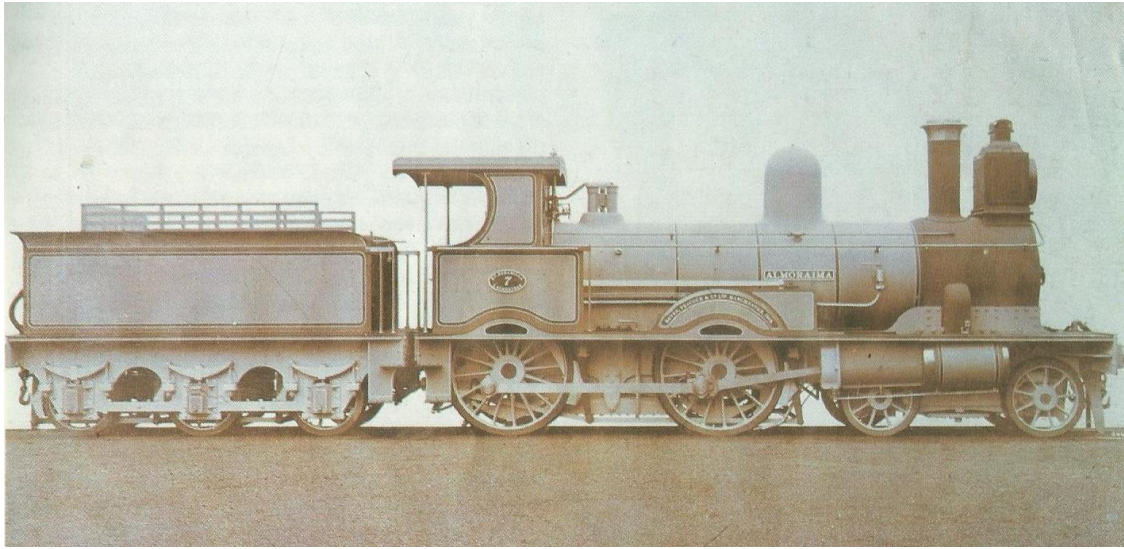
Respecte a la revolució dels transports, durant el segle XIX, es portà endavant la construcció de carreteres, però el més important en el transport terrestre va ser la construcció del ferrocarril. Fou el gran instrument unificador del mercat interior espanyol. Llevat d'uns trams curts, la xarxa no començà a construir-se fins 1855. Inverteixen capital concessionaris de Bèlgica, de França, Anglaterra i Alemanya. D'Espanya inverteixen els burgesos José de Salamanca i els valencians Luís Mayans i José Campo. La principal llei que impulsa la construcció del ferrocarril fou la del Bienni Progressista del 29 de gener de 1856.

L'era del ferrocarril obria una nova etapa en la història de les comunicacions que va tenir unes conseqüències econòmiques importants tant per al comerç com per la indústria i l'agricultura i debem considerar a la burgesia com la classe social que ho va fer possible, doncs va dirigir els seus capitals a la promoció, construcció i explotació del nou invent, perquè el considerava una bona inversió.

També la revolució dels transports es dona al País Valencià, on el 1850 es concedeix la construcció del ferrocarril del Grau de València a Xàtiva i la seua prolongació a Almansa en 1855 i a Tarragona, passant per Castelló i les seues comarques l'any 1862. Aquest mitjà de transport és imprescindible per traslladar els productes per tota la Península i també cap a França i la resta d'Europa. També es milloren els transports per carretera amb la reparació de les existents i la construcció de noves.

A Castelló es va viure un període d'expansió amb l'apertura de la línia València-Tarragona per la *Compañía de Ferrocarriles de Almansa a Valencia y Tarragona*, el

primer tram de la qual, València-Murviedro (Sagunt) es va inaugurar el 20 d'abril de 1862, el segon tram Sagunt-Nules, el 21 d'agost de 1862, el tercer, Nules-Castelló, el 26 de desembre de 1862. Per fi ja teniem comunicació per ferrocarril amb València. El tram Castelló-Benicàssim, s'obri al públic el 19 de novembre de 1863. Al remat, el 24 de desembre de 1867, arriba fins a Tarragona i, com l'últim tram del ferrocarril Tarragona-Martorell-Barcelona ja s'havia inaugurat en 1859, Castelló va quedar comunicada amb Barcelona i Girona.³⁹⁰

Locomotora utilitzada en els ferrocarrils valencians del segle XIX.

Font: Clementina Ródenas (1980): «Los problemas de la industrialización» en Manuel Ardit i altres (coords.), *Nuestra Historia*, vol. VI, Mas Ivars Editores, València

En la campanya 1877-78 de l'estació de Castelló van eixir 1.722.330 kilos de taronges, que si les comparem amb les que surten de les estacions de Vila-real o Borriana en representen entre una quarta i una cinquena part, però si la comparació la fem amb les que va embarcar Castelló en 1872, considerant que les dades siguen exactes, suposen un augment del 119%. Davant aquest creixement, Castelló presenta un avantprojecte a Madrid per la construcció d'un port al Grau, tal com vam veure al capítol I. Es construeix un trenet de via estreta que comunica Onda amb el Grau per transportar taulellets, garrofes i, sobretot, taronges.³⁹¹

³⁹⁰ «Tramos de ferrocarriles abiertos al público hasta 31 de diciembre de 1869» en *Ensayos sobre la Economía Española a mediados del siglo XIX*, Servicio de Estudios del Banco de España, 1970, pp. 302-311

³⁹¹ Vegeu RIBÉS PLA, Rafael (1989): *La naranja y Castellón*, Col·lecció Monografies del Museu Etnològic Castellonenc, Ajuntament de Castelló, p. 33.

La antigua estación de los ferrocarriles valencianos, 1851

Font: Clementina Ródenas (1980): «La aristocracia financiera: la banca y el ferrocarril» en Manuel Ardit i altres (coords.), *Nuestra Historia*, vol. VI, Mas Ivars Editores, València

El boom del sector ferroviari es va apagar amb la crisi de 1866. De fet en tot l'any 1867 només es va acabar un tram de 41 km que faltava per unir Castelló amb Tarragona, aleshores, gran part dels capitals es dirigiren cap a l'agricultura, així els capitalistes financers es convertiren en propietaris, si és que encara no ho eren, interessats per les transformacions agràries que apareixien com a inversions més segures, com ara l'expansió del conreu del taronger (Romeu, 1985: 386).

1.6 Els inicis de les finances

El sector bancari, monetari i financer també va evolucionar cap a la modernitat.

La borsa constitueix un dels mecanismes a través dels quals les empreses obtenen financiació mitjançant l'ampliació de capital. Durant el segle XIX, Londres i París eren els mercats més importants pel volum de capital i la quantitat d'empreses que participaven en les seues cotitzacions. A Espanya es creà en 1929 la borsa de comerç de Madrid i Barcelona, a València s'estableix el borsó en 1860 i a Bilbao no s'obrí la borsa fins 1890. Molts banquers espanyols operaven en les borses de Londres i París.

El sistema monetari era caòtic i en 1848 s'implanta el real com a unitat bàsica. En 1864 s'instaura l'escut, que valia deu reals, com unitat monetària i en 1868, s'estableix la peseta amb valor de quatre reals.

La burgesia valenciana crea una banca autòctona i invertirà en l'expansió de la infraestructura de carreteres, ports, especulació immobiliària de terres en el comerç, en la borsa o en bitllets del deute públic. Cal destacar José Campos, a València, que va obtenir beneficis en molts negocis, sobretot de la ciutat, per la seua situació de poder. Era propietari i comerciant, president de la Societat de les Aigües Potables, propietari de la fàbrica de gas de la ciutat, inversor en empreses de ferrocarrils i navilieres, a més de creador de la societat de crèdit anomenada Societat Valenciana de Foment.

La burgesia valenciana fou una classe dinàmica. És un error el pensar que la burgesia valenciana era dèbil o inexistent i que només la indústria configurava la classe burgesa. Rosa Monlleó ens ho puntualitza:

Aunque el capitalismo decimonónico debió su desarrollo espectacular a la industria en algunos países de Europa, no dejó de sentir los beneficios del comercio, las finanzas y la agricultura [...]. Por consiguiente, era tan burgués el grupo que se dedicava a la industria que a los otros sectores económicos, los cuales ya estaban lógicamente impregnados de las relaciones de producción capitalistas. Lo que importa es la transformación de las relaciones de producción de feudales en capitalistas y la configuración y adecuación de todos los sectores económicos a estas nuevas relaciones, y por supuesto, de las clases surgidas de ellas (Monlleó, 1991: 54).

A Castelló també hi hagué burgesia dels negocis.

Ramón Huguet i Gimeno, soguer i comerciant funda una companyia de comerç o societat mercantil amb el seu germà, veí de Vinaròs, Josep Mª Huguet, i amb Francisco Moragrega. Aquesta companyia, *Moragrega y Huguet Hermanos* començà en 1840 amb un capital de 14.000 duros i es dedicava a compres i vendes de mercaderies de fora de Castelló.

Una altra companyia la formaven *José Oliver e Hijo*, que es dedicava al comerç de robes i grans.

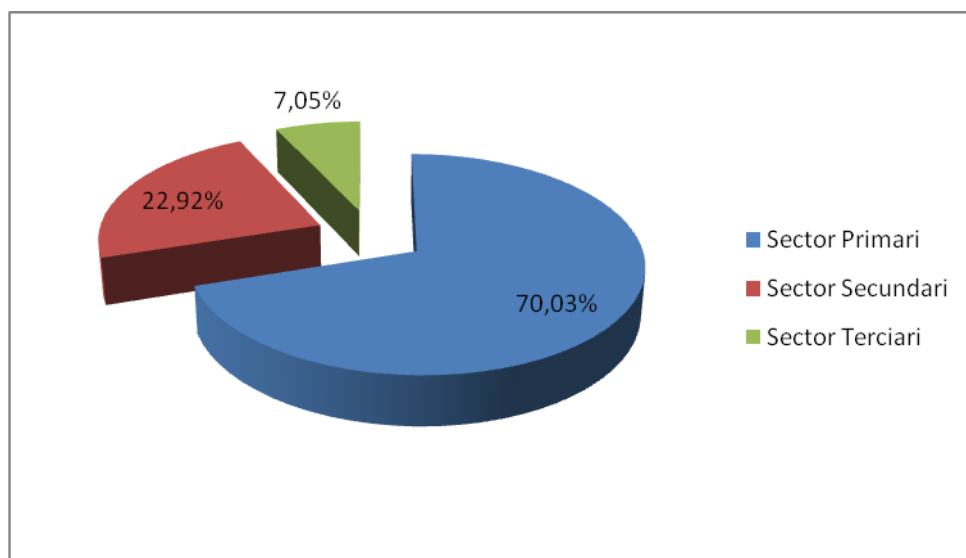
En 1841 es constitueix a Castelló una societat per accions per l'exploració d'una mina de coure a Alfondguilla, que després es constitueix en la *Sociedad Minera Castellonense*. A la companyia s'incorpora l'exploració d'altres mines. Estava formada per 26 accionistes, tots de la burgesia de la ciutat. La majoria venien del món del comerç com Felipe del Cacho Bosque, els germans Antonio i Pascual Sánchez Bosque, Sebastián Esparducer, Pedro Bigné, Juan Oliver, Francisco Juan Ribas, Francisco Moragrega, Bautista Bellido i Vicente Ferrer, entre d'altres.

El mateix any es constitueix una altra companyia, també minera, amb José del Cacho, Pedro Gutiérrez de Otero, José Bigné fill, Vicente Braulio, els germans Vicente i Joaquín Roca Barberá, José Díez i José Sánchez.³⁹²

2. ESTRUCTURA SOCIOPROFESSIONAL

Si fem un estudi comparatiu de les diferents professions a la ciutat de Castelló l'any 1823 i 1857 podrem comprovar com es manifesten els canvis esmentats en pàgines anteriors en tots els sectors econòmics.

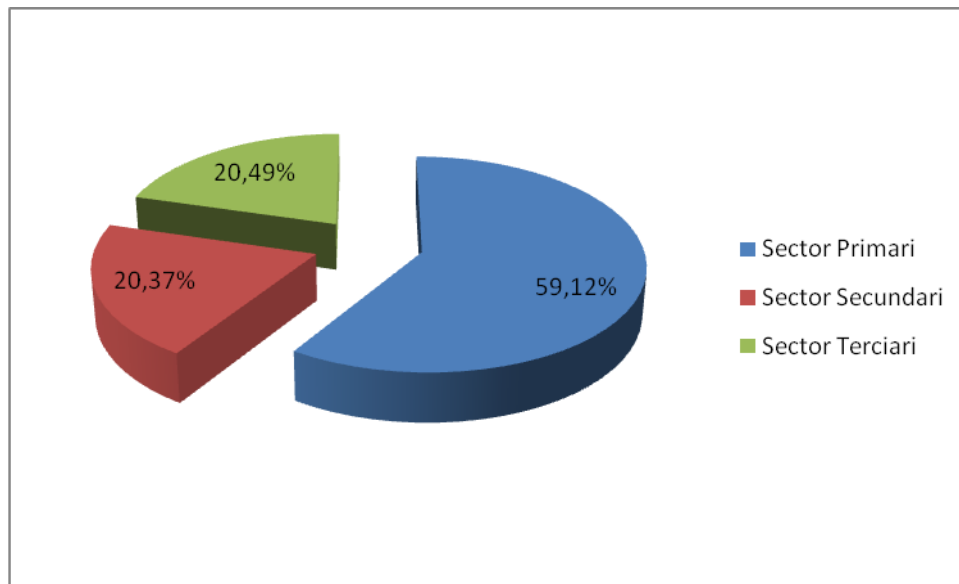
GRÀFIC III. ESTRUCTURA SOCIOPROFESSIONAL DE 1823

Font: Elaboració pròpia amb dades de MARTÍ ARNÁNDIZ, Otilia (1997): *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Col·lecció universitària, Diputació de Castelló

³⁹² Per un minuciós estudi de la burgesia de Castelló, vegeu CUARTERO LOPEZ, Rosa (2009): *Fent fortuna. Acumulació i burgesia a Castelló (1770-1841)*, Universitat Jaume I, Castelló, pp. 133-162.

GRÀFIC IV. ESTRUCTURA SOCIOPROFESSIONAL DE 1857

Font: Arxiu Històric Municipal de Castelló, *cens 1857*. També a l'Institut Nacional de Estadística i en AGUIRRE, José Luís (1976): «Castellón de la Plana (1843-1869): Panoràmica. El censo de 1857» dins *Butlletí Societat Castellonenca de Cultura*, tomo LII, núm. 3, Castelló

Com podem veure, en 1823, el sector primari, aquell format pels que viuen dels productes que dona la natura, siguen els que s'ocupaven de l'agricultura, tant si la treballaven com si vivien de les seues rendes, siguen els pescadors o ramaders, representen un poc més del 70%. En canvi, en 1857 en són al voltant del 59%, aquesta davallada afavoreix al sector serveis, la qual cosa significa una certa modernització de la societat. Cal tenir en compte que a més de haver-hi 34 anys de diferència entre una data i altra, en 1823, Castelló, de fet, no era capital de província i el 1857, sí. El sector secundari canvia poc.

Hem triat per analitzar minuciosament el cens de 1857 perquè és el primer cens amb garanties, el primer de l'època censal. Tots els anteriors estaven elaborats en època precensal. Fou realitzat per Reial Ordre del 14 de març de 1857. És molt complet, incorpora la professió, ofici, ocupació o posició social.

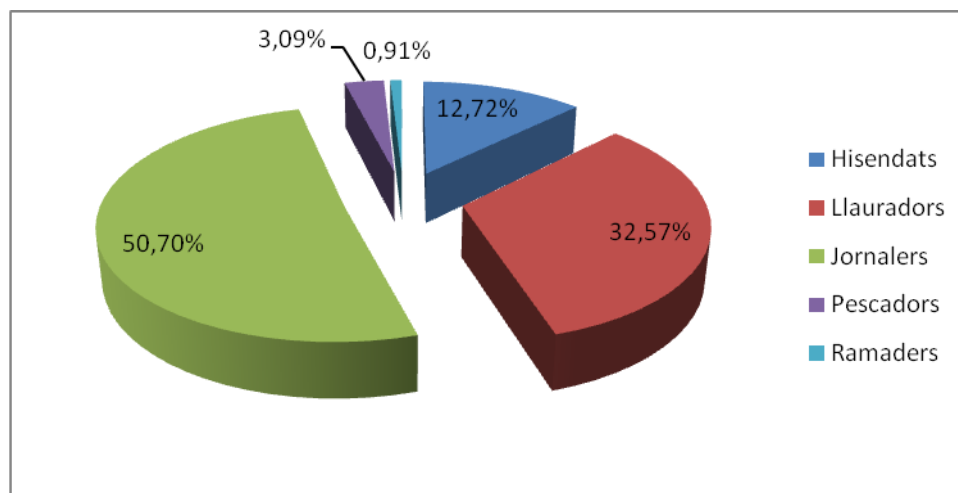
Castelló tenia en 1857, 19.945 habitants. La població activa estava en 5.527, que representava el 27,71%. Si comptem com actius els estudiants, les classes passives i els pobres de solemnitat, apareixen 5.763 habitants, quasi el 29% de la població.

La població activa espanyola a mitjans del XIX era d'un 30%. La xifra a Castelló és un poc més baixa perquè hauríem de tenir en compte, en part, que les dones i els xiquets treballaven, encara que d'una manera familiar (recordem els petits tallers dels soguers on treballava tota la família), no declarada al cens, per tant, es podria considerar la mateixa xifra que la mitjana espanyola, la qual cosa vol dir que quasi el 30% dels castellonencs haurien de mantenir l'altre 70%.

En el sector primari es troben 3.268 persones que desenvolupen en ell la seua activitat. D'elles, el 83,26% són treballadors agrícoles, el 0,91 es dediquen a la ramaderia, el 30,09% a la pesca i el 12,72% que resta apareixen com propietaris i hisendats del sector. Entre tots representen el 59'12% del total de la població activa. A Espanya en són un 70%. Quina explicació pot tenir? Doncs creiem que la capitalitat provincial necessita de serveis adients, de xicotetes indústries per abastir la capital, de personal en l'administració, en el Govern Provincial, i tot açò lleva efectius a l'agricultura i els dona a l'artesania-indústria i als serveis. Ara el desglossarem per subsectors.

GRÀFIC V. PERCENTATGES DE POBLACIÓ EN EL SECTOR PRIMARI

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'Arxiu Històric Municipal de Castelló, *cens 1857*. També es troba a l'Institut Nacional de Estadística i en AGUIRRE, José Luís (1976): «Castellón de la Plana (1843-1869): Panoràmica. El censo de 1857» dins *Butlletí Societat Castellonenca de Cultura*, tomo LII, núm. 3, Castelló

A Espanya, la classe principal, que detenta els poders econòmic i polític, oscil·la entre l'1 % i el 3%. Eren els ciutadans amb privilegis polítics i dret a vot que basaven el seu poder en el capital i la renda que els convertia en ciutadans de primera classe.

A Castelló, d'aquesta classe privilegiada, 416 individus, es declaren hisendats i propietaris, un 2%, poc més o menys com la mitjana espanyola. Però si contem la població activa, pugen a un 7,52%. Són amos de propietats rústiques i urbanes i la seua riquesa procedia principalment de la terra. Posseïen el poder econòmic i polític. Ells s'inscriuen al cens com hisendats, llauradors propietaris i contribuents. Els primers eren posseïdors de finques de les que no s'ocupaven personalment i les deixaven en arrendament, vivien de les rendes. Els segons eren amos de finques extenses conreades o, almenys, supervisades per ells i amb jornalers contractats. Els que es denominen contribuents paguen impostos, però no només per posseir terra, sinó que els seus guanys poden ser del comerç, dels negocis o altres ocupacions que proporcionen quantiosos ingressos, com per exemple l'avituellament de l'Exèrcit. Una gran part dels majors contribuents perteneixen a aquest subsector.

Com que estem parlant d'hisendats, pensem que també seria interessant saber la contribució que paguen els que són forasters i conèixer els principals:

TAULA XXIV
PRINCIPALS HISENDATS FORASTERS, SEGONS EL MANIFEST
DE BÉNS DE L'ANY 1841

Hisendats	Rs. de velló	Hisendats	Rs. de velló
José Miquel	5.145	Baró de San Vicent	90
José Miquel Polo	5.175	Baró de Santa Bárbara	10
José Osset	2.075	Fausto Vallés	10.320
José Vázquez	3.485	Joaquín Marco	4.520
Cristobal Feliu	5.355	Francisco Camacho	5.370
Vicente Sisternes	2.850	José Rubio	2.080
Gaspar Juan	2.295	Marqués de Castellfort	2.085
Sr. Bisbe	3.195	Villa de Vall de Uxó	1.285
Francisco de Paula Tirado	14.745	Isidoro Alonso	2.085
Francisco Borrull	2.815	Tomás Tárrega	2.125
Comte de Crespell	1.770	Félix Monserrat	3.330
Mariano Miquel y Polo	4.405	Clergat de Castelló	7.750
Comtessa de Fuentes	90	Béns Nacionals	3.385
Orfes de San Vicent de València	405	Clergat de Sant Joan de València	1.394

Font: Arxiu Històric Municipal de Castelló, *Manifiesto de Bienes de 1841*

TAULA XXV
TOTAL DE LA CONTRIBUCIÓ DE TOTS ELS HISENDATS FORASTERS

Territorial	Urbana	Industrial	Comercial	TOTAL
132.457	33.360	265	30	166.112

Font: Arxiu Històric Municipal de Castelló, *Manifiesto de Bienes de 1841*

Aquests hisendats contribuïen amb el 17% del total de les utilitats anuals.

Al respecte, a Castelló molts dels que es declaren comerciants o mestres soguers, també són propietaris i compradors de béns nacionals. En uns padrons es declaren comerciants o soguers i en altres propietaris. I és que en realitat són les dues coses. El mateix passa amb alguns dels professionals liberals i amb alguns càrrecs polítics, militars o amb empleats de l'Administració: són els posseïdors de la terra i el poder.

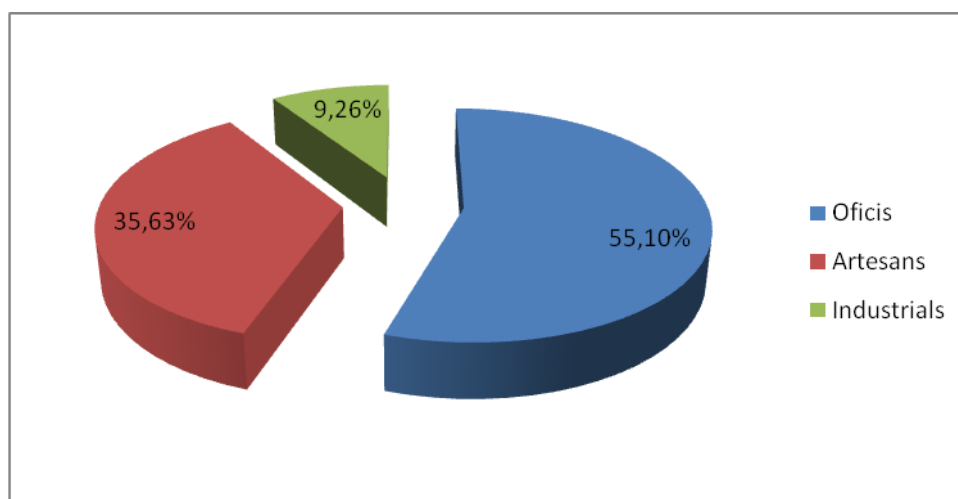
A Castelló, del 59,12% de població activa del sector primari, si llevem els hisendats dels que acabem de parlar, els ramaders i els pescadors, trobem un 49,23% de població activa que treballa en l'agricultura. Ací podíem distingir entre els llauradors i els jornalers. Els primers podrien ser propietaris d'una parcel·la menuda que ells mateixos treballen i per completar el seu manteniment i el de la seua família, arrenden algun tros de terra o es lloguen com jornalers. Se'n declaren el 39% dels que treballen la terra, el 19'25% de la població activa. Els jornalers, contractats lliurement sense cap dret, venen la seua força de treball al capital i reben un salari. Al cens, 1.657 individus es declaren jornalers són el 61% dels que tenen com a principal ocupació l'agricultura però quasi el 30% de la població activa.

Acabarem el sector primari amb els mariners-pescadors i els ramaders. Els primers sumen 101, un 1'82% de la població activa castellonenca i els segons, amb la desamortització i la roturació de terres per a conrear que havien estat de pastura, tenen una forta davallada i només en són 30, el 0'54% de la població activa i el 0'15 de la població total.

El sector secundari està un poc per damunt de la mitjana espanyola. A Castelló surt un poc més del 20% de la població activa i al territori espanyol entre el 15% i el 16%. És clar que es tracta d'una ciutat que a més és capital de província i, com hem assenyalat abans, com a tal necessita d'algunes indústries al seu voltant per abastir

l'administració i les institucions provincials amb què compta la ciutat, com podrien ser fàbriques de paper, de taulells per la construcció, de llenços i mantes per l'hospital, en fi, per dotar el funcionariat i el personal que es necessita en una capital, encara que menuda, com és el cas que ens ocupa. Així i tot té més activitat industrial que altres zones d'Espanya.

GRÀFIC VI. PERCENTATGES DE POBLACIÓ EN EL SECTOR SECUNDARI

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'Arxiu Històric Municipal de Castelló, *cens 1857*. També es troba a l'Instituto Nacional de Estadística i en AGUIRRE, José Luís (1976): «Castellón de la Plana (1843-1869): Panorámica. El censo de 1857» dins *Butlletí Societat Castellonenca de Cultura*, tomo LII, núm. 3, Castelló.

Els artesans o petits industrials fabriquen a les seues cases o en petits tallers i fàbriques, roba, espardenyes, sabates, les eines de treball, mantes, cordes, llenços i, com hem dit abans, treballaven els xiquets i les dones.

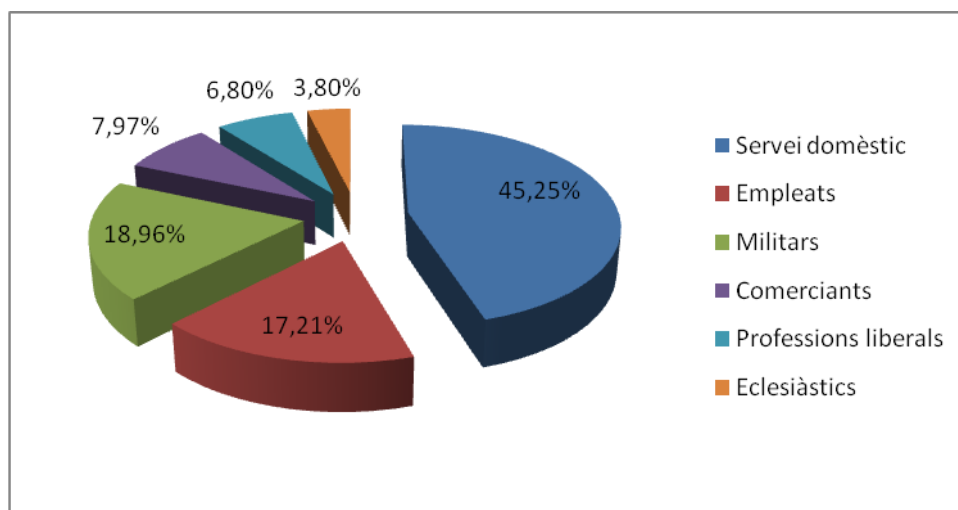
La indústria més important de Castelló és l'elaboració del cànem. Transformaven el cànem en fil i cordes per fabricar llenços i espardenyes. Els treballadors del cànem n'eren 220, entre soguers, espardenyers i teixidors.

Al cens, ixen 160 soguers i 11 jornalers de soguer, el 3,09 de la població activa. Els espardenyers n'eren 37, entre ells 5 dones. Entre tots representaven el 0,57 de la població activa. Els teixidors n'eren 135, entre ells una dona i 13 jornalers. Representaven el 2,67% de la població activa. Fabricaven llenços i teles per al consum de la capital i la comarca.

Industrials, n'ixen 40 al cens i 64 jornalers industrials. Serien els amos i treballadors de les fàbriques que va enumerar Pascual Madoz i que hem assenyalat abans. Segueixen els sabaters, fusters, obrers de vila, ferrers, xocolaters, carreters, moliners, pintors, tintorers... en fi, tota mena d'oficis que es necessitarien per abastir una capital de província. En total, entre artesans i fabricants, inclosos els soguers, espardenyers i teixidors, tot el sector secundari, representa el 20,37% de la població activa de Castelló.

El sector serveis també supera la mitjana espanyola. A Castelló la xifra puja a quasi un 21%, quan a Espanya està entre el 15 i 18%. Ja ho hem explicat abans, la capitalitat provincial augmenta el personal de serveis: comerciants i dependents per ser Castelló el centre d'una gran comarca i abastir la gent que baixa dels pobles a comprar a la ciutat. També les dependències provincials, con la Beneficència, l'Hospital, l'Institut, l'Escola Normal, necessiten personal. També cal destacar que el País Valencià és la tercera regió en pes econòmic i rep emigració continuada des de Castella i Andalusia fins la costa del Mediterrani, a més dels funcionaris que vénen de Madrid per ser Castelló capital de província.

GRÀFIC VII. PERCENTATGES DE POBLACIÓ EN EL SECTOR TERCIARI

Font: Arxiu Històric Municipal de Castelló, *cens 1857*. També es troba a l'Institut Nacional de Estadística i en AGUIRRE, José Luís (1976): «Castellón de la Plana (1843-1869): Panoràmica. El censo de 1857» dins *Butlletí Societat Castellonenca de Cultura*, tomo LII, núm. 3, Castelló.

Si desglossem el sector, ens trobarem amb les professions liberals, formades per 77 professionals, un 1'39% de la població treballadora, on destaquen els advocats,

professors, catedràtics, metges, procuradors, músics, mestres... Els que es censen com comerciants en sumen 90, un 1'63% de la població activa, que abastirien les tendes i comerços que va assenyalar Pascual Madoz. En són un sector important a la ciutat. Molts d'ells són terratinets i de vegades s'inscriuen com hisendats o propietaris, per aquesta raó ix un percentatge menor del que en realitat ocupen en el sector. Els militars, afegint la guàrdia civil, en sumen 215, el 3'88% de la població activa. Els 43 eclesiàstics significaven el 0'78%.

Allò que crida l'atenció és el nombre tan elevat de persones dedicades al servei domèstic, 521. Són, la majoria, criats i criades i segueixen les cosidores, bugaderes, servents d'hospital, mainaderes, mares dides i planxadores. En total representen el 9'42% de la població activa i el 2'61% de la població total. Però, ben mirat, no resulta tan estrany perquè, no hi haurien a Castelló 521 famílies benestants? Cal tenir en compte que les famílies més acabalades tindrien més d'una criada, que moltes vegades no cobrarien ni un salari, sinó que servien per tal de tenir menjar i recer. Açò indica que Castelló era una societat burgesa mitjanament acomodada.

El contrast el posa el nombre de pobres de solemnitat que n'eren 161, el 2'78 de la població activa i el 0'80 de la població total, superior al de religiosos, ramaders i mariners-pescadors.³⁹³

3. L' ORGANITZACIÓ CLASSISTA DE LA SOCIETAT

Pel que fa a la societat, és veritat que la revolució liberal ha finalitzat amb els estaments però ha encetat un sistema classista on les diferències es mantenen. Així i tot, existeix més possibilitat de passar d'una classe social a una altra que en l'Antic Règim.

Per Isabel Burdiel és difícil emmarcar els individus en un grup social o altre perquè de vegades poden formar part dels tres sectors econòmics.³⁹⁴ Els nobles

---

³⁹³ Per conèixer amb detall el cens de 1857, vegeu AGUIRRE, José Luís (1976): «Castellón de la Plana (1843-1869): Panorámica. El censo de 1857» dins *Butlletí Societat Castellonenca de Cultura*, tomo LII, núm. 3, Castelló, pp. 237-252. L'autor fa una anàlisi molt rigorosa de les professions i l'estil de vida de la època.

s'aburgesen i la burgesia propietària, de negocis o professional, s'ennobleix, formant una classe alta.

També opina així la professora Rosa Ana Gutiérrez:

Con las transformaciones sociales y económicas que se producen en las primeras décadas decimonónicas se va conformando una élite dominante compuesta por grandes propietarios, antigua aristocracia y burguesía ennoblecida que mantenía una posición de dominio en la administración. Junto a ellos, en el bloque en el poder, se representaban fracciones de la burguesía industrial, especulativa i agraria. La consolidación de esta oligarquía [...] creará una ideología agrarista, centralista, conservadora y con acusados rasgos autoritarios que será predominante dentro del bloque burgués (Gutiérrez Lloret, 1985: p.18)

Per aquesta professora també es desenvolupen altres capes de la burgesia representants dels interessos comercials i financers que defensen una agricultura menys estancada de cara a la seua comercialització a l'exterior. Tenien una ideologia més progressista. Altres sectors de la burgesia, no lliurecanvistes, també desitjaven una major presència en la representació política.³⁹⁵

Es concedeixen títols nobiliaris nous, sobretot, a la Dècada Moderada en la que Isabel II n'otorga vuitanta-quatre:

[...] con cuanta más facilidad se otorga un título, menos relevancia proporcional tiene la concesión, pero llena el mundo de la política [...] de la vida pública y refinada. No puede prescindirse de ella en ningún acto histórico, como no sea el motín callejero (Comellas, 1970: 66).

Malgrat la davallada que pateix la noblesa al llarg del segle XIX, encara segueix conservant una elevada quota de poder: reserva d'espais privatis en les institucions de l'Estat com el Senat, la diplomàcia o l'Exèrcit i de la Corona, formant part de la camarilla reial.

La burgesia imita la noblesa per aconseguir prestigi social amb la compra de terres com base essencial del seu poder, per la importància que li donen a l'oci, com l'assistència a l'òpera, al teatre o als balls i pel gust per l'art, fer-se retrats, col·leccionar

---

³⁹⁴ BURDIEL, Isabel (1986): «La nueva aristocracia. Aproximación socio-política a la formación del bloque de poder moderado en Valencia: 1844-1854» en *La Història i els Joves Historiadors Catalans*, Edicions de la Magrana, Institut Municipal d'Història de l'Ajuntament de Barcelona, pp. 347-349.

³⁹⁵ Vegeu GUTIÉRREZ LLORET, Rosa Ana (1985): *Republicanos y liberales. La Revolución de 1868 y la I.ª República en Alicante*, Instituto Juan Gil Albert, Diputación de Alicante, p. 19.

obres d'art, viure en cases sumptuoses... La burgesia en la nova societat liberal es convertirà en la nova classe social posseïdora dels mitjans de producció capitalistes, que inverteix en activitats econòmiques productives, que recolça el discurs polític del liberalisme, la modernització de la societat en la que prevalen els valors de l'individualisme, el treball personal i l'estalvi. Segons les activitats econòmiques en les que destaquen, podríem parlar de burgesia industrial, financera, comercial i terratinent.

Jordi Romeu cita a Raymond Carr com qualifica la societat espanyola de la dècada 1856-1866: «Parecía estar hecha a la medida librecambista de unos terratenientes agrarios y de una burguesía metida en negocios bancarios, ferroviarios y mercantiles, que buscaba únicamente aprovechar al máximo los beneficios de una nueva coyuntura económica» (Romeu, 1985: 385).

Per Jesús Millán, al País Valencià «la llarga tradició de les activitats comercials feu nàixer un cercle nou de burgesos a principis del segle XIX diferents dels que s'havien promocionat anteriorment» (Millán, 1990: 68).

Rosa Monlleó ens matisa l'evolució de la burgesia:

La nostra clase dominant no té els mateixos plantejaments i projectes a principis i finals del període 1866-1878. La seua incidència en la societat valenciana i l'Estat no és igual abans del Sexenni, en què és rebutjada per l'ala més integrista del partit moderat, o durant el Sexenni, amb el qual cada volta se sent més distanciada, que amb la Restauració en què estarà implicada en el poder (Monlleó, 1990: 199).

A Castelló existeix un grup reduït d'una petita noblesa titulada i un altre grup de gentilhomes, nomenats ciutadans d'immemorial a la Corona d'Aragó, que van tenir interès en provar ja al segle XVIII³⁹⁶ i també ara, en 1833, la seua pertinença al dit grup per gaudir d'alguns privilegis com podrien ser l'exempció del pagament d'alguns tributs i de l'obligació d'allotjar tropes a les seues cases. Aquests gentilhomes constaven inscrits al llibre verd com pertanyents l'estat noble. Els privilegis d'aquest estat noble van ser suprimits per les Corts de Cadis, tornats a reposar per Ferran VII, altra vegada abolits en el Trienni liberal i restablerts en 1823. Foren suprimits definitivament en 1835.

---

³⁹⁶ GIMENO SANFELIU, María Jesús (1990): *La oligarquía urbana de Castelló en el siglo XVIII*, Ajuntament de Castelló de la Plana, Castelló pp. 35-59. L'autora estudia el grup dominant del Setcents a Castelló, que gaudia d'un estatut jurídic privilegiat.

Aquestes famílies que gaudien de títol de noblesa o de ciutadania d'immemorial, segueixen a Castelló, ells o el seus descendents, en l'època del nostre estudi. Els nobles eren el marquès d'Usàtegui, el baró de la Pobla Tornesa i el Baró de Benicàssim. Els ciutadans d'immemorial, equiparats als *hidalgos* castellans, n'eren els March, els Martí, Segarra, Tosquella, Monserrat, Ferrer, González Gaeta, Pascual, Breva, Cienfuegos, Andreu, Tirado, Miguel, Mas, Castell, Catalá, Ros d'Ursinos, Ferrer, entre d'altres (Gimeno Sanfeliu, 1990: 53 i 59).

Tal i com vam assenyalar al capítol II, als Ajuntaments de Castelló de 1833 i 1834, hi havia quatre regidors de l'estat noble que van quedar reflectits i en ells apareixen alguns d'aquests individus que acabem de nomenar. Uns desapareixeran de l'escena política i altres continuaran formant part d'Ajuntaments Constitucionals, Diputacions i per descomptat dels llistats de majors contribuents. Els tres nobles amb títol i alguns del gentilhomes no solien viure a Castelló, sinó a Madrid, Barcelona o València i comptaven en aquesta ciutat amb apoderats que s'encarregaven dels seus negocis.

Junt als descendents d'aquesta noblesa local, que podria dir-se *noblesa aburguesada*, existeix un nombre de burgesos, burgesia terratinent i urbana, que pel volum dels seus patrimonis i la naturalesa de les seues rendes formaven la classe dominant detentadora del poder econòmic, polític i social de la ciutat, allò que podríem dir classe alta.

Uns i altres, noblesa i burgesos han acumulat immobles a la ciutat i propietats territorials a costa dels camperols i els arrendataris de les terres que entren en un procés de proletarització. També cal assenyalar que un grup de comerciants enriquits al llarg d'aquesta etapa esdevenen hisendats, són grans posseïdors de béns en terres i cases, i són rellevants en la vida social, econòmica i política de la ciutat i podrien incloure's en aquest grup privilegiat, com per exemple els del Cacho, els Bigné, Oliver, tots tres comerciants d'origen forà; Ballester, Vilarroig... Igualment, es dona el mateix cas amb alguns mestres soguers que passen a ser els majors contribuents de la ciutat Pedro Ruiz Alcoy, concretament ocupa el lloc vuité del llistat de majors contribuents en 1841, i el cinqué en 1852 i Ramón Huguet Gimeno que va passar de soguer a comerciant i després propietari i ocupa en 1852 el quart lloc del llistat i que «logró acumular bienes por un valor superior a dos millones de reales» (Martí, Otilia, 1997: 178).

A Castelló, el sector del comerç es va desenvolupar d'una manera prou especial. Pensem que cal fer menció d'unes famílies de comerciants forasters que van venir a Castelló entre finals del XVIII i principis del XIX. Un grup d'aquestes famílies és d'origen català, altre francès i altre aragonés. Del grup aragonés parlarem de dos individus que arribaren a Castelló a principis del segle XIX: són Miguel del Cacho i el seu nebot Pascual Sánchez del Cacho. Aquests es van casar amb les filles de Vicente Bosque, ric i influent comerciant de la ciutat, juntant-se dues famílies importants d'aquest sector. Un fill, Vicente Sánchez Bosque es casa amb Carmen Bigné Matheu, filla d'una important família de comerciants de Castelló, tant la del pare com la de la mare ho eren. Tant els Bigné com els Matheu eren d'origen francès. Aquests arriben a Castelló a finals del XVIII, i els Bigné a principis del XIX. Un altre comerciant d'origen aragonés, entre d'altres, fou Francisco Moragrega. Arribà a ser un dels majors contribuents de la ciutat. Moragrega també emparenta amb la família Sánchez Bosque perquè es casa amb Gertrudis Sánchez Bosque. Com podem comprovar, els comerciants són un grup endogàmic que a més s'enriqueixen i formen part de l'elit burgesa de Castelló. De Catalunya també van venir famílies comerciants com els Oliver, Gelpi, Font, Carreras, Llensa, Moratona, Galí. De tots ells destaca Josep Oliver que va estar en els primers llocs dels llistats de majors contribuents. D'aquests comerciants forasters, la majoria, resulten compradors de béns nacionals (Cuartero, 2012: 125-130).

Després vindrien les classes mitjanes formades per la petita burgesia dels negocis, comerciants mitjans, professionals liberals, mestres artesans amb taller obert, llauradors benestants, funcionaris i petits propietaris.

Restringido sector de la población sobre el que se apoyó el sistema liberal en España durante la época isabelina. [...] están interesados en el mantenimiento del orden social vigente y de la tranquilidad pública. [...] atribuían en exclusiva a estas clases la iniciativa política, porque poseían la propiedad, la inteligencia y la fuerza ordenada, y porque de esta manera comprendían, expresaban y representaban los intereses y las exigencias comunes (Casimiro Martí, 1986: 187).

Comellas divideix les classes mitjanes en tres grups. Integra els militars en les capes mitjanes, junt als intel·lectuals i funcionaris. Dels intel·lectuals diu:

[...] acomodado y establecido que vive regularmente de su profesión y al que el mismo prestigio profesional puede empujar a la vida pública del Parlamento o al alto cargo político: médicos, abogados, representantes auténticos del espíritu burgués de entonces, salen de la clase media empleada o de las familias terratenientes o pequeños propietarios de provincias, llenando la universidad (Comellas, 1970: 75).

Era una classe acomodada que ha donat recolçament als liberals. El seu nombre era restringit. La mobilitat social era una de les característiques dels individus d'aquest grup per la seua dinàmica d'aprofitar les oportunitats mercantils que sel's obrien. Molts es transformen en nous propietaris que fins aleshores havien estat deslligats de la terra, procedents del comerç, de la menestralia i de les professions liberals. Eren burgesos amb una vida esplaiada, sense sumptuositat.

Les classes mitjanes estaven presents en la vida política i social. No destacaven per la seua capacitat econòmica, sinó per la seua preparació tècnica per atendre funcions administratives, de govern i de serveis. Ocupaven unes destinacions i exercien uns càrrecs implicats en el procés de modernització de l'Estat i la societat. La majoria gaudien d'estudis universitaris.

A Castelló destaquen els advocats Jose Vilarroig, Francisco Ruiz Vila, Vicente Bellver, Jaime Bellver, Gonzalo Vilar, José Galván, Cristóbal Salvia, Pedro Gutiérrez de Otero i Luís Bellver. Els metges Vicente Masip, Vicente Viñals, Francisco Fenollosa, José Doméneh i José Peris Segarra. La majoria d'ells, encara que no formaren part d'una elit econòmica, pertanyien a l'elit política i social.

Com es pot apreciar a la taula XXVI els Tosquella, els Cardona, els Martí, els Mas, presents al primer llistat de majors contribuents, han desaparegut del segon, o, al menys, ja no es troben entre els trenta primers. En canvi han augmentat els comerciants, els mestres artesans i els professionals.

TAULA XXVI
QUADRE DE MAJORS CONTRIBUENTS

Noms	1841	Noms	1852
Francisco de Paula Giner	10.590	Francisco Giner y Vera	5.970
Juan Bautista Mas	6.612	José Oliver Illés	5.438
José Oliver Illés	6.495	Vicente Ferrer y Prats	4.024
Gabriel Segarra	5.785	Ramón Huguet y Gimeno	3.606
Vda. de Aurelio Cardona	5.650	Pedro Ruiz y Alcoy	3.496
Isidro Gelpi	5.415	Ramón Climent y Climent	2.876
Vda. de Nicolás Tosquella	4.430	José Justo Madramany	2.819
Vda. de Ambrosio Galván	4.350	Pedro Guiérrez de Otero	2.810
José Carbó Sales	4.275	Joaquín Roca y Barberá	2.712
Antonio Martí	4.110	José Galván y Amiguet	2.701
Antonio Ferrer	3.964	José Clará y Orta	2.637
José Breva	3.945	Joaquín Roig Safont	2.335
Isidoro Juan Bigné	3.855	José Catalá Tosquella	2.131
Ramón Climent y Climent	3.645	Pedro Bigné y Vergués	2.040
Pedro Ruiz y Alcoy	3.640	Felipe Monserrat y Fuster	2.007
Vicente Porcar	3.640	José Vazquez y Ribero	1.831
Vicenta Vives y Giner	3.585	Francisco Ruiz y Rochera	1.787
Juan Pedro Bigné	3.367	Félix Carreras y Dotres	1.748
Pedro Gutiérrez de Otero	2.729	Tomás Clará y Orta	1.689
José Catalá Tosquella	2.662	Dionisio Hernández Segarra	1.659
Carlos Pascual y Marqués	2.640	Carlos Pascual y Marqués	1.611
Félix Tirado	2.580	Manuel Pascual y Pascual	1.603
José Bueso Gómez	2.425	José Ballester y Vilarroig	1.579
Vda. de Vicente Prades	2.235	Antonio Lacombe Higes	1.572
Francisco Moragrega	2.200	Antonio de Vera y Pascual	1.546
Vicente Ferrer y Prat	2.184	Nazario Blasco Sánchez	1.530
Antonio Marzá (Miazza)	2.110	Antonio Carruana y Martín	1.475
Mariana Fuster (Vídua de Ramón Ferreres)	2.032	Manuel Segarra y Aycart	1.399
Vicente Moros y Polo	2.032	Manuel Torres Gómez	1.369
Manuel Blasco	2.015	José Bueso Gómez	1.132

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Arxiu Municipal de Castelló, I.4.4.4., *Manifiesto de Bienes* de 1841 i *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón*, núm. 57 del 14 de maig de 1852

Segueixen les classes populars, rurals i urbanes que havien d'assegurar-se la manutenció: camperols, artesans, jornalers del camp i de la indústria, servents domèstics, venedors de comerços i botigues. Els camperols conreaven la terra pròpia o arrendada; de vegades havien d'emprar-se en altres activitats com jornalers per poder completar els recursos per la subsistència pròpia i de la família. Els artesans amb

modests mitjans de producció elaboraven en la seua casa o en el taller articles per el consum de la ciutat i els voltants. Els servents i els venedors de les botigues solen caracteritzar-se per emigrar del camp a la ciutat. Sempre hi ha demanda de personal de servei perquè la burgesia vol donar mostres d'ostentació. Aquesta classe social està ben representada a Castelló, doncs una gran part dels artesans són de les capes baixes, a més dels jornalers, que com hem vist al tractar de l'estructura socioprofessional n'eren 1.657, només comptabilitzant els que treballaven la terra, perquè a més d'aquests n'hem trobat al voltant d'una vuitantena.

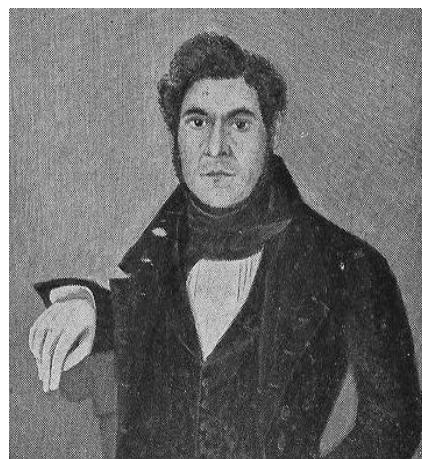
Per acabar l'anàlisi de la societat castellonenca quedaven els pobres de solemnitat. Habitants que mancaven de possibilitats reals de consum i que malvivien de la caritat de la comunitat.

Naturalment, les famílies de l'oligarquia castellonenca vivien als principals carrers de la vila.

Al carrer de Mig, els Martí i els Tirado dels que ja hem fet menció, però també Antonio de Vera, que fou més d'una vegada alcalde de Castelló, Antonio Ferrer, secretari de l'Ajuntament. Més endavant del carrer, els cognoms de la vella oligarquia castellonenca, Tosquella, Monserrat, March, barrejats amb els dels comerciants adinerats, del Cacho i Sánchez Bosque, els Puértolas, Madramany, Gutiérrez de Otero, en fi, quasi totes les famílies rellevants de la ciutat, però no totes, perquè falten nomenar les que viuen a altres carrers importants de la ciutat.

Carmen Bigné Matheu

Antonio Sánchez Bosque

Font: Vicente Traver Tomás (1948): *D. Ramón de Campoamor, Jefe Político de Castellón, 1847-1848*, Societat Castellonenca de Cultura: Obras de Arte e Historia, Castellón. Aquests formaven el típic matrimoni burgés de Castelló del que ja hem parlat abans. Tots dos perteneixien a famílies de comerciants. Ella d'origen francès i ell d'aragonès. Antonio va ser alcalde de Castelló des de l'1 de gener de 1838 a 31 de desembre de 1851

Al carrer Major tenen sa casa els Andreu (que es transformarà en seu del Govern Provincial), José Catalá, Ramón Climent, Simón Cienfuegos i els Bellver. Al carrer Cavallers, els Cardona, Ros de Ursinos, Francisco de Paula Giner (baró de Benicàssim, normalment residia a Madrid), el metge José Fenollosa (pare de la poetessa romàntica, Amàlia Fenollosa) i l'advocat José Galván Amiguet, també alcalde en diverses ocasions.

Al carrer de l'Aigua (actual Cardona Vives) tenien les seues cases nobles els Vallés (barons de la Pobla) i els Igual (marquesos de Usàtegui) que normalment no residien a la ciutat, a més dels Vilarroig.

A l'actual carrer Gobernador, junt a la séquia, a la cantonada de l'antic camí que baixava a la mar, estava la casa dels Cardona Vives, que finalment, gràcies a la seua donació, es va convertir en asil d'ancians, fins fa ben poc.

Per acabar amb els llocs de residència del personal més influent de Castelló, direm que al carrer Villamargo (actual Campoamor) tenien sa casa els germans del brigadier Domingo Bayer Asarau (Traver, 1948: 118-123).

Totes aquestes famílies formaven part d'allò més granat de la societat castellonenca i que els hem vist, a la majoria, a altres capítols d'aquest treball per formar part, com a burgesia de la ciutat, dels òrgans de poder.

Al segle XIX es consolida la nova societat amb la preeminència de la burgesia i es delimiten els espais públics i privats de les classes socials. La societat, siga de la classe alta o popular, tendeix a relacionar-se i es reuneix en llocs determinats.

Les classes altes i mitjanes alternaven als casinos i els ateneus. En aquests predominaven les activitats culturals i als casinos les recreatives. També gaudien d'esbarjos de vessant més informal com les reunions familiars, els cafés i els passejos o balls. El teatre ocupava un espai fonamental de sociabilitat de la classe burgesa.

Els ateneus eren un lloc de reunió, sobretot, per activitats culturals i els casinos per activitats recreatives. Aquests, s'orientaven a desenvolupar la sociabilitat masculina amb jocs, lectura, converses. Les dones no hi assistien, tenien la funció d'*àngels de la llar*, debien tenir cura de la família i educadores dels seus fills. Però, periòdicament, als casinos s'organitzaven balls i en aquestes ocasions sí eren admeses les dones. «Las

mujeres durante el siglo XIX no solamente se ocupaban de la casa como núcleo de sus quehaceres, hay otros espacios urbanos liberadores que les pemiten salir a la esfera pública: los espacios de ocio. [...] el ocio es cultura en cuanto que transmite unos valores, puede reflejar la realidad social» (Monlleó, 2007: 122).

Font: Ana Mª Aguado Higón (2007): «Los modelos de feminidad en la literatura valenciana» en *La gran historia de la Comunidad Valenciana*, Francesc A. Martínez Gallego i Antonio Laguna (dirs.), Vol. 6, *El ascenso de la burguesía. Revolución liberal y capitalismo (1808-1874)*, José A. Piqueras (coord), Editorial Prensa Valenciana, València.

També les classes populars tenien els seus llocs de relació, com cercles i casinos obrers, associacions musicals, com ara bandes de música o corals, a més de la taverna, el barri, i el passeig públic, perquè aquest lloc era interclassista.

Castelló comptava amb espais de sociabilitat burgesa i també de sociabilitat popular.

La classe alta castellonenca tenia la seua seu d'oci i relacions socials al *Casino Antiguo* lloc de reunió exclusiu. La burgesia i les classes mitjanes també mantenien un tracte social intraclassista. Es reunien en locals com el Casino Castellonense o *Casino Nuevo*.

Als casinos de Castelló, a més d'activitats recreatives, també se n'oferien de culturals per mancar, aleshores, d'Ateneu. Es realitzaven concerts, balls i festes i també comptaven, cadascú d'ells, amb un teatre.

Es realitzaven funcions per actors i actrius professionals, però, sobretot, per aficionats. A la premsa eixien les activitats que es portaven endavant. Les actuacions més freqüents, les que deien *lírico-dramáticas*, eren comèdies i sarsuela. Actuaven les esposes i filles de les millors famílies castellonenques com ara Benita Moragrega, Francisca Temprado, Emilia Oliver, Concepción Matutano, l'esposa de don Nicasio Giner, Adela Irulegui, Concepción Monserrat i les germanes Concepción i Pepita Blasco.

El teatre del casino Antic es va convertir en públic a la meitat de la dècada del seixanta perquè el que tenia Castelló, aleshores, no estava en molt bones condicions. Més endavant es va construir el Teatre Principal que fou inaugurat el 15 de febrer de 1894.

Fora de la cronologia d'aquest treball, també es va crear el casino d'Artesans on es reunien les classes populars. Es donaven conferències i s'ensenyava a llegir i escriure als que no sabien.

Castelló comptava amb uns quants cafés, però el més conegut era el café de *la Perla*, al carrer del Mig.

Com els espais de sociabilitat i l'oci són cultura i un mitjà de què les dones freqüenten els espais públics, tal com ha assenyalat Rosa Monlleó, ens agradaria donar-ne una pinzellada.

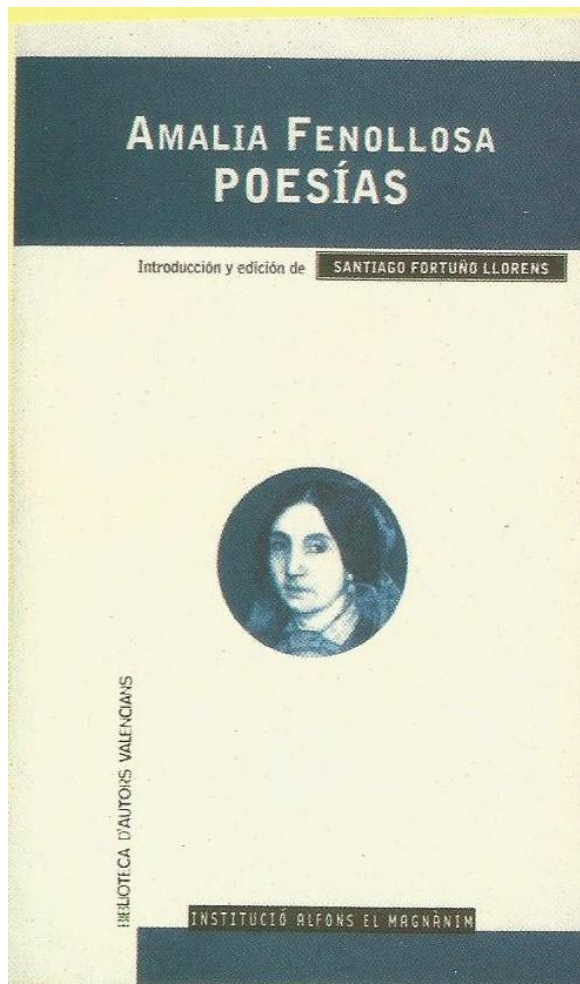
La construcció de la nova societat liberal es va acompanyar d'una revolució cultural que va portar el desenvolupament d'una gran producció periodística i literària. A partir de la dècada de 1840 es produeix una incorporació de les dones a la vida de la literatura, mitjançant la seua col·laboració en revistes i periòdics.

Una d'aquestes escriptores fou Amàlia Fenollosa, nascuda a Castelló, notable poetessa romàntica, filla de Francisco Fenollosa, metge liberal i membre, diverses vegades, del Consistori de la ciutat. Va escriure, a més de poemes, dos novel·les i una

obreta de teatre. Quan es va casar va deixar la literatura i passà a ser l'àngel de la llar, model de la dona de meitat de segle que es preocupava per la tasca d'esposa i mare.

Però Amàlia va estar un valuós precedent perquè altres dones pogueren accedir al món literari.³⁹⁷

Amàlia Fenollosa, notable poetessa romàntica de la seua època. Formava part d'un grup de dones poetesses junt amb Carolina Coronado. Font: Ana Mª Aguado Higón (2007)

---

³⁹⁷ AGUADO HIGÓN, Ana M^a (2007): «Los modelos de feminidad en la literatura valenciana» en *La gran Historia de la Comunitat Valenciana*, MARTÍNEZ GALLEGÓ, Francesc A. i LAGUNA, Antonio (dirs.), Vol. 6, *El ascenso de la burguesía. Revolución liberal y capitalismo (1808-1874)*, PIQUERAS, José A (coord.), Editorial Prensa Valenciana, València, pp. 193 i 194.

FORTUÑO LLORENS, Santiago (1995): «Amalia Fenollosa, una romántica de su época» dins *Litterature*, núm. 18, Facoltà di Magistero dell'Università di Genova. Istituto di Lingue e Letterature Straniere, Génova.

CONCLUSIONS

CONCLUSIONS

Al llarg de tot el treball pensem que han quedat demostrades les deu hipòtesis que hem plantejat a la Introducció. És clar que la revolució burgesa es va donar a Espanya i, amb ella, Castelló va canviar la seua fisonomia. No hi ha cap dubte d'aquestes transformacions.

Si per la paraula revolució entenem esdeveniments que impliquen canvis econòmics i socials que canvien la situació anterior a aquesta, a Espanya s'ha donat aquesta revolució. Crea una nova organització social, trenca la societat estamental i en porta una de classista i, naturalment, troba oposició en els sectors perjudicats per aquests canvis revolucionaris.

A Espanya, aquesta transformació comença en 1808. La dissolució de les Corts extraordinàries i la restauració del absolutisme van vindre a trencar la línia revolucionària amb la consegüent satisfacció per part dels defensors de l'Antic Règim. Però el liberalisme ja havia gaudit de dos situacions revolucionàries antifeudals de 1808 a 1814 i de 1820 a 1823, s'havia encetat un camí nou, un camí que es tornarà a emprendre.

Amb la mort de Ferran VII, queda instaurat definitivament el liberalisme, amb els seus entrebancs, les seues mancances i les seues pervivències, més o menys perfecte, però un règim nou.

La transició cap a una societat liberal no fou fàcil, calia desplaçar del poder els grups privilegiats i donar pas a les classes burgeses i començar els canvis socials i econòmics que ens portarien a un primer capitalisme liberal.

Entre 1833 i 1843, es posen les bases per desmantellar l'Antic Règim. Desapareix l'antic poder estamental però esdevé una societat classista que impossibilita l'accés d'una gran part de la societat a gaudir del poder econòmic i polític, els deixa a un costat.

Es prenen mesures per afermar el règim liberal. Van anar tornant els exil·liats, es substitueixen els militars absolutistes per altres fidels al liberalisme, es desarmen els voluntaris reialistes i es refà la Milícia Nacional.

La revolució va accelerar la transformació social, va formar una classe social nova, una nova burgesia, que es distingia tant de la vella burgesia prerevolucionària com d'aquells que mancaven de terres pròpies i havien estat desposeïts de la propietat dels mitjans de producció.

És amb la pujada de Mendizábal al poder, de juny de 1835 a agost de 1837, quan es fa realitat el programa revolucionari que acaba amb l'Antic Règim amb la posada en pràctica de les mesures de desvinculació i desamortització.

La burgesia farà tot el possible per conservar el poder que havia aconseguit en dècades anteriors i apartar-se de les demandes de les capes populars que es venen apartades dels beneficis de la revolució per la que també havien lluitat. Per a Miguel Artola la revolució ha fet realitat «la transformación social que ha servido para consolidar la influencia de la burguesía, que logrará integrar en su esquema a los miembros de una nobleza que no dudó en aburguesarse» (Artola, 1978: 295).

No obstant això, es construeix l'Estat liberal a través de motins i revolucions. Els pronunciaments del segle XIX no arribaren a bon terme quan només es van recolzar en en els militars. Els ciutadans armats fan triomfar els aixecaments. «Junto al elemento militar está el auténtico protagonista, el elemento civil y urbano en dos vertientes, capas burguesas y grupos populares» (Pérez Garzón i Reguillo, 1994: 266).

I així va passar a Castelló, els aixecaments de 1835, 1836, 1840 i 1843 van ser protagonitzats per la milícia ciutadana i la burgesia, aquesta sempre vetllant pels seus interessos.

Però no solament les ciutats són espais on triomfen els pronunciaments i es produeixen els esdeveniments polítics, sinó que són llocs de cultura i de sociabilitat. Castelló, com a capital de província, a partir de 1833 va esdevenir centre de poder polític i integradora d'un mercat comarcal i provincial. La capitalitat de Castelló impulsa la vida social, cultural, econòmica i política.

Es transforma en seu de militars, funcionaris i diferents serveis administratius com l'hospital provincial, Diputació, Govern Militar, administració de justícia, Escola Normal, Institut...

El creixement demogràfic fa necessari l'ampliació de la ciutat i la seua remodelació. Al comparar el creixement poblacional d'Espanya al segle XIX amb el d'alguns països europeus veiem que creix d'una manera lenta. Des de 1800 a 1900 compta amb una taxa mitjana de creixement anual de 0,50%. El modest creixement fou més enérgic des de 1815 fins a 1860, exceptuant la guerra de la Independència, sobretot entre 1821 i 1860-1862, en què el creixement mig anual va estar al voltant del 0,80%. Una causa provable d'aquesta recuperació podria deure's a l'estancament de l'emigració al continent americà.

La mortalitat era molt alta i les principals causes les trobem en les crisis de fam i en les malalties epidèmiques. Les principals crisis de subsistència foren les de 1847, 1856-1857 i 1867-68 a causa de les males collites amb la consegüent pujada dels preus. Les epidèmies van incidir en la població d'una manera molt greu. Van ser molt importants les del còlera. La mortalitat infantil va ser la més elevada. Dels xiquets que naixien, una quarta part moria abans de l'any de vida. Es pot afirmar que Espanya encara no ha començat l'anomenada Transició Demogràfica.

Però no a tot l'Estat espanyol existeix el mateix model de creixement. Així ho veuen Candelaria Sáez i Javier Vidal (2001: 10) «[...] diversidad de comportamientos regionales, sin rasgos de cambio profundo excepto en Cataluña y, en menor medida, en el País Valenciano, donde hubo un régimen demográfico más parecido al de los países del norte de Europa».

Hem comparat a la taula VI l'evolució demogràfica d'Espanya amb la del País Valencià i ens n'hem adonat que l'afirmació anterior és una realitat. Entre les xifres que ens dona Madoz, amb molta ocultació, corregides pels professors Serafí Bernat i Miguel Ángel Badenes, i les del primer cens estadístic de 1857, la població valenciana ha tingut un increment anual del 0,69%. Entre aquest darrer cens i el de 1860, la població valenciana s'ha incrementat en un 2,31% en els tres anys que els separen, el que suposa un augment del 0,77% anual.

Després d'aquesta data i fins 1877, la població valenciana creix al voltant del 5,88% anual, la qual cosa vol dir que la població al País Valencià va créixer més la primera meitat del segle XIX que la segona.

El principal factor de l'augment de la població valenciana ha estat el descens de la mortalitat, encara que era molt alta, sobretot, la infantil.

Al respecte de la ciutat de Castelló, al segle XIX la seua població es va més que duplicar i ho hem comprovat amb la taula XI que ens mostra la seua evolució.

En la taula XII i la piràmide de la distribució per edats corresponents a 1860, hem notat un augment de dones entre 16 i 20 anys i la causa l'hem atribuïda a les empleades domèstiques que acudeixen a la capital d'altres pobles de la província. Ho hem confirmat en analitzar el cens de 1857 i veure la quantitat de persones que es declaren del servei domèstic, tal com hem vist al capítol V.

Tambe ens hem adonat de l'augment, tant de dones com d'homes, entre 26 i 30 anys. Per constatar-ho hem consultat els baptismes de la parròquia de Santa Maria, dels anys 1830 a 1834, que corresponen a la data del seu naixement, i s'ha comprovat que l'any 1830 en van haver-hi més que en la resta de la dècada. Aquestes dades són molt fidels, doncs al comparar-les amb les dels censos estadístics de l'Institut Nacional de Estadística, hem comprovat la seua proximitat, la subinscripció dels baptismes no arriba a 0,15% i la d'enterraments està al voltant del 0,67%.

També hem dedicat unes taules a les variables demogràfiques, natalitat, nupcialitat i mortalitat per tal de conèixer en quina mesura han afectat la població de Castelló. Una vegada consultades les dades hem verificat l'augment de la mortalitat en els anys 1834, 1854 i 1865. Aquestes dades coincideixen amb les epidèmies de còlera.

D'altra banda, referent a les defuncions per sexe, comprovem que es moren més homes que dones, igual com en l'actualitat. Aleshores es podrien atribuir a la participació dels homes en les guerres i a l'emigració masculina a les colònies que encara no s'havien independitzat. Quan a les defuncions per edat ens n'adonem de l'alta mortalitat infantil entre l'1 i els 5 anys. Conforme passa la dècada va decreixent paulatinament.

Aquestes dades de mortalitat tan elevada, sobretot, als anys de les epidèmies de còlera ens ha portat a tractar un poc la sanitat a Castelló i com les autoritats i el metges es preocuparen per atendre els malalts.

Per continuar amb l'estudi de la ciutat de Castelló hem dedicat un espai a tractar l'estructura urbana de la ciutat, amb la comparació de tres plànols de diferents èpoques. Al corresponent al segle XIX, veiem la situació dels nou barris de la ciutat, la seua evolució poblacional i les piràmides de població de quatre dels barris.

Traiem la conclusió, analitzant-les, de què els barris perifèrics de Sant Roc i Sant Nicolau compten amb més població jove que els de Santa Maria i Sant Agustí. Sobretot, al de Santa Maria notem l'augment de dones a partir dels 15 anys per la causa que hem explicat abans de les fadrines que venien a la ciutat a treballar al servei domèstic. El barri de Santa Maria està al centre de la vila i allí és on viu la gent més adinerada de la ciutat.

També passa amb el barri de Sant Pere, encara que no s'haja col·locat la seua piràmide al treball per no fer-lo tan repetitiu. Aquest, també està habitat per la gent més

rellevant de la ciutat, tal i com hem vist al tractar de la societat de Castelló, per la burgesia que compta amb el poder polític i econòmic.

Així mateix, hem assenyalat les transformacions més significatives que ha experimentat la ciutat a l'època del present treball, quan Castelló és elevada a la categoria de capital de província. Millores importants i necessàries com capçalera d'un mercat comarcal i seu de dependències administratives com ja hem assenyalat abans.

Hem vist amb claredat les bones relacions existents entre les dos branques liberals de la ciutat. Als Ajuntaments sempre superen en nombre els membres progressistes als moderats, inclús en èpoques de predomini conservador, al Govern central i a les Corts. Ens preguntàvem com podia ser això possible. Doncs sí, ho era. Les fonts primàries ens ho confirmen. No és que els moderats es facen menys conservadors, sinó que els progressistes, no tots però quasi, es temperen, es fan més tebis. Així com a altres llocs a mitjans del XIX ja s'havien configurat dos grups rivals dins el liberalisme, a Castelló no fou així, no eren tan antagònics. La provable causa estaria en la consolidació i la protecció de la propietat. La burgesia de la ciutat tenia cura dels seus interessos.

Com les bases del nou règim ja van ser posades en l'etapa revolucionària, que es pot considerar conclosa en 1843, l'època moderada suposa una etapa de creixement del capitalisme i desenvolupament econòmic del que s'aprofiten alguns sectors de la burgesia local, per incrementar el seu patrimoni. Aquesta burgesia de la ciutat, a partir de 1837, a més del poder econòmic, gaudia ja del poder polític. Monopolitzava els càrrecs a l'Ajuntament perquè l'esfera local és vital per la consolidació dels seus interessos. El moderantisme fou massa receptiu a les pressions d'alguns sectors socioeconòmics interessats en traure partit de la situació existent més que en contribuir al desenvolupament i modernització de la societat.

L'anàlisi de les lleis municipals progressista i moderada han demostrat que darrere del seu contingut hi havia una ideologia diferent per l'organització de l'Estat. Més descentralitzada per part dels progressistes i més jerarquitzada des del centre a les províncies en el cas dels moderats. Per açò es necessitava el recolçament de l'electorat.

Els progressistes buscaven la participació de tots els veïns reconeguts mentre que els moderats, en arribar al poder, van imposar la llei d'Ajuntaments de 1840 amb un cens molt reduït, que elegia els representants entre els individus electors i la Corona triava l'alcalde, i la posterior de 1846 que va establir un nou sistema que encara

restringia més el cos electoral. Els uns obrien més la mà que els altres, però tots dos partits deixaven fora del poder els que no eren contribuents.

El carlisme va tenir una presència destacada a la província castellonenca. El setge carlí a la ciutat de Castelló no va ser un mite. El terme de la ciutat va estar expoliat en diverses ocasions. Collites robades o cremades, cases de camp saquejades, llauradors morts. Ho hem pogut comprovar a les actes de l'Ajuntament i als expedients corresponents a les pèrdues ocasionades per la guerra elaborats per l'Ajuntament. Tant de bo no haguera estat una realitat.

Són fonamentals els aspectes relacionats amb el comportament electoral els que ens deixen situar el naixement del caciquisme en l'Espanya isabel·lina. Així mateix, el caciquisme té continuïtat quan triomfa la Gloriosa, malgrat que s'implante el sufragi universal masculí.

Al llarg de l'estudi de les consultes electorals al Congrés dels diputats hem constatat la reducció del cos electoral, sobretot, a les de la Dècada Moderada. Les manipulacions electorals queden patents en les reclamacions que apareixen, junt a les Actes, en els lligalls existents a l'Arxiu del Congrés dels Diputats. El frau electoral es fa patent, sobretot, en la formació de les llistes. Però les majors manipulacions es produeixen en els comicis dels anys de govern moderat. El clientelisme i la corrupció arriben a unes cotes altíssimes. Hi havia diputats que, recolzats pels caps polítics, eren elegits al seu districte en successives consultes i que ja comptaven amb una xarxa clientelar.

Els diputats que representaven a la província de Castelló eren majoritàriament ministerials. La participació de la majoria d'ells als debats de l'Estament era prou escassa o nul·la. No obstant, els que solien participar ho feien d'una manera prou rellevant. Les seues principals intervencions les hem reflectit al capítol corresponent.

Quan a l'economia, com hem assenyalat abans, el marc legal que es va crear en les Corts de Cadis i que va ser portat endavant per la revolució burgesa, com l'abolició dels delmes, la desvinculació de pubillatges i la venda de terres, van permetre amb l'ampliació de la superfície conreada, l'augment de les collites i la diversificació dels conreus.

Encara que el sector agrari era la base de la economia espanyola, amb l'augment de la productivitat es va crear un mercat interior de productes agrícoles. Les mesures en

política aranzelària, que gravaven els productes de l'exterior van ajudar la creació d'aquest mercat.

Queda demostrat amb la comparació de l'estructura socioprofessional dels censos de 1823 i 1857 que, a Castelló, l'economia era principalment agrària, però conforme va avançant el segle XIX el sector primari va perdent pes a favor dels sectors secundari i, sobretot, terciari.

Amb la desamortització es va aconseguir canviar de mans la propietat de la terra. Els béns comunals havien constituït un paper essencial per als camperols que no tenien terra i que els aprofitaven per arreplegar llenya i aliments. Amb la seua desamortització es queden sense un mitjà que els servia de complement per la seua subsistència. Alguns camperols van poder accedir a la redempció de censos o la compra de la terra que portaven arrendada. Però els grans beneficiats de la desamortització van ser els hisendats, els comerciants, els negociants i els especuladors.

Ho comprovem en el llistat dels compradors que més han invertit en béns nacionals. Entre els principals veiem que al voltant del 50% són comerciants i la resta, en una gran majoria, hisendats. També alguns llauradors benestants han engrossat el seu patrimoni territorial. I és que a totes les ciutats valencianes es va desenvolupar molt la burgesia comercial, amb la inversió dels seus beneficis en la compra de terra i la consegüent transformació en propietaris rendistes. Però com hem assenyalat en la investigació, a Castelló el sector del comerç resulta força important a la ciutat, per l'arribada de famílies que es dedicaven a aquesta tasca procedents de França, Catalunya i Aragó. Tots ells gaudien de fortuna, perquè també es dedicaven als negocis i invertiren en terres. Els trobem als llistats de majors contribuents i, com podem comprovar, resulten compradors de béns nacionals..

Hem constatat com la pèrdua de les colònies continentals americanes ens va suposar una caiguda del comerç exterior que va ser substituït, en una gran part, per l'augment del comerç amb Anglaterra, França i Cuba.

Com hem comprovat al camp castellonenc el principal producte era el cànem. Aquest feia rotació amb altres productes. Tota l'artesania, petita indústria i part del comerç, girava al voltant d'aquesta matèria primera. La seua importància esdevé tant per la superfície conreada com per la renda produïda, com pels llocs de treball que genera. A la meitat del segle XIX va començar la seua decadència. Quan deixà de ser

rendible va anar davallant la seua producció, però va deixar el seu espai al taronger com a nou producte comercial.

Altres productes de regadiu al camp castellonenc eren el blat, els fesols i les hortalisses. Aquestes últimes, per al consum de la família, es conreaven més a la marjal. El blat li feia la competència al cànem, perquè tots dos necessitaven prou aigua de reg. En èpoques de sequera, calia rotar els dies d'irrigació, 15 per a regar el cànem i 15 per al blat. El terme de Castelló comptava amb 14 molins fariners.

Els principals conreus de secà eren la garrofera, la vinya i l'olivera.

El sector secundari comença la seua modernització amb la indústria llanera i metalúrgica. Al País Valencià, la indústria sedera havia gaudit d'una gran tradició però entra en decadència per no poder fer front a la demanda industrial. Altres productes amplien el seu conreu com la vinya, l'arròs i els cítrics.

A Castelló, l'elaboració del cànem ocupava al voltant de 3.000 persones que fabricaven cordes, cabassos, espadenyes i peces de roba. Aquests productes artesanals es fabricaven a petits tallers familiars amb la participació de les dones i els xiquets. Junt a aquests apareixen altres amb personal contractat. El capitalisme anava consolidant-se.

Quan al comerç, els principals productes que exporta Castelló son: cànem, garrofes, mantes, sogues, vi, fruites i hortalisses. El port del Grau de Castelló estava habilitat amb duana. Per al transport terrestre, al segle XIX, es van reparar carreteres i se'n van construir de noves i aquesta millora va contribuir a formar el mercat nacional. Però l'avanç més important, sens dubte, fou la construcció del ferrocarril, amb importants beneficis per l'economia. A Castelló es va inaugurar la línia que ens comunicava amb València el 26 de desembre de 1862.

La societat castellonenca, en l'època d'estudi, comptava amb tres famílies de la petita noblesa i amb moltes altres que gaudien de la ciutadania d'immemorial. Juntament amb aquests, estava la burgesia de negocis, terratinent i urbana. Uns i altres van acumular propietats territorials i formaven la classe alta de Castelló.

Com hem assenyalat abans, hi havia un grup de comerciants enriquits que esdevenen hisendats i que també podrien incloure's en aquest grup privilegiat. Són burgesos. També alguns mestres soguers passen a comerciants i propietaris i formen part dels majors contribuents de la ciutat. Com que desempeñaven més d'una activitat,

de vegades ells mateixos es denominaven hisendats o propietaris, quan abans havien estat comerciants o soguers.

Seguien les classes mitjanes amb els professionals liberals, els comerciants mitjans, els llauradors benestants, els militars i el clergat.

Les capes populars rurals i urbanes, formades pels artesans, petits comerciants o botiguers, venedors de comerç, empleats domèstics i jornalers.

Per acabar, estaven els pobres de solemnitat que vivien de la caritat de la comunitat.

A grans trets, hem mostrat com era la ciutat de Castelló del vuit-cents.

FONTS DOCUMENTALS

FONTS DOCUMENTALS

1. Fonts manuscrites

1.1 Arxiu Diputació Provincial de Castelló.

Llibres d'Actes de la Diputació de Castelló (1833-1868).

1.2 Arxiu Històric Municipal de Castelló.

-I.1.1.2. Llibres d'Actes de l'Ajuntament de Castelló, caixes núm. 20 (1832-33); 21 (1834); 22 (1835); 23 (1836); 24 (1837); 25 (1838); 26 (1839); 27 (1840); 28 (1841); 29 (1842); 30 (1843); 31 (1844); 32 (1845); 33 (1846); 34 (1847); 35 (1848); 36 (1849); 37 (1850); 38 (1851); 39 (1852); 40 (1853); 41 (1854); 42 (1855); 43 (1856); 44 (1857); 45 (1858); 46 (1859); 47 (1860); 48 (1861); 49 (1862); 50 (1863); 51 (1864); 52 (1865); 53 (1866); 54 (1867), i 55 (1868).

-I.1.3.4.1. Projecte 1834, Proyecto para aumentar el precio y asegurar la salida del cáñamo de Castellón de la Plana.

-I.3.1.1. Hisenda Municipal, Majordomia de Propis.

-I.3.1.1.1. Hisenda Municipal, Comptes, caixes núms. 11 (1833), 12 (1851-63) i 13 (1854-84).

-I.4.4.1. Contribucions, Repartiment de la Contribució Ordinària, caixa núms. 11 (1844-45) i 12 (1845).

-I.4.4.1.2. Contribucions, Comptes, caixa núm. 2 (1845-48).

-I.4.3. Equivalent, caixa núm. 39 (1839-42-44-45).

-I.4.4.4. Contribucions, Manifest de Bens, caixes núms. 43, 44, 45, 46 i 47 (1841).

-I.4.4.5. Rendes, Padrons de riquesa, caixa núm. 9 (1833-1838).

-VII.2. Demografia, Censos, caixa núm. 3 (1847-61).

-IX.1. Indústria i Comerç, Expedients d'Indústria, caixa núm. 2 (1840-1845).

-Expedients perduts i danys del setge, 1837-1851 i Manifest perduts 1841-1842, caixa núm 13.

-Expedients d'obres any 1859.

-Milícia Nacional: allistaments anys 1823-1837 i 1838, 1840-1843, i 1857, caixa 167.

- Llibre de la riquesa de Castelló (1818).
- Padró de riquesa (1833).
- Estat general de la població de Castelló (1849)
- Padró de prestació personal (1847-1849, 1850, 1860-1861).
- Padrons (1833, 1838, 1840, 1841, 1842, 1856, 1857, 1861-65, 1866 i 1867).
- Arrendaments d'Abasts (1837-45).

1.3 Archivo General del Congreso de los Diputados.

Serie Documentación. Inventario General de la Serie de Credenciales, Actas electorales y Propaganda Electoral (llogalls).

1.4 Arxiu Parroquial de Santa Maria.

Llibres de Baptismes, Matrimonis i Defuncions (1833-1868).

2. Fonts impreses

2.1 Arxiu Diputació de Castelló.

- Boletín Oficial de las Provincias de Valencia, Alicante y Castellón de la Plana, 1834.
- Boletín Oficial de las Provincias de Valencia y Castellón de la Plana, 1834.
- Boletín Oficial de la Provincia de Castellón de la Plana, 1834 a 1868.

2.2 Arxiu Històric Municipal de Castelló.

Hemeroteca: El Eco de Castellón

El Eco del Mijares

La Crónica de Castellón

La Revista Castellonense

El Imparcial

Lucas Gómez

La Crónica Castellonense

2.3 Archivo Congreso de los Diputados.

- Diario de Sesiones de Cortes. Estamento de Procuradores, 1834 a 1836.
- Diario de Sesiones de las Cortes Constituyentes, 1836 a 1837.
- Diario de Sesiones de Cortes. Estamento de Diputados, 1837 a 1868.
- Estadísticas de las Cortes y los Ministerios (1833-1879).
- Diputados electos y sus vicisitudes.

2.4 Archivo Instituto Nacional de Estadística.

- Anuario Estadístico de España, 1859 i 1860
- Anuario Estadístico de España, 1862 al 1865.
- Movimiento de población en España en el decenio 1861-1870, Instituto Geográfico y Estadístico, 1877, Madrid.

2.5 Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura.

3. Fonts digitals

Congreso de los Diputados, Publicaciones de Cortes Generales. Diccionario Biográfico de Parlamentarios Españoles 1820-1854.

BIBLIOGRAFIA

ABAD GARCÍA, Vicente (1984): *Historia de la naranja(1781-1939)*, Comité de Gestión de la Exportación de Frutos Cítricos, València.

AGUADO HIGÓN, Ana M^a (1984): «Estudios sobre el Antiguo Régimen y Revolución Burguesa en el País Valenciano», dins *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, núm. 5, Universitat de València.

-(1992): *Història Contemporània del País Valencià*, Tabarca, València.

-(2007): «Los modelos de feminidad en la literatura valenciana» en *La gran historia de la Comunidad Valenciana*, MARTÍNEZ GALLEGU, Francesc A. i LAGUNA, Antonio (dirs.), Vol. 6, *El ascenso de la burguesía. Revolución liberal y capitalismo (1808-1874)*, PIQUERAS, José A. (coord.), Editorial Prensa Valenciana, València.

AGUILERA LÓPEZ, José (2008): *La revolución burguesa antifeudal en España. El prototipo castellonense*, Universitat Jaume I, Castelló.

-(2011): *El nacimiento de la sociedad burguesa. Castellón, 1833-1843*, Universitat Jaume I, Castelló.

AGUIRRE, José Luís (1976): «Castellón de la Plana (1843-1869): Panorámica. El censo de 1857» dins *Butlletí Societat Castellonenca de Cultura*, tomo LII, núm. 3, Castelló.

-(1977): «Castellón de la Plana (1843-1869): Panorámica», dins *Butlletí Societat Castellonenca de Cultura*, tomo LIII, núm. 2, Castelló.

ALANYÀ I ROIG, Josep (2012): «La ideologia apostòlica, fonament del carlisme i nutrient dels conspiradors realistes», dins *Butlletí Societat Castellonenca de Cultura*, tomo LXXXVIII, Castelló.

ALTED VIGIL, Alicia i SÁNCHEZ BELÉN, Juan A. (2006). *Métodos y técnicas de investigación en Historia Moderna e Historia Contemporánea*, Editorial Universitaria Ramón Areces, Madrid.

ANGELÓN, Manuel (1860): *Isabel II, Historia de la Reina de España*, Imprenta López Bernagosi, Barcelona.

ARDIT I LUCAS, Manuel (1977): *Revolución liberal y revuelta campesina: un ensayo sobre la desintegración del régimen feudal en el País Valenciano (1743-1840)*, Ariel, Barcelona.

-(1991): «Un ensayo de proyección inversa de la población valenciana (1610-1899)», dins *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, IX, 3, ADEH, Madrid.

ARÓSTEGUI SÁNCHEZ, Julio (1993): «El carlisme en la dinàmica dels moviments liberals espanyols, formulació d'un model» en CANAL, Jordi (coord.), *El carlisme, sis estudis fonamentals*, Corsia núm 7, l'Avenç i SCEH, Barcelona

-(1996): «El carlismo y la guerra civil» en *La era isabelina y el Sexenio democrático. Historia de España* de Menéndez Pidal, Espasa-Calpe, tomo XXXIV, Madrid.

ARTOLA, Miguel (1973): *La burguesía revolucionaria (1808-1874)*, Alianza Editorial, Alfaguara, Madrid.

-(1977): *Partidos y programas políticos (1808-1936)*, Editorial Aguilar, Madrid.

-(1978): *Antiguo Régimen y revolución liberal*, Ariel, Barcelona.

-(1986): *La hacienda del siglo XIX. Progresistas y moderados*, Alianza Editorial, Madrid.

AZAGRA ROS, Joaquín (1978): *El Bienio Progresista en Valencia. Análisis de una situación revolucionaria a mediados del siglo XIX (1854-1856)*, Universitat de València.

-(1993): *Propiedad inmueble y crecimiento urbano: Valencia 1800-1931*, Editorial Síntesis, S. A, Madrid.

BADENES MARTÍN, Miguel Ángel (1982): «La venta de bienes eclesiásticos en las comarcas castellonenses. Desamortización de Mendizábal (1836-1845)», dins *Estudis Castellonencs* núm. 1, Diputació de Castelló.

-(1988): *Crecimiento y crisis en la población valenciana*, Generalitat Valenciana.

-(1992) «La desamortización de Mendizábal (1836-1844)» en CHUST, M. (dir.) *Historia de Castellón*, Editorial Prensa Valenciana, València.

BAILA PALLARÉS, Miquel A. (1990): *Transició demogràfica i canvis recents en la població d'una regió mediterrània*, Col·lecció Universitària, Diputació de Castelló.

BALBÁS CRUZ, Juan Antonio (1883). *Castellonenses ilustres. Apuntes biográficos*, Tipografía J. Armengot, Castellón.

-(1884): *Casos y cosas de Castellón. Estudios Históricos*, Imprenta de J. Armengot, Castellón.

-(1987): *El libro de la provincia de Castellón*, Caja de Ahorros de Castellón, Ed. Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid

BALDÓ LACOMBA, Marc (1977): «Del antiguo al nuevo régimen en España. Ensayo de interpretación», en FALCES, J. (coord.): *I. Sobre el tránsito de la sociedad señorial a la sociedad capitalista*, VII Coloquio de Pau. De la crisis del Antiguo Régimen al Franquismo, Cuadernos para el Diálogo, Madrid

-(1984) «El triomf de la raó i la crisi romàntica. Aspectes de la cultura d'«élite» a València durant la transició del feudalisme al capitalisme (1680-1843)», dins *La crisi de l'Antic Règim, Revista d'Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, núm. 5, Universitat de València.

-(1992): *Introducció a la història*, Universitat de València.

BELLVER, Luis (1888): *Historia de Castellón de la Plana*, El Clamor de Castellón, Castelló.

BERNABEU-MESTRE, Josep (1996): «La modernització demogràfica valenciana, segles XIX i XX» en AZAGRA, J., MATEU, E. i VIDAL, J. (eds.), *De la sociedad tradicional a la economía moderna*, Instituto de Cultura Juan Gil Albert, Diputación Provincial de Alicante.

BERNAT i MARTÍ, Joan Serafí (1984-85): «Libros parroquiales para el estudio de la demografía histórica de las comarcas meridionales de Castellón» dins *Estudis Castellonencs* núm. 2, Diputació de Castelló.

(1991): «Las series de los hechos vitales y la demografía histórica» dins *Revista de Demografía Histórica*, ADEH, vol. 9, núm.1, Centro de Ciencias Humanas y Sociales (CSIC), Madrid.

-(1992) «El setecientos» en CHUST, M. (dir.), *Historia de Castellón*, Editorial Prensa Valenciana, València.

-(1994): *Crecimiento de la población valenciana: análisis y presentación de los censos demográficos (1609-1857)*, Alfons el Magnànim, València.

-(1997): «El pensament demogràfic de Cavanilles. Llum, població i bon govern», dins *Cuadernos de Geografía*, núm. 62, Universitat de València.

-(1998): «Les fonts i la metodologia per a l'estudi de la població del País Valencià (segles XVI-XX)» en *La población valenciana: pasado, presente y futuro*, vol. I, Instituto de Cultura Juan Gil Albert, Alicante.

-(2004): «Las series anuales de bautismos valencianos (1646-1899)» dins *Revista Internacional de Ciencias Sociales*, núm. 24, Universidad de Murcia

BERNAT i MARTÍ, Joan Serafí i altres (1983): «Fuentes documentales para el estudio demográfico-histórico de las comarcas septentrionales del País Valencià» dins *Estudis Castellonencs*, núm.1, Diputació Provincial de Castelló.

BERNAT i MARTÍ, Joan Serafí i BADENES MARTÍN, Miguel Ángel (1991): «Muerte y comportamiento demográfico de los valencianos (siglos XVI-XIX)» en BERNABEU MESTRE, José (coord.), *Actas II Congreso de la Asociación de Demografía Histórica*, abril 1990, vol. V (*el papel de la mortalidad en la evolución de la población valenciana*), Alicante.

BERNAT i MARTÍ, Joan Serafí, BADENES MARTÍN, Miguel Ángel i ARDIT, Manuel (2001): *El País Valencià en el cens d'Aranda (1768)*, Universitat de València.

BORREGO, Andrés (1855): *La revolución de 1854, apreciada en sus causas y en sus consecuencias*, Imprenta M. Minuesa, Madrid.

-(1870): *El 48. Autocrítica del liberalismo*, Bitácora, Madrid

-(1873): *Historia de las Elecciones para Diputados a Cortes*, Madrid.

-(1874): *El libro de las elecciones*, Madrid.

BOZAL FERNÁNDEZ, Valeriano (1968): *Juntas Revolucionarias. Manifiestos y proclamas de 1868*, Selección, Editorial Cuadernos para el Diálogo S. A., Madrid

BRINES BLASCO, Joan (1975): «Fuentes y metodología para el estudio de la desamortización en el País Valenciano» dins *Actas de las I Jornadas de Metodología Aplicada a las Ciencias Históricas*, colección *Historia Contemporánea*, vol. IV, Universidad de Santiago de Compostela.

-(1978a): «El desarrollo urbano de Valencia en el siglo XIX. La incidencia de la desamortización de Mendizábal» en *Estudios de Historia de Valencia*, València.

-(1978b): *La desamortización eclesiástica en el País Valenciano durante el Trienio Constitucional*, Universitat de València.

-(1984): «Els estudis sobre la desamortització al País Valencià: estat de la qüestió», dins *La crisi de l'Antic Règim, Revista d'Etudis d'Història Contemporània del País Valencià*, núm. 5, Universitat de València.

BURDIEL, Isabel (1986): «La nueva aristocracia. Aproximación socio-política a la formación del bloque de poder moderado: en Valencia 1844-1854» en *La Història i els Joves Historiadors Catalans*, Edicions de la Magrana, Institut Municipal d'Història de l'Ajuntament de Barcelona.

-(1987): *La política de los notables. Moderados y avanzados durante el Régimen del Estatuto Real (1834-1836)*, Alfons el Magnànim, València.

-(1988): «Els primers partits polítics a València, 1834-1854», dins *L'Avenç*, núm.119, Barcelona.

-(1989): «Dret, compromís i violència en la revolució burgesa: la revolució de 1836», dins *Recerques, Història, Economia i Cultura*, núm. 22, Barcelona.

-(1990): «Revolució liberal i moderantisme burgès: 1833-1866» en RUIZ TORRES, P. (coord.), *Història del País Valencià, Època Contemporània*, vol. V, Edicions 62, Barcelona.

-(1996): «Análisis prosopográfico y revolución liberal. Los parlamentarios valencianos (1834-1854)», dins *Revista de Estudios Políticos*, núm. 93, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid.

-(1998): «Isabel II: un perfil inacabado» en BURDIEL, I. (ed.), *La política en el reinado de Isabel II*, revista *Ayer* núm. 29, Marcial Pons, Madrid.

-(2000): «La dama de blanco. Notas sobre la biografía histórica» en BURDIEL, I. i PÉREZ LEDESMA, Manuel (coord.), *Liberales, agitadores y conspiradores*, Espasa Biografías, Barcelona

- (2004): *Isabel II. No se puede reinar inocentemente*, Espasa-Calpe, Madrid.
- (2010): *Isabel II*. Taurus Ediciones, Madrid
- BURGUERA, Mónica (2012): *Las damas del liberalismo respetable. Los imaginarios sociales del feminismo liberal en España (1834-1850)*, Cátedra, Universitat de València.
- BURGUERA NADAL, María Luisa, (1981): *Pobres y ricos en la Bruja de Madrid*, Diputación de Castellón.
- BURGUIÈRE, André (1985): «La demografía» en LE GOFF, J. i NORE, P. (eds.), *Hacer la Historia, Nuevos enfoques*, vol. II, Editorial Laia, Barcelona.
- BURKE, Peter (ed.) (1999): «Obertura: La Nueva Historia, su pasado y su futuro» dins *Formas de hacer Historia*, Alianza Universidad, Madrid.
- BURRIEL DE ORTUETA, Eugenio (1971): *El desarrollo urbano de Castellón de la Plana, Estudios Geográficos*, vol. 32, núm. 123, Universidad Autònoma de Madrid.
- BUSTELO GARCIA DEL REAL, Francisco (1994): *Historia económica de España en los siglos XIX y XX*, Editorial Complutense, Madrid.
- CABALLERO, Margarita (1994): *El sufragio censitario. Elecciones generales en Soria durante el reinado de Isabel II*, Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo, Ávila.
- CABALLERO, Fermín (1836): *Fisonomía natural y política de los procuradores en las Cortes de 1834, 1835 y 1836*, Madrid.
- CALATAYUD I GINER, Salvador (2004): «Canal d'innovació tecnològica a l'agricultura mediterrània occidental», dins *Recerques, Història, Economia i Cultura*, núm. 49, Barcelona.
- CALATAYUD, S, MILLÁN, J. i ROMEO MATEO M. C. (1992): «Les transformacions de la societat agrària en el procés de desenvolupament capitalista: el regadiu valencià del segle XIX», dins *Recerques, Història, Economia i Cultura*, núm. 25, Barcelona.
- CALLEJA, Eduardo G., ARÓSTEGUI, Julio i CANAL Jordi (2011): *El carlismo y las guerras carlistas, hechos, hombres e ideas*, La Esfera de los Libros, Madrid.
- CALERO AMOR, Antonio M. (1975): «La estructura socioprofesional: fuentes y métodos de clasificación», dins *Actas de las I Jornadas de Metodología Aplicada a las Ciencias Históricas*, colección *Historia Contemporánea*, vol. IV, Universidad de Santiago de Compostela.
- CANAL I MORELL, Jordi (1993): (coord.) «El carlisme. Notes per a un anàlisi de la producció historiogràfica del darrer quart de segle (1967-1992)», en *El carlisme, sis estudis fonamentals*, Corsia núm. 7, l'Avenç i SCEH, Barcelona

-(2000): *El carlismo. Dos siglos de contrarrevolución en España*. El libro de bolsillo, Historia, Alianza Editorial, Madrid

CÁNOVAS SÁNCHEZ, Francisco (1996): «Los partidos políticos» en *La era Isabelina y el Sexenio Democrático. Historia de España* de Menéndez Pidal, Espasa-Calpe, tomo XXXIV, Madrid.

CAPITÁN DÍAZ, Alfonso (1994): *Historia de la Educación en España II. Pedagogía contemporánea*, Dykinson, Madrid

CARASA SOTO, Pedro (1994): «Por una historia social de la ciudad. Urbanización, pauperismo y asistencia» en BONAMUSA, F. i SERRALLONGA, J. (eds.), *La sociedad urbana en la España contemporánea*, 2.º Congreso Asociación de Historia Contemporánea, Barcelona.

CARIDAD SALVADOR, Antonio (2013): *El ejército y las partidas carlistas en Valencia y Aragón (1833-1840)*, Universitat de València.

CARRERAS, Albert (2005): «Industria» en CARRERAS, Albert i TAFUNELL, Xavier (coords.), *Estadísticas Históricas de España*, vol. I, siglos XIX y XX, Fundación B.B.V.A, 2ª Ed., Bilbao.

CAVANILLES, A. J. (1795): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Imprenta Real, Madrid

CEPEDA GÓMEZ, José (1999): *Los pronunciamientos en la España del siglo XIX*, Arco libros S. L, Madrid.

CHUST CALERO, Manuel (1987): *Ciudadanos en armas: La Milicia Nacional en el País Valenciano*, Alfons el Magnànim, València.

-(1992): «La revolución burguesa» en CHUST, M. (dir.), *Historia de Castellón*, Editorial Prensa Valenciana, València.

-(1999): «La ciudad de Castellón durante el siglo XIX» en ORTELLS, Vicent (dir.), *La ciudad de Castellón de la Plana*, Ayuntamiento de Castellón y Universitat Jaume I, Castelló.

CLAVERO, Bartolomé, RUIZ TORRES, Pedro i HERNÁNDEZ MONTALBÁN, Francisco (1979): *Estudios sobre la revolución burguesa en España*, Siglo XXI editores, Madrid.,

COMELLAS, José Luís (1970): *Los moderados en el poder (1844-1854)*, CSIC, Madrid.

-(1975): *Historia de España Moderna y Contemporánea*, Editorial Rialp, Madrid.

-(1999): *Una reina y un reinado*, Ariel-Historia, Barcelona.

CONGOST, Rosa (1990): *Els propietaris i els altres*, Eumo editorial, Vic.

CONSTANTE LLUCH, Juan Luis (2012): *Benicarló, 1841-1965. El trànsito de la antigua villa del Maestrazgo hacia la ciudad contemporánea*, Onada Edicions, Benicarló (Castelló).

CORONA MARZOL, Carmen (1999): «De las germanías a la nueva planta» en GIMENO, Mª Jesús (dir. i coord.), *La Provincia de Castellón*, Diputació de Castelló.

CRUZ ROMEO, María i SIERRA, María (coords.) (2014): «Introducción» en *La España liberal, 1833-1874*, Marcial Pons, Ediciones de Historia, Madrid.

CUARTERO LOPEZ, Rosa (2009): *Fent fortuna. Acumulació i burguesia a Castelló (1770-1841)*, Universitat Jaume I, Castelló.

DE CASTRO, Concepción (1979): *La Revolución Liberal y los municipios españoles*, Alianza Universidad, Madrid.

DE CASTRO, Concepción i MORENO, Javier. (1994): «El gobierno de la ciudad» en BONAMUSA, F. i SERRALLONGA, J. (eds.), *La sociedad urbana en la España contemporánea*, 2º Congreso Asociación de Historia Contemporánea, Barcelona.

DE LARRA, Mariano José (1834) «Entre qué gente estamos», *Costumbristas españoles II*, Madrid.

DEL NIDO Y SEGALERVA, Juan (2004): *Antología de las Cortes desde 1840 a 1846*, Analecta, Madrid.

DE PUEYES BENÍTEZ, Manuel (1980): *Educación e ideología en la España Contemporánea (1767-1975)*, Labor Politeia, Barcelona.

DE RIQUER Y PERMAYER, Borja (1999): «El surgimiento de las nuevas identidades contemporáneas. Propuestas para una discusión», en GARCÍA, Anna M^a. (ed.), *España, ¿nación de naciones?*, I Jornades Jaume Vicens Vives, revista Ayer núm. 35, Marcial Pons, Madrid.

DE SANTILLÁN, Ramón (1960): *Memorias (1815-1856)*, Universidad de Navarra, Pamplona.

DESCOLA, Jean (1971): *La vida cotidiana en la España Romántica (1833-1868)*, Argos Vergara, Barcelona.

DÍAZ DE RÁBAGO, M.ª Carmen (2001): «Història» en SANZ LUCAS, Macarena i ZARAGOZA GÓMEZ, Marta (dirs.), *Un teatro en la plaza de la Paz*, Castelló Cultural S.L., Castelló.

DÍAZ MARÍN, Pedro (1992): *Los mártires de la libertad: la revolución de 1844 en Alicante*, Instituto Juan Gil Albert, Alicante.

-(1998): «Burguesia i ciutat: la política urbana a Alacant durant la Dècada Moderada», dins *Recerques, Història, Economia i Cultura*, núm. 36, Barcelona.

-(1998). *Después de la Revolución: Centralismo y burguesía en Alicante*, Diputació Provincial d'Alacant.

DÍAZ SAMPEDRO, Braulio (2006): «Derecho e ideología en el Bienio Progresista», en *Anuario de la Facultad de Derecho*, vol. XXIV, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Extremadura, Cáceres.

DOMINGO PÉREZ, Concepción (1983): *La Plana de Castellón. Formación de un paisaje agrario mediterráneo*, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, Editorial Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid.

-(1992): «La población» en CHUST, M. (dir.), *Historia de Castellón*, Editorial Prensa Valenciana, València.

DOMÍNGUEZ ORTIZ, Antonio (1988): *Sociedad y Estado en el siglo XVIII español*, Editorial Ariel, Barcelona

ESTEBAN CASTILLO, Tomás (1988): «Aproximación al estudio de la fiscalidad en Castellón durante la Edad Moderna: La Peyta y el Equivalente», dins *I Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Ajuntament de Nules i Diputació de Castelló.

ESTAPÉ Y RODRIGUEZ, Fabián (1971): *La reforma tributaria de 1845*, Fábrica Nacional de Moneda y Timbre, Madrid.

ESTEVE GONZÁLEZ, Miguel Ángel (1982): «Factores condicionantes de la evolución demográfica de Alicante durante la primera mitad del siglo XIX», dins *Anales de la Universidad de Alicante, Historia Contemporánea* núm. 1, Alicante.

-(1983): «Entorno sanitario y causa de la muerte en el término parroquial de Santa María (Alicante), durante el siglo XIX», dins *Anales de la Universidad de Alicante, Historia Contemporánea* núm. 2, Alicante.

ESTRADA SÁNCHEZ, Manuel (1999): *La lucha por el poder: derecho de sufragio y fraude electoral (Liébana 1834-1868)*, Parlamento de Cantabria, Santander.

FERNÁNDEZ ALMAGRO, Melchor (1943): «Las Cortes del siglo XIX y la práctica electoral» dins *Revista de Estudios políticos*, tomo V, Madrid.

FERNÁNDEZ CLEMENTE, Eloy i FORCADELL, Carlos (1980): «El estado de la cuestión en Historia regional y local» dins l'obra coordinada per Tuñón de Lara, *Historiografía española contemporánea. X Coloquio de Pau*, Siglo XXI editores, Madrid.

FERNÁNDEZ GARCÍA, Antonio (1991): «La enfermedad como indicador social. Consideraciones metodológicas» en CASTILLO, S (coord.), *La historia social en España. Actualidad y perspectivas*, Asociación de Historia Social, Siglo XXI, Madrid.

-(1997): «Introducción» i coordinació en *Los fundamentos de la España liberal (1834-1900)* dins *Historia de España* de Menéndez Pidal, tomo XXXIII, Espasa-Calpe, Madrid.

FERNÁNDEZ GARCÍA, Antonio i RUEDA LAFFOND, José Carlos (1997): «Los grupos sociales» en *Los fundamentos de la España liberal (1834-1900)*, *Historia de España* de Menéndez Pidal, tomo XXXIII, Espasa-Calpe, Madrid.

FERNÁNDEZ GARCÍA, Antonio i SÁNCHEZ PÉREZ, Francisco (1997): «Las formas de conflictividad social» *Los fundamentos de la España liberal (1834-1900)*, *Historia de España* de Menéndez Pidal, tomo XXXIII, Espasa-Calpe, Madrid.

FLORES, Antonio (1964): «Escuela de costumbres», *Costumbristas españoles*, II, Madrid.

FONTANA LÁZARO, Josep (1973): *Cambio económico y actitudes en la España del siglo XIX*, Ariel, Barcelona

-(1974a): «Els sucesos de novembre de 1842 a València» dins *1r Congrés d'Història del País Valencià* (abril 1991), vol. 4, Universitat de València.

-(1974b): «Ascens i decadència de l'Escola del Annals», dins *Recerques, Història, Economia i Cultura*, núm. 4, Barcelona.

-(1980): «Crisi camperola i revolta carlina», dins *Recerques, Història, Economia i Cultura*, núm. 10, Barcelona.

-(1985): «La Història Local: noves perspectives» en FONTANA, Josep, FRADERA, Josep i UCELAY, Enric, *Reflexions metodològiques sobre la Història Local*, Quaderns del Cercle, Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona.

-(1985): «La crisis agraria de comienzos del siglo XIX y sus repercusiones en España» en GARCÍA SANZ, Ángel i GARRABOU, Ramón (eds.), *Historia agraria de la España contemporánea I, Cambio social y nuevas formas de propiedad (1800-1850)*, Editorial Crítica, Barcelona.

-(1985): «La desamortización de Mendizábal y sus antecedentes» en GARCÍA SANZ, Ángel i GARRABOU, Ramón (eds.), *Historia agraria de la España contemporánea I, Cambio social y nuevas formas de propiedad (1800-1850)*, Editorial Crítica. Barcelona.

-(1986): «La crisi colonial en la crisi de l'Antic Règim», dins *El comerç entre Catalunya i Amèrica (segles XVIII i XIX)*, l'Avenç 1986, Barcelona.

-(1991): «Historiografía española del siglo XIX: Un signo de renovación entre dos rupturas» en CASTILLO, Santiago (coord.), *La Historia social en España. Actualidad y perspectivas*, Asociación de Historia Social, Siglo XXI editores, Madrid.

-(1993): «Crisi camperola i revolta carlina» en CANAL, Jordi (coord.), *El carlisme, sis estudis fonamentals*, Corsia núm 7, l'Avenç i SCEH, Barcelona

FORCADELL ÁLVAREZ, Carlos (1986): «Historiografía regional y local en los siglos XIX y XX. Algunas reflexiones generales» dins *Segundo coloquio sobre historia de la Rioja. Logroño 1985*, vol. II, Universidad de la Rioja.

FORTUÑO LLORENS, Santiago (1995): «Amalia Fenollosa, una romántica de su época» dins *Litterature*, núm. 18, Facoltà di Magistero dell'Università di Genova. Istituto di Lingue e Letterature Straniere, Génova.

FRADERA, Josep M. (1986): «El comerç americà durant el segle XIX» en *El comerç entre Catalunya i Amèrica (segles XVIII i XIX)*, l'Avenç, Barcelona.

-(1995): «L'Europa revolucionària, de vassalls a ciutadans» en *La gran transformació, 1790-1860*, vol. 6, *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona.

FRADERA, Josep, i GARRABOU, Ramón (1990): «Presentació: Carlisme i moviments absolutistes a Europa» en FRADERA, J.M., MILLÁN J. i GARRABOU R. (eds.), *Carlisme i moviments absolutistes*, Eumo, Vic-Barcelona.

FRANCO DE ESPÉS, Carlos (1994): *Así vivían en la España del Romanticismo*, col. Biblioteca Básica de Historia, Vida cotidiana, Anaya, Madrid.

FRASQUET, Ivana (2002): *Valencia en la revolución (1834-1843) Sociabilidad, cultura y ocio*, Universitat de València.

FURIÓ, Antoni (1993): «Un assaig sobre les fonts d'història local» dins *Taller d'Història*, num. 1, Centre d'Estudis d'Història Local, Diputació de València.

FURIÓ, Antoni i GARCIA-OLIVER, Ferran (1989): «Pròleg» dins *L'espai viscut. Col·loqui Internacional d'història local*, Diputació de València.

GARCÍA, Javier; BRUNORI, Alberto; VALLS, Mª Amparo i altres (1996): «Les comarques septentrionals», en BERNAT MARTÍ, Joan Serafí (ed.), volum I de *Les Sèries vitals valencianes*, Col. Quaderns Valencians de Població, Seminari d'Estudis sobre la Població del País Valencià, València.

GARCIA MONERRIS, Encarna (2001): «La ciudad liberal: El marco jurídico-político del municipio valenciano del ochocientos» en PRESTON, Paul i SAZ, Ismael (2001): *Valencia (1808-1975) De la Revolución Liberal a la democracia parlamentaria*, Biblioteca Nueva, Universitat de València.

GARCÍA ROVIRA, Ana M^a. (1990): «Guerra carlina i revolució liberal, unes reflexions» en FRADERA, J. M., MILLÁN J. i GARRABOU R. (eds.), *Carlisme i moviments absolutistes*, Eumo, Vic-Barcelona.

-(1998): «Radicalismo liberal, republicanismo y revolución (1835-1837)» en BURDIEL, Isabel (ed.), *La política en el reinado de Isabel II*, revista *Ayer* núm. 29, Marcial Pons, Madrid.

GARCÍA SANZ, Ángel (1985): «Crisis de la agricultura tradicional (1800-1850)» en GARRABOU, Ramón i GARCÍA SANZ, Ángel (eds.), *Historia agraria de la España contemporánea I, Cambio social y nuevas formas de propiedad (1800-1850)*, Editorial Crítica. Barcelona.

GARRABOU, Ramón (1985). *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana (1850-1900)*, Alfons el Magnànim, València.

GARRABOU, Ramón i PUJOL, José (1988): «La crisis agraria de finales del siglo XIX» dins *I Seminari Internacional d'Història de Girona*, GARRABOU, Ramón (coord.), Girona.

GARRIDO, FERNANDO (1868): *Historia del último Borbón*, Salvador Manero(ed), Barcelona.

GARRIDO, Samuel (1999a): «Explotació indirecta i progrés agrari: el conreu del cànem a Castelló (segles XVIII-XX)», dins *Recerques, Història, Economia i Cultura*, núm. 38, Barcelona.

-(1999b): «Evolución económica» en GIMENO, Mª Jesús (dir. i coord.), *La Provincia de Castellón*, Diputació de Castelló.

-(2004): *Cànem gentil. L'evolució de les estructures agràries a la Plana de Castelló (1750-1930)*, Ajuntament de Castelló de la Plana.

-(2005): «Cáñamo gentil. Una indagación sobre los condicionantes del cambio técnico en la agricultura», dins *Historia Agraria*, núm. 36, Universidad de Murcia.

GARRIDO, Samuel i VICENT, Manuel (2010): *La Comunitat de Regants de Borriana*, Comunitat de Regants i Ajuntament de Borriana (Castelló).

GIL NOVALES, Alberto (1977): «Del antiguo al nuevo régimen en España. Ensayo de interpretación», en FALCES, J. (coord.): *I. Sobre el tránsito de la sociedad señorial a la sociedad capitalista*, VII Coloquio de Pau. *De la crisis del Antiguo Régimen al Franquismo*, Cuadernos para el Diálogo, Madrid.

GIL OLCINA, Antonio (2012): *Singularidades del régimen señorial valenciano, expansión, declive y extinción de la señoría directa*, Universidad de Alicante

GIL SÁNCHEZ, Fernando (1965): *Palacio Municipal y Palacio Real: La visita de Isabel II a Alicante*, Ayuntamiento de Alicante.

GIMENO SANFELIU, María Jesús (1990): *La oligarquía urbana de Castelló en el siglo XVIII*, Ajuntament de Castelló de la Plana, Castelló.

-(1998): *Patrimonio, parentesco y poder. Castelló (XVI-XIX)*, Universitat Jaume I, Diputació de Castelló.

-(1999): «Economía y Sociedad en el Antiguo Régimen castellonense» en *La Provincia de Castellón*, en GIMENO SANFELIU, María Jesús (coord.), Diputació de Castelló.

-(2003): *Llinatge i poder. Castelló (XVI-XIX)*, Consell Valencià de Cultura, València.

GIMENO MICHAVILA, Vicente (1930): *Las calles de Castellón*. Obra premiada en els jocs florals de lo Rat-Penat de València de maig de 1928, Impremta Juan B. Mas, Castelló.

-(1933): *Los antiguos gremios de Castellón*, Societat Castellonenca de Cultura, Obras de Investigación Histórica VI, Castelló.

(1984): *Del Castellón Viejo*, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, Editorial Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid.

GIRALT, Emili (1970): «Antecedents Històrics» dins *L'estructura econòmica del País Valencià*, L'Estel, València.

GONZÁLEZ de MOLINA, Manuel (2001): «Algunas consideraciones sobre historia local e historia medioambiental» en RUIZ CARNICER, Miguel Ángel i FRÍAS CORREDOR, Carmen (coords.), *Nuevas tendencias historiográficas e historia local en España: Actas del II Congreso de historia local de Aragón: Huesca 1999*. Instituto de Estudios Altoaragoneses, Universidad de Zaragoza.

GONZÁLEZ GÓMEZ, Santiago i REDERO SAN ROMÁN, Manuel (1991): «Análisis metodológico de dos fuentes de historia social: los padrones municipales y las matrículas industriales» en CASTILLO, Santiago (coord.), *La Historia Social en España. Actualidad y perspectivas*, Asociación de Historia Social, Siglo XXI editores, Madrid.

GRÁVALOS GONZÁLEZ, J. L (2001): «Condecoraciones militares relativas a la provincia de Castellón» en *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, tomo LXXVII, Castelló.

GUTIÉRREZ LLORET, Rosa Ana (1985): *Republicanos y liberales. La Revolución de 1868 y la I.ª República en Alicante*, Instituto Juan Gil Albert, Diputación Provincial de Alicante.

HENAO MUÑOZ, Manuel (1870): *Los Borbones ante la Revolución*, Administración, Madrid.

HEREDIA SORIANO, Antonio (1982): *Política docente y filosofía oficial en la España del siglo XIX. La era isabelina (1833-1868)*, Ediciones Universidad de Salamanca, Instituto de Ciencias de la Educación, Salamanca.

IZARD, Miquel (1991): «Recuperar la memoria o perpetrar el pasado. Revolución burguesa e insurgencia popular», en CASTILLO, Santiago (coord.), *La Historia social en España. Actualidad y perspectivas*, Asociación de Historia Social, Siglo XXI editores, Madrid.

JOVER ZAMORA, José M^a (1969): «Sociedad y Estado en el tiempo del Estatuto Real» dins *Revista Internacional de Sociologia*, núms. 107-108, Instituto de Estudios Sociales Avanzados, C.S.I.C, Madrid.

-(1972a): «Situación Social y poder político en la España de Isabel II», en *Historia social de España siglo XIX*, Guadiana, Madrid

-(1972b): «España en la transición del siglo XVIII al XIX» Introducción de *Guerra y Paz en tiempos de revolución, 1793-1830*, en *Historia del Mundo Moderno* tomo IX, Sopena, Barcelona.

-(1974): «El siglo XIX en la historiografía española contemporánea, 1839-1872» en *El siglo XIX en España, doce estudios*, Editorial Planeta, Barcelona

-(1975): «Corrientes historiográficas en la España contemporánea» en *Once ensayos sobre la historia*, Fundación Juan March, Madrid.

-(1976): *Política, diplomacia y humanismo popular en la España del siglo XIX*, Turner, Madrid.

-(1996): (dir.) «Prólogo» de *La era Isabelina y el Sexenio Democrático (1834-1874)* en *Historia de España* de Menéndez Pidal, tomo XXXIV, Espasa-Calpe, Madrid.

JULIÁ DÍAZ, Santos (1989): *Historia Social/sociología histórica*, Siglo XXI editores, Madrid.

KIERNAN, Víctor Gordon G. (1970): *La Revolución de 1854 en España*, Ed. Aguilar, Madrid.

LAFUENTE, Modesto (1890): *Historia General de España... continuada por Juan Valera con la colaboración de don Andrés Borrego y don Antonio Pirala (1850-1867)*, tomo XXII, Montaner y Simón, Barcelona.

LARROSA MARTÍNEZ, Faustino i MALDONADO IZQUIERDO, Leonor (2012): *Las escuelas normales de Alicante: conservadurismo y renovación entre 1844 y 1931*. Universidad de Alicante.

LEVI, Giovanni (1999): «Sobre microhistoria», en BURKE, Peter (ed.), *Formas de hacer historia*, Alianza Universidad, Madrid.

LIVI-BACCI, Massimo (1988): *Ensayo sobre la historia demográfica europea. Población y alimentación en Europa*, Ed. Ariel, Barcelona.

LLANSOLA GIL, Gerard, MONLLEÓ PERIS, Rosa i VALLS TORLÁ, Javier (2003): *Rumbo al Progreso, el Puerto de Castelló a través de la historia*, VALLS TORLÁ, Javier (coord.), Lunwerg Editores, Autoridad Portuaria de Castellón

LLISTAR ESCRIG, Arcadio (1987): *Historia de la provincia de Castellón*, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, Editorial Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid.

LLORCA, Carmen (1984): *Isabel II y su tiempo*, Istmo, Madrid.

LLUCH, Ernest (1976): *La via valenciana*, Ed. 3 i 4, València.

LÓPEZ CORDERO, Juan Antonio (1993): *Sociedad y economía del Jaén isabelino*, Universidad de Granada.

LORENTE TOLEDO, Luís (1991): «Los Propios y Arbitrios municipales. Una opción para el análisis social en la realidad económica del siglo XIX», en CASTILLO, Santiago (coord.), *La Historia Social en España. Actualidad y perspectivas*, Asociación de Historia Social, Siglo XXI editores, Madrid.

MADOZ, Pascual (1847): *Diccionario Geográfico Estadístico Histórico de España y sus posesiones en ultramar*, tomo VI, Madrid.

MALUQUER DE MOTES, Jordi (1985): «La despatrimonialización del agua: movilización de un recurso natural fundamental» en GARCÍA SANZ, Ángel i GARRABOU, Ramón (eds.), *Historia agraria de la España contemporánea, I Cambio social y nuevas formas de propiedad (1800-1850)*, Editorial Crítica. Barcelona.

MARCUELLO BENEDICTO, Juan Ignacio (1998): «La Corona y la desnaturalización del parlamentarismo isabelino», en BURDIEL, Isabel (ed.), *La política en el reinado de Isabel II*, revista *Ayer* núm. 29, Marcial Pons, Madrid.

MARICHAL, Carlos (1980): *La revolución liberal y los primeros partidos políticos en España 1834-1844*, Cátedra, Madrid.

MARÍN GELABERT, Miquel (2001): «Historiadores locales e historiadores universitarios» en RUIZ CARNICER, Miguel Ángel i FRÍAS CORREDOR Carmen (coords.), *Nuevas tendencias historiográficas e historia local en España: Actas del II Congreso de historia local de Aragón: Huesca 1999*, Instituto de Estudios Altoaragoneses, Universidad de Zaragoza.

MARQUÉS DE MIRAFLORES (1964): *Memorias del Reinado de Isabel II*, Editor y estudio preliminar de FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, Manuel, Biblioteca de Autores Españoles, Madrid.

MARTÍ ARNÁNDIZ, Otilia (1997): *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Col·lecció universitària, Diputació de Castelló.

MARTÍ, Casimiro (1986): «Afianzamiento y despliegue del sistema liberal» en *Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo (1834-1923)*, *Historia de España* dirigida por M. Tuñón de Lara, tomo VIII, Labor S. A, Barcelona.

MARTÍ GILABERT, Francisco (1996): *Iglesia y estado en el reinado de Isabel II*, Universidad de Navarra, Pamplona.

MARTÍ, Manuel (1985): *Cossieros i anticossieros. Burgesia i política local (Castelló, 1875-1891)*, Diputació de Castelló.

-(1986): «L'aparició d'una història local i el seu rerafons polític: Castelló de la Plana, 1868-1917» en *La Història i els Joves Historiadors Catalans*, Edicions de la Magrana, Institut Municipal d'Història de l'Ajuntament de Barcelona.

-(1987): «Problemes de desenvolupament i articulació provincial: el cas del port de Castelló» en *Ier. Congrés d'Estudis d'Història de la Plana*, Diputació de Castelló.

-(1989): *L'Ajuntament de Castelló de la Plana, del triomf de la Restauració a l'ascens de la nova política*, Ajuntament de Castelló.

-(1999): «La fabricación de la provincia (1833-1975): de la identidad provincial y sus beneficiarios» en GIMENO, M , Jesús (dir. i coord.), *La Provincia de Castellón*, Diputació de Castelló.

-(2001): «Historia local y democracia» en RUIZ CARNICER, Miguel  ngel i FRÍAS CORREDOR Carmen (coords.), *Nuevas tendencias historiográficas e historia local en España: Actas del II Congreso de historia local de Aragón: Huesca 1999*, Instituto de Estudios Altoaragoneses, Universidad de Zaragoza.

MARTÍ, Manuel i ARCHIL S, Ferran (1999): «La construcción de la Nación española durante el siglo XIX. Logros y límites de la asimilación en el caso valenciano» en GARCIA Anna M  (ed.), *España,  naci n de naciones? I Jornades Jaume Vicens Vives*, revista *Ayer* núm 35, Marcial Pons, Madrid.

MARTÍNEZ CUADRADO, Miguel (1969): *Elecciones y partidos políticos de España (1868-1931)*, Ed. Taurus, Madrid.

MARTÍNEZ GALLEGO, Francesc A. (2001): *Conservar progresando. La Unión Liberal (1856-1868)*, Fundación Instituto de Historia Social, Centro Francisco Tom s y Valiente, Uned, Alzira-València.

-(2007): «La  poca isabelina, el dominio de la burguesía moderada» en *La gran historia de la Comunidad Valenciana*, MARTÍNEZ GALLEGO, Francesc A. i LAGUNA, Antonio (dirs.), Vol. 6, *El ascenso de la burguesía. Revolución liberal y capitalismo (1808-1874)*, PIQUERAS, José A. (coord), Editorial Prensa Valenciana, València.

MARTÍNEZ ROMERO, Tom s, PRADILLA, Miguel  ngel i QUIXAL, J. Manuel (2013) (eds.) *Terres de cruïlla. Estudi sobre les comarques de la diòcesi de Tortosa*. Col lecci  la Barcella, núm. 14. Onada Edicions. Benicarló-Castelló

MARTOS, Cristino (1854): *La revolución de Julio de 1854*, publicada por Anselmo Santa Coloma, Imp. Colegio sordomudos y ciegos, Madrid.

MAZA CASTÁN, Virginia (2001): «Importancia de la historia local en el estudio y caracterización del caciquismo o clientelismo político en la España isabelina» en RUIZ CARNICER, Miguel  ngel i FRÍAS CORREDOR Carmen (coords.), *Nuevas tendencias historiográficas e historia local en España: Actas del II Congreso de historia local de Aragón: Huesca 1999*, Instituto de Estudios Altoaragoneses, Universidad de Zaragoza.

MESEGUER BERTOMEU, Lluís (2003): *Castelló literari: Estudi d'Hist ria Cultural de la ciutat*, Ajuntament de Castelló, Castelló.

MESEGUER FOLCH, Vicente (2001): *Carlismo y carlistas de Alcal  de Xivert*, Ayuntamiento de Alcal  de Xivert i Centre d'Estudis del Maestrat

MIGUEL BERNAL, Antonio i PAREJO BARRANCO, Antonio (2001): *La España Liberal (1868)-1913) Economía*. Historia de España 3er. Milenio, Editorial Síntesis, Madrid

MILLÁN y GARCÍA-VARELA, Jesús (1983): *Rentistas y campesinos*. Organismos Oficiales de la Administración, Madrid.

-(1984): «La protoindustrialización y los orígenes de la industria en el País Valenciano» en *La crisi de l'Antic Règim, Revista d'Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, núm.5, Universitat de València.

-(1988): «Els militants carlins del País Valencià Central. Una aproximació a la sociologia del carlisme durant la Revolució Burgesa», dins *Recerques, Història, Economia i Cultura*, núm. 21, vol. II, Barcelona.

-(1990a): «L'economia i la societat valencianes, 1830-1914. Les transformacions d'un capitalisme perifèric» en RUIZ TORRES, P. (coord.), *Història del País Valencià, Època Contemporània*, vol. V, Edicions 62, Barcelona.

-(1990b): «La resistència antiliberal a la revolució burgesa espanyola: insurrecció popular o moviment subaltern?» en FRADERA, J. M., MILLÁN, J. i GARRABOU, R. (eds.), *Carlisme i moviments absolutistes*, Eumo, Vic-Barcelona.

-(1993): «Contrarevolució i mobilització a l'Espanya contemporània» en CANAL, J. (coord.), *El carlisme, sis estudis fonamentals*, Corsia núm 7, l'Avenç i SCEH, Barcelona.

-(1994): «Burguesia i canvi social a l'Espanya del segle XIX, 1843-1875», en *Recerques, Història, Economia i Cultura*, núm. 28, Barcelona.

-(1995): «La fallida de l'Antic Règim» en *La gran transformació, 1790-1860, Història, Política*, vol. 6, *Societat i Cultura dels Països Catalans*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona.

-(1996): «La formació de les classes després de Thompson: alguns debats actuals» en MARTÍ Manuel (coord.), *Història Contemporània: debats i estudis. Un homenatge casolà a E. P. Thompson (1924-1993)*, Societat Castellonenca de Cultura. Castelló.

-(1998): «Una reconsideración del carlismo» en BURDIEL, Isabel (ed.), *La política en el reinado de Isabel II*, revista *Ayer* núm. 29, Marcial Pons, Madrid.

MILLÁN y GARCÍA VARELA, Jesús, CALATAYUD, Salvador i ROMEO, Mª Cruz (2003): «Coincidencias y disparidades entre los propietarios. El regadio valenciano del siglo XIX», en *Revista Hispania* vol. 63, núm. 213, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.

MIRALLES CLIMENT, Josep (2005): «Aspectos de la cultura política del carlismo en el siglo XX» en *Espacio, Tiempo y Forma, Serie V, Historia Contemporánea*, tomo 17, *Revista de la Facultad de Geografía e Historia*. Madrid.

-(2008): *Realitat o mite? L'heroica defensa de Castelló*, Ajuntament de Castelló.

MONLLEÓ PERIS, Rosa (1981): «La guerra carlista en la provincia de Castellón durante la primera República», dins *Butlletí Societat Castellonenca de Cultura*, tomo LVII, octubre-desembre, Castelló.

-(1983): «Castelló durante el Sexenio. Partidos políticos y transformaciones económicas», dins *Butlletí Societat Castellonenca de Cultura*, tomo LIX, quadern IV, octubre-desembre, Castelló.

-(1984): «Els inicis de la taronja a la Plana de Castelló», dins *Miscel·lania de textos en homenatge a les Normes de Castelló*, Diputació de Castelló.

-(1990): «El model descentralitzador de la burgesia valenciana. De la crisi de 1866 a la Restauració», dins *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, núm. 8, Universitat de València.

-(1991): «El protagonismo de la burguesía valenciana en los inicios del capitalismo español», dins *Revista Millars*, XIV, Universitat Jaume I, Castelló.

-(1992): «El sector moderat de la Renaixença valenciana. Anàlisi de la seua postura ideològica a propòsit d'un debat suscitat el setembre de 1868» dins *Actes del Col·loqui internacional sobre la Renaixença*, Estudis Universitaris Catalans, Barcelona.

-(1994): «Castelló, capital de província» en *III Congrés D'Història i Filologia de la Plana*, Ajuntament de Nules i Diputació de Castelló.

-(1995): *Los Diputados valencianos en la I República. Federalismo y levantamiento carlista en las comarcas de Castelló*, Col·lecció Universitària, Diputació de Castelló.

-(1996a): *La burguesia valenciana en el Sexenio Democrático. Libre cambismo y cuestión social*, Col·lecció Sapientia núm. 3, Universitat Jaume I, Castelló

-(1996b): *La Gloriosa en Valencia (1864-1869)*, Alfons El Magnànim, València.

-(1998): «Història local i societat urbana contemporània. Fonts per al seu estudi», V *Congrés d'Història i Filologia de la La Plana*, Ajuntament de Nules i Diputació de Castelló.

-(1999): «La época del sexenio democrático» en *La Provincia de Castellón*, M^a. JESÚS GIMENO (dir. i coord.), Diputació de Castelló.

MONLLEÓ PERIS, Rosa, CAMPOS VILANOVA, Xavier (1994): «Nules i les guerres carlines», *III Congrés d'Història i Filologia de la La Plana*, Ajuntament de Nules i Diputació de Castelló.

MONLLEÓ PERIS, Rosa i altres (2007): «Cultura urbana femenina y espacios de ocio en Castellón a finales del siglo XIX» dins *Espais de bohèmia. Actrius, cupletistes i ballarines, Dossiers Feministes 10*, Seminari d'Investigació Feminista, Universitat Jaume I, Castelló.

MONLLEÓ PERIS, Rosa, VALLS TOMÁS, Mª Amparo i altres (2012): *Diccionario biográfico de los parlamentarios españoles 1820-1854*, Versión digital, Congreso de los Diputados, Publicaciones de las Cortes Generales, Madrid.

MUNDINA, Bernardo (1873): *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*, Castelló.

NADAL, Jordi (1965): «Historia de la población española», en REINHARD, M. i ARMENGAUD, A., *Historia de la población mundial*, Ariel, Barcelona.

-(1966): *La población española (siglos XVI a XX)*, Ariel, Barcelona.

-(1975): *El fracaso de la revolución industrial en España (1814-1913)*, Ariel, Barcelona.

-(1987): «El desenvolupament de l'economia valenciana a la segona meitat del segle XIX: una via exclusivament agrària?» en *Recerques, Història, Economia i Cultura*, núm. 19. Barcelona.

NICOLAU, Roser (1995): «Els límits del descens de la natalitat» en *La gran transformació, 1790-1860, Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona.

-(2005): «Población, salud i actividad» en CARRERAS, Albert i TAFUNELL, Xavier (coords.), *Estadísticas Históricas de España*, vol I, siglos XIX y XX, Fundación B.B.V.A, 2^a Ed., Bilbao.

NÚÑEZ MUÑOZ, M. F. i DÍAZ DE CERIO, F. (1993): *El Bienio Progresista, 1854-1856 y la ruptura de relaciones de Roma con España según los documentos vaticanos*, Universidad de la Laguna, Santa Cruz de Tenerife.

OBIOL MENERO, Emilio (1988): «El cultivo del cáñamo en Castellón de la Plana durante el siglo XVIII,» dins *I Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Ajuntament de Nules i Diputació de Castelló.

OLCINA, Evarist, (1976): *Carlisme i autonomia al País Valencià*, sèrie «la unitat» núm. 25, col·lecció 3 i 4, València

ORTEGA DE LA TORRE, E. (1989): «La problemática de la revolución burguesa en el País Valenciano», *Saitabi*, XIXXX. Universitat de València.

-(1992) «La primera guerra carlista» en *Historia de Castellón*, CHUST, M. (dir.), Editorial Prensa Valenciana, València.

ORTELLS CHABRERA, Vicent (1982): «Evolució de la població absoluta a la Plana de Castelló», *Estudis Castellonencs* núm. 1, Diputació de Castelló.

-(1983): *Plana de Castelló*, Colegio Oficial de Arquitectos de Castellón.

-(1987): *Geografía urbana y del poblamiento en la Plana de Castellón*, Ajuntament de Castelló.

-(1991): «Alguns aspectos del medi físic en l'ordenació comarcal», en *I Congrés Català de Geografia, Societat Catalana de Geografia*, vol. 3b, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.

-(1997): *La ciutat preindustrial valenciana*, Biblioteca de les Aules 4, Universitat Jaume I i Diputació de Castelló.

-(2005): «La indústria ceràmica a la Plana de Castelló. Tradició històrica i mundialització actual», en *Societat Catalana de Geografia*, vol. 58, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.

-(2010): *Geografía de la población*, Universitat Jaume I, Castelló.

OYARZUN, Román (1961): *Vida de Ramón Cabrera y las Guerras Carlistas*, Biblioteca biográfica, núm. 20, Aedos, Barcelona

OYÓN José L. i GARCÍA ESPUCHE, Albert (1994): «Crecimiento de las ciudades, 1840-1936» en BONAMUSA, Francesc i SERRALLONGA, Joan (eds.), *La sociedad urbana en la España contemporánea*, 2º Congreso Asociación de Historia Contemporánea, Barcelona.

PANADERO MOYA, Carlos (1991): «Reflexiones sobre las clases sociales del siglo XIX: Fuentes y métodos de estudio» en CASTILLO, Santiago (coord.), *La Historia Social en España. Actualidad y perspectivas*, Asociación de Historia Social, Siglo XXI editores, Madrid.

PARDO CAMACHO, Ricardo (2001): «Un siglo de presencia militar en nuestra provincia (1833-1936)» en *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, LXXVII, Castelló.

PASTOR DE LA ROCA, José (2009): *Historia general de la ciudad y castillo de Alicante*, Editorial Maxtor, Alicante.

PÉREZ GALDÓS, Benito (2008): *Revolución de Julio, Episodios Nacionales*, 24, Alianza Editorial, Madrid.

PÉREZ GARZÓN, Juan Sisinio (1980): «La revolución burguesa en España. Los inicios de un debate científico, 1966-1979», en *Historiografía española contemporánea, X Coloquio de Pau*, coordinado por Manuel Tuñón de Lara, Siglo XXI, Madrid.

-(1988): «Isabel II. Desarrollo y consolidación de la sociedad burguesa» en DOMINGUEZ ORTIZ, Antonio (dir.), *La Transición del Antiguo al nuevo régimen (1789-1874)*, Colección Historia de España, vol. 9, Editorial Planeta, Barcelona.

-(2004): (Ed.) *Los espejos de una reina*, Marcial Pons, Madrid.

PÉREZ GARZÓN, Juan Sisinio, GARMA, S. i PESET J.L. (1978): *Ciencias y enseñanza en la revolución burguesa*, Estudios de Historia Contemporánea, Siglo XXI de España Editores, Madrid.

PÉREZ GARZÓN, Juan Sisinio y DEL REY REGUILLO, Fernando (1994): «Conflictos y protestas. De la ciudad liberal a la ciudad democrática, 1808-1978» en BONAMUSA, Francesc i SERRALLONGA, Joan (eds.), *La sociedad urbana en la España contemporánea*, 2º Congreso Asociación de Historia Contemporánea, Barcelona.

PÉREZ-MATEO REGADERA, Miguel (1974): *La epidemia de cólera de 1854 en la ciudad de Alicante*, Facultad de Medicina, Universitat de València.

PÉREZ MOREDA, Vicente (1997): «La Población» en *Los fundamentos de la España liberal (1834-1900)* de Historia de España de Menéndez Pidal, tomo XXXIII, Espasa-Calpe, Madrid.

PIQUERAS ARENAS, José A. (1992) «La época isabelina» en *Historia de Castellón*, CHUST, M. (dir.), Editorial Prensa Valenciana, València.

-(1994): «El carlismo latente: desposesión agraria y protesta campesina en Castellón», *Saitabi* núm. 44, Universitat de València.

-(1996): «La revolución burguesa española. De la burguesía sin revolución a la revolución sin burguesía». *Historia Social*, núm. 24, Uned Alzira, València.

PIQUERAS ARENAS, José A. i SANZ ROZALÉN, Vicente (1997): «Páramos, huertos y regiones silvestres. Historiografía actual sobre el Castellón contemporáneo», en *Revista Millars* núm. XX, Universitat Jaume I, Castelló.

PLA ALBEROLA, Primitivo (1982): «El cólera en Cocentaina en la primera mitad del siglo XIX. Aspectos demográficos», en *Anales de la Universidad de Alicante, Historia Contemporánea*, núm. 1. Alicante.

PIRALA, Antonio (1984): *Historia de la guerra civil y de los partidos liberal y carlista*, Turner, Madrid.

PRADOS DE LA ESCOSURA, Leandro (1982): «Comercio exterior y cambio económico en España (1792-1849) » en FONTANA, Josep, *La economía española al final del Antiguo Régimen. III. Comercio y Colonias*, Alianza Editorial, Banco de España, Madrid.

QUEREDA SALA, José (1976): *El clima de la provincia de Castellón*, Servei de Publicacions, Diputació de Castelló.

-(1985): *El tiempo en la provincia de Castellón*, Servei de Publicacions, Diputació de Castelló.

-(2005): *Curso de climatología general*, Servei de Comunicacions i Publicacions, Universitat Jaume I, Castelló.

-(2010): *Dendrocronología y clima en la vertiente Mediterránea del Sistema Ibérico*, Servei de Comunicacions i Publicacions de la Universitat Jaume I, Castelló.

QUEREDA SALA, José i ORTELLS CHABRERA, Vicent (1993): *La Plana de Castelló. Estudio geográfico*, Col·lecció Universitària, Diputació de Castelló.

QUEREDA SALA, José i MONTÓN CHIVA, Enrique (1994): *Las lluvias torrenciales en la Comunidad Valenciana. Interacciones atmósfera-mar*, Col·lecció Universitària, Diputació de Castelló.

QUIRÓS LINARES, FRANCISCO (1991): *Las ciudades españolas a mediados del siglo XIX*, Ámbito Ediciones, Valladolid.

RAMOS SANTANA, Alberto (1982): *La desamortización civil en Cádiz durante el Bienio Progresista*, Diputación Provincial de Cádiz.

REQUENA GALLEGU, Manuel i SEPÚLVEDA LOSA, Rosa (2000): «Elecciones a Cortes en Albacete durante el Sexenio Democrático», en *Revista de estudios albacetenses*, nº 44, Diputación de Albacete.

RIBÉS PLA, Rafael (1989): *La naranja y Castellón*, Col·lecció Monografies del Museu Etnològic Castellonenc, Ajuntament de Castelló.

-(1998): *El cànem i Castelló*, Col·lecció Monografies del Museu Etnològic Castellonenc, Ajuntament de Castelló.

RODA QUEROL, Gemma (2000-2002): «Mito o realidad la guerra carlista en la ciudad de Castelló (1833-1840)», dins *Estudis Castellonencs* núm. 9, Diputació de Castelló.

RÓDENAS, Clementina (1980): «Los problemas de la industrialización» en ARDIT LUCAS, Manuel i altres (coords.), *Nuestra Historia*, Mas-Ivars Editores, València.

-(1980): «La aristocracia financiera: la banca y el ferrocarril» en ARDIT LUCAS, Manuel i altres (coords.), *Nuestra Historia*, Mas-Ivars Editores, València.

RODRIGO ALBERT, O. (1985): *Historia general de la Masonería*, Mitre, Barcelona.

ROMEO MATEO, María Cruz (1998): «Lenguaje y política del nuevo liberalismo: moderados y progresistas, 1834-1845», en BURDIEL, Isabel (ed.), en *La política en el reinado de Isabel II*, revista *Ayer* núm. 29, Marcial Pons, Madrid.

ROMEU, Mª Cruz i BURDIEL, Isabel (2001): «Viejo y nuevo liberalismo en el proceso revolucionario: 1808-1844» en PRESTON, Paul i SAZ, Ismael (edit.), *Valencia (1808-1975) De la Revolución Liberal a la democracia parlamentaria*, Biblioteca Nueva, Universitat de València.

ROMEU LLORACH, Jordi (1985): «Historia Contemporánea», en *La Provincia de Castellón de la Plana. Tierras y gentes*, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón.

ROSAS ARTOLA, M. (1979): «El moviment demogràfic de la ciutat de Castelló de la Plana al segle XVII», *Butlletí Societat Castellonenca de Cultura*, núm. LV, Castelló.

RUBIO GIMÉNEZ, Jesús (1994): «Sociabilidad urbana y cultura. El siglo XIX» en BONAMUSA, Francesc i SERRALLONGA, Joan (eds.), *La sociedad urbana en la España contemporánea*, 2º Congreso Asociación de Historia Contemporánea, Barcelona.

RUDÉ, George (1975): *La multitud en la historia: los disturbios populares en Francia e Inglaterra (1730-1848)*, Siglo XXI, Madrid.

RUEDA HERNANZ, Germán (1986a): *La desamortización de Mendizábal y Espartero en España*, Cátedra, Madrid.

-(1986b): «El reinado de Isabel II. La España liberal», en *Historia de España* núm. 22, Historia 16, Temas de Hoy, Madrid.

-(1997): «La desamortización en España: un balance (1766-1924)», en *Cuadernos de Historia* núm. 38, Arco Libros S.L., Madrid.

-(2006): *España 1790-1900, sociedad y condiciones económicas*, Ediciones Istmo, Madrid.

RUEDA HERNANZ, Germán i PÉREZ GARZÓN, Juan Sisinio (2004): *Historia política, 1808-1874*, Col. Fundamentos de la Historia de España, Ediciones Istmo, Madrid

RUIZ, David (1977): «Luddismo y burguesía en España (1821-1855)» en FALCES, J. (coord.): *II. Burguesía e industrialización: Algunos problemas*, VII Coloquio de Pau. *De la crisis del Antiguo Régimen al Franquismo*, Cuadernos para el Diálogo, Madrid

RUIZ MARTÍN, Felipe (1976): «Demografía Histórica» dins *Once ensayos sobre la Historia*, Fundación Juan March, Madrid.

RUIZ TORRES, Pedro (1985): «Desarrollo y crisis de la agricultura en el País Valenciano a finales del Antiguo Régimen» en GARCÍA SANZ, Ángel i GARRABOU, Ramón (eds.), *Historia agraria de la España contemporánea (I), Cambio social y nuevas formas de propiedad (1800-1850)*, Editorial Crítica. Barcelona

-(1988): «Economía y sociedad en la crisis del Antiguo Régimen» en DOMINGO ORTIZ, Antonio (dir.), *La transición del Antiguo al Nuevo Régimen (1789-1874)*, *Colección Historia España*, vol. 9, Editorial Planeta, Barcelona.

-(1990): «Introducción» en RUIZ TORRES, P. (coord.), *Història del País Valencià, Època Contemporània*, vol. V, Edicions 62, Barcelona.

-(1994a): «Del Antiguo al nuevo Régimen: carácter de la transformación» dins *Antiguo Régimen y Liberalismo. Homenaje a Miguel Artola*, tomo I, Alianza Editorial, Madrid.

-(1994b): «Liberalisme i revolució a Espanya», dins *Recerques, Història, Economia i Cultura*, núm. 28, Barcelona.

-(1995): «La fallida de l'Antic Règim» en *La gran transformació, 1790-1860, Història, Política*, vol. 6, *Societat i Cultura dels Països Catalans*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona.

-(1996): «Consideraciones críticas sobre la nueva historiografía valenciana de los años 60 y 70» en AZAGRA, MATEU Y VIDAL (coords.), *De la sociedad tradicional a la economía moderna*, Institut Juan Gil Albert, Alacant.

SÁIZ PASTOR, Candelaria i VIDAL OLIVARES, Javier, (2001), *El fin del Antiguo Régimen. (1808-1868). Economía*. Colección Historia de España 3er Milenio, núm. 23. Editorial Síntesis, Madrid

SÁNCHEZ ADELL, José (1980): *Guía de Castellón*, Everest, Barcelona.

-(1983): *Las tierras castellonenses*, Anaya, Barcelona.

-(1987): *Castellón*, Everest, Barcelona

-(1990): *Castellón de la Plana y su provincia*, Inculca, Castellón.

-(2006): *Retazos de historia. Miscelánea de artículos sobre Castellón*, Biblioteca de contemporáneos XL, Societat Castellonenca de Cultura, Castelló.

SÁNCHEZ ADELL, José, SÁNCHEZ ALMELA, Elena i OLUCHA MONTINS, Ferran (1994): *Elenco de fechas para la historia urbana de Castellón*, Universitat Jaume I, Castelló.

SÁNCHEZ ADELL, José, ORTELLS, Vicent i OLÀRIA, Carme (1999): *La ciutat de Castelló de la Plana*, Ajuntament de Castelló.

SÁNCHEZ AGESTA, Luís (1984): *Historia del Constitucionalismo Español (1808-1836)*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid.

SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep (2015): *Les guerres napoleòniques i carlistes a la frontera de Catalunya, el País Valencià i Aragó (1808-1936)*, Onada edicions, biblioteca la nau 17, Benicarló (Castelló).

SÁNCHEZ LLAMA, Íñigo (2000): *Galería de escritoras isabelinas. La prensa periódica entre 1833 y 1895*, Feminismos, Instituto de la mujer, Ed. Càtedra, Universitat de València.

SANMARTÍ BESALDUCH, A. (1987): *Les exportacions vitícoles als ports de Borriana i Castelló, 1861-1915*. Centre d'Estudis de la Plana, butlletí núm. 11. Castelló.

SANTACREU SOLER, José Miguel (2004): *Sant Vicent del Raspeig (1806-1848): el municipi del liberalisme*, La Xara, Simat de Valldigna, València.

-(2006): Coautor del *Diccionari d'Història del País Valencià, tomo XXII*, 1a. Edició, Edicions 62, València.

SANZ ROZALÉN, Vicente (1992): «Liberalismo y reacción» en *Historia de Castellón*, CHUST, M. (dir.), Editorial Prensa Valenciana, València.

-(1994a): «Comerciants, pobres i cotó. Un projecte per a la Casa de Misericòrdia de Castelló (1843)», en *III Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Ajuntament de Nules i Diputació de Castelló.

-(1994b): «De regalia de Propis a impost sobre consums: el pes reial a Castelló de la Plana durant el procés revolucionari burgès. Estudi d'una supervivència feudal», en *Revista Millars, Espai i Història*, vol.17, Universitat Jaume I, Castelló.

-(1995): *D'artesans a proletaris. La manufactura del cànem a Castelló (1732-1843)*, Col·lecció universitària, Diputació de Castelló.

-(2000a): «Los condicionamientos sociales del carlismo. El caso valenciano», en *Revista Millars, Espai i Història* núm. XXIII, Universitat Jaume I, Castelló.

-(2000b): *Propiedad y desposesión campesina, la Bailia de Morella en la crisis del - régimen señorial*, Historia Social, Uned, Alzira-València.

-(2001): «Trabajadores en el siglo XIX en la reciente Historia social» en CASTILLO, Santiago i FERNÁNDEZ, Roberto (coords.), *Historia Social: Ciencias Sociales. Actas del IV congreso de Historia Social en España*, Ed. Milenio, Lleida.

-(2007): «La época isabelina, el dominio de la burguesía moderada» en *La gran historia de la Comunidad Valenciana*, MARTÍNEZ GALLEGÓ, Francesc A. i LAGUNA, Antonio (dirs.), Vol. 6, *El ascenso de la burguesía. Revolución liberal y capitalismo (1808-1874)*, PIQUERAS, José A. (coord), Editorial Prensa Valenciana, València.

SANZ ROZALÉN, Vicente y PIQUERAS ARENAS, José Antonio (2013): *En el nombre del oficio. El trabajador especializado entre el gremio y la resistencia*, Biblioteca Nueva, Madrid.

SAUCH CRUZ, Núria (2005): «L'entramat social del primer carlisme a les terres de l'Ebre i al Maestrat», en *Recerques, Història, Economia, Cultura*, Barcelona.

SCOTT, Joan (1999): «Historia de las mujeres» en *Formas de hacer historia*, BURKE Peter (ed.), Alianza Universidad, Madrid.

SEBASTIÀ, Enric (2001): *La revolución burguesa: la transición de la cuestión señorial a la cuestión social en el País Valenciano*, fundación Instituto Historia Social, Alzira - Valencia

SEBASTIÀ, Enric i PIQUERAS, Juan A. (1987): *Pervivencias feudales y revolución democrática*, Alfons el Magnànim, València.

-(1991): *Agiotistas, negreros y partisanos, dialéctica social en vísperas de la Revolución Gloriosa*, Alfons el Magnànim, Valencia

SERNA, Just i PONS, Anaclet (1994): «El nombre del burgués», en BONAMUSA, Francesc i SERRALLONGA, Joan (eds.), *La sociedad urbana en la España Contemporánea*, 2º Congreso Asociación de Historia Contemporánea, Barcelona.

-(1998): «La escritura y la vida. El notariado y el estudio de las redes personales burguesas en la época isabelina» en BURDIEL, Isabel (ed.), *La política en el reinado de Isabel II*, revista Ayer núm 29, Marcial Pons, Madrid.

-(2001): «En su lugar. Una reflexión sobre la historia local y el microanálisis» en RUIZ CARNICER, Miguel Ángel i FRÍAS CORREDOR, Carmen (coords.), *Nuevas tendencias historiográficas e historia local en España: Actas del II Congreso de historia local de Aragón: Huesca 1999*, Instituto de Estudios Altoaragoneses, Universidad de Zaragoza.

SERRANO GARCÍA, Rafael (2001): *El fin del Antiguo Régimen (1808-1868). Cultura y vida cotidiana*, Col. Historia de España 3r. Milenio 25, Síntesis, Madrid.

SHARPE, Jim (1999): «Historia desde abajo» en BURKE, Peter (ed.), *Formas de hacer historia*, Alianza Universidad, Madrid.

SUÁREZ, Federico (1951): «El régimen liberal español», dins *Separata del Boletín de la Universidad de Santiago*.

-(1953): *Los sucesos de la Granja*, Madrid.

-(1958): *La crisis del Antiguo Régimen*, Madrid.

SÚLLER TRILLES, Vicenta: (inédito): *Medicina y enfermedad a principios del siglo XX en España. Un estudio comparativo*. Trabajo de investigación del departamento de Historia, Geografía y Arte de la Universitat Jaume I de Castelló.

TAFUNELL, Xavier (2005): «Urbanización y vivienda» en CARRERAS, Albert i TAFUNELL, Xavier (coords), *Estadísticas Históricas de España*, vol. I, siglos XIX y XX, Fundación B.B.V.A, 2ª Ed., Bilbao.

THOMPSON, Eduard (1989): *La formación de la clase obrera en Inglaterra*, Editorial Crítica, Barcelona.

TOMÁS Y VALIENTE, Francisco (1989): *El marco político de la desamortización en España*, Ed. Ariel S.A., Barcelona.

-(1996): «La obra legislativa y el desmantelamiento del Antiguo Régimen» en *La era isabelina y el Sexenio Democrático. Historia de España*, de Menéndez Pidal, Espasa-Calpe, tomo XXXIV, Madrid.

TOMÁS VILLARROYA, Joaquín (1996a): «El proceso constitucional» en *La era isabelina y el Sexenio Democrático. Historia de España*, de Menéndez Pidal, Espasa-Calpe, tomo XXXIV, Madrid.

-(1996b): «La obra legislativa y el desmantelamiento del Antiguo Régimen» en *La era isabelina y el Sexenio Democrático. Historia de España* de Menéndez Pidal, tomo XXXIV, Espasa-Calpe, Madrid

TORRAS ELÍAS, Jaume (1976): *Liberalismo y rebeldía campesina, 1820-1823*, Ariel, Barcelona

TORTELLA CASARES, Gabriel (1986): «La economía española, 1830-1900» en *Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo (1834-1923). Historia de España* dirigida por M. Tuñón de Lara, tomo VIII, Labor S.A, Barcelona.

-(1998): *El desarrollo de la España contemporánea. Historia económica de los siglos XIX y XX*, Alianza Editorial, Madrid.

TORTELLA, G., FERNÁNDEZ, C., ARES, G., i NADAL, J. (1970): *Ensayos sobre la economía española a mediados del siglo XIX*, Servicio de Estudios del Banco de España, Madrid

TRAVER TOMÁS, Vicente (1948): *D. Ramón de Campoamor, Jefe Político de Castellón, 1847-1848*, Societat Castellonenca de Cultura: Obras de Arte e Historia, Castellón.

-(1982): *Antigüedades de Castellón de la Plana*, Ayuntamiento de Castellón.

TUÑÓN DE LARA, Manuel (1977): «Sociedad señorial, revolución burguesa y sociedad capitalista», en FALCES, J. (coord.): *I. sobre el tránsito de la sociedad señorial a la sociedad capitalista*, VII Coloquio de Pau. *De la crisis del Antiguo Régimen al Franquismo*, Cuadernos para el Diálogo, Madrid

-(1980): *La España del siglo XIX*, 2 vol., Laia, Barcelona.

-(1981): (dir.) *Historia de España*, Labor, Barcelona.

-(1985): *Tiempo cronológico y tiempo histórico: lección inaugural del curso académico 1985-1986*, Universidad del País Vasco, Bilbao.

-(1998): *Estudios sobre el siglo XIX español*, Siglo XXI, Madrid.

-(1996): «Prólogo» en *Los comienzos del siglo XX. La población, la economía, la sociedad. Historia de España*, de Menéndez Pidal, Espasa-Calpe, tomo XXXIV, Madrid.

UCELAY DA CAL, Enric (1985): «Història Regional, Història Comarcal, Història Local» dins *Reflexions metodològiques sobre la Història Local*, Quaderns del Cercle, Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona.

URQUIJO GOITIA, José Ramón (1981): «La Milicia Nacional como instrumento de presión política en el Bienio Progresista», en *Revista Hispania*, vol. XLI, núm. 147, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid

-(1997): «Las contradicciones políticas del Bienio Progresista», en *Revista Hispania*, vol. LVII, núm. 195, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.

-(2006): «Interferencias de las Cortes conservadoras ante el pretendiente carlista», en *Revista Hispania*, vol. 66, núm. 223, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.

VALLS, Josep Francesc (1988): *Prensa y Burguesía en el siglo XIX español*, Anthropos, Barcelona.

VALLS TOMÁS, Mª Amparo (1998): «Análisis demográfico de la ciudad de Castellón en la época isabelina», en *V Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Ajuntament de Nules i Diputació de Castelló.

-(2003-2005): «Creixement urbà i política municipal a Castelló en l'època isabelina» en *Estudis Castellonencs*, núm. 10, Diputació de Castelló.

VALLS TOMÁS, Mª Amparo i GOMIS MONTAÑÉS, Mª Lidón: (2006): «Ensenyament i debat educatiu a Castelló en el canvi de segle», en MONLLEÓ, Rosa (ed.), *Castelló al segle XX, I Congrés d'Història Local Contemporània*, col·lecció Humanitats 23, Publicacions de la Universitat Jaume I, Castelló.

VICENS VIVES, Jaime (1961): *Historia de España y América*, vol. V, Vicens Vives, Barcelona.

-(1966): *Aproximación a la Historia de España*, Vicens Vives, Barcelona.

VICENTE I PALACIO, Antonio M. (1987): «Grups polítics i classe dirigent a Castelló de la Plana (1850-1875). Introducció a un estudi d'Història Local» en *1er. Congrés d'Estudis d'Història de la Plana*, Diputació de Castelló.

VICIANO I NAVARRO, Pau (1987): «Aproximació a la premsa castellonenca de l'època isabelina i el sexenni democràtic (1834-1874)» en *1er. Congrés d'Estudis d'Història de la Plana*, Diputació de Castelló.

VILANOVA CANDAU, Víctor (1998-1999): «Las escuelas de Vila-real durante el periodo 1854-1858» dins *Estudis Castellonencs*, núm. 8, Diputació de Castelló.

VILLACORTA BAÑOS, Francisco (1980): *Burguesía y cultura. Los intelectuales españoles en la sociedad liberal, 1808-1931*, Siglo XXI editores, Madrid.

-(1993): *Culturas y mentalidades en el siglo XIX*, col. Historia Universal Contemporánea 11, Síntesis, Madrid

ZURITA ALDEGUER, Rafael (1960): *Revolución y burguesía: Alicante (1854-1856)*, Ayuntamiento de Alicante.

-(2014): «El progresismo. Héroes e historia de la nación liberal» en *La España liberal, 1833-1874*, ROMEO, María Cruz i SIERRA, María (coords.), Marcial Pons, Ediciones de Historia, Madrid.

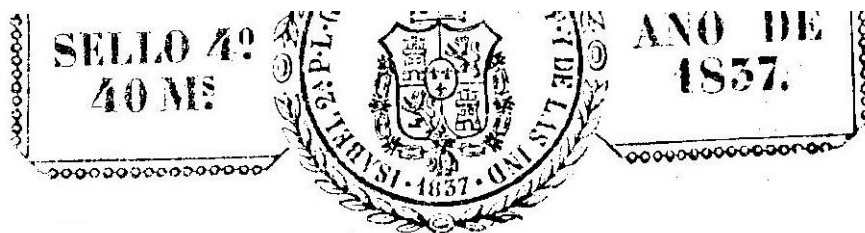

APÈNDIX DOCUMENTAL

APÈNDIX DOCUMENTAL I

CASTELLÓ DECLARADA FIEL Y LEAL CIUDAD

Se dio cuenta de un oficio del Sr. Jefe Político de la Prov. de hoy, que es el que motivó esta sesion extraordinaria, instando para conocimiento y satisfaccion del Ayuntamiento, y para que desde luego lo haga publicar por bando solemne como ley del Reyno, el Decreto siguiente:—De Ysabel 2.ª por la Gracia de Dios y por la Constitucion de la Monarquía Española, Reyna de las Españas y en su nombre y durante su menor edad Doña María Cristina de Borbón, Reyna Regente y Gobernadora del Reyno, sabed: Que las Cortes han decretado, y vos sancionando lo siguiente:—Las Cortes en uso de sus facultades, han decretado.

Castellon
declarada
fiel y leal
ciudad.

- Artículo 1.º Se Declara que la Villa de Mingos y Cuartos tomaron parte en su defensa en los dias 2. y 3. de Julio ultimo son dignos de la gratitud Nacional.
- Artículo 2.º Se Declara que la Villa de Castellon de la Plana y Cuartos tomaron parte en su defensa en los dias 7. 8. y 9. de Julio ultimo han merecido bien a la Patria.
- Artículo 3.º La Villa de Castellon de la Plana tomara en adelante el título de fiel y leal Ciudad, como recompensa debida al Valor y heroismo de sus habitantes.

Artículo 4.º El Gobierno elegirá un escudo de Armas con el em-
blema mas analogo a representar el bucio de guerra y la ilustracion.
Artículo 5.º Se encarga al Gobierno de S. M. forme el oportuno expediente para el debido reconocimiento e indemnizacion con los fondos correspondientes, de las pérdidas que hubieren sufrido en sus bienes todos los que tuvieron parte en las respectivas Defensas de Vitoria y Castellón de la Plana; e instruido que sea, lo presentará á las Cortes para su resolucion. Lo cual presentará las Cortes á S. M.
Comandante del Batallón paraq. tenga á bien dar su sancion = Palacio de las mismas 12. de Octubre de 1837. = Juan de Argandoña, Presidente = Cristoval de Pareda, Diputado = Antonio 1.º García Olano Diputado Secretario = Palacio 28. Octubre de 1837 = Publíquese como Ley = Morca Cristina = Como Ministro de Gracia y Justicia, Pablo Spota Vigil = Por tanto mandamos á todos los Excmos. Excmos. Excmos. Jefes, Gobernadores, y demas Autoridades, civiles, como Militares y Eclesiásticas, de qualquier clase y dignidad, que guarden y hagan guardar, cumplir y ejecutar la presente ley en todas sus partes. Dadas en Madrid para su cumplimiento, y diligencia se imprima, publique y circule = Dada en Palacio á 4 de Noviembre de 1837. = J. D. Rafael Peres //

Font: Actes de l'Ajuntament de Castelló, sessió extraordinària del 12 de novembre de 1837

APÈNDIX DOCUMENTAL II

ALOCUCIÓN DEL GOBERNADOR CIVIL A LOS HABITANTES DE CASTELLÓN

Habitantes de la Provincia:

Levantemos hasta el Divino Hacedor nuestros corazones llenos del santo fuego del agradecimiento, porque apiadado nos devolvió la salud, alejando de esta capital y de los demás pueblos de la provincia, la terrible plaga del cólera, con que sus inescrutables designios quiso poner a prueba vuestro sufrimiento y caridad.

Bastantes fueron las situaciones lamentables que acabamos de atravesar, para dar a conocer que en medio del dolor y de la angustia de presenciar el padecimiento de las personas más allegadas, más queridas, se encuentra la satisfacción de llevar el socorro, el consuelo y toda clase de auxilios a los necesitados, a los que desfallecen, a los que en los supremos instantes obtienen lo que necesitan para salir de la agonía, para volver a la vida.

Verdad es que en esta capital y también en la provincia, ahora como en las invasiones coléricas de años anteriores ha sido menor el estrago, lo que es sin duda debido a sus especiales circunstancias salutíferas, a las notorias virtudes de sus honrados habitantes, a la docilidad con que se sujetaron a los preceptos higiénicos prescritos.

Cuando alguna población los ha descuidado, siempre que el particular temerario los quebrantó desafiando imprudente el hado, ha sido instantáneo el castigo, y las desgracias se multiplicaron.

Pero ¿cual de vosotros dejó de correr presuroso a donde el peligro, la miseria y el dolor han demandado auxilio? Ninguno ciertamente. Con el clero tan celoso de su sagrado ministerio y fortalecido con la doctrina evangélica, con un cuerpo de facultativos de Medicina y Cirujía, ilustrado, experimentado, activo y generoso, con municipalidades movidas por el ardiente interés de favorecer y corresponder a la confianza de sus administrados, y con pueblos sumisos, moralizados y filantrópicos, es posible así, hacer frente a las calamidades públicas, como domeñar su rigor y arrebatarse muchas víctimas de las garras de la muerte.

Demos ya al Todopoderoso las debidas gracias por el inestimable favor que nos ha dispensado, alejando de esta capital y de la provincia entera, el terrible verdugo de la humanidad. Concedido con la satisfacción a que es consiguiente por el gobierno de S.M. el permiso solicitado, me apresuro a invitar a todos los habitantes de esta capital, a que se sirvan concurrir al templo del Señor, donde, en acción de gracias, se cantará un solemne Te Deum. Acudamos también a las exequias que se hagan para pedir el eterno descanso, la bienaventuranza de todos los que han sucumbido. No necesito encareceros esta indicación, que nace del grandísimo interés que tengo porque venga luego el consuelo, la coformidad siquiera, a todas las familias que han sido afligidas y en cuyo dolor tomo parte.

Reconozco y cumplo el deber de manifestar el más profundo agradecimiento, la satisfacción más grande, a las municipalidades, el clero, a los facultativos en la ciencia de curar, y a cuantas personas benéficas han contribuido a que la capital, como la provincia, hayan tenido medios para salir de la aflicción y llegar al buen estado sanitario en que hoy se encuentran.

Castellón 22 de noviembre 1865.- Ramón Cuervo

Font: *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón*, 24 de noviembre de 1865

APÈNDIX DOCUMENTAL III

EXPEDIENT OBRES CASA JOSÉ GASCÓ, CARRER CABALLERS NÚM. 54

La casa se deberá construir respetando la línea resultante de la prolongación de las casas de la misma acera y en la decoración de la fachada se deben centrar bien los huecos de los balcones y puertas.

El alero será de zinc y la bajada de aguas pluviales por medio de canal o canales del mismo metal en la forma establecida con una caña perpendicular hasta la altura del primer piso, de éste a la superficie de la calle empotrada a la pared por medio de caños de alfarería al menos en toda la extensión de la altura del piso bajo.

En caso de colocar dinteles deberán ser de madera sin reforzar la fachada con arcos de descarga ni otros medios que tiendan a este objeto.

Los balcones deberán ser de hierro y sus vuelos mayores no podrán exceder de 0'50 m. en el principal y 0'35 m. en el segundo, colocando por bajo impostas o cornisas que ayuden a soportar el vuelo evitando el uso de contrapuntas descubiertas.

En la parte baja hasta la altura de 2'30 m. no podrá colocar en la fachada ningún cuerpo saliente permitiéndose tan solo una moldura de jambas o portadas hasta la cantidad de 0'08 m. por su mayor resalte.

El estucado o reboco de la fachada se hará con colores lisos y claros que podrán variar de tono en las impostas jambas y demás molduras, mas caso de querer representar despieces en otra clase de decoración pintada deberán presentar plano del proyecto con sujeción a escala para examinarlo por el I. Ayto. sea aprobado o enmendado a fin de que corresponda en armonía con los adelantos de arte y principios de belleza y buen gusto que todos deben de hacer resaltar en sus edificios.

Verificada la reforma, se autoriza:

Luis Ros de Ursinos, José Pellicer

Certifica: Nicolás Gil

Font: Arxiu Històric Municipal de Castelló. *Llicència d'obres*, caixa 15001 del 03/08/1859

APÈNDIX DOCUMENTAL IV

EDICTE DE L'ALCALDE DE CASTELLÓ, ANTONIO VERA

Se prohíbe:

- Regar las plantas de los balcones antes de las 12 de la noche.
- Echar basura en las calles.
- Sacudir alfombras después de las siete de la mañana.
- Encender en la calle paja u otros combustibles.
- Partir leña en la calle.
- Arrojar agua o basuras por los balcones.
- Correr las caballerías por las calles.
- Juegos de naipes.
- Riñas y peleas.
- Hacer colchones en las calles o secar pieles, paños, etc.
- Esquilar caballerías en las calles.
- Formar estercoleros dentro de la población a menos de 200 varas de las entradas o salidas del Camino Real; a menos de 100 varas de los demás puntos de la ciudad, y a cualquier distancia de los caminos.

- Mendigar.

- Bañarse personas o animales en la Acequia Mayor, Cequiol y Acequia Mediana, ni echar piedras u otros objetos.

Los vecinos deben:

- Poner bozales a los perros.
- Barrer diariamente la delantera de sus casas hasta mitad de la calle, antes de las 8 de la mañana en verano y de las 9 en invierno y regar dos veces al día del 15 de mayo al 15 de octubre, de 7 a 9 de la mañana y de 5 a 6 de la tarde, pero no con agua sucia y procurando que no se formen charcos.

- Reparar el empedrado de sus aceras.

- Limpiar los comunes, en invierno de las 11 de la noche en adelante y en verano a partir de las 12.

- Dar parte de las personas forasteras que admitan u hospeden en sus casas, dentro del término de 24 horas.

- Las tabernas cerrarán a las 9 de la noche y las tiendas a las 10. El que contravenga estas órdenes, pagará una multa de 4 a 60 Rsv, según la gravedad de la falta y los perjuicios causados.

Font: Arxiu Municipal de Castelló, *El Eco de Castellón*, 23 d'abril de 1856.

APÈNDIX DOCUMENTAL V

INAUGURACIÓ DEL NOU CEMENTERI DE CASTELLÓ

El 12 de mayo a las 5 de la tarde muere en el hospital Antonia Llop i Ramos que nació el 9 de noviembre de 1800, viuda de Ignacio Nebot, jornalero de labranza, la cual habitaba en la calle de San Pascual n.º 30. El Ayuntamiento dispone que el entierro tuviera lugar a las 5 de la tarde del día 13:

Dadas las primeras oraciones del citado día 12, las campanas anunciaron con toque general el fallecimiento de que se trata. La conducción del cadáver a la nueva y última morada se verificó en la forma siguiente: siendo las 5 h. De la tarde del expresado día 13 salió el cortejo fúnebre de la Iglesia Parroquial compuesto de 50 pobres albergados en la casa de Misericordia y 18 niños huérfanos del Colegio de San Vicente Ferrer, clero y todos los exclaustros, presidiendo el duelo la Corporación Municipal y cerrando la comitiva las dos músicas de esta ciudad. Habiendo llegado al hospital y colocada de antemano la difunta en un lujoso féretro la cual estaba vestida de virgen dolorosa, fue conducida por seis serenos de la municipalidad, siguiendo toda la comitiva hasta el nuevo cementerio. La mayoría de la población formaba también parte del acompañamiento fúnebre. Fue depositado el cadáver en el nicho número uno de la fila tercera.

Para perpetuar la memoria de la inauguración del nuevo cementerio se acordó colocar en el nicho donde había sido depositado el primer cadáver una lápida de piedra negra con la siguiente inscripción: “Aquí yace Antonia Llop y Ramos nacida en esta ciudad el día nueve de noviembre de 1800 y falleció viuda y pobre en el hospital. Fue la primera inhumación que hubo en este cementerio. El entierro se celebró con gran solemnidad en trece de mayo de 1861.

Font: *Actes de l’Ajuntament de Castelló*, 13 de maig de 1861

**EL AYUNTAMIENTO CONSTITUCIONAL DE ESTA CAPITAL
A SUS CONCIUDADANOS.**

CASTELLONENSES : Mal corresponderia vuestro Ayuntamiento á la confianza que en él habeis depositado, si en las apuradas y espinosas circunstancias que nos rodean, no se pusiese al frente de vosotros para salvar la CONSTITUCION que hemos jurado, el Trono de nuestra escelsa Reina Doña ISABEL SEGUNDA, y la Regencia de su augusta MADRE; por cuyos caros objetos habeis prestado millares de sacrificios todo el tiempo que durara la guerra fratricida. En este concepto base decidido á imitar la conducta noble y patriótica del heroico pueblo de Madrid, de la sin igual Zaragoza, de Barcelona, Cádiz, Málaga, Cartagena y otras Capitales, contando para ello con vuestros liberales sentimientos, con vuestra cordura, con vuestro valor.

CONCIUDADANOS : Estamos ya en el caso de consumir la grande obra asegurando para siempre nuestros derechos políticos que se miran atacados: Que ningun hecho indigno manche pronunciamiento tan grandioso: Que duerman las pasiones, los resentimientos; obren solo la sensatez y la firmeza que en todas ocasiones habeis manifestado. Ellas bastan para arrostrar los peligros, ante los cuales no retrocederá, antes bien, si necesario fuese, vereis perecer á vuestro Ayuntamiento. Pero no hay que temer. Una causa triunfa, cuando le asiste la razon y la justicia, y éstas estan de nuestra parte.

Sala Capitular de Castellon de la Plana 12 Setiembre de 1840.--
José Ballester.--Francisco Balado.--Manuel Gali.--Clemente Martín.--
Domingo Ruiz.--Vicente Viñals.--José Oliver.--Francisco Guiralt.--
Francisco Mallol.--José Vilarroig y Torres.--Antonio Sanchez.--Antonio Navarro secretario.

CASTELLON : IMPRENTA DE D. PEDRO GUTIERREZ.

APÈNDIX DOCUMENTAL VII

PRESSUPOST MUNICIPAL AJUNTAMENT DE CASTELLÓ 1844

DESPESES

<u>Despeses obligatòries</u>	Rs	mvs
Conservación fincas del común	2.000	
Gastos secretaría Ayuntamiento	2.000	
Gastos Alcalde	500	
Sueldo secretario del Ayuntamiento y manos auxiliar de secretaría	10.000	
Sueldo secretario del Alcalde	1.530	
Salario del fiel	2.000	
Salario 2º fiel y pesado de harina	120	
Salario encargado distribución de alojamiento	2.000	
Salario vergueros y portero ayuntamiento	2.200	
Salario siete alguaciles	5.250	
Salario cuatro serenos	4.380	
Salario preceptor de la latinidad	3.000	
Salario tres maestros de instrucción primaria	4.779	16
Salario maestra de niñas del arrabal de S. Roque	750	
Salario cequero mayor	75	20
Salario criado del cequero mayor	602	12
Salario encargado azud, almenara y distribución del agua de la acequia	1.138	30
Salario encargado limpieza lavaderos viejos	60	
Salario morbero de sanidad	1.500	
Salario ermitaño de Stª Mª Magdalena	45	60
Salario director del reloj de la Torre Mayor	271	
Salario médicos del hospital de Caridad	480	
Salario cirujanos del hospital de Caridad	300	
Limosna para medicinas del hospital de Caridad	1.862	26
Limosna para la Casa de Beneficencia	8.000	
Suscripción al Boletín Oficial de la Provincia para el Ayuntamiento	180	
Suscripción al Boletín Oficial de la Provincia para el Alcalde	180	
Suscripción al Boletín de Instrucción Pública	30	
Suscripción a la Gaceta de Madrid	360	
Impresión de las cuentas del común	100	
Gastos para la quinta	300	
Para presos pobres y parte del salario del Alcayde según reparto de la Excma. Diputación	10.068	16
Para lactancia de expósitos según reparto de la Excma. Diputación	8.771	13
Para limpiar la acequia Mayor, reparar azud	10.000	

Gastos particiones de agua	600	
Premios por matanza de zorros	500	
Conservación puentes de la huerta	1.149	16
Gastos policía urbana y conservación de arbolado	2.000	
Para cubrir la atención de la Excma. Diputación según reparto	13.250	17
Para atender el servicio de bagajes	11.098	10
Para la recomposición de las travesías de la ciudad	2.000	
Gastos de alumbrado	21.000	
Pagos del 20% de propios y 5% de arbitrios	8.671	26

Pensiones de censos

Al fondo de bienes amortizados por pensiones de censos de los propios de esta ciudad que corresponden al clero	16.907	28
Idem a las monjas de Santa Clara	1.541	21
Idem al clero de San Lorenzo de Valencia	207	
Idem al convento de carmelitas de Nules	753	
Idem a las monjas de Morella	94	
Idem al colegio de niños huérfanos de San Vicente Ferrer	451	26
Idem al colegio Sto. Tomás de Valencia	270	
Idem capellanías ermitorio de la Virgen de Lidón	677	
Idem capellanías ermitorio de la Sta. Imagen	207	26
Idem administración de Lorenzo Martorell	684	22
Idem administración de José Mas	1.761	30
A los herederos de Luis Doménech	385	
A D. Bautista Bayer	165	
A los herederos de Bautista Mas	512	
A los herederos de Joaquín Ros	173	32
A D. Fausto Vallés	4.517	22
A D. Ramón Climent	1.310	12
A D. Tomas Martí	1.242	33

Despeses voluntaries

Festejos celebrados en el aniversario de la heroica defensa de la ciudad	1.258
Para reparar conservación de la fortificación para la última guerra civil	6.000

Despeses no previstes

Para este objeto se presuponen	2.000	
TOTAL DESPESES	186.218	14

INGRESSOS

Propis

Producto del arrendamiento de la casa de propios donde se vende la nieve	376	15
Idem calle Zapateros llamada Seller	400	
Idem horno de pan cocer	2.389	
Idem heredad del Estret	3.011	26
Idem peso general establecido en la Lonja	17.066	26
Idem peso algarrobas	3.451	
Idem peso alhóndiga de trigo	1.556	30
Idem peso garbillo	115	16
Idem estaca para vender cabritos y corderos	528	20

Pensions

Pensión de censo que corresponde a D. José	237	30
Idem herederos de Vicente Fabregat	179	24

Arbitris

Arriendo de abastos	8.284	23
Idem tiendas abacería	3.930	30
Idem carne de tocino	3.000	
Idem carne de tocino carnero y oveja	16.000	
Idem abasto de vino	23.000	
Administración de panadería	1.900	
Arriendo de seis casitas o cajones para venta de carne y comestibles	1.080	

TOTAL INGRESSOS	86.504	50
TOTAL DESPESES	186.218	14
TOTAL DÈFICIT	99.713	64

Font: *Actes de l'Ajuntament de Castelló*, 25 de juny de 1844

APENDIX DOCUMENTAL VIII

POBLES QUE COMPRÉN CADA DISTRICTE PER A LES ELECCIONS

DE 1841

CASTELLÓ: Castelló, Almassora, Benicàssim, Borriol, Cabanes, Orpesa, La Pobla Tornesa, Vilafamés.

MORELLA: Morella, Ares del Maestrat, Ballestar, Bel, Boixar, Castellfort, Castell de Cabres, Xiva de Morella, Cinc-Torres, Coratxar, Forcall, Fredes, Herbers, Herbeset, La Mata de Morella, Olocau, Ortells, Palanques, Portell, La Pobla de Benifassà, Rossell, Saranyana, La Todolella, Vallibona, Villores, Sorita.

NULES: Nules, La Vilavella, Moncofa, Mascarell.

ALMENARA: Almenara, la Vall d'Uixó, Xilxes, La Llosa.

BORRIANA: Borriana.

VILA-REAL: Vilareal, Betxí, Artana.

ONDA: Onda, Eslida, Tales, Artesa.

SOGORB: Sogorb, Vall d'Almonacid, Algimia, Altura, Castellnovo, Gàtova, Matet, Geldo, Navajas, Peñalba, Villatorcas.

SONEJA: Soneja, Alcudia de Veo, Alfondiguilla, Ahín, Azuébar, Chóvar, Sot de Ferrer.

VIVER: Viver, Benafer, Caudiel, Gaibiel, Begís, Toràs, Teresa, Canales, Sacañet, El Toro, Pina, Barracas.

JÈRICA: Jèrica, Novaliches.

MONTAN: Montan, Cirat, Villanueva de la Reina, Arañuel, Higueras, Pandiel, Paviás, Tormo, Torralba, Villamalur, Campos, Montanejos, Fuente la Reina, Puebla de Arenoso

LLUCENA: Llucena, Xodos, Vistabella, Cortes de Arenoso, Sucaina, Castillo de Villamalefa, Figueroles, Villahermosa, Atzeneta del Maestrat, Torrechiva.

L'ALCORA: l'Alcora, Costur, Les Useres, Ludiente, Toga, Argelita, Vallat, Espadilla, Ayódar, Fuentes de Ayódar, Suera, Veo, Jinquer, Fanzara, Ribesalbes, Benitandús.

SANT MATEU: Sant Mateu, Canet lo Roig, Cervera, Xert, La Jana, La Salzadella, Traiguera.

ALCALÀ DE XIVERT: Alcalá, Santa Magdalena de Pulpís.

VINARÒS: Vinaròs, Benicarló, Càlig, Peníscola, San Jorge.

TORREBLANCA: Torreblanca, Coves de Vinromà, Vilanova d'Alcolea, Torre Endoménech.

ALBOCÀSSER: Albocàsser, Benafigos, Benassal, Benlloch, Catí, Culla, La Serratella, La Serra d'en Galceran, Tírig, La Torre d'en Besora, Vilafranca, Vilar de Canes.

Font : *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón*, 5 de gener de 1841.

APÈNDIX DOCUMENTAL IX

REAL DECRETO DE MENDIZÁBAL SOBRE LA DESAMORTIZACIÓN DEL 19 DE FEBRERO DE 1836

REAL DECRETO

Atendiendo a la necesidad y conveniencia de disminuir la deuda pública consolidada, y de entregar al interés individual la masa de bienes raíces, que han venido á ser propiedad de la nación, á fin de que la agricultura y el comercio saquen de ellos las ventajas, que no podrian conseguirse en su actual estado, ó que se demorarian con notable detrimento de la riqueza nacional, otro tanto tiempo se tardára en proceder á su venta: teniendo presente la ley de 16 de Enero último, y conformándome con lo propuesto por el Consejo de Ministros, en nombre de su excelsa Hija la REINA DOÑA ISABEL se ha venido en decretar lo siguiente:

Art. 1.º Quedan declarados en venta desde ahora todos los bienes raíces de cualquier clase, que hubiesen pertenecido á las comunidades y corporaciones religiosas extinguidas, y los demás que hayan sido adjudicados a la nación por cualquier título ó motivo, y tambien todos los que en adelante lo fueran desde el acto de su adjudicación.

Art. 2.º Se exceptúan de esta medida general los edificios que el Gobierno destine para el servicio público, ó para conservar monumentos de las artes, ó para honrar la memoria de hazañas nacionales.

El mismo Gobierno publicará la lista de los edificios que con estos objetos deben quedar excluidos de la venta pública.

.../...

Art. 22. Igualmente se amortizarán desde luego y á su tiempo se destruirán los títulos al 5 y 4 por 100, procedentes de las rentas á pagar en estas especies; publicándose tambien en la Gaceta sus números y valor. Tendréislo por entendido, y dispondréis lo necesario á su cumplimiento.= Está rubricado de la Real mano.= En el Pardo á 19 de Febrero de 1836.= A D. Juan Alvarez y Mendizábal.

Font: *Gaceta de Madrid*, núm. 426, domingo 21 de febrero de 1836, (còpia literal)

APÈNDIX DOCUMENTAL X

LEY DE DESAMORTIZACIÓN DE MADOZ

MINISTERIO DE HACIENDA

Doña Isabel II, por la gracia de Dios y la Constitución, Reina de las Españas: á todos los que las presentes vieren y entendieren, sabed que las Cortes constituyentes han decretado y Nos sancionado lo siguiente:

TITULO PRIMERO

Bienes declarados en estado de venta, y condiciones generales de su enajenación.

Artículo 1. ° Se declaran en estado de venta, con arreglo á las prescripciones de la presente ley, y sin perjuicio de las cargas y servidumbres á que legítimamente esten sujetos, todos los prédios rústicos y urbanos, censos y foros pertenecientes:

Al Estado.

Al clero.

A las órdenes militares de Santiago, Alcántara, Calatrava, Montesa y San Juan de Jerusalen.

A cofradías, obras pías y santuarios.

Al secuestro del exInfante D. Cárlos.

A los propios y comunes de los pueblos.

A la beneficencia.

A la instrucción pública.

Y cualesquiera otros pertenecientes a manos muertas, ya esten o no mandados a vender por leyes anteriores.

Art. 2. ° Exceptúanse de lo dispuesto en el artículo anterior:

Primero. Los edificios y fincas destinados, ó que el Gobierno destinare, al servicio público.

Segundo. Los edificios que ocupan hoy los establecimientos de beneficencia é instrucción.

Tercero. El palacio o morada que ocupan cada uno de los MM. RR. Arzobispos y RR. Obispos; y las rectorías ó casas destinadas para habitación de los curas párrocos, con los huertos o jardines á ellas anejos.

Cuarto. Las huertas y jardines pertenecientes al instituto de Escuelas pías.

Quinto. Los bienes de capellanías eclesiásticas destinadas a la instrucción pública, durante la vida de sus actuales poseedores.

Sexto. Los montes y bosques cuya venta no crea oportuna el Gobierno.

Sétimo. Las minas de Almaden.

Octavo. Las salinas.

Noveno. Los terrenos que son hoy de aprovechamiento común, previa declaración de serlo, hecha por el Gobierno, oyéndola Ayuntamiento y Diputación Provincial respectivos.

Cuando el Gobierno no se conformare con el parecer en que estuvieran de acuerdo el Ayuntamiento y la Diputación provincial, oirá previamente al Tribunal Contencioso-administrativo, ó al cuerpo que hiciera sus veces, antes de dictar resolución.

Décimo. Y por último, cualquier edificio o finca cuya venta no crea oportuna el Gobierno por razones graves.

.../...

Art. 30. Se autoriza al Ministro de Hacienda para que, oído el Tribunal Contencioso-administrativo, y con acuerdo del Consejo de Ministros, fije las reglas de tasación y capitalización, y disponga los reglamentos y demás que sea conducente á la investigación de los bienes vendibles, y á facilitar la ejecución y cumplimiento de la presente ley.

Por tanto mandamos á todos los Tribunales, Justicias, Jefes, Gobernadores y demás autoridades, asi civiles como militares y eclesiásticas, de cualquier clase y dignidad, que guarden y hagan guardar, cumplir y ejecutar la presente ley en todas sus partes.

Aranjuez á 1 de mayo de 1855.- YO LA REINA.- El Ministro de Hacienda, Pascual Madoz.

Font: *Gaceta de Madrid*, jueves 3 de mayo de 1855, (còpia literal)

APÈNDIX XI

PRINCIPALS COMPRADORS DE BÉNS NACIONALS DE CASTELLÓ

COMISIÓ PRINCIPAL DE ARBITRIOS DE AMORTIZACIÓ

La Junta superior de venta de bienes nacionales, en uso de las facultades que se le conceden por el art. 38 de la Real instrucción de 1º de Marzo de 1836, ha acordado declarar y publicar los nombres de los compradores de las fincas rematadas en esta capital el día 11 de Diciembre próximo pasado, como igualmente la cantidad en que cada una se adjudica, a saber:

B.O.P.C. 01/01/1839

Comprador	Inmoble	Procedència	Reals
José Rubio	Horta, Castelló, pda. Taxida	Agustins calçats	9.796
José Rubio	Horta, Castelló, pda. Almalafa	Agustins calçats	13.590
José Rubio	Horta, Castelló, pda. Gombau	Agustins calçats	10.000
José Rubio	Horta, Castelló, pda. Ramell	Agustins calçats	8.131
José Rubio	Horta, Castelló, pda. Alcàfers	Agustins calçats	9.672
José Rubio	Regadiu, Castelló, pda. Almalafa	Agustins calçats	11.948
Carlos Puertolas	Garroferar, Vilareal	Dominics Vilareal	5.400

B.O.P.C. 03/05/1839

Joaquín Tàrrega	Alqueria, Castelló, pda. Gombau	Franciscanes Castelló	59.000
Francisco Moragrega	Horta, Castelló, pda. Almalafa	Franciscanes Castelló	42.000
Pedro Gutiérrez	Alqueria, horta, Castelló, p. Almalafa	Franciscanes Castelló	84.000
José Rubio	Alqueria, horta, Castelló, p. Taxida	Franciscanes Castelló	131.000
Pedro Gutiérrez	Alqueria, horta, Castelló, p. Almalafa	Franciscanes Castelló	100.000
Pedro Gutiérrez	Alqueria, horta, Castelló, p. Villamargo	Franciscanes Castelló	114.000
Bartolomé Fabregat	Alqueria, horta, Castelló, p. Taxida	Franciscanes Castelló	171.000
Pedro Gutiérrez	Alqueria i horta, Castelló, p. Almalafa	Franciscanes Castelló	60.000

B.O.P.C. 14/05/1839

Francisco Juan	Horta, Almassora	Franciscanes Sta. Clara	6.700
José Peñuelas	Garroferar, Castelló, pda. Benadresa	Franciscanes Sta. Clara	46.500
Francisco Juan	Horta, Almassora	Dominiques Vilareal	11.875
Francisco Juan	Horta, Almassora	Dominiques Vilareal	10.920
José Rubio	Horta, Almassora	Dominiques Vilareal	8.800
José Rubio	Horta, Almassora	Dominiques Vilareal	8.790
Francisco Juan	Horta, Almassora	Dominiques Vilareal	13.652
Francisco Juan	Horta, Almassora	Dominiques Vilareal	10.000
José Rubio	Horta, Almassora	Dominiques Vilareal	7.950
Francisco Juan	Horta, Almassora	Dominiques Vilareal	12.300
José Rubio	Horta, Almassora	Dominiques Vilareal	12.400
José Rubio	Horta, Almassora	Dominiques Vilareal	5.020
Francisco Juan	Horta, Almassora	Dominiques Vilareal	14.500

B.O.P.C. 13/09/1939

Pedro Gutiérrez	Fruitals, Castelló, pda. Taxida	Caputxins Castelló	101.000
Bartolomé Fabregat	Horta, Castelló, pda. Sensal	Dominics Castelló	104.000
Vicente Moros	Horta, Castelló, pda. Sensal	Dominics Castelló	156.000
Vicente Ferrer	Alqueria, Castelló, pda. S. Josep	Dominics Castelló	130.000
Vicente Moros	Horta, Castelló, pda Almalafa	Franciscanes Castelló	101.000
Tomás Tàrrega	Casa, Castelló	Franciscanes Castelló	41.000
Joaquín Tàrrega	Casa, Castelló	Franciscanes Castelló	10.000
Tomás Tàrrega	Casa, Castelló	Franciscanes Castelló	15.000

B.O.P.C. 27/09/1839

Joaquín Tàrrega	Casa, Castelló	Dominics Castelló	54.000
Sebastian Esparducer	Horta, Castelló, pda. Villamargo	Dominics Castelló	23.000

B.O.P.C. 10/12/1839

Pedro Gutiérrez	Casa, Vinaròs	Agustins Vinaròs	12.000
Pedro Gutiérrez	Casa, Vinaròs	Agustins Vinaròs	15.000
Pedro Gutiérrez	Casa, Vinaròs	Agustins Vinaròs	15.000
Pedro Gutiérrez	Casa, Vinaròs	Agustins Vinaròs	15.000
Pedro Gutiérrez	Casa, Vinaròs	Agustins Vinaròs	8.800
Pedro Gutiérrez	Casa, Vinaròs	Agustins Vinaròs	8.500
Francisco Juan	Alqueria, Almassora	Franciscanes Onda	16.400
José del Cacho	Horta, Almassora	Dominiques Vilareal	12.000
José del Cacho	Horta, Almassora	Dominiques Vilareal	30.000

B.O.P.C.18/02/1840

Vicente Moros	Horta, Castelló, pda. Villamargo	Agustins Castelló	3.200
Francisco Juan	Horta, Castelló, pda. La Plana	Agustins Castelló	12.660

B.O.P.C. 09/09/1840

Pedro Gutiérrez	Secà, Castelló, pda. Benadresa	Dominics Castelló	50.600
-----------------	--------------------------------	-------------------	--------

B.O.P.C. 03/11/1840

Francisco Moragrega	Horta, Benicàssim	Agustins Castelló	50.200
Francisco Moragrega	Casa forn, Castelló	Congregants València	103.000
Francisco Moragrega	Masia Sta. Rita, Castellçó	Agustins Castelló	50.200

B.O.P.C. 28/09/1841

Francisco Moragrega	Horta, Vilareal	Dominiques Vilareal	7.500
Francisco Moragrega	Horta, Vilareal	Dominiques Vilareal	7.125
Francisco Moragrega	Horta, Vilareal	Dominiques Vilareal	7.150
Francisco Moragrega	Horta, Vilareal	Dominiques Vilareal	5.490
Francisco Moragrega	Horta, Vilareal	Dominiques Vilareal	5.750
Francisco Moragrega	Horta, Vilareal	Dominiques Vilareal	10.629
Francisco Moragrega	Horta, Vilareal	Dominiques Vilareal	16.845
Francisco Juan	Horta, Vilareal	Dominics Vilareal	7.525
Francisco Juan	Horta, Vilareal	Dominics Vilareal	7.500
Francisco Juan	Horta, Vilareal	Dominiques Vilareal	7.640

B.O.P.C. 08/04/1842

Pedro Gutiérrez	Horta, Castelló, pda. Taxida	Caputxins	13.000
Joaquín Tàrrega	Casa, Castelló	Carmelites calç. Vilareal	6.100
Vicente Moros	Casa, Castelló	Carmel. Desert Palmes	52.000
Vicente Ferrer	Casa, Castelló	Dominics	7.015
Vicente Ferrer	Marjal, Castelló, pda Rafalafena	Dominics	3.010
Máximo Renau	Horta, Castelló, pda. Censal	Dominics	7.730
Mariana Fuster	Horta, Castelló, pda. Sotorrani	Franciscanes Sta. Clara	50.000
Josefa Cerdan	Horta, Castelló, pda. Almalafa	Franciscanes Sta. Clara	33.200
Josefa Cerdan	Horta, Castelló, pda. Almalafa	Franciscanes Sta. Clara	33.100
José Oliver	Horta, Castelló, pda. Almalafa	Franciscanes Sta. Clara	20.000
José Oliver	Horta, Castelló, pda. Almalafa	Franciscanes Sta. Clara	45.700
Federico Vidó	Horta, Castelló, pda. Villamargo	Franciscanes Sta. Clara	50.000

B.O.P.C. 20/01/1843

Ramón Gallen	Casa, Castelló	Dominics	12.000
Ramón Gallen	Casa, Castelló	Dominics	5.800
Bautista Martí	Casa, Castelló	Dominics	5.800
Francisco Juan	Horta, Castelló, pda. Canet	Dominics València	35.000
José Rabaso	Horta, Castelló, pda. Gombau	Agustines S. Mateu	42.000

B.O.P.C. 21/02/1843

Felipe del Cacho	Horta, Onda	Agustins Caudiel	20.010
Francisco Miralles	Casa, Castelló	Carmel. Desert Palmes	30.500
Felipe del Cacho	Regadiu, Onda	Carmelites Onda	12.721

B.O.P.C. 09/03/1843

Francisco Moragrega	Casa, Onda	Franciscanes Onda	9.810
---------------------	------------	-------------------	-------

B.O.P.C. 09/05/43

José Antonio Miazza	Horta, Castelló, pda. Soterrani	Carmel. Desert Palmes	100.000
Vicente Ferrer	Horta, Castelló , pda. Vinasell	Dominics	18.100
Ramón Gallen	Garroferar, Castelló, pda. Basalades	Dominics	10.000
Ramón Gallen	Garroferar, Castelló, pda. Estepar	Dominics	6.110
Francisco Moragrega	Masia, Benicàssim	Dominics	50.260
Bautista Moros	Casa, Castelló	Dominics	10.020
Joaquín M. Polo Miquel	Casa, Castelló	Dominics València	20.350
Francisco Moragrega	Casa, Onda	Franciscanes Onda	9.810
Manuel Giménez	Horta, Castelló, pda. Coscollosa	Franciscanes Sta. Clara	102.300
Vicente Pérez	Horta, Castelló, pda. Alcàssers	Franciscanes Sta. Clara	30.100
Antonio Torres	Garroferar, Castelló, pda. Choquera	Franciscanes Sta. Clara	10.400
Miguel Doménech	Casa, Castelló	Franciscanes Sta. Clara	31.000
Mariana Benedito	Casa, Castelló	Franciscanes Sta. Clara	10.000
José Bigné	Horta, Castelló, pda. Taxida	Franciscanes Sta. Clara	56.000
José Bigné	Horta, Castelló, pda. Taxida	Franciscanes Sta. Clara	50.000
Francisco Armengot	Marjal, Castelló, Camí Fondo	Agustines S. Mateu	3.800
Vicente Portalés	Casa, Castelló	Catpuxines Castelló	42.100
Ramón Huguet	Horta, Castelló, pda. Rafalafena	Catpuxines Castelló	92.000
José Miquel Polo	Pati bodega, Benicarló	Encomanda Montesa	20.000
Francisco Moragrega	Casa, Onda	Franciscanes Onda	9.810

B.O.P.C. 18/08/1843

Cristoval Colera	Terra de pa, San Mateu	Dominics S. Mateu	4.000
Cristoval Colera	Terra de pa, San Mateu	Dominics S. Mateu	14.600

B.O.P.C. 05/09/1843

Vicente Ferrer	Masia, Onda	Agustins Caudiel	55.020
Cristoval Colera	Terra de pa, San Mateu	Dominics S. Mateu	3.700
Antonio Torres	Corral i terra inculta, Altura	Cartoixa Vall de Crist	6.660
José Miquel Polo	Horta, Castelló, pda. Villamargo	Agustins	25.100
José Miquel Polo	Marjal, Castelló, pda. Almalafa	Agustins	10.200
Pascual Ripollés	Marjal, Castelló, pda. Almalafa	Agustins	2.000
Pascual Ripollés	Marjal, Castelló, pda. Almalafa	Agustins	3.500
Isidoro Gutiérrez	Horta, Castelló, pda. Fadrell	Agustins	2.100
José Miquel Polo	Horta, Castelló, pda. Taxida	Agustins	6.410
José Bigné	Terra, Castelló, pda. Cab de Canet	Dominics	13.000
Vicente Ferrer	Glacier, Bejís	Cartoixa Vall de Crist	24.010
Vicente Ferrer	Glacier, Bejís	Cartoixa Ara Christi	8.010

B.O.P.C. 15/10/1843

José Juan	Casa, Castelló	Dominiques	15.400
Francisco Moragrega	Garroferar, Vinaròs	Agustins Vinaròs	30.510
José Juan	Horta, Vilareal	Dominiques Vilareal	22.010

B.O.P.C. 10/11/1843

Cristoval Colera	Terra de pa, San Mateu	Dominics S. Mateu	18.695
Vicente Moros	Casa, Vilareal	Dominiques Vilareal	2.600
Vicente Moros	Casa, Vilareal	Dominiques Vilareal	2.800
Bautista Moros	Casa, Vilareal	Dominiques Vilareal	5.020
Francisco Moragrega	Casa, Onda	Francisc. calçades Onda	4.080
Vicente Ferrer	Garroferar, Vilareal	Francisc. calçades Onda	2.820

B.O.P.C. 12/12/1843

Cristoval Colera	Horta, Teresa	Carmelites Caudiel	36.010
------------------	---------------	--------------------	--------

B.O.P.C. 06/02/1844

Rafael Lanuga	Casa, Castelló	Clergat secular	21.000
Gertrudis Segarra	Casa, Castelló	Clergat secular	10.035
Cristoval Colera	Casa, Castelló	Clergat secular	21.010
Bautista Castell	Casa, Castelló	Clergat secular	8.150
Antonia González	Casa, Castelló	Clergat secular	6.100
Bautista Pérez	Casa, Castelló	Clergat secular	6.100
Vicente Moros	Casa, Castelló	Clergat secular	4.070

B.O.P.C 18/06/1844

Joaquín Tàrrega	Horta, Vilareal	Dominiques Vilareal	26.000
Joaquín Tàrrega	Horta, Vilareal	Dominiques Vilareal	20.000
Joaquín Tàrrega	Horta, Vilareal	Dominiques Vilareal	12.000
Joaquín Tàrrega	Horta, la Vall d'Uixò	Mong. S. Josep València	52.000
Joaquín Tàrrega	Horta, Vilareal	Mong. S. Josep València	35.000

B.O.P.C. 16/07/1844

Joaquín Tàrrega	Garroferar, Vilareal	Dominiques Vilareal	8.400
-----------------	----------------------	---------------------	-------

B.O.P.C. 05/09/1844

José Bigné	Horta, Vilareal	Monges Sta. Clara	14.000
------------	-----------------	-------------------	--------

B.O.P.C. 08/10/1844

Manuel Rebulledo	Casa, Castelló	Clergat secular	7.108
Manuel Rebulledo	Casa, Castelló	Clergat secular	3.737
Manuel Rebulledo	Casa, Castelló	Clergat secular	3.737
Manuel Rebulledo	Casa, Castelló	Clergat secular	3.737
Manuel Rebulledo	Casa, Castelló	Clergat secular	5.430
Vicente Moros	Casa, Castelló	Clergat secular	5.430
Vicente Peñalver	Casa, Castelló	Clergat secular	5.430
Vicente Moros	Casa, Castelló	Clergat secular	4.070

B.O.P.C. 30/05/1859

Francisco Meseguer	Molí, Catí	Propis Catí	18.000
Ruperto de Gasset	Casa, Castelló	Orfes de S. Vicent	9.025
Manuel Vicent	Casa, Castelló	Orfes de S. Vicent	6.365
Vicente Gea	Casa, Castelló	Orfes de S. Vicent	6.600
Antonio Fabregat	Casa, Castelló	Orfes de S. Vicent	8.010
José Ordóñez	Casa, Castelló	Orfes de S. Vicent	7.000

Magín Borrás	Casa, Castelló	Orfes de S. Vicent	7.000
Manuel Vicent	Casa, Castelló	Orfes de S. Vicent	7.001
Vicente Bellido	Casa, Castelló	Orfes de S. Vicent	7.701
Vicente Gea	Casa, Castelló	Orfes de S. Vicent	7.000
Vicente Gea	Casa, Castelló	Orfes de S. Vicent	7.700
Juan Mariño	Casa, Castelló	Orfes de S. Vicent	8.200
Luis Doménech	Casa, Castelló	Orfes de S. Vicent	2.001
Cristoval Colera	Casa, Castelló	Orfes de S. Vicent	22.000
Ramón Huguet	Casa, Castelló	Orfes de S. Vicent	19.500
Teresa Amiguet	Casa, Castelló	Orfes de S. Vicent	7.000
Manuel Segarra	Casa, Castelló	Orfes de S. Vicent	10.500
Luis Doménech	Casa, Castelló	Orfes de S. Vicent	9.180
Joaquín Tàrrega	Casa, Castelló	Orfes de S. Vicent	12.300
Vicente Pascual	Casa, Castelló	Orfes de S. Vicent	3.061
Vicente Bellido	Horta, Castelló, pda. Coscollosa	Orfes de S. Vicent	21.610
Tomás Falomir	Horta, Castelló	Orfes de S. Vicent	19.020
Bautista Llansola	Horta, Castelló, pda. Ramell	Orfes de S. Vicent	23.150
Bautista Vilar	Horta, Castelló	Casa Miseric. Valencia	20.010
Bautista Vilar	Horta, Castelló	Casa Miseric. Valencia	30.100
Ignacio Marco	Horta, Castelló, pda. Rafalafena	Orfes de S. Vicent	135.000
Miguel Soto	Horta, Castelló, pda. Rafalafena	Orfes de S. Vicent	123.000
Félix Carreres	Horta, Castelló, pda. Taxida	Orfes de S. Vicent	36.000

B.O.P.C. 06/07/1859

Vicente Ariño	Solar, Teresa	Propis Teresa	10.100
Vicente Ariño	Forn coure pa, Pavías	Propis Pavías	15.400
José Antonio Morales	Forn coure pa, Castelló	Propis Castelló	36.100
Salvador Tàrrega	Casa-magatzem, Castelló	Propis Castelló	52.000
Salvador Tàrrega	Forn coure pa, Castelló	Orfes de S. Vicent	21.000
Vicente Llopis	Edifici per al joc de pilota, Castelló	Hospital civil Castelló	40.200
José Miralles	Horta, Burriana	Casa Misericòr. València	6.000
Pascual Ripollés	Horta, Burriana	Casa Misericòr. València	1.600
Vicente Ariño	Horta, Burriana	Casa Misericòr. València	6.800
Vicente Ariño	Horta, Burriana	Casa Misericòr. València	2.000

B.O.P.C. 07/10/1859

Vicente Ariño	Horta, Onda	Hospital civil Onda	1.400
Juan Mariño	Horta, Onda	Hospital civil Onda	3.600
Ignacio Marco	Horta, Onda	Hospital civil Onda	2.600
Dionisio Hernández	Horta, Castelló, pda. Fadrell	Hospital civil Castelló	11.400
Antonio Fabregat	Horta, Castelló, pda. Fadrell	Hospital civil Castelló	3.700
Baltasar Blasco	Horta, Castelló, pda. Fadrell	Hospital civil Castelló	5.100
Baltasar Blasco	Horta, Castelló, pda. Fadrell	Hospital civil Castelló	5.900
Salvador Tàrrega	Horta, Castelló, pda. Canet	Hospital civil Castelló	3.800
Dionisio Hernández	Horta, Castelló, pda. Fadrell	Hospital civil Castelló	2.600
Juan Mariño	Marjal, Castelló, pda. Antrilles	Orfes de S. Vicent	3.400
Miguel Marzá	Regadiu, Castelló, pda. Antrilles	Orfes de S. Vicent	7.500
Dionisio Hernández	Horta, Castelló, pda. Fadrell	Hospital civil Castelló	11.500
Vicente Guia	Horta, Castelló, pda. Canet	Hospital civil Castelló	8.000
Maximiano Alloza	Horta, Castelló, pda. Canet	Hospital civil Castelló	17.600
Vicente Ariño	Horta, Castelló, pda. Canet	Hospital civil Castelló	2.600
José Bigné	Horta, Castelló, pda. Canet	Hospital civil Castelló	12.000
Maximiano Alloza	Horta, Castelló, pda. Ramell	Hospital civil Castelló	17.200
José Ripollés	Horta, Castelló, pda. Ramell	Hospital civil Castelló	19.600
Vicente Ariño	Horta, Castelló, pda. Gombau	Casa Beneficència	7.100
Vicente Delago	Horta, Castelló, pda. Gombau	Casa Beneficència	12.500
Bautista Llansola	Horta, Castelló, pda. Ramell	Casa Beneficència	32.000
Antonio Cardona	Horta, Castelló, pda. Ramell	Casa Beneficència	13.000

Bautista Alba	Horta, Castelló, pda. Fadrell	Casa Beneficència	7.600
Miguel Marzá	Horta, Castelló, pda. Ramell	Casa Beneficència	32.000
Antonio Cardona	Horta, Castelló, pda. Ramell	Casa Beneficència	25.000
Miguel Forés	Horta, Castelló, pda. Ramell	Casa Beneficència	11.000
José Bigné	Horta, Castelló, pda. Canet	Casa Beneficència	27.000
Maximiano Alloza	Horta, Castelló, pda. Canet	Casa Beneficència	28.600
Dionisio Hernández	Horta, Castelló, pda. Canet	Casa Beneficència	10.200
Salvador Tàrrega	Horta, Castelló, pda. Gombau	Casa Beneficència	19.200
Bautista Llansola	Garroferar, Castelló, pda. Magdalena	Casa Beneficència	7.000
José Oliver	Horta, Castelló, pda. Arcases	Hospital Gral. València	34.000
Roque Mut	Horta, Castelló, pda. Ramell	Hospital Gral. València	28.000
Vicente Segarra	Horta, Almassora	Hospital civil Castelló	2.800
Francisco Gironés	Horta, Segorbe	Hospital Gral. València	1.300
Vicente Tolosa	Horta, Burriana	Hospital Gral. València	10.100
Francisco Gironés	Horta, Burriana	Hospital Gral. València	11.100
Vicente Tolosa	Horta, Burriana	Hospital Gral. València	6.300
Francisco Gironés	Horta, Burriana	Hospital Gral. València	6.300
Antonio Vázquez	Taronger, Burriana	Hospital Gral. València	14.300
Francisco Gironés	Horta, Burriana	Hospital Gral. València	4.100
Mateo Asensi	Horta, Vilareal	Hospital Gral. València	19.000
Mateo Asensi	Horta, Vilareal	Hospital Gral. València	12.000
Mateo Asensi	Horta, Vilareal	Hospital Gral. València	5.000
Francisco Gironés	Horta, Vilareal	Casa Misericòr. València	23.030
Vicente Bellido	Garroferar, Castelló, pda. Pinar	Orfes de S. Vicent	2.200
Manuel Vicent	Horta, Castelló, pda. Sotorani	Hospital civil Castelló	8.300
José Muñoz	Horta, Castelló, pda. Sotorani	Hospital civil Castelló	4.100
Gaspar Tirado	Garroferar, Castelló, pda. Pinar	Hospital civil Castelló	1.600
Vicente Delago	Horta, Castelló, pda. Almalafa	Hospital civil Castelló	400
Bautista Bueso	Marjal, Castelló, pda. Gomabau	Casa Beneficència	6.000
Pascual Ripollés	Horta, Vilareal	Casa Misericòr. València	8.100
Antonio Rabasa	Horta, Vilareal	Casa Misericòr. València	15.000
Vicente Ariño	Taronger, Vilareal	Casa Misericòr. València	2.100
Maximiano Alloza	Horta, Castelló, pda. Gombau	Hospital civil Castelló	14.200
Bautista Alba	Horta, Castelló, pda. Fadrell	Casa Beneficència	7.600
José Bigné	Horta, Castelló, pda. Canet	Hospital civil Castelló	12.000

B.O.P.C 25/11/1859

Vicente Ariño	Secà, Borriol	Hospital Gral. València	600
Gaspar Tirado	Garroferar, Borriol	Hospital Gral. València	1.700
Vicente Ariño	Horta, Onda	Hospital civil Castelló	800
Vicente Ariño	Horta, Onda	Hospital civil Castelló	500
Manuel Vicent	Marjal, Castelló, pda. La Plana	Hospital civil Castelló	6.300
Juan Mariño	Vinya, Vinaròs	Estat	4.010
Juan Mariño	Casa, Chiva de Morella	Estat	1.100
Salvador Tàrrega	Horta, Castelló, pda. Rafalafena	Ensenyança pública	30.000
Vicente Ariño	Horta, Castelló, pda. Taxida	Ensenyança pública	22.400
Francisco Agost	Secà, Castelló, pda. Bovalar	Ensenyança pública	2.300
Gaspar Tirado	Secà, Castelló, pda. Benadressa	Ensenyança pública	2.300
Vicente Ariño	Secà, Castelló, pda. Bovalar	Ensenyança pública	9.000
Nazario Blasco	Horta, Castelló, pda. Fadrell	Propis	41.000
Vicente Ariño	Secà, Ludiente	Propis	200
Vicente Ariño	Canyar, Gaibiel	Propis	350
Vicente Ariño	Secà, Torralba	Propis	2.600
Cristoval Colera	Horta, Castelló, pda. Canet	Propis	8.600
Manuel Rebullido	Pati, Castelló	Propis	5.000
Vicente Ariño	La meitat d'un molí olier, Chert	Propis	8.700
Gaspar Tirado	Molí olier, Alcudia de Veo	Propis	20.000

Gaspar Tirado	Molí fariner, Alcudia de Veo	Propis	14.000
Dionisio Hernández	Forn coure pa, Benassal	Propis	8.200
Juan Mariño	Forn coure pa, Benassal	Propis	5.500
Juan Mariño	Molí fariner, Benlloch	Propis	5.600
Juan Mariño	Casa, Catí	Propis	2.800
Juan Mariño	Casa, Catí	Propis	2.900
Bautista Vilar	Forn de coure pa, Vilar de Canes	Propis	730
Vicente Ariño	Casa, Ludiente	Propis	1.400
Dionisio Hernández	Casa, l' Alcora	Propis	2.100
Tomás Pla	Mesó, Salzadella	Propis	12.020
Bautista Alba	Tejeria, S. Mateu	Propis	3.010
Vicente Ariño	Carnisseria, Matet	Propis	300
Tomás Pla	Posada, Peníscola	Propis	7.570
Juan Mariño	Forn de coure pa, Torralba	Propis	6.750
Juan Mariño	Forn de coure pa, La Jana	Propis	9.050
Juan Mariño	Forn de coure pa, Algimia Almonacid	Propis	7.050

B.O.P.C. 18/01/1860

Pedro Gutiérrez	Horta, Castelló, pda. S. Isidre	Instr. Púb. Xiquetes Cs	16.200
-----------------	---------------------------------	-------------------------	--------

B.O.P.C. 02/04/1860

Francisco Gironés	Noguerar, Tales	Propis Artesa	21.000
José Arrando	Noguerar, Tales	Propis Tales	36.200
Ignacio Marco	Casa Onda	Propis Onda	40.000

B.O.P.C. 09/04/1860

Vicente Ariño	Secà i muntanya, Ayódar	Propis Ayódaer	12.000
---------------	-------------------------	----------------	--------

B.O.P.C. 13/07/1860

Ramón Huguet	Forn coure pa, Almassora	Propis Almassora	33.800
--------------	--------------------------	------------------	--------

B.O.P.C. 16/07/1860

Ramón Huguet	Pinada, Castelló, pda. Espar	Propis Castelló	93.000
Ramón Huguet	Pinada, Castelló, pda. Espar	Propis Castelló	74.600
Ramón Huguet	Pinada, Castelló, pda. Espar	Propis Castelló	74.000
Ramón Huguet	Pinada, Castelló, pda. Espar	Propis Castelló	80.000

B.O.P.C. 27/09/1860

Angel Míaza	Horta, Castelló, pda. Canet	Hospital Castelló	35.000
José Fauró	Horta i alqueria, Castelló, Pda. Fadrell	Hospital Castelló	29.000
José Fauró	Horta, Castelló, pda. Villamargo	Hospital Gral. València	52.000

B.O.P.C. 15/04/1961

Tomás Balaguer	Magatzem, Castelló	Propis Castelló	30.000
Vicente Ariño	Casa, Castelló	Propis Castelló	5.600
Gaspar Tirado	Casa, Grao de Castelló	Propis Castelló	10.500
Joaquín Tàrrega	Forn coure pa, Benicarló	Propis Benicarló	11.000

B.O.P.C. 24/04/1861

Vicente Ariño	Molí d'oli, Alcal	Propis Alcalà	4.800
Julian Benedito	Forn coure pa, Cervera	Propis Cervera	9.700

B.O.P.C. 02/10-1861

Martín Masústegui	Horta, Castelló, pda. Rafalafena	Hospital Castelló	25.500
Isidoro Gutiérrez	Oliverar, Ahín	Propis Aín	500
Isidoro Gutiérrez	Oliverar, Ahín	Propis Aín	910

B.O.P.C. 13/11/1861

Salvador Linares	Muntanya, la Pobla Tornesa	Propis la Pobla Tornesa	1.610
José Fauró	Muntanya, Borriol	Propis Borriol	2.330

B.O.P.C. 21/04/1862

Manuel Rebullido	Secà, Borriol	Propis Borriol	1.400
------------------	---------------	----------------	-------

B.O.P.C. 29/07/1863

Salvador Linares	Muntanya Vilafamés	Propis Vilafamés	1.000
Salvador Linares	Muntanya Vilafamés	Propis Vilafamés	1.030
Vicente Ariño	Muntanya Vilafamés	Propis Vilafamés	1.350
Vicente Ariño	Muntanya Vilafamés	Propis Vilafamés	9.000
Salvador Linares	Muntanya Vilafamés	Propis Vilafamés	2.260

B.O.P.C. 26/08/1864

Gaspar Tirado	Horta, Castelló, pda. Almalafa	Clergat Castelló	8.400
Luis Matutano	Horta, Castelló, pda. Almalafa	Clergat Castelló	25.500
Isidoro Gutiérrez	Horta, Castelló, pda. Almalafa	Clergat Castelló	18.200
José Peris	Horta, Castelló, pda. Villamargo	Clergat Castelló	12.000
Federico Vidó	Horta, Castelló, pda. Fadrell	Clergat Castelló	7.800
Vicente Sales	Horta, Castelló, pda. Almalafa	Clergat Castelló	11.400
Francisco Gironés	Horta, Castelló, pda. Fadrell	Clergat Castelló	10.300
José Juan Muñoz	Horta, Castelló, pda. Fadrell	Clergat Castelló	9.000
Baltasar Segura	Horta, Castelló, pda. Fadrell	Clergat Castelló	22.100
Baltasar Segura	Horta, Castelló, pda. Fadrell	Clergat Castelló	27.000
Gaspar Tirado	Horta, Castelló, pda. Ramell	Clergat Castelló	22.000
Ramón Juan	Horta, Almassora	Clergat Almassora	6.600
Gaspar Tirado	Horta, Almassora	Clergat Almassora	20.100

B.O.P.C. 31/08/1864

Luis Matutano	Horta, Castelló, pda. Almalafa	Clergat Castelló	63.080
Ignacio Calbo	Horta, Castelló, pda. Almalafa	Clergat Castelló	58.020
Ignacio Calbo	Horta, Castelló, pda. Almalafa	Clergat Castelló	46.120
Saturnino Mestre	Horta, Castelló, pda. Almalafa	Clergat Castelló	162.000
Jaime Sales	Horta, Castelló, pda. Almalafa	Clergat Castelló	52.000
Salvador Linares	Muntanya Vilafamés	Propis Vilafamés	1.820
Salvador Linares	Muntanya Vilafamés	Propis Vilafamés	830
Salvador Linares	Muntanya Vilafamés	Propis Vilafamés	470
Salvador Linares	Muntanya Vilafamés	Propis Vilafamés	280
Manuel Rebullido	Muntanya Vilafamés	Propis Vilafamés	1.040

B.O.P. 02/09/1864

Francisco Gironés	Muntanya, Castellfort	Propis Castellfort	9.450
Francisco Sorribes	Casa, Castelló	Clergat Castelló	20.000
Vicente Huguet	Casa, Castelló	Clergat Castelló	21.300
Joaquín Fabregat	Casa, Castelló	Clergat Castelló	11.000
José Gimeno	Casa, Castelló	Clergat Castelló	20.100
Vicente Ferrer	Casa, Castelló	Clergat Castelló	20.100
Juan María de Soto	Casa, Castelló	Clergat Castelló	41.150
José Museros	Casa, Castelló	Clergat Castelló	23.000
Vicente Masip	Molí d'oli, Onda	Clergat Onda	31.000
Vicente Ariño	Casa, Onda	Clergat Onda	5.000
Vicente Ariño	Casa, Onda	Clergat Onda	7.100

B.O.P.C. 09/09/1864

Isidoro Gutiérrez	Muntanya, Castellfort	Propis Castellfort	42.500
Luis Matutano	Secà i posada, Vilar de Canes	Capítol Tortosa	132.500
Vicente Ariño	Casa, Onda	Franciscanes Onda	4.100
Salvador Linares	Casa, Costur	Clergat Costur	1.520

B.O.P.C 12/09/1864

Vicente Ariño	Garroferar, Borriol	Confraria Borriol	16.200
Salvador Linares	Garroferar, Borriol	Confraria Borriol	1.120
Salvador Linares	Garroferar, Borriol	Confraria Borriol	1.210
José Juan Muñoz	Garroferar, Borriol	Confraria Borriol	3.200
Pascual Llopis	Garroferar, Borriol	Confraria Borriol	29.010
Pascual Llopis	Garroferar, Borriol	Confraria Borriol	15.010
Salvador Tàrrega	Horta, Castelló, pda. Ramell	Clergat Castelló	180.300
Salvador Linares	Horta, Castelló, pda. Canet	Clergat Castelló	41.000

B.O.P.C. 21/09/1864

Vicente Ariño	Casa, l'Alcora	Clergat l'Alcora	2.000
Salvador Linares	Casa, Traiguera	Clergat Traiguera	3.000
Salvador Linares	Molí d'oli, Traiguera	Clergat Traiguera	62.000

B.O.P.C. 12/10/1864

Francisco Blasco	Horta, Vilareal	Clergat Vilafamés	14.000
Francisco Blasco	Horta, Vilareal	Clergat Vilareal	10.700
Francisco Blasco	Horta, Vilareal	Clergat Vilareal	11.100

B.O.P.C 18/11/1864

Salvador Linares	Horta, Vilareal	Clergat Vilareal	8.300
Ignacio Calbo	Horta, Vilareal	Clergat Vilareal	27.000

B.O.P.C. 15/02/1865

Comprador	Inmoble	Procedència	Escuts
Gonzalo Calduch	Secà incult, Todoella	Clergat Todoella	5.140

B.O.P.C, 22/02/1865

José Gimeno	Garroferar, les Useres	Clergat les Useres	49.500
-------------	------------------------	--------------------	--------

B.O.P.C. 08/03/1865

Vicente Delago	Garroferar, Ribesalbes	Clergat Ribesalbes	2.100
Bernardo Castell	Garroferar, Ribesalbes	Clergat Ribesalbes	9.510
Bernardo Castell	Garroferar, Lluçena	Clergat Lluçena	820

B.O.P.C. 10/04/1865

Antonio Candel	Horta, Fanzara	Clergat Fanzara	2.260
Juan Mariño	Horta, Castelló, pda. Censal	Clergat Castelló	12.050

B.O.P.C 08/05/1865

Antonio Candel	Horta, Fanzara	Clergat Fanzara	4.840
Vicente Ariño	Garroferar, Onda	Clergat Onda	4.530
Salvador Linares	Horta i oliveres, Onda	Clergat Onda	3.000
Julian Benedito	Secà, Onda	Clergat Onda	23.400
Ignacio Marco	Garroferar, Onda	Clergat Onda	3.000

B.O.P.C. 12/05/1865

Salvador Linares	Garroferar, Sueras	Clergat Sueras	2.001
Gonzalo Calduch	Secà, Palanques	Clergat Palanques	2.010
Ramón Moros	Casa, Castelló	Hospital Castelló	60.000

B.O.P.C. 15/05/1865

Ramón Adell	Horta, Vilareal	Clergat Vilareal	30.500
-------------	-----------------	------------------	--------

B.O.P.C. 29/05/1865

Antonio Vázquez	Pati, Salzadella	Propis	2.000
Antonio de Soto	Garroferar, Cabanes	Propis	4.500
Salvador Linares	Horta, Castelló, pda. Ramell	Monges (no especifica)	8.000
Bautista Torres	Horta, Castelló, pda. Ramell	Clergat Castelló	37.000

B.O.P. 14/07/1865

Francisco Blasco	Secà, Coratxar	Monges Morella	11.150
Gonzalo Calduch	Secà, Coratxar	Monges Morella	19.010
Manuel Borrás	Secà, Coratxar	Monges Morella	6.400
Francisco Vázquez	Secà, Chert	Clergat Chert	8.000
Francisco Gironés	Casa, Ribesalbes	Clergat Ribesalbes	8.000
Juan Espinosa	Terra muntanya, Rosell	Consums Rosell	14.000

B.O.P.C. 16/08/1865

Antonio Candel	Secà i garroferar, Cabanes	Clergat Cabanes	1.500
Antonio Candel	Garroferar, Cabanes	Monges Ulldecona	600
Antonio Candel	Ametlers i figueres, Cabanes	Monges S. Mateu	600
Antonio Candel	Horta, la Vall d'Uixò	Clergat la Vall d'Uixò	460
Gonzalo Calduch	Horta, Todolella	Clergat Forcall	408
Antonio Candel	Secà, Todolella	Clergat Forcall	260
Antonio Candel	Casa, Alcalà	Clergt Alcalà	1.001
Gonzalo Calduch	Casa, Alcalà	Clergat Alcalà	1.210
Antonio Candel	Casa, Alcalà	Frares Alcalà	4.250
Vicente Ariño	Terra muntanya, Gaibiel	Propis	10
Vicente Ariño	Terra muntanya, Gaibiel	Propis	13
Vicente Ariño	Terra muntanya, Gaibiel	Propis	7
Vicente Ariño	Terra muntanya, Gaibiel	Propis	4
Vicente Ariño	Terra muntanya, Gaibiel	Propis	4
Gonzalo Calduch	Terra muntanya, Villahermosa	Propis	1.320
Gonzalo Calduch	Terra muntanya, Villahermosa	Propis	460
Gonzalo Calduch	Terra muntanya, Onda	Propis	410
Salvador Linares	Terra muntanya, Onda	Propis	63
Francisco Díaz	Terra muntanya, Onda	Propis	31
Gonzalo Calduch	Terra muntanya, Onda	Propis	667
Gonzalo Calduch	Terra muntanya, Onda	Propis	360

B.O.P. 28/08/1865

Tomás García	Secà, Vilafamés	Clergat Vilafamés	9.000
Antonio Candel	Olivar, Alcudia de Veo	Clergat Alcudia de Veo	500
Antonio Candel	Olivar, Eslida	Clergat Eslida	100
Gonzalo Calduch	Olivar, Eslida	Clergat Eslida	411
Vicente Ariño	Secà, Vilanova d'Alcolea	Cler. Collet de la Sènia	310
Francisco Díaz	Secà, Vilanova d'Alcolea	Cler. Collet de la Sènia	210
Antonio Candel	Secà, Vilanova d'Alcolea	Cler. Collet de la Sènia	300
Antonio Candel	Horta, Lluçena	Ermit. S. Antoni Lluçena	100
Gonzalo Calduch	Secà, Ballestar	Clergat Ballestar	401
Vicente Ariño	Terra inculta, Castellfort	Clergat Castellfort	400
Francisco Díaz	Secà, Chiva de Morella	Cler. Chiva de Morella	200
Francisco Díaz	Horta, La Mata	Clergat La Mata	30
Antonio Candel	Horta, Morella	Clergat Morella	2.121
Salvador Linares	Horta, Morella	Clergat Morella	1.901
Gonzalo Calduch	Exconvent, Onda	Frares Onda	250
Antonio Candel	Casa, Fredes	Clergat Fredes	200

Gonzalo Calduch	Solar, Morella	Frares Morella	261
Vicente Gea	Casa, Benifassà	Clergat Benifassà	960
Antonio Candel	Solar, l'Alcora	Estat	16
Gonzalo Calduch	Muntanya, Veo	Propis	641
Francisco Díaz	Terra muntanya, Vilafamés	Propis	208
Gonzalo Calduch	Terra muntanya, Vilafamés	Propis	323
Vicente Ariño	Terra muntanya, pavías	Propis	2
Antonio Candel	Terra muntanya, Viver	Propis	16
Antonio Candel	Terra muntanya, Viver	Propis	22
Antonio Candel	Terra muntanya, Viver	Propis	39
Antonio Candel	Terra muntanya, Gérica	Propis	22
Antonio Candel	Terra muntanya, Gérica	Propis	19
Francisco Pachés	Terra muntanya, Vilanova d'Alcolea	Propis	540
Antonio Candel	Terra muntanya, Vilafranca del Cid	Propis	40

B.O.P.C. 18/09/1865

Francisco Gironés	Horta amb casa-masia, Morella	Clergat Morella	5.300
Francisco Díaz	Secà amb casa-masia, Morella	Clergat Morella	4.500
Antonio Candel	Secà, Vallibona	Ermitori S. Domingo	5.700

B.O.P.C. 20/12/1865

Francisco Díaz	Horta i vinya, Albocàsser	Clergat Albocàsser	3.200
Francisco Díaz	Secà, Onda	Confraria Ànimes Onda	42
Ignacio Calbo	Horta, Peníscola	Monges Uldecona	1.701
Salvador Linares	Horta, Vilafamés	Propis	24
Antonio Candel	Horta, Vilafamés	Propis	405
Francisco Díaz	Horta, Vilafamés	Propis	201
Salvador Linares	Horta, Vilafamés	Propis	65
Francisco Díaz	Horta, Vilafamés	Propis	102
Salvador Linares	Horta, Vilafamés	Propis	225

B.O.P.C. 25/12/1865

Gonzalo Calduch	Secà, Serra Engarceran	Ermitori S. Miguel	300
Salvador Linares	Secà, Serra Engarceran	Ermitori S. Miguel	160
Francisco Díaz	Horta, Serra Engarceran	Ermitori de la Verge	170
Gonzalo Calduch	Secà, Serra Engarceran	Ermitori S. Bartolomé	610
Antonio Vázquez	Secà, Todolella	Confr. Ànimes Todolella	530
Francisco Díaz	Muntanya, Vilanova d'Alcolea	Propis	60
Francisco Díaz	Muntanya, Torre Endoménech	Propis	10

B.O.P.C. 27/12/1865

Juan Espinosa	Secà, Castell de Cabres	Clero Castell de Cabres	418
Julian Bedito	Horta, Castelló, pda. Almalafa	Clero Castelló	940
Francisco Díaz	Horta, Castelló, pda. Censal	Clero S. Juanes València	2.060
Antonio Candel	Secà, Todolella	Curato Todolella	90
Antonio Candel	Horta amb alqueria, Almassora	Clero S. Martín València	2.051
Antonio Candel	Horta, Almassora	Clero S. Martín València	2.501
Francisco Díaz	Horta, Fanzara	Clero Cortes de Arenoso	794
Salvador Linares	Garroferar i olivar, Onda	Agustins Caudiel	151
Vicente Ariño	Muntanya, Torreblanca	Propis	40
Vicente Ariño	Muntanya, Torreblanca	Propis	51
Vicente Ariño	Muntanya, Torreblanca	Propis	40
Vicente Ariño	Muntanya, Torreblanca	Propis	201
Francisco Díaz	Muntanya, Torreblanca	Propis	96
Francisco Díaz	Muntanya, Torreblanca	Propis	66
Mateo Asensi	Muntanya, Olocau	Propis	40
Juan Espinosa	Muntanya, Olocau	Propis	146
Juan Espinosa	Muntanya, Olocau	Propis	83

Francisco Díaz	Muntanya, Olocau	Propis	20
Antonio Candel	Muntanya, Cabanes	Propis	72

B.O.P.C. 17/01/1866

Francisco Díaz	Horta, Burriana	Capítol València	2.621
Francisco Díaz	Horta, Burriana	Capítol València	2.731
Juan Espinosa	Horta, Burriana	Capítol València	2.740
Antonio Candel	Horta, Burriana	Capítol València	3.200
Francisco Díaz	Horta, Burriana	Capítol València	2.130
Antonio Miaza	Horta, Castelló, pda. Censal	Clergat S. Juan València	10.600
Antonio Candel	Casa, Argelita	Clergat Argelita	136
Antonio Candel	Casa, Ludiente	Clergat Ludiente	201
Francisco Díaz	Casa graner, Castellnovo	Capítol Sogorb	1.010
Juan Espinosa	Casa, Segorbe	Capítol Sogorb	480
Juan Espinosa	Casa, Segorbe	Capítol Sogorb	500
Juan Espinosa	Casa paller, Segorbe	Capítol Sogorb	151
Francisco Díaz	Casa, Segorbe	Capítol Sogorb	140
Vicente Ariño	Casa, Segorbe	Agustines Sogorb	290
Francisco Díaz	Casa, Segorbe	Capítol Sogorb	360
Antonio Candel	Casa, Segorbe	Capítol Sogorb	570
Juan Espinosa	Casa, Segorbe	Capítol Sogorb	540
José Gimeno	Muntanya, Vilafamés	Propis	1.500

B.O.P.C. 16/02/1866

Antonio Candel	Alqueria, Castelló, pda. Villamargo	Clergat Castelló	42.118
Gonzalo Calduch	Secà, Villahermosa	Clergat Villahermosa	260
Juan Espinosa	Secà, Villahermosa	Clergat Villahermosa	90
Miguel Calbo	Horta, Villahermosa	Clergat Villahermosa	712
Juan Espinosa	Secà, Villahermosa	Clergat Villahermosa	413
Juan Espinosa	Secà, Villahermosa	Clergat Villahermosa	900
Francisco Díaz	Secà, Villahermosa	Clergat Villahermosa	440
Gonzalo Calduch	Secà, Zucaina	Clergat Zucaina	95
Gonzalo Calduch	Secà, Zucaina	Clergat Zucaina	402
Vicente Climent	Horta, Mascarell	Monges S. José València	900
Antonio Candel	Horta, Mascarell	Monges S. José València	902
Juan Espinosa	Horta, Mascarell	Monges S. José València	850
Juan Espinosa	Horta, Mascarell	Monges S. José València	870
Juan Espinosa	Horta, Mascarell	Monges S. José València	1.050
Ignacio Marco	Secà, Cortes de Arenoso	Cler. Cortes de Arenoso	13.000
Antonio Candel	Secà, Villahermosa	Clergat Villahermosa	4.011
Antonio Miaza	Secà, Villahermosa	Clergat Villahermosa	16.126
Ignacio Marco	Secà, Villahermosa	Clergat Villahermosa	18.061
Francisco Díaz	Horta, Castelló, pda. Fadrell	Clergat Castelló	2.101
Francisco Díaz	Horta, Castelló, pda. Almalafa	Cler. S. Juanes València	1.001
Francisco Díaz	Horta, Castelló, pda. Almalafa	Cler. S. Juanes València	901
Francisco Díaz	Horta, Castelló, pda. Romeral	Cler. S. Juanes València	1.901
Francisco Díaz	Garroferar, Castelló, pda. Magdalena	Cler. S. Juanes València	1.401
Mateo Asensi	Masia i terra, Villahermosa	Clergat Villahermosa	7.510
Vicente Ariño	Secà, Vilanova d'Alcolea	Cler. Vilano, d'Alcolea	500
Vicente Climent	Casa, Segorbe	Confraria de la Trinidad	131
Francisco Díaz	Solar, Villahermosa	Clergat Adzaneta	30
Antonio Candel	Casa bodega, Gérica	Capítol Sogorb	6.115
Vicente Ariño	Casa, Caudiel	Frares Agustins	292
Francisco Díaz	Casa, Villatorcas	Clergat Villatorcas	120
Antonio Candel	Secà, Herbés	Comuns	18
Antonio Candel	Muntanya, Vallibona	Comuns	170
Antonio Candel	Muntanya, Vallibona	Comuns	107

Antonio Candel	Muntanya, Vallibona	Comuns	101
Gonzalo Calduch	Muntanya, Zucaina	Comuns	256
Salvador Linares	Casa ferreria, Herbés	Propis	305

B.O.P.C. 21/03/1866

Juan Espinosa	Horta, Gérica	Clergat Jérica	912
Francisco Díaz	Horta, Gérica	Clergat Jérica	510

B.O.P.C. 06/04/1866

Antonio Candel	Horta, Gérica	Clergat Jérica	1,185
Juan Espinosa	Horta, Gérica	Clergat Jérica	850
Antonio Candel	Olivar, Teresa	Clergat Teresa	211
Juan Espinosa	Olivar, Teresa	Clergat Teresa	402
Juan Espinosa	Olivar, Arañuel	Clergat Arañuel	702
Vicente Ariño	Olivar, Caudiel	Clergat Caudiel	510

B.O.P.C 25/04/1866

Joaquín Dávalos	Olivar, Teresa	Clergat Teresa	2.000
Gonzalo Calduch	Horta, Viver	Clergat Viver	2.001
Antonio Candel	Muntanya, Rosell	Propis	258
Antonio Candel	Muntanya, Rosell	Propis	256

B.O.P.C 25/05/1866

Juan Espinosa	Muntanya, Almenara	Comuns	3.000
Salvador Linares	Muntanya, Almenara	Comuns	341
Juan Espinosa	Muntanya, Almenara	Comuns	44
Juan Espinosa	Muntanya, Almenara	Comuns	112
Salvador Linares	Muntanya, Almenara	Comuns	156
Gonzalo Calduch	Muntanya, Almenara	Comuns	160
Juan Espinosa	Muntanya, Almenara	Comuns	280
Gonzalo Calduch	Muntanya, Almenara	Comuns	3.010
Juan Espinosa	Muntanya, Almenara	Comuns	31
Juan Espinosa	Muntanya, Almenara	Comuns	1420
Gonzalo Calduch	Muntanya, Almenara	Comuns	370
Salvador Linares	Muntanya, Almenara	Comuns	500
Juan Espinosa	Muntanya, Almenara	Comuns	700
Salvador Linares	Muntanya, Almenara	Comuns	251
Juan Espinosa	Muntanya, Almenara	Comuns	140
Salvador Linares	Muntanya, Almenara	Comuns	201
Juan Espinosa	Muntanya, Almenara	Comuns	462
Francisco Gironés	Muntanya, Almenara	Comuns	141
Juan Espinosa	Muntanya, Almenara	Comuns	830
Juan Espinosa	Muntanya, Almenara	Comuns	2.280

B.O.P.C. 04/06/1866

Antonio Candel	Secà, El Toro	Clergat El Toro	201
Antonio Candel	Horta, Nules	Clergat Nules	705
Juan Espinosa	Marjal alta, Nules	Monges S. José València	551
Juan Bautista Cassola	Secà, horta, muntanya, Begís	Clergat Begís	5.010

B.O.P.C. 02/07/1866

Juan Espinosa	Horta, Altura	Clergat Altura	450
Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	650
Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	1.000
Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	1.000
Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	800
Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	650

Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	550
Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	1.400
Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	900
Juan Espinosa	Horta, Navajas	Capítol Sogorb	940
Juan Espinosa	Horta, Navajas	Capítol Sogorb	750
Juan Espinosa	Horta, Altura	Capítol Sogorb	700
Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	800
Vicente Ariño	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	315
Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	1.550
Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	800
Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	1.601
Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	300
Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	

B.O.P.C. 04/07/1866

Antonio Candel	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	1.801
Antonio Candel	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	1.600
Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	2.360
Antonio Candel	Secà, Betxí	Ermitori S. Antoni	451
Vicente Ariño	Secà, Torralba	Clergat Torralba	425
Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	3.050
Antonio Candel	Horta, Jinquer	Propis	133
Antonio Candel	Horta, Jinquer	Propis	221

B.O.P.C. 23/07/1866

Antonio Candel	Horta, Altura	Capítol Sogorb	710
Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	1.810
Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	1.920
Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	2.150
Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	1.510

B.O.P.C. 30/07/1866

Juan Espinosa	Horta, Algimia d'Almonacid	Cler. Algim. Almonacid	810
Juan Espinosa	Horta, Algimia d'Almonacid	Monges Sogorb	400
Gaspar Tirado	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	861

B.O.P.C. 26/09/1866

Vicente Ariño	Casa masia, Torralba	Carmelites Caudiel	4.015
Juan Espinosa	Horta, Vall d'Almonacid	Cler. Vall d'Almonacid	870
Salvador Linares	Horta, secà i olivar, Algimia	Clergat Algimia	700
Juan Espinosa	Horta, Algimia	Clergat Algimia	2.000
Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	1.120
Vicente Ariño	Secà, Pavías	Clergat Pavías	352

B.O.P.C. 15/10/1866

Juan Vázquez	Garroferar, Sueras	Clergat Sueras	150
Antonio Candel	Horta, Segorbe	Clergat Sogorb	805
Antonio Candel	Horta, Segorbe	Mon.Carmelites Caudiel	701
Antonio Candel	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	301
Antonio Candel	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	501
Antonio Candel	Horta, Geldo	Clergat Geldo	325
Antonio Candel	Horta, Geldo	Agustines Sogorb	603
Antonio Candel	Horta, Geldo	Clergat Geldo	811
Antonio Candel	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	807

Juan Mariño	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	1.200
Juan Mariño	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	440
Antonio Candel	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	501
Antonio Candel	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	207
Antonio Candel	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	2.050
Antonio Candel	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	2.405
Antonio Candel	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	1.257
Antonio Candel	Horta, Segorbe	Monges Sogorb	637

B.O.P. 19/10/1866

Vicente Ariño	Horta, Segorbe	Clergat Villatorcas	1.403
Vicente Ariño	Horta, Segorbe	Clergat Villatorcas	502
Antonio Candel	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	701
Vicente Ariño	Horta, Higuera	Clergat Higuera	215
Vicente Ariño	Horta, Pavías	Clergat Pavías	160
Joaquín Dávalos	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	408
Antonio Candel	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	926
Antonio Candel	Horta, Montan	Clergat Montan	367

B.O.P.C. 12/11/1866

Vicente Ariño	Secà, Ribesalbes	Clergat Ribesalbes	76
Antonio Candel	Secà, Segorbe	Clergat Sogorb	614
Vicente Ariño	Secà, Segorbe	Clergat Sogorb	234
Vicente Ariño	Secà, Segorbe	Clergat Sogorb	137
Joaquín Dávalos	Secà, Cervera	Comuns	201
Joaquín Dávalos	Secà, Cervera	Comuns	201
Joaquín Dávalos	Secà, Chert	Propis	400
Joaquín Dávalos	Secà, La Jana	Propis	1.600
Antonio Candel	Secà, Traiguera	Propis	121
Joaquín Dávalos	Secà, Traiguera	Propis	750

B.O.P.C. 26/11/1866

Juan Mariño	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	3.510
José Amorós	Muntanya, Castillo de Villamalefa	Estat	16.300

B.O.P.C. 14/12/1866

Vicente Ariño	Secà, Gaibiel	Clergat Gaibiel	312
Vicente Ariño	Horta, Gaibiel	Clergat Gaibiel	580
Bernardo Ferrer	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	870
Vicente Ariño	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	150
Vicente Ariño	Secà, Segorbe	Clergat Villatorcas	57
Vicente Ariño	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	602
Vicente Ariño	Horta, Segorbe	Monges Sogorb	352
Antonio Candel	Secà, Sot de Ferrer	Clergat Sot de Ferrer	303
Antonio Candel	Horta, Altura	Clergat Altura	639
Antonio Candel	Horta, Castellnovo	Capítol Sogorb	2.650
Vicente Ariño	Horta, Ayódar	Clergat Ayódar	701
Vicente Ariño	Horta, Ayódar	Clergat Ayódar	825
Antonio Candel	Horta, Ayódar	Clergat Ayódar	257
Vicente Ariño	Secà, Benafer	Clergat Benafer	122
Vicente Ariño	Horta, Gaibiel	Clergat Gaibiel	830
Vicente Ariño	Horta, Gaibiel	Clergat Gaibiel	423
Vicente Ariño	Secà, Pavías	Clergat Pavías	553

B.O.P.C. 21/12/1866

Juan Espinosa	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	2.210
Vicente Ariño	Secà, Segorbe	Capítol Sogorb	53
Vicente Ariño	Secà, Onda	Clergat Onda	90

B.O.P.C. 25/01/1867*

Vicente Ariño	Horta, Gérica	Carmelites Caudiel	1.203
---------------	---------------	--------------------	-------

B.O.P. 12/04/1867

Martín Masústegui	Muntanya, Morella	Propis Morella	7.658
-------------------	-------------------	----------------	-------

B.O.P.C. 17/04/1867

Antonio Candel	Horta, Segorbe	Capítol Sogorb	1.307
Antonio Candel	Secà, Serra Engarceran	Propis Serra Engarceran	4.102

B.O.P.C. 24/04/1867

Juan Mariño	Horta i alqueria, Castelló	Clergat Castelló	1.900
-------------	----------------------------	------------------	-------

B.O.P.C. 19/06/1867

Antonio Candel	Horta, Altura i Segorbe	Capítol Sogorb	Tot. 1.623
----------------	-------------------------	----------------	------------

B.O.P.C. 27/09/1867

Antonio Candel	Horta, garroferar, olivar i muntanya Nules, Vilareal i Begís	Clergats, Capítol Sogorb, Monges S. José València	Tot. 2.203
----------------	---	--	------------

B.O.P.C. 06/12/1867

Antonio Candel	Forns coure pa i cases, Begís, Teresa i Torás	Encomanda Begís	Tot. 4.875
----------------	--	-----------------	------------

Castellón de la Plana 26 de Noviembre de 1867.- El Comisionado de arbitrios de Amortización.- Félix Breva

Font: *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón*, anys 1839 a 1844, 1859 a 1867

*A partir de 1867 sols estan reflectides les quantitats que són majors de 1.000 escuts, per què al ser a la fi de la desamortització hi ha un gran nombre de vendes per davall d'eixa quantitat.

APÈNDIX DOCUMENTAL XII

REDEMPCIÓ DE CENSOS

Sols se reproduixen els noms dels individus de Castelló

Comisión principal de Ventas de Bienes nacionales de la provincia de Castellón.

Aprobadas por la junta superior de Ventas de Bienes nacionales las redenciones de censos solicitadas por los sujetos que se expresan a continuación, los señores alcaldes de los pueblos de su vecindad, les harán saber que según dispone la Instrucción del ramo, deben verificar el pago de la cantidad que a cada uno se le señala, en la tesorería de la Hacienda pública de esta provincia, dentro de 15 días; pues pasado dicho plazo queda sin efecto la indicada aprobación.

Al propio tiempo les advertirán que en el mismo acto deben satisfacer en esta comisión lo que adeudaren por pensiones de los censos que redimen, y que con dicho objeto han de presentar el último recibo que obre en su poder referente a las mismas, para practicar la debida liquidación.

Castellón 5 de marzo de 1856.- José Gil y Tort.

Nom de los redimentes	Quantitat en reals	BOP		Procedència
		número	data	
Carmen Fenollosa	400	30	6-3-1856	No consta
José Peris y Segarra	122 40	30	6-3-1856	No consta
Domingo Herrero	270 90	30	6-3-1856	No consta
José Llansola	451 80	30	6-3-1856	No consta
Sebastián Esparducer	325 3	30	6-3-1856	No consta
Mariano Martí	66 80	30	6-3-1856	No consta
Ramón Pascual y Abril	451 80	30	6-3-1856	No consta
José Bigné y Mateu	564 80	30	6-3-1856	No consta
Hds.Domingo Ruiz y Rochera	250	30	6-3-1856	No consta
El mismo	62 70	30	6-3-1856	No consta
Vicente Ferrer y Prat	5082 37	30	6-3-1856	No consta
Francisco Vicente	1506	30	6-3-1856	No consta
Cayetano Simón	451 77	43	11-4-1856	Clergat de Castelló
Vicente Muñoz y Rubert	360	43	11-4-1856	Clergat de Castelló
José Chermá	111 46	43	11-4-1856	Clergat de Castelló
El mismo	374 72	43	11-4-1856	Clergat de Castelló
José Oliver	451 77	43	11-4-1856	Clergat de Castelló
José Doménech y Jiménez	451 77	43	11-4-1856	Clergat de Castelló
Ramón Pascual y Abril	225 87	43	11-4-1856	Clergat de Castelló
El mismo	135 59	43	11-4-1856	Clergat de Castelló
El mismo	451 77	43	11-4-1856	Clergat de Castelló
Vicente Martell y Guinot	562 36	43	11-4-1856	Clergat de Castelló

Nom de los redimentes	Quantitat en reals	BOP		Procedència
		número	data	
Miguel Igual y Castells	400	43	11-4-1856	Clergat de Castelló
Vicente Huguet y Gimeno	436 48	43	11-4-1856	Clergat de Castelló
Pedro Segarra	542 6	43	11-4-1856	Clergat de Castelló
Vicente Llopis y Tirado	376 48	43	11-4-1856	Clergat de Castelló
Francisco Dols y Llombart	270 89	43	11-4-1856	Clergat de Castelló
Vicente Prades como marido de Vicenta Vicente	451 77	43	11-4-1856	Clergat de Castelló
Mariano Martí	94 12	43	11-4-1856	Clergat de Castelló
Vicente Huguet y Gimeno	451 77	43	11-4-1856	Clergat de Castelló
Pascual Marco	451 77	43	11-4-1856	Clergat de Castelló
Carlos Puértolas y Oliver	488 24	43	11-4-1856	Clergat de Castelló
Joaquín Linares i Luis Bellver	451 77	43	11-4-1856	Clergat de Castelló
José Chermá	1044 42	46	18-4-1856	Clergat de Castelló
Manuel Rubio y Guzmán	3361 9	46	18-4-1856	Clergat de Castelló
Angela Navarro	2389 42	46	18-4-1856	Clergat de Castelló
Dolores Pascual y Viciano	922 2	46	18-4-1856	Clergat de Castelló
Jaime Falomir y Pastor	2120 27	46	18-4-1856	Clergat de Castelló
José Oliver	1147 6	46	18-4-1856	Clergat de Castelló
El mismo	1020 59	46	18-4-1856	Clergat de Castelló
Antonia Fabregat	2296 33	46	18-4-1856	Clergat de Castelló
Joaquín Segarra en sucesión de Manuel Bou	1129 42	46	18-4-1856	Clergat de Castelló
José Ros y Moliner	752 95	46	18-4-1856	Clergat de Castelló
Francisco Pastor y Mercé	1458 83	46	18-4-1856	Clergat de Castelló
Vicente Mercé	902 24	46	18-4-1856	Clergat de Castelló
Vicente Dardel en sucesión de Rosa Sicars	2258 83	46	18-4-1856	Clergat de Castelló
Vicente González	807 71	46	18-4-1856	Clergat de Castelló
Vicente Pascual y Mut	1129 42	46	18-4-1856	Clergat de Castelló
Bárbara Fabregat	1346 21	46	18-4-1856	Clergat de Castelló
Joaquín Linares en sucesión de Felipe del Cacho	1129 42	46	18-4-1856	Clergat de Castelló
Raimunda Chermá, viuda de Antonio González	864 71	46	18-4-1856	Clergat d'Adzaneta
La misma	225 90	73	20-6-1856	Agustines de S. Mateu
La misma	5647 6	73	20-6-1856	Caputxines de Castelló
José Oliver	150 59	76	27-6-1856	Clergat de S. Mateu
Vicente Martí Navarro y Fuster	215	77	30-6-1856	Clergat de Vilafamés
Agustín Martínez	451 77	77	30-6-1856	Clergat de Vilafamés
El mismo	45 88	77	30-6-1856	Clergat de Castelló
Carlos Casulla y Pallarés	190	77	30-6-1856	Dominics de Castelló
José Ros y Moliner	190	77	30-6-1856	Dominics de Castelló
José Juan	18 53	77	30-6-1856	Agustins de Castelló
Vicente Belliure y Sol	4517 7	77	30-6-1856	Carmelites Dessert Palmes
Ramón Pascual y Abril	234 12	77	30-6-1856	Dominics de Castelló
Féix Felip y Martell	451 17	77	30-6-1856	Agustins de Castelló

Nom de los redimientes	Quantitat en reals	BOP número	data	Procedència
Joaquín Linares en nombre de su esposa Doña Josefa del Cacho y demás herederos de D. Miguel del Cacho	45 30	77	30-6-1856	Agustins de Castelló
Francisco Álvarez y Álvarez	135 30	77	30-6-1856	Monjas Claras de Castelló
José Juan y Ribas	225 89	77	30-6-1856	Monjas Claras de Castelló
Francisco Aparicio y Ribalta	406 48	77	30-6-1856	Franciscanes de Castelló
Teresa Boc	316 18	77	30-6-1856	Monges Clares de Castelló
Francisco Ruiz y Rochera	154 20	78	2-7-1856	Propis de Castelló
El mismo	542 10	78	2-7-1856	Clergat de Vilareal
El mismo	127 70	78	2-7-1856	Clergat de Vilareal
El mismo	355	78	2-7-1856	Clergat de Vilareal
El mismo	150 59	78	2-7-1856	Monges d'Onda
Antonio Lacombe	1694 4	78	2-7-1856	Clergat de Villahermosa
Francisco Moragrega	451 80	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
El mismo	542 10	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
El mismo	557 19	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
El mismo	205 60	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Vicente Masip y Pachés	225 94	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
El mismo	113	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Tomasa Balaguer	95 30	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Francisco Balado	414 20	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
El mismo	451 70	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Baltasar Blasco	451 70	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
El mismo	414 20	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Cruz Ferrer y Prats, viuda	2444 80	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
La misma	451 80	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
La misma	451 80	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
La misma	293 60	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
La misma	90 30	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
La misma	180 90	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Faustino Vidal	337 40	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
El mismo	225 90	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Vicente Ramos	159 20	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Vicente Calduch	451 80	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
El mismo	158 30	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Ramona Chordá	451 80	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Vicente Sales	451 80	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Rafael Sabio y Viciano	300 40	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Francisco Museros	245 90	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Manuel Jiménez	451 80	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
El mismo	45 50	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
El mismo	167 40	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Peregrín Samperde	135 80	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Francisco Moragrega	1807	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Félix Forés y Tirado	1694 12	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Emilio Sancho	3263 25	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Baltasar Blasco	1024 75	78	2-7-1856	Clergat de Castelló

Nom de los redimientes	Quantitat en reals	BOP número	data	Procedència
Cruz Ferrer y Prats, viuda	903 37	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Bartolomé Fabregat	1126 50	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Francisco Museros	941 25	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
José Juan y Ribas	1141 87	78	2-7-1856	Clergat de Segorbe
El mismo	941 25	78	2-7-1856	Clergat de Segorbe
Vicenta Molner	2720 60	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Ayuntamiento de Villarreal	5420	78	2-7-1856	Clergat de Castelló
Francisco Museros	297 40	78	2-7-1856	Dominics de Castelló
José Juan y Ribas	65	78	2-7-1856	Agustins de Castelló
Tomasa Balaguer	30	78	2-7-1856	Agustins de Castelló
Rosa Valverde	451 80	78	2-7-1856	Carmelites Dessert Palmes
José Balado	451 80	79	4-7-1856	Agustines de S. Mateu
Vicente Cazador	1129 50	79	4-7-1856	Monges Clares de Castelló

Concluye la relación de los censos, cuya redención ha sido aprobada por la Junta de Ventas de Bienes nacionales de esta provincia.

Font: *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón* de març, abril, juny i juliol de 1856